

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

CSENGERY ANTAL és LÓNYAY MENYHÉRT.

UJ FOLYAM.

MÁSODIK KÖTET.

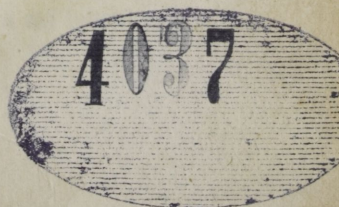

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
M. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1865. JANU

4014

23

8/2132

18956 601

BÁTHORY GÁBOR

HÁBORÚJA

HAVASALFÖLDE⁷ ÉS MAGYARORSZÁG ELLEN.

(1611.)

Bocskayval Erdélyben, s Magyarország nevezetes részében a protestantismus jutott diadalra. Még ő is mint külön tartományt kormányoztatá Erdélyt, halála után pedig ezen ország kormányzatában visszatért a régi Báthoryak alatti rend, azon különbséggel, hogy attól fogva a fejedelmi udvar folytonosan a század végeig a reformált vallást követte. Ez alatt Illésháznak kedvencz terve volt Európában egy állam-szövetséget hozni létre, mely a török ellen biztos védfalul szolgándott. Halála után barátai karolták föl ezen eszmét s létesítésén sok áldozattal és kitartással buzgólkodtak. E czélból barátaik egyikével akarták az erdélyi fejedelmi széket betölteni, — de ezen férfiú nem az időközben trónra jutott Báthory Gábor volt.

Magában Erdélyben pedig a katolikus főurak tettek kísérletet, hogy a fejedelmi székre Báthory helyett katolikus főurat ültessenek. Ügyekezetük e pontban találkozott a magyarországi urakéval, s miután egy összeesküvésük felfüldöztetett s megghiúsított, köztük és a magyar urak közt szövetség jött létre. Daczára hogy ezen utóbbiakkal Báthory miniszter-elnöke Imrefi némi kiegyezést hozott létre, a béke nem volt állandó, sőt Bécsben sem erősített meg. Ellenben az állam-szövetség eszméjén buzgóbban fáradoztak mint valaha, s el volt határozva azt lehető szé-

les alapokra fektetni. Az erdélyi bujdosó urakon kívül, Havasalfölde, Moldva és még Lengyelország is felkarolták az eszmét, magában pedig Erdélyben a szászok állottak hozzá. Báthory megnyerésére tettek ugyan a szövöttek kísérletet s ez esetben neki a török frigytól vissza kellett volna lépnie. Ő és államférfiai azonban éretlennek találván az eszmét, nem állottak hozzá, s így a szövöttek háborúra készültek.

Báthorynak világos tudomása volt e mozgalmakról, s nem lehet csodálni, hogy elhatározá a fenyegető veszély elhárítását. E czélból titokban összegyűjté seregét, megrohanta s elfoglalta Szebent, hova országgyűlést hirdetett ki. Itt a rendek előtt felmutatván a szászok árulásának bizonyítékait, Szebent notán marasztatá el, kinevezteté székhelyévé s 1610 dec. 26-án megindult a Bárczaságba, oly czállal, hogy seregeit innen egyenesen Havasalföldre Radul vajda ellen vezeti.

* * *

Az 1610. évnek legelső és legutolsó napjait Báthory a Bárczaságon tölté. De jan. 1. és 31-étől végtelen ür választá el. Akkor csak élvezetre és vigasztalásra gondolt, lelke nem ismerte sem a gyanút, sem a gyűlöletet. Akkor örömmel tekintett trónra lépére, mely az országnak nyugalmat, békét, szabadságot adott. Akkor feledve voltak elődjének viszontagságai s az árulások, melyek azokat megbuktaták. Azóta sok történt, mi lelkében forradalmat idézett elő, s egész valóját kieserélte. Sokan hívei közül árulókká lettek, sőt egy épen trónjára nyújtá kezét. Megint felmerült a politika, mely őseit megbuktatá; megint előtérbe vultak a tervek, melyek Erdély közjogi viszonyait átalakítandók voltak.

Mindez megrendíté. Most már egészen más ember volt. Nem mulató kísérettel jött ide, hanem harcziakkal, nem lakomákat tartott, hanem hadi-tanácsokat. Eszébe jutott jelszava, mely oly találóan festi jellemét: „jobb az erős férfúnak egy napon vitézül meghalni, mint ezer évig rettegés közt élni“ *). S valóban ehhez képest cselekedett. Két nagy hatalmú császár közt kevés kilátása

*) B o j t i, Engel Monumentaiban 278. l.

volt függetlenségre. A török magának tartja Erdélyt, a német magáénak követeli. Az első lépést erre nézve meg is tette ez: s nem-sokára megteendi a többieket. De hogyan fogja magát fedezhetni, hogyan fog súlylyal fölléphetni ellene, ha csak nem akarja magát végképen a másiknak karjaiba vetni?

A XVII. század elején közép- és keleti Európában divatba jött az állam-szövetkezések eszméje. Mert mi egyéb volt a katholikuskok ligája s a protestansok uniója Németországon, mint két egymás ellen intézett állam-szövetkezés? S nem hasonló volt-e az, melyet a Habsburgok örökös tartományai s Magyarország kötöttek egymással, s mely Mátyásnak trónt adott? S nem fog-e Erdély hatalma és ereje is megnevekedni, ha a két Oláhországgal, s a lengyel tartományokkal állam-szövetséggé alakulhat, s e conföderationnak ő, Báthory lesz a feje? hisz ezen conföderatio már is készül, csak hogy most éppen az ő megbuktatására akar alakulni ez államok és a zendülő urak közt.

Úgy hívé, hogy csak gyors és elhatározott cselekvéssel segíthet magán. Dec. 31 én „Töresváron — írja Mikó — lő-hátán halt, s 1611. jan. 1-jén oláh földre lépett *). Ezalatt hatezer emberből álló előcsapata már bevégzé az ország meghódítását. E sereg feladata lett volna meglepni és elfogni Radult. De már — mondja Mikó — résen levén a vajdának a füle, nem érhették.“ Radul, ki kilencz év alatt békén bírta az országot s korlátlan hatalommal rendelkezett annak másfél milliót tevő jövedelme fölött, roppant vagyont gyűjtött ez idő alatt magának. Még volt ideje elpakoltatni az ékszereket, a gazdag vázákat s roppant arany halmazait. Aztán leggazdagabb bojárjaival Konstantin moldvai hospodárhoz menekült. A csapat, mely üldözésére küldetett s Pelinig nyomult, őt nem érte be: de el fogta hasonlólag menekvő anyját a kincsek tetemes részével, s el a Duna partjai mellett ellentálló bojárokat, kik Moldva felé vették útjokat.

*) Hogy melyik napon ment át Báthory a törcsvári szoroson, egyik évkönyvíró sem említi. Bánffy Péter (Fundgruben neue Folge 253 l.) azt mondja: dec. 27-én indult el. Nössner (u. o. 66.) dec. 26. említ. Weiss (u. o. 219) említi, hogy a Bárczaságon öt napot töltött. De Oláhország megtámadását Mikó, Krauss, Weiss Consignatio stb. mind új év elejére teszik. Ha 26-án indult el Brassóból s öt napot töltött még a Bárczaságban: jan. 1-ső napján lépte át a szorost.

A derék-sereg Báthory vezérlete alatt utána nyomult a diadalmas előseregnek, mely mondhatni apró csatározásokkal annyi-
val könnyebben foglalta el a meglepett országot, hogy abban őrsg
nem vala *), s hogy Sorbán Radul támadásról ingyen sem álmo-
dott. A fejedelem négy napi útazás után Tirgovistba érkezett, mely
ez időben a hospodár székhelye s az ország fővárosa volt s hol ő
megállapodott.

Az erdélyi hadak, főként a hajdúk, Oláhországot meghódított
tartománynak tekintették. Szétoszlának mindenfelé prédára s de-
rekas zsákmánylást vittek véghez. Sok borra, buzára, baromra
akadtak, s „láthattad volna — mondja Mikó — éjjel nappal a szám-
talan lábas mindenféle marhának kihajtását.“ A földnép az erdő-
be menekült, s a nagy téli hidegben a nők és gyermekek rakásra
fagytak ott. A hadak pedig feldúlták és kirablák a templomokat,
melyekből elvitték az arany és ezüst edényeket, felverték a siro-
kat és a szentek koporsóit, melyekből a drága ékszereket magok-
kal vitték. Főként az árgyisi zárdában találtak töméntelen kincset,
mintán a templom ólom fedelét s kupoláját leszedték**). Itt is a föld
nép szenvedett s kapta vissza a kölesönt Mihály fosztogatásaiért s
Radul árulásaiért.

Az ország ily könnyű meghódítására aligha számított Báthory,
ki Sorbán Radulnak vitézségét s alattomoságát jól ismeré.* Most
már a megtartásra kellett gondolni. Még mielőtt a hadjáratához fo-
gott volna, tervei leleplezése nélkül, hozzá fogott a tér előkészíté-
séhez. Elég adat volt kezei közt, hogy a Kendi-féle összeesküvés
még mindig tartja magát, s hogy ennek czimborasága a magyar
és lengyel királyok s a két oláh vajda közt éppen az ő megbukta-

*) Engel Nebenländereiben, IV. köt. első rész, az általa (Monumentái-
ban) kiadott Bojtira támaszkodva, Báthory által üzeti Sorbán Radul Pelinig
s fogatja el a bojárokat. De Engel tévedett. Bojti szerint a lovas előcsapat
vezére Bethlen Gábor volt, s ez nyomult volna Pelinig. Báthoryról mondja
(273) hogy „victorem subsecutus exercitum.“ Tergovistig ment. Hogy e do-
log így volt, más évkönyvirókból is tudjuk — csak az előcsapat vezérét nem
nevezi jól Bojti. Mikó ugyanis, ki mindig Bethlennel volt — éppen nem mon-
dja, hogy Bethlen lett volna az előcsapat vezére, kiemeli, hogy Báthory ki-
vonulása után ő maradt ott fővezérnek. Mire Báthory beért, az ország meg-
hódítása — tehát alig pár nap alatt — be volt végezve a hódítás.

**) Chron. Fuchsis Lupino Oltardinum I. 242. l. — Krausz I. 11. l.

tására összeköttetés létezik. Panaszait még 1610 végén megkezdé Sorbán Radul, Konstantin s a lengyelek ellen *). Most Tirgovistből Keresztési András lugosi és karansebesi bánt 18 tagból álló fényes követséggel a portára küldé, hogy ott bizonyítsák be, mikép az oláhföldi hadjárat egyenesen a porta érdekében történt. Az oláh vajdák már régóta a német udvarral tartanak, s közülök Mihály Báthory Endrét — s épen ezen Sorbán, Székely Mózes — azért buktaták meg, mert mindketten hívei voltak a portának. Radul most ellene is föl akart lépni: sok gondjába s költségébe került a veszély elfordítása. Ime ez most is nem a portára, hanem a németekhez menekült. De Oláhország már az ő — Báthory — kezei közt van, s innen Moldvára szándékozik ütni. Kéri a portát, hogy az oláh vajdaságot testvérének Andrásnak, a moldvait pedig István despotának adják, ezenkívül a silitriai basa és a tatárok kapjanak parancsot, hogy Moldvába nyomuljanak az ő hadjáratának támogatására. A követségnek egy másik feladata volt kimutatni a kényszerítő okokat, melyek Báthoryt Szeben elfoglalására bírták **).

De Keresztési más dolgokkal is meg lön bizva. „Borzasztó vérengző keresztyéntelen praktikákat csinált Báthory a múlt télen, — panaszkodik egy német követ-jelentés — Magyar- Lengyel- Oláhország és Moldva ellen. Kívánja szomszédjai szerencsétlenségét, a németek fényes nevét s az imperiumot gyalázza, felajánlja magát s rabló hajdúit a török birodalom fentartására, dicsekszik, hogy az ő nemzetsége az egyetlen a királyi és fejedelmi nemzetségek között, mely az ozmánok javáért életét is felajánlá. Mindig azt susogja, — folytatja a követ panaszait — a törökök fülebe, hogy a lengyeleknek nem kell annyi egérutat hagyni (so viel Luft lassen), hogy moszkvai dolgaikat szerencsésen végrehajthassák, s meggondolandó, hogy mily hatalmas szomszédjok lesz a lengyel királyban; azt még most meggátolhatni, ha Konstantint megtámadják s ily módon az

*) Hatvani, Brüsszeli okmánytár IV. 54.

**) Hammer, Gesch. d. Osm. Reichs II. 731. Baudier nyomán. De mind ez rövid kivonatos dolog. Ebből tudjuk, hogy Báthory testvérét Endrét ajánlotta hospodárnak. Bojti szerint a hospodárságot magának kérte: a mi kevésbé hihető, mint a Baudier állítása. Azon követ-jelentés, mely Hatvaninál IV. 54—57. l. olvasható, nyilván szólott volna erről. Az, hogy Báthory felvette az oláh vajda címét, nem bizonyít egyebet, mint hogy a védúri szerepet magának vindicálta.

oroszkokat (kik ez időtt a lengyelekkel hadakoztak) megerősítik.“ *)

S valóban az ügyek nem folytak roszul Konstantinápolyban. Célba vették, hogy Moszkauba csauszt küldenek, ki itt biztatásokat nyújt, s a háború folytatását javálja. Az erdélyi követek már éltették urokat, mint leendő Lengyel királyt. A diván egy része s az öreg és nagytekintetű Görsti Mehemet pasa meg voltak nyerve. Mindamellet a porta várakozó állást foglalt el, s Báthory dolgait tanácskozás végett Murát pasa nagyvezérhez küldé. Ily módon ha sikerülnek Báthory célzatai, a lengyel király bizonyosan híve lesz a portának. Ha nem, — akkor az egész dolgot el fogják magokról hárítani. Addig is Báthoryhoz egy csauszt küldenek Oláhországba, ki aztán a dolgok állásáról biztos és alapos jelentést te-
gyen.

Az egymást gyorsan követő két államesin: Szeben elfoglalása s Oláhország meghódítása, Báthory ellenségeit kettőzött erőki-
fejtésre ösztönzé. A szebeniek a felső magyarországi országhapitányhoz Forgách Zsigmondhoz követeket küldtek, kik ennél védelmet és segélyt kerestek **). A földönfutóvá lett Sorbán Radul először Konstantin moldvai hospodárhoz, innen Lengyelországba s végre Mátyáshoz futott. Célja volt Lengyelországban sereget gyűjteni, a magyar királyt pedig Báthory megtámadására bírni. Aztán a portán is mindent mozgásba hozott. Nem kimélte kincseit, hogy országát visszaszerezhesse. A francia követet részére nyerte ki itt ügyét éréyesen támogatá, míg az angol követ egészen a Báthory pártján volt ***) s csakhamar a vele összeköttetésben levő szebeniek is megjelentek panaszaikkal: mely körülmény siettetetété ugyan a csausz elküldését, de hogy Báthory ellen fellépés történjék s hogy Sorbán segélyt nyerjen: azt épen nem eredményezé.

E helyett egész más dolog adott fordulatot a havasalföldi vállalatnak.

Midőn Radul Mátyáshoz ment, ki épen ez időtt indult el, hogy

*) Hatvani, Brüsszeli okmánytár IV. 55—56. l.

**) Hatvani, Brüsszeli okm. IV. 50. l. Mátyás levele Albert főhghhez.

**) Hammer idézett helyen. Bójtí, kinek adatai a febbebb idézett forrássokkal szépen megegyeznek, sajátos következtetéseket von le a dologból. Szerinte a porta már ekkor zúgolódott, megnyeretvén Radul által; — de azért mégis a Báthory érdekében cselekszik.

Rudolfot cseh királyságától is megfoszsza, talán ennek segélyével, talán, mi valószínűbb, a száműzött erdélyiek és magyarországi urak közbenjárásával, kik elérkezettnek hitték az időt, hogy Erdélyt confederatiójokba kényszerítsék, megvesztegette a budai és temesvári pasákat *), hogy vegyék őt pártfogásukba s intézzenek támadást a hajdúk birtoka ellen. Apró csatározások a béke idején sem voltak szokatlanok : s főként a budai helytartó széles hatalommal bírt. Valóban mindkét hasa küldött is sietve jelentéseket a padisah udvarába, melyek egyenesen Báthory ellen voltak intézve, s mert Havasalfölde megtámadását a Törökbirodalmon ejtett sérelemnek nézték, nem késtek hadakat küldeni a hajdúk őrizenlenül maradt birtokaira, melyek ezeket rabolták és égették.

A cselfogás sikerült. A hajdúk értesülvén a törökök beütéséről, Nagy András és Szilasi vezérlete alatt felkerekedtek, visszatértek s részökről a magyar király birtokain adták vissza a törökök által okozott kölcsönt. Egy Nádudvaron tartott gyűlésükön pedig elhatározták, hogy inkább utolsó csepp vérökig fogják magokat védelmezni, hogysem gyáván meghódoljanak az ellenségnek. Távozásukkal azonban az oláhországi hadjáratot nagyon kétes kimenetelűvé tették. Nem csak Báthoryt fosztották meg ereje nevezetes részétől, hanem ellenségeinek is könnyebbé tették a fellépést, kik nemcsak a portán járatták követeket, hanem magok közt is megvetették a szorosabb szövetség alapjait.

De Báthory sem mulasztott el semmit az új foglalás biztosítására. Czimei közé sorolta a havasalföldi s moldvai fejedelmi ezimet is, s egyúttal panaszt emelt a portán a hajdúknak, török helytartók által történt megtámadásaért. A panasznak — ha Bojtinak hihetünk, volt is sikere: a temesvári pasa megfosztatott hivatalától s Konstantinápolyba hivatott számadásra. Többi lépései kevesebb sikerrel kecsegtették. Terve szerint, a mint láttuk, a két oláh fejedelemségnek oly kezekbe kellene jutni, melyek hozzá hívek s tőle függők legyenek: a testvéreébe, s az István despotáéba; azon Istvánéba, kinek atyját a lengyelek gyilkolták le, s ki maga

*) Bojti szerint a budai pasa Ali, a temesvári Hasszán volt. De ő téved, mert Ferjaki Hasszán volt a budai pasa (ennek elődje volt Ali: Gévay, budai basák 21. l.) Hasszán (de nem a Ferjaki, hanem más) lehetett temesvári beglerbég: miután épen az alább elmondandó események folytán tétetett le egy temesvári pasa, s annak helyét foglalta el Zülfikár.

is családjával ezeknek foglya volt *). De hijában emlegette a török előtt őseit s elődjait és ezeknek sokszoros szolgálatait. Hijában kezdte mind naggyobbodó nyomatékkal felhozni a német-lengyel szövetség veszélyeit, s mutatta ki, hogy Sorbán Radul a portának ellensége, a németnek hűbérese: akkora hatalmat, mekkora a Báthoryé lett volna a két oláh vajdaság és lengyel királyság egyesítése által, megfontolatlanul egy kézben egyesíteni nem akart a porta, s előlegesen a hadjárat tovább folytatását tiltotta el csausza Ibrahim által, kit Báthory ügyei megvizsgálására küldött, s ki febr. közepén Tirgovistba érkezett. Reményei egy részét már ez semmivé tette. Az engedélyt, hogy Moldvát megtámadhassa, nem hozta magával s reményt sem nyújtott annak megnyerhetésére. „Onnét — t. i. Tirgovistból, írja Mikó, — mi se Moldvába se Lengyelországba nem menénk, mert megfenyegete a porta, hogy ne bolondoskodjunk, hanem ha egészség kell, térjünk vissza országunkba s ülünk vesztig.“

Mindazáltal reményeiről még sem mondott le Báthory. Ibrahim által küldött még egy fölterjesztést s kérte, hogy a határszéli bég-lerbégek seregei rendeltessenek alá, hogy azokkal a készülö szövetekezést megfenyithesse, mert jobb és biztosabb megelőzni a veszélyt, de a romlás után nehéz annak nyomorait hordozni. A porta nem osztá Báthory véleményét. Hogy Sorbán Radultól ily módon megszabadult, azt szívesen vette, s megragadta az alkalmat a hitetlen oláh elmozdítására, annyivalinkább, mert egy bojárokból álló küldöttség is kérte, hogy a megürült fejedelemség töltsék be **). S csak hamar Michne Radult nevezte ki, ki épen kéznél volt a portán, s beiktatásával Ibrahimot bizta meg.

Báthoryt mélyen sérté a mellőzés s nem is késett azt tudatni a portával. Márt. 11-én irt levele keserűen panaszolja, hogy a porta őt királyi vérből származót, egy mezei oláhért mellőzé, s e felett akár a hitetlen Mihálynak, akár a hozzá hasonló Radulnak több a hitele és becsülete, mint a porta akár melyik hívének. Ő részéről a diván gyengesége folytán se a Báthory Endre, se a Székely Mózes sorsára nem szeretne jutni, kik a törökökhöz való hűségökért ha-

*) Engel, Nebenländer V. 254. l. ezen Istvánnak származását nem tudja. Ezen adatokat a Hatvani által kiadott követjelentésben olvassuk.

**) A Filst Chron. Engelndl Nebenländer IV. 479. l. — Chron. Fuchsis Lupino Oltardinum I. 242. l.

lállal lakoltak *). De a dolgon többé nem állott módjában változtatni, s most hát azon kelle lennie, hogy az új fejedelem-változásból annyi a mennyi hasznot húzhasson. Maga ugyan a fő-urakkal s a sereg nagy részével tüstént visszaindult s márcz. 16-án **) Brassóba érkezett, de az új vajda elfogadására Bethlen Gábert egy kis csapattal ott hagyá; „hogy — mondja Mikó — mi levén okai vajdaságának, szerencsés állapotjának, a fejedelem is esztendőnként onnat akár csak mi hasznot vagy honoráriumot vehetne.“

S valóban Michne Radul mint egy tíz nappal Báthory távozása után Tirgovist alá érkezett. Az oláhok közül kevesen csatlakoztak hozzá, úgy hogy serege alig 500 emberből állott. A beiktatással megbízott kapucsi pasa Ibrahimnak sem volt többje 200 lovasnál, úgy hogy a benmaradt erdélyi had ezeknél tetemesebb volt. Az első tisztelgés Tirgovist alatt a réten ily módon ment véghez: „A vajda — írja Mikó, ki ura Bethlen Gábor társaságában a jelenetnek szemtanúja volt — szárnyul két kis serget rendeltetett vala, maga közből jött a kapucsi pasával, egymás mellett; az uram is hasonlóképen formálá seregét; de minekünk felesebb seregeink valának, és gyalog sereg is két igen szép vala, kik közből szárnyul a maga seregit fogták körül, maga a fejedelem képét repraesentálván. Mikoron a sergek egymáshoz így közel érkeztek, egy-egy hajtásnyira megállván, az uram csak egynehányad magával, fő-fő emberekkel léptetett elébb; úgy a vajda és a kapucsi pasa, és csak lóháton egymás kezét csókolván, hárman egymás rendiben mentenek, jobb kéz felől az uram, mellette balkéz felől a kapucsi basa; keresztyén módon az uramnak esett a főhely, a török balkéz felől, mint császár személyét követséggel repraesentálván; de ő nálok a bal felől való hely a fő állapot. Így a két sereg, kiben a vajda jött és az uram serege, egymás mellé állott; a mi seregünk az uram felől, az övék bal felől, és így kísértük be a vajdát székebe Tirgovistára.“ Másnap az új vajda fényes ebédet adott, s Bethlent és több magyar vendégeit „ajándékokkal látogatta.“ Bethlen ezután csakhamar visszatért Erdélybe, Lugosi Jánost 400 főből álló lovas csapattal Michne Radul biztosítására hagyva.

*) Bojti a 279. l. kivonatilag közölte e levelet. Kelt V. Idus martii, mi mart. 11-nek felel meg.

**) Bánffy Péter naplója 253. l. — Weiss Consignatio 242. l.

Báthory ezalatt Brassóban két napot töltvén, márczius 18-án Szebenbe indult, új székvárosába. Itt april 23-ára összehívta az országgyűlést, melynek főczélja új hadi-adó kivetése volt. Úgy látszik, hogy a rendek közt erős vita fejlett ki, s ezek nem mindenben engedtek a fejedelmi előterjesztésnek. Köszönettel fogadták ugyan, hogy magát nem kimélvén, idegen országba ment, s onnan a szomszéd országbeli ellenséget kiűzvéen országának csendes békessegét szerzett; de nem mulaszták el az adó fölemelés nehézségeit fölemlíteni. „Kivánja felséged — irák a végzések közt, — hogy a sokféle külön-külön szükségekhez képest az előbbi gyűlések adóját ne minuálnók, sőt inkább augeálnók. Annak felette, hogy ide Szebenbe is bizonyos praesidiumot rendelnénk az Felsőged távul létében.

Szíviünk szerint kívánnók, kegyelmes urunk! hogy sem felségednek, sem országunknak semmi szükségében meg ne fogyatkoznánk, és ha szegény hazánk az oltátulfogra azon csendes állapotban maradhatott volna: az mostani Felsőged' sok szükségét szemünk előtt viselvén, minden Felsőged' kívánságinak teljes erőnkkel satisficeálni igyekeznénk; de az szükség és fogyatkozásnak nagy volta miatt semmiképpen nem lehet, melyet Felsőged kegyelmesen csak ezekből is mégítélhet, hogy az elmúlt esztendőben kétszeri tíz tíz forint adó volt szegénységünkön; négyszer szállottunk táborba az mikor szegénységeink zsoldosokat tartottak. Ez utólsori expeditióban pedig két rendbeli zsoldosunk volt: egyik Havasalföldében másik itt Szebenben. Mindezekfelett az sok költségek felett valahol az hadak elmentenek, mindenektől megfosztattanak; sőt sokan közülök az elmúlt télen házok kívül, bujdosásban voltak. Mindezekből Felsőged kegyelmesen megítélheti: az szegény teljes séggel elfogyott község mit contribualhasson.

Noha azért ennyi sok szükség egyszersmind rajtunk levén és hogy mostan is mindjárt adófizető jobbágyinkkal együtt táborba kell szállanunk, erre sem mehetnénk; de az Felsőged kegyelmes kívánságát és sok rendbeli szükségét nézvén: Felsőgednek alázatosan a tíz tíz forintot megígérjük két terminuson, felét ad primum diem junii, az más felét pedig ad festum visitationis beatae Mariae virginis, proxime venturum bészolgáltatni. Felsőgednek mint kegyelmes urunknak alázatosan könyörgünk: Felsőged vegye kegyelmesen szegény megfogyatkozott hiveitől. Valamire pedig erőnk

felett is reá mehetünk, hogy Felségedet is tovább való búsitástól oltalmazhatnók, magunk is, dolgainkat itt elvégezvén, hamarébb házunkhoz siethessünk, ez mostani könyörgésünkben Felségednek eleibe adtuk.

Az adó mellett nagy fontosságú tárgya volt e gyűlésnek az új hadi készület. A fölkelési parancsolat rendes hivatalos úton szokott kiadatni, s már ekkor ki volt adva. Maga a fejedelem látta, hogy az oláhországi hadjáratnak lesznek következményei, s hogy Konstantin és Sorbán Radul közt minő egyetértés létezik, azt is jól tudá. Mint téli hadjáratával, most is a veszély kűtféjét akarta semmivé tenni, Moldvaország elfoglalását tűzvé ki célul. A gyűlés elvégzé, „hogy minden jószágos és czímeres nemes ember, valaki az nemességnek szabadságával akar élni, az Felséged személye mellett mind városokból, mind pedig egyebünnet, akárhonnét, személyek szerint tartozzanak felülni; kivéven Debreczen városát, minthogy az hódolt, és privilegiumok is vagyón róla; az kolozsvári városban levőket is, miért hogy kaput, bástyát őriznek, posta lovat adnak és az városnak minden terhét viselik, és úgy is az országának szolgálnak otthon is. De azért a kolozsvári nemesség tartozzék juxta quantitatem bonorum embert állatni az vármegye közzé, az zászló alá. A kik pedig hódolt falubau laknak, kik szinte úgy mint a jobbágyok az töröknek szolgálnak, s személyekről négyen egy jó puskás gyalogot bocsássanak, ü magok otthon maradhassanak. A jószágos özvegy asszonyok, valamint a hadra alkalmatlanok négy kapuról állasanak egy lovast; a magyarországi atyafiak pedig régi mód szerint. Azon nemes emberek, kik a vármegye seregébe tartoznak lovat állítani, ezen kötelességüknek eleget tegyenek. -- A hajdú vitézek napszámos gyalogokat állítsanak ki, és sem nemes, sem székely ezek zászlai alá ne menjen, hanem a nemesség és székelység zászlója alatt szolgáljon.

Azokra nézve, kik kötelességük ellenére a havasalföldi hadjáratból elmaradtak, végeztetett: hogy a hadjárat végeig a jószágvesztés büntetése alól felmentetnek, kivéven azokat, kik most idegen országban vannak, és az Felséged birodalmában levő jószágokat elhagyván, ellenségek löttenek; úgymint: Halmágyi István, Körösbányai Miklós, Deák és Boér István; többen is ha kik volnának ezeknek jószágaik idegen kézen maradnak.

A gyűlés többi végzése rendtartási és küzbátorsági ügyeket tárgyaltak. A generalis és a kapitányok az átvonuló hajdúk zsaro-

lásainak vessenek határt. Azon jobbágyok, kik a hajdúk közé szöktek, valamint a hozzájuk át-állott hópénzesek és szegődött szolgák, adassanak ki a hajdúk közül. A hatalmaskodó posták, még ha a fejedelem levelét vizsik is, állittassanak törvény elé s büntetessenek meg. A gyűlés april utolsó napján oszlott el *).

Báthoryt nem csalák meg sejtelmek, midőn új haderő szervezését látta szükségesnek. A veszély közelebb volt, mintsem maga is egyelőre hitte volna. Ellenségei eljöttek látták az időt, mely ben úgy hívék, közös támadással megsemmisíthetik.

Sorbán Radul, Mátyástól visszatérvén, legelőbb is Oláhország visszafoglalását tűzte ki célul. Nagy akadályoktól nem tartott Oláhországban csak csekély magyar sereg s egy kis török csapat volt versenytársának fő támasza: az oláh seregben pedig ez alig bízhatik. Michnehez igen kevesen csatlakoztak, mert mindenki félt a kegyetlen Sorbántól, kiről tudák, hogy ügyét nem fogja oly könnyen annyiban hagyni. Több aggodalma lehetett a porta miatt. De itt Mátyás követében talán a franczia internuntiusban bízott. Reménylő, hogy ha ő visszafoglalja országát, ezek megerősítését ki fogják eszközölni. Míg másfelől ha visszafoglalásait meg sem kísérté: országát végkép elveszti csúfosan, csata nélkül, tehetetlen ember módjára. Pénze volt bőven, melylyel hadait fizetheté. S csakugyan már Lengyelországban megkezdé a toborzást, hol kozákokat és kopjás hadakat fogadott, melyekkel Moldvába menvén, kurtányokat (kvartianok, sorkatonák) és zsoldosokat vett fel zsoldjába Konstántin vajda segélyével és pártfogása folytán.

Hadi készületei már april havában be voltak végezve s ekkor haladéktalanul Havasalföldre rontott. Úgy volt, mint előre látta. A bojárok hozzá csatlakoztak, a nép elállott Michne Radultól, az a kis török csapat meg sem mozdult. Egyedül Lugosi János az erdélyi hadak parancsnoka, nem hitte katonai becsületével meg egyezhetőnek, hogy lövés nélkül föladja a csatátért. Megütközött, de a túlnyomó erőt fel sem volt képes tartóztatni. Serege szétveretett, úgy hogy alig menekült valaki haza, maga pedig elfogott és lefejeztetett. Radul Michne Gyurgyuvázba innen a Dunán, túl Nikápolyba szaladt s Sorbán Radul a mily könnyen elveszté, épen oly könnyen visszafoglalá országát**). Itt azonban nem állott

*) Erdélyország Történetei tára II. 12., és 165—174. l.

**) Weiss naplója 220. l. Mikó 195. l. Trausch Chronicon I. 243. l.

meg. Megnevelte hadait, szervezé országa erejét, hogy maga is támadólag léphessen fel.

A támadás azonban csak egy módon volt valósítható: ha annak egy párt Erdélyországban meg lesz nyerve. S melyik más lehetett volna mint a szászok? Ezen szász-oláh frigyet a támadásra Weiss Mihály brassói tanácsos készítette előre *).

Weiss eszes és tapasztalt államférfi volt. Ifjú korában Prágában Rudolf alatt a kormlátnoki hivatalban szolgált s ettől nemes-ségre emeltetett. Haza kerülvén, Brassóban települt le, s a század elején zavaros viszonyokban már szerepele. Gyakran meghívatott a fejedelmi tanácsokba a szászok részéről s mint e nemzet tagja Konstantinápolyba, Prágába küldött követségben részt vett. Megfordult Moldvában, Havasalföldön is hasonló minőségben s főként az utóbbi időkben, s ez országok viszonyaival, valamint a vajdakkal is szorosabb ismeretségbe lépett. Ezekről gyakran fogadott el ajándékokat, részt vett vadászataikon, s egész bizalmas lábon áll velők. Ez összeköttetésnek most igen nagy hasznát vevé.

A múlt 1610. év végén még csak Szeben értett egyet Kendivel s a zendülő urakkal. De ezért keservesen meglakolt. Azóta Báthory gyanakodóbbá lett a natio iránt, s midőn a szászok ingerültsége, ellenséges indulata folytonosan növekedőben volt, újabb, szigorúbb intézkedések által akarta őket megfékezni. Most főként a gazdag szász papságot sújtá: az 1611. május 10-én Medgyesén tartott rész-gyűlésben, a besztercze-vidéki és kőhalom-széki (ennek királybírája Weyrauch bizalmas embere volt) papok kivételé-

*) Az újkori szász történetírók a ferdítésnek egy sajátos módját hozták divatba: t. i. a hol érdekük úgy kívánja, bizonyos tényeket elhallgatnak. Így tesznek Báthoryval is. Hogy a Kendi-féle conjuratióval a szebeniek egyetértettek, hogy Weiss hívta be Radult, mindezt elhallgatják. Mert ők azt akarják kimutatni, hogy Báthory egy örvöngő zsarnok, ki minden cél és irány nélkül gyilkol, rombol. De Radult Weiss hívta be: ez tiszta igazság. Az egykorú szász írók közül Nössner Weiss ellensége volt. Hogy maga Weiss nem vallja be se Consignatiójában, se naplójában, az természetes; de bevallja levelében, hol azt írja 1612. jan 27-ről „a mikor pedig felséged kegyetlenségeért, és mód nélkül való viaskodásaért a város elidegenedett volt, felségedről nem mondom azt, hogy aperte felségednek ártani nem igyekeztem volna.“ Bojti legrészletesebb s Weiss követének nevét egyezőleg adja Nössnerrel. Mikó is tud az egyezségről. De mindezt figyelembe sem veszik az újabb feldolgozók, sőt teljesen hallgatással mellőzik.

vel a többieket felségárulással vádolá, notáztatá s a gazdag jövedelmök fő forrását tevő dézmának háromnegyed részétől megfosztá *) Weiss már a múlt év végén rettegett, hogy Brassót is hasonló sors fogja érni, s most hasonló előzmények után még jobban félt. Hogy a veszélyt városa elkerülje, annak egyetlen módját látta csak: megbuktatni Báthoryt s megfosztani a fejedelemségtől. „Inkább akará -- mondja Mikó -- hogy közönségesen érezzük a romlást, hogy nem csak az ő szokásokban, szabadságokban lássanak változást.“ A terv nem volt rosszul kigondolva: alólról Sorbán Radul vajda üssön be, felülről az erdélyi zendülőkkel egyesült magyarországi urak, — kik az oláh vajdával szövetségben voltak — intézzenek támadást ellene.

Weiss, habár még nem volt bíró **), de már telj hatalommal intézte városa ügyeit. Jól tudá Brassó, hogyha egyszer már ellenséges föllépésre határozá magát, ily emberre van szüksége. A szász nemzet ispánját Melmert, s a szebeni polgármestert a natio közvéleménye árulással, vagy legalább is megbocsáthatatlan gyengeséggel vádolá azért, hogy Szebent nem tudá megvédeni ***); de hogy Drauth a brassói bíró, ki hivatalban maradását, egyedül a zavaros időknek köszönheté, nem fog a kényes viszonyoknak azoknál jobban megfelelni: azt mindenki belátta. Ily módon Weiss vette az ügyek vezetését kezébe, s folytatta Sorbán Radullal az alkudozást. A dologba kezdetben csak néhány tekintélyesebb tanács úr volt beavatva, s csak midőn a vég-elő döntés pereze közelgetett, avatta be a titokba a tanácsot is s eszközlé ki, hogy ennek nevében és czégje alatt folyt az alkudozás az oláh hospodárral. A tanács Benkner Jánost két társával Havasalföldre küldte, kik ott megkötötték az egyezkedést, s az Erdélybe nyomulandó sereg számára kalauzokat hagytak ott.

*) Vajda, Törvények historiája 306. l. E gyűlés alighanem csak részgyűlés volt. A szászok 1823-ban a productionale forum előtt be mutatták az illető okmányt. De a gyűlés articulussai még lappanganak. Vajda az Erdélyi Dieták nyomdokai I. 17. l. s a jegyzet. — Trausch Chroniconja I. 254. l. a gyűlés helyét hibásan Kolozsvárra teszi.

**) Mint Mikó és Bojti tévedéssel írják. Azzá a következő évben lett. Lásd: Följegyzéseit Fundgruben 141. l.

**) Teusch, Geschichte der Sieb. Sachsen IV. Heft 469. l. a vigyázatlanság s gyávaság vádját mondja ki rájuk. V. ö: Seivert: Die Grafen der Sächs. Nation. az Ungr. Magazin, III. 153. l.

Ez alatt Magyarországon is nagyban folyt a készülődés. Bocskai halála óta az erdélyi fejedelem s magyarországi urak közt mindig ingadozott a béke. Sem egyik sem másik nádor nem mondott le a tervről, hogy Erdélynek ő adjon fejedelmet, s ily módon tagjává tegyék a confoederationak. A múlt évben már a kitörés pontjáig jutott az ellenségeskedés, — s a kassai egyezkedés roszul palástolta a ki nem engesztelődött gyűlöletet. Igaz, hogy szinteg minden megtörtént a béke állandósítására. Pécsy Simon és Erdélyi István, csakhamar azután, hogy a békét Erdély rendei elfogadták, mint követek Bécsbe mentek s ott 1610. oct. 29-én Mátyás által fogadtattak. A király előtt elmondák a béke ratificationának szükségességét. „Eddig—mondá Pécsy a többi közt—eddig nem volt Erdély és Magyarország közt békére szükség. Az egy nemzet szövetség nélkül is egy volt, összefűzve testvéri és keresztényi szeretettel. Most már az időkhöz képest nem mindenben egyenlő a két ország, azonban vissza akarnak térni a szeretetnek és egyetértésnek útjára, melyről letértek.“ Ez volt alapgondolata terjedelmes beszédöknek, melyben, mintha tartottak volna valamitől, keresett szavakkal s feltűnő aggodalommal emelték ki — Mátyásnak hizelegve — a béke, az egyetértés szükségét.

De a bécsi kormány és kétségtelenül a magyarországi urak factiója már itt kezdetét vette. A kassai béke nem ratificáltatott. Pár nap múlva a király búcsú látogatáson fogadta a követeket, s itt a búcsú beszéden sajnálkozva emelé ki Pécsy, hogy a titkos tanács feleletéből értesült azon két okról, melyek miatt a király nem erősíti meg a békét. Az első egy pár könnyen kiigazítható írásbeli hiba. Fontosabb a második, a török frigy. Úgy mint ez a kassai pontokba iktatatott *) Mátyás nem erősíti meg. De, ha csak ő fensége a fejedelem s a rendek bele nem egyeznek, ők, a követek, ettől egy hajszálnyira sem távozhatnak el. „A török frigy nem melőzhető — mondák — mert hatalmokkal az ország határát fenyegetik. Hosszú idő óta számtalan kötés, s ő fensége és felséged elődjének s őseinek esküje biztosítja azt. Ők a rendek és fejedelmök megegyezése nélkül meg sem is változtathatják“ (**). Ily módon minden eredmény nélkül tértek vissza a követek.

*) Lásd: B u d a p e s t i S z e m l e XX. k. 41. l.

**) Mindkét beszéd megvan egykorú kéziratban az Erdélyi muzeum-egylet birtokában, gróf Kemény József Erdély történetei eredeti levelekben,

Mi volt az oka, hogy Mátyás, nem sokkal a béke megkötése után saját nádorának, teljhatalmú biztosának munkáját elvetette? Volt-e ezen tényben a nádornak s magyarországi uraknak befolyása? vagy csak tisztán a bécsi államtanács műve volt az? Ezen utóbbi eset alig hihető. Mátyás alatt a magyar államtanácsosok döntő befolyással bírtak a magyarországi ügyekre. Bármely fennhangon készülődött is a nádor 1610 derekán, aligha volt úgy készen a háborúra, mint Báthory. Akkor jobban tarthatott a seregtől, melyről kérkedve mondá Pécsy, hogy „nagy számból álló fegyelmezett s kitűnő kapitányok és diadalmas hadvezérek alatt áll.” Azonban Mátyás ezen ténye által keze szabadon maradt, s támadásra mindig várta az alkalmas percet.

E perczben Magyarországon Báthorynak minden párt — a protestans közép osztály kivételével — ellensége volt. A nádor pártja: mert a confoederatio eszméjével felhagyni nem akart, a katolikusoké: melynek élén a két Forgách — Zsigmond a generalis és Ferencz a bibornok — állottak. Egyik úgy, mint a másik, fejedelm-változást akart Erdélyben; amaz a török miatt, ez vallásos okokból. A katolikus ellenzék szenvedett vereségei után nagy erélyvel sorakozott s már Pázmán fellépett térítéseivel és vitatkozásaival. Maga Mátyás is fel volt ingerelve Báthoryra. Egy, Albert főherczeghez írott terjedelmes levelében előadja hadfolytatásának okait. Ő Erdélyt a két vajdasággal Magyarország részeinek mondja. Nem tudja feledni, amazt hogyan szerezte meg Báthory. Ez eladta magát a töröknek, s mint kérlelhetetlen ellensége a német nemzetnek, ily úton akarja Magyarországot is megnyerni, sőt a két oláh vajdaságot és a lengyel királyságot is. Azután felsorolja múlt évi támadását, mely pedig épen annyi joggal nevezhető Thurzó támadásának; önkénytes változtatásait a kassai egyezkedéseken, melyeknél

II. kötet. Számomra ezeket sok más igen érdekes adatokkal együtt Szabó Károly úr másoltatta (s részben másolta) le, s a másolatokat kiigazította, tájékoztató jegyzeteivel látta el, mely szívessege által következő cikkeimet sok fontos új adatokkal gyarapította. — Mátyás azt írja, hogy a kassai szerződésen „an unterschiedlichen Orten nicht allein an den Hauptwörtern, sondern auch an der Substanz gar viel verändert, etliche Punkten ganz und gar ausgelassen, andere aber neue hinzugesetzt“: vajjon hogyan mondhatták volna ily esetben Pécsyék épen magának Mátyásnak, hogy ő akar egy pontot (a török frigyet) megváltoztatni s ők azt nem tehetik?

azonban aligha fontosabb nem volt az ő, a török frigy megváltoztatására czélzó kívánata; a szászok megtámadását, de a melynek okait jónak látta elhallgatni; Báthory garázdálkodásait, melyben alighanem legtöbb igaza volt. Báthory neki alattvalója, féktelenkedéseivel nem csak a magyar koronák, hanem az egész keresztyénséget is megsértette, s érdemes, hogy az Isten méltó büntetését is élvezze. Mindezt elmondotta a töröknek is, s nem kétkedék benne, hogy ez, t. i. a török, magába tér, Báthorynak nem fog többé hinni, nem is fogja őt segíteni^{*)}). Ime mindez élesen tükrözi vissza Mátyás gondolkodását és Báthory iránti gyűlöletét.

Semmi kétség benne, hogy a magyarországi urak készülődéseiket az ő tudtával tették. Báthorynak azonban szerencséje volt, hogy a két párt egymással megegyezni nem tudott, hogy kinek nevét tűzze ki zászlójára, s kit emeljenek föl Báthory helyett a fejedelmi székbe. Anádor szerette volna családjának megszerezni a fejedelemséget, de egy párt, melynek vezére Forgách bíbornok volt, Forgách Zsigmondot akarta, egy más, melyhez a bujdosó erdélyiek is tartoztak, Homonnai Györgyöt emlegette^{**}). A lengyel királylyal, ki bor ára fejében pénzt is adott nekik, az összeköttetést Homonnai tartá fen; a hajdúk közt a toborzást Kendi István vitte, s nagy reménye volt hogy azokat átállásra bírja, számukat nyolcz ezerre emelheti. Ezek, úgy hívé, a pihenni nem tudó Kendi, már is annyira meg vannak nyerve, „hogy ha a római császár valakit fejedelemnek ad Erdélybe vele az mellé mennek^{*)}”). S minthogy nem tudtak megegyezni, egy nevet sem tűztek ki, fő czéljuk volt, hogy Báthoryt „exturbálhassák, azután helyébe császár részről kit a német tanács rendel, az legyen a fejedelem.“

*) Hatvani, Brüsseli okmánytár IV. k. 53. l.

**) Sepsei Laczkó: Tört. ad. III. 129. l.—Mikó Fer. Hist. 206. l.

Miként ezeket a következő igen fontos levél bizonyítja:

*) Illustrissime domine patrone colendissime.

Mely estve az Nagyságod parancsolatja érkezett, nem késleltem Paki Jánost, hanem sietve mindjárt bocsáttam ahoz az emberhez, kit Nagyságod tud, és oly tanúltsággal, hogy szinte úgy megnyugodjék Nagyságod benne, mintha magam mentem volna Erdélybe, az nénémhez is másfelől beültem, ott az dolog jól léssen tudom. Noha tanúltságom Nagyságodtól arra nem volt, mindazáltal tudván mivel tartozom, nem vártam arra szót és sarkantyút, hanem az mely hadak fenn vadnak az Tiszán túl és Máramarosba küldtem vala szolgálmat oda titkon Nagy Lukácshoz és Nagy Lőrinczhez

Valóban e tavaszon és nyáron Báthory ellenségei minden követ megmozgattak, s hámulatos tevékenységet fejtettek ki. De ezzel együtt az ő ereje is nőtt. Neki főként a portára kelle támaszkodnia, ha terveit sikerrel akarta keresztül vinni. Jun. elején Márton deákot a portára küldé, hogy ott Radul Sorbán visszatérte ellen panaszt emeljen; Konstantin letevését sürgesse s a velök egyetértő lengyelek ellen föllépést eszközölhessen. De a Mátyás és a szászok követei által ostromolt porta, még egyelőre nem akart mélyen a vizsályokba elegyedni, s csak a budai pasát útasította, hogy szemmel tartsa, s ha kell segítse Báthoryt *).

Ez alatt sergeit folytonosan gyűjtötte. Egymásután érkeztek Szeben alá a nemesek zászlóaljai, hajdú és székely sergek, hogy

hogy mienké tegyük azokat is. Ezt nem míveltem volna, holott tudom, hogy ők is az római császár ő Felsége szolgálai és onnét várnak, de félek vagy attól, hogy el ne oszoljanak, avagy attól, hogy Bethlenhez ne álljanak vissza, és így ha meg tudná is Forgách uram, nem bánom, mert az császár neve forog benne. Nekem meg akarnak az capitánok és hadnagyok eskünni, hogy romai császár valakit fejedelemnek ad Erdélybe, velem az mellé jönnek, és vele élnek halnak. Nagyságod azért írja meg immár nekem, ha az Nagyságod neve legyen-e emlékezetbe még most eleinte, avagy csak így az mint irom Nagyságodnak, hogy én velem jöjjenek, az mellé az császártul adandó fejedelem mellé. Esküsznek szörnyen, hogy vadnak most is két ezeren, de nyolcz ezeren lehetnek, értelmek vagyon az több Hajdúsággal is, két hadnagyok harmadnapja immár, hogy nálam vagyon, én ezt is Nagyságod híre nélkül nem akartam mívelni. Az mi a felmenés dolgát nézi, én oda is csak úgy megyek, az mint Nagyságod parancsolja, nem is késem semmit, csak az lengyel király pénzét várom, mely tán eddig is Homonnán vagyon, az borokért. Nagyságodat kérem, hagyja meg ott való tisztartójának, vigyáztasson reájok és kísértesse mindjárt Parnóra és onnét adják értésemre, mert harmadnapig én azokkal minden dolgomat elvégezném és azután menten mehetnék. Nagyságodtól az első dologra is választ várok. Isten Nagyságoddal. Zombort. Nagyságod holtig való szolgálja: Kendy István.

Ezen nagyföntosságú levélnek eredetije az erd. muzeum kéziratrárában Kemény József eredeti levelei II. kötetében van. Velem Szabó Károly úr közlé. Címje hiányzik; de kétségtelen, hogy Homonnai Györgyhöz van írva, nem csak mert Homonnát emlegeti, hanem mert kérdi, ha ne tűzék-e ki már elejénte is az ő (t. i. Homonnai) nevét? S mert a Forgáchchal való surlódást is felemlíti. Gróf Kemény a levél keletét 1612-re teszi, de Szabó Károly úr ennek helyességében kételkedik. Neki igaza van. A nemes gróf figyelmét elkerülte a toborzás, a Forgách és Homonnai közt való viszony, oly körülmények, melyek csak 1611 jun. és julius havokra illenek.

*) Bojti 282. l.

részt vegyenek a vállalatban, melynek vég czéljait magok sem tudák, s melyet a közvélemény Moldva és Oláhország ellen irányzandónak hitt. Mint előcsapat egy hajdúsereg Szegedi János, Marezódi és Elek János kapitányokkal máj. 15-én a Bárczaságba érkezett *). Jun. 11-én pedig a derék hajdúsereg mintegy 7000 ember, nyomult be ide Nagy András vezérlete alatt. A sergek Brassó külvárosában, s a vidéken táboroztak; maga Nagy mintegy 50-ned magával a városba ment, mely őrséggel megrakva s az ellentállásra teljesen felszerelve volt. A dolgokat Weisz vezette, ki a hajdú kapitányt ki tudta játszani. Nagynak feladata lett volna a hajdúságot Brassóba szállítani be: de a város kapui mindig zárva voltak. Jun. 12-én, egy vasárnapi napon, épen isteni tisztelet alkalmával, mint egy 20-ad magával ki akart menni. Azonban csak isteni tisztelet végeztével eresztették ki, s ekkor ő az ó-városban értekezett a hadnagyokkal. Szolgáit gyakran küldé a városba, egy s más szín alatt, hogy a kapuk őrségét kikémleljék. Mintegy két óra múlva 200-ad magával jön a kapuk alá, kikkel a városba akart menni. Feleletül nyerte, hogy csak 50-ed magával bocsátják be. Erre dühvel és szitkozódva vissza tér, s rendeli, hogy kocsiját és szolgáit a városból küldjék ki hozzá. Kibocsáták, de nem azon kapunál, (Klosterthor) hol ő volt, hanem az ellenkezőnél (Purzenthor), mire ő Prázmárnál szállt táborba.

A tanács a dolgot még is restelte s másnap egyezkedésbe bocsátkozott a hajdú kapitánynyal. Ennek az egyezkedésnek olyan sikere volt, a melyet alig remélhetett a nemes tanács. Jun. 13-kán egy új kocsit, hat szép szürke lovat s értékes serleget ajándékozott neki Prázmárt táborában. És a megvesztegetett Nagy András hajdúságával tüstént visszaindult **), még pedig, hogy a közelgő Báthoryt kikerülje Udvarhely és Marosszéken át. A fejedelem hiában igye-

*) Bánfi Péter naplója Fundgrub. 253.1.

**) Hegyes 260. l. Bánfi 253. l. Trauschenfels Fundgruben. Ezen két kronikás szerint a brassói tanács nem vesztegetésből küldte Nagynak ajándékait, hanem ezen tény által gyanúra adván alkalmat, hajdúi megköztözték s úgy hurczolták el. Kétségtelenül Brassóban ez volt az általános hír. De a dolog nem úgy volt. Weiss rövid és kétes szavakba burkolja az egészet, hanem minden magyar krónika író Bojti, Borsos, Sepsei Laczko, Mikó nyíltan említik a megvesztegetést, mely a dolog természetéből is folyt. Mert miért ne ment volna vissza a sereg Báthory hívására? s miért választott oly kerülő utat, hol Báthoryval nem találkozhatik.

kezett őket visszatérésre bírni, — jun. 23-án már Kolozsváron ment át a sereg 23 gyalog és 21 lovas zászlóval *) s folytatta útját Magyarországra. Minden körülmény arra mutat, hogy már ekkor Nagy András meg volt nyerve a magyarországi uraknak.

Epen ezen napokban Báthory is, kétezernyi várőrséget hátra hagyván, táborba szállott; eleinte csak Szeben alá, de csak hamar megindult a Bárczaságra. Két napi utazás után Fogaras-földén hírt vevé Nagy András árulásának, követeket küldött hozzá, kik őt visszatérésre bírják; — de Nagy folytatta útját. Bármily érzékeny csapás volt is ez rá nézve, fél úton nem állhatott meg, hanem előbbre nyomult. Junius 19-én érkezett meg **). Fekete-halom és Vidombák közt táborba szállott. Serge az országos és végbeli hadakból s fejedelmi zsoldosokból állott, s az említett két helyen kívül Höltevény és Prázsmáron vala elhelyezve, úgy hogy Brassót fél hold alakjában foglalta be ***). Miután a fejedelem üdvözlésére e városból senki sem jött a táborba, jun. 21-kén Imrefi mint ország generalisa egy csapattal Brassó alá ment. A fegyverfogható lakosság már készen a védelemre, s fel volt fegyverkezve. Egy hírnök tudatta Imrefivel, hogy ne közeledjék, mert nem fog bebocsáttatni, s a tábornok csakugyan visszatért ****). Mindamellet a brassóiak nem mutattak ellenségeskedést, sőt inkább előzékenységet. Élelmet, löport, fegyvereket szolgáltattak a fejedelemnek s hadseregnek, sőt nem csak adójokat fizették ki, hanem néhány ezer forintot is adtak Báthory akkori szükségeire *****). De kéz alatt tudatták a vajdával, hogy siessen segélyökre, mert itt már az idő bejövételére.

Ezalatt a székelyföldi kémek hírül hozák, hogy Sorbán Radul készül beütni Erdélybe. Már táborba is szállott Rukar ***) mellett és a király után nyomult előre. „Immár, mondja Mikó, a magunk és országunk oltalmazására, vala nagyobb gondunk, nem más or-

*) Segesvári Bálint 176. l.

**) Nösner naplója 66. l.

*) Mikó, Hegyes, Bánff, Bojti. Weiss adatait egyeztetve, ez lehetett az első táborba-szállás.

*) Weiss consignatio 244. l.

*) Mikó historiája 197. l. Bánff Péter 253. l. 82-ezer forint kamatot ir. De minféle kamattal voltak adósai?

*) Mikóban hibásan Rakat van nyomtatva. De Rakat nevű hely nincs azon a vidéken; hanem Rukar szemben a főcsvári úttal.

szágoknak keresésére avagy megbántására.“ Főhadi-szállását Báthory már ekkorra Prázsmárra tette át, honnan, ez — julius elején volt — a törcsvári és tömösi szorosok megvédésére csapatokat küld. A had két oszlopban indult el: az egyik Török István és Mocsai Gergely, a másik egy ráczi Deli Kosmos vezérlete alatt. E csapatokra volt bízva, hogy magok a szorosoknál maradván „kevesebb számúakat vagy nyelvfogni vagy hírhozni bocsátának, és ne bizonytalan hírrel, hanem valósággal jömmének vissza.“

De a vajda nem a szorosokon jött. Julius 7-én azon a helyen mely Zanoga nevet visel *) s a tömösi szoroson felül látszik, ösvényeken, „hol nem hogy valaha derekas hadjárat volna, csak csatát sem remélhetek volna járni“ nyomult előre. Előttint „mikor és honnan csak remélni is nem tudtuk volna.“ S mire a tömösi szoros felé indított csapat odaért volna, már ő átszállott a havason, és már jul. 7-én erdélyi földön halt. Jul. 8-án szembe volt a Török, Mocsai és Főti csapatával, kik feladatukhoz képest megütköztek vele. De bármily vitézül harcoltak, nem bírtak a túlnyomó erővel. Sokan (a magyarok közül Beléri százados is) maradtak mindkét részről a csatatéren, s a magyarok visszahúzódtak, előre küldvén Főtit néhány fogolylyal s levágott oláhok fejével, hogy tudassa Sorbán közeledését Báthoryval. Csakhamar a szákmányosok és strázsák is hírül hozák, hogy „a vajda a torkolatból kijött Hétfalunál és úgy mendegél Brassó felé.“ E hirre Báthory jul. 9-én reggel ágyúlövés, dob- és trombita-szók által jelt ad a seregnek a felülésre s Brassó alá indult, hogy Sorbán Radult megelőzze. De fele útjára sem ért, midőn tudára lett, hogy a vajda már megérkezett — „a bolonyai hostát“ (külváros) felől és itt letelepült. „Itt vevék valóban eszökbe a brassói állapotot, hogy nem tréfa, de már késő vala“ **).

Sorbán két nap óta éhező és fáradt hadait a brassóiak gaz-

*) Bojtinál Franga van 285. l. Ez itt toll vagy írás hiba: mert Franga nevű hely nincs ott, hanem igen Zanoga s épen az a hely, melyről Hétfalu alá mehetni. Az alább is előjövő ú. n. hét falu (magyarok) e követk: Bács falu, Türkös, Csernátfalva Hosszúfalu, Tafrang, Purkerez, és Zajzon.

**) Bojti és Mikó egymást kiegészítő előadásaik nyomán, hogy a magyar sereg a Bárczaságon zsarolt és pusztított, az bizonyos, de hogy a fejedelem egészen felbomlott volna, mint Bojti mondja, az nem való. Mikó és a többi szemtanúk ellenkezőt bizonyítanak. Bojtinál is szónoki fogás, hogy a későbbi megvetést elpalástolja.

dagon megvendégtették s borral bőven ellátták. E sereg mintegy tízezer emberből állt, melynek nyolczszáz kopjás lengyel és ötszáz kozák képezte a magvát. Mire Báthory Brassó alá érkezett, már a had kipihente magát. A fejedelem seregét a hajdúk árulása meggyengíté ugyan, azonban még így is jobb, több, szebb, felesebb volt a vajdáénál *), de tizenkét ezernél aligha volt több. Megelőző nap és éjjelen borzasztó vihar dült, annyira hogy még a fejedelmi sátort is fölforgatta. Báthory azon hittet, hogy Sorbán ez nap Brassóból nem fog kijönni, visszahúzódott Szentpéter felé, mely Hermány és Brassó között fekszik, s hegyes, tuskés, árkos és mocsáros levén, csatahelynek éppen nem való. Azonban csalódott.

Délután két és három óra között **), midőn Báthory hadait már szét akarta bocsátani, vette észre, hogy Ó-Brassó felől csapatok nyomódnak előre, s végre az egész had láthatóvá lett. Most ő is „mint egy ujonc — mond Bojti — egy vén zsvány ellen“ csatarendbe állítja seregét. A balszárnyon az udvari sereg, és az Elek Jánossal vele levő hajdúság állott Bethlen Gábor — a jobban a Bedő István, Begrök István, Béli Kelemen, Dániel Mihály és Geréb Andrástól vezetett székelység a hitetlen, de kitűnő katonai tehetséggel bíró Rácz György vezérlete alatt. A középben a főurak hadi népe s a gyalogság volt fölállítva négy közép nagyságú ágyúval. E helyen maga Báthory és Imrefi vitték a parancsnokságot s az egészre fölügyeletet. Óhajtotta volna Bethlen, hogy e helynél, mely éppen a magyar sereg háta mögött volt árkos, tuskés és mocsáros, válaszsának alkalmasabb csatatért, s hagyják most pihenni a nap heve miatt ellankadt csapatokat. De Imrefi nem látott más menekülést, mint hogy körülszárnyolni a tábornokot, vagy e helyen elfogadni a csatát.

Radul Ó-Brassó előtt a papírmalom-felé állította seregét csatarendbe, 33 kis csapatot formált. Balon a lengyel kopjások, és nyilasok, némi oláh csapatok, s Halmágyi István bujdosó által vezetett két magyar zászlóalj, a jobb szárnyon lengyel moldvai és kozák csapatok; középben maga állott bojárjaival, gyalogjaival s

*) Krausz a magyar sereg számát 32000-re teszi. Fele sem volt. Bojti 15000-re teszi. Ez is sok.

**) Mikó 199. l. Hegyes 67. lap. Bojti 288. lap. Krausz reggeli 8 órára teszi.

a brassóiaktól kapott három ágyúval. Serege legjavát, 2000 embert, s ezek közt a kurtányokat s kozákokat a papírmalom mögött búvattá el, mialatt maga előnyomult a támadásra.

A magyar hadak csatasorba-állítása be sem volt végezve, mire az oláhok megkezdték a támadást; „ki miá, mondja Mikó, nem kevés bátorságot és nagyobb szívet verén, hogy kényesebben mozgunk, feléjek náloknál, reánk ére.” Az oláhok első rohama a magyar balszárnnyat érte, mialatt a magyar gyalogság (500 fejedelmi, 800 csiki s 800 a részekből való és Rácz Ábrahámmal bejött harczos) az oláhval küzdött, a vajdának minden gyalogját levágá a papiros malomig.” Maga Radul is megszaladt, egészen elvágatott a lengyel csapatoktól; sőt egy Füzesi István nevű hadnagy oldalának akasztotta a kopja szegét, s csak a mellette levő vitézek mentették meg. „Nekünk adta isten a diadalt!” Kiáltá most Báthory; — de elmulasztá megtenni Radul üldözésére a kellő készüléteket. Ezalatt a seregnek az a része is előnyomult, mely nem vett részt még a csatában, de csak hogy fosztogassa a holttesteket. Most a papírmalom mögül előront az oda rejtett kurtány és kozák csapat, s egy erős sor tüzzel megzavarja a magyar hadat. Az ily módon meglepett és elszéledt csapat futásnak indult, mire Radul is megfordult, tisztjeivel kardlapoztatja az oláhokat, ily módon megálásra bírja, s ekkor megtámadja a győző balszárnnyat. Erre a magyar seregben a csatarend teljesen felbomlott és ezen szárny is megszaladt, „fusson a ki futhat” szavakkal. De a lovasság előtt mély árok vala, a gyalogság útját mocsárok állották el, s most borzasztó mészárlás kezdődött, sokan a mocsárba fúladtak s ezek közt Imrefi János is, „minden bajnak okozója,” — „még a belit is — mondja Borsos Tamás — szélyel nyomodták, focskándották az magaféle hadnak lovainak az lábai *). Csak utóbb találták fel (aug. 3-án) s Weiss Mihály temettette el Szent-Péteren **). Bár Radul is sokat vesztett: de jelentékenyebb volt a magyarok vesztesége. Itt estek el: az öreg Rácz György, kinek fejét a brassói kapu előtt póznára tűzték fel s Varkocs György a zászlósok közül. Elhullottak Károlyi György, Szegedi Miklós, Simándi Gáspár, Kapi Miklós. „Ott hagyák, mondja egy szász krónikás éles káröröm-

*) Borsos Tamás önéletírása, Erdélyország Tört. Tára II. 39. l.

**) Bánffy naplója 254 l.

mel, kevély fejöket Ördögh Boldizsár, Elek János és Barkóczy. És így sok kevély úrfinak lett temetőjévé a brassói tér.“ Mindkét tábor vesztesége nagy volt, s Radul nem gondolhatott az üldözésre. Sokan fogságba estek, köztük Dániel, Geréb, Kerekes, kik aztán nagy összes pénzen váltattak ki. Radul diadala helyén aranyos kökeresztet emeltetett, melyet utóbb a magyarok szétromboltak *).

Maga Báthory is, lova leszúratván, nehezen menekülhetett. Egy lengyel nemes Shiffka üldöze, s megmentését egyik kísérőjének köszönheté, a ki a lengyelt leszúrta. Sisakján fehér darutoll, forgó volt, mely messze feltűnván, könnyen árulójává lehetett volna. Ezt ellöke, s átnyargalt a hídon Szent-Péterre. Innen kis számú kísérettel Köhalomba ment, hol a királybíró Weyrauch, kihez ragaszkodott, s kit „apám uramnak“ szólíta, gazdagon megvendégelé, s kocsija elébe saját hat lovát fogván, Szebenbe küldé. Itt védelmére minden szükséges intézkedést megtett. „Mind den városra és vármegyére levelet bocsáta hogy jó fizetést ad, ha valaki melléje áll mostani szükségében. Az egyéb hadaknak is szép leveleket küldött vala, hogy késedelem nélkül melléje mennének, valakik áruló nevet viselni nem akarnak“**). Az érkezendő hadak táborhelyétül Fehérvárt jelölte ki. Ugyanakkor mindenféle segélyért is küldött: Bethlen Gábor Dévára ment, hogy onnan sürgesse a török csapatokat: Dengeleghi Mihály a temesvári pasát Zülfikart, Balázs deák a tatárkhánt, más követek az egri és budai basákat szólították fel segélyre. S csakhamar kedvező hírek érkeztek: a székelyek hívek maradtak s Csikra gyülekeznek, Sorbán Radul elvesztette biztos támpontját, mert az új Radul Michne jelentékeny török-tatár sereggel s egy vezérrel beszállott Tirgovistba. Balázs deák is megjött a khántól, ő a segélyre rendelt hadakat szemével látta, s követek is jöttek vele, kik azt tudakozák, hogy merre és hová induljanak e hadak **). De mind e tevékenységre, mind e biztatásokra szükség is volt, mert a veszély naponként fenyegetőbbé vált.

*) A csata részleteit le terjedelmesebben Bojti, Mikó, és Krausz adják.

**) Nagy Szabó emlékirata. Tört. ad. I. 106. 1.

*) Bethlen Gábor levele Ródei Ferenczhez. Tört. Tár II. 189. 190. 1.

A brassói csata éjjelén húsz székely falu lángja világított, miket az oláhok gyújtottak meg, hogy fényénél könnyebben zsákmányolhassanak. A csatatéren, melyet e félkörben égő tűz egészen világossá tett, lehete még látni az utócsapatok élet-halál harcát, a szaladók üldözéseit, s hol a küzdelem megszűnt a prédára oda siető százszokat, oláhokat, mint fosztogatják a tetemeiket. De Radul sem kímélte a brassóiakat, kiktől ő, hogy a követelő lengyeleket kielégitthesse 34-ezer forintot vett fel *). Azután megírta diadalát Bécsbe és Konstantinápolyba, s e helyekre diadaljelvényeket is küldött. Ez alatt a legközelebbi napokban elszéledt harcosai folytatták a környék rablását és égetését, s székely száz és magyar helységek vegyesen kiraboltattak. Eddigelé a Sorbán hada Brassó alatt táborozott, jul. 15-én a Bareza folyó mellett a holtvényi mezőn ütött táborot. Maga is segítséget várt, lengyel és moldvai hadakat; mert saját országából, mint melyet Michne Radul török hadakkal visszafoglalt s ezekkel féken tartott mit sem várhatta s főként a magyarországi hadak támadását leste. Midőn segély had érkezett, s midőn már Forgách Seben alatt volt, aug. 4-én, ő is e város alá indult **). Neki egyetlen menedéke, már miután látta, hogy a törököt meg nem engesztelheti, Mátyás. Ha most e csapatokkal győz, ha a felidézendő küzdelemben Báthory elveszti Erdélyt, ő még fegyverrel visszafoglalhatja országát, különben reá nézve elveszett.

A hadi készületek Magyarországon már régóta folytak s az iránt is egység jött létre, hogy a háborút Radul Sorbánnal közösen folytatják, sőt nem csak a Részeken, magában Erdélyben is szereztek párhíveket, mint Hidi Györgyöt, kit Báthory alacsony sorsból és santa létére korlátnokává tett ***). A hadjárat vezérévé Forgách Zsigmond felső-magyarországi kapitány lőn kinevezve, s vele együtt Homonnai György és Czobor Mihály ****). A fejedelmi kinevezés kérdését most elhalaszták, talán a hadjárat végére. A helyett Mátyás egy kiáltványában a hadjárat okait számolta elé. Ennek 12 pontja leginkább a körül forog, hogy Báthory megváltoztatta a kassai egyezkedés szavait, tételeit, hogy ennek pontjait nem tartotta meg, hogy ellenére Havasalföldet háborúval

*) Weiss consignatio 245. l.

**) Weiss consignatio 245. Hegyes 67. Bánfi 254. Krausz 15. l.

***), Bojti 293. l.

****) Kazy Historia I. köt. 99. l.

borította el, hogy részekbeli urakat elfogatott, s hogy Erdélyt rosz kormánynyal tönkre teszi. Mindez elég alkalmas háborúi ürügynek, de a támadás igazságáról senkit sem győzött meg. Sőt bár a kiáltványban a vallás kérdése nem is említettik, minthogy nem is szolgált alapul, a közvélemény a hadjárat okainak a pápás urakat s a protestans vallás elnyomását hitte, s a mily szorongással nézte az elindulást és szerencsés kezdetet, oly örömmel értesült a kudarczról. Ebben az a vallás diadalát látta, mely bár még uralkodó volt Magyarországon, de már veszteni kezdé híveit. Egy „historia az Erdélyországnak nyomorúságáról és Magyarországnak Báthory Gábor ellen való feltámadásáról“ hosszas lamentatiot ad a Báthory Gábor szájába, melylyel ez panaszkodik, hogy vallása miatt támadtatott meg.

Több költemény maradt fenn azon korból, melyekben verses lamentatiókban nyilatkozott az ingerültség túl és innen a hajdú végeken, mely maga is forrongott s életének egy nevezetes forduló pontján állott, midőn jun. 29-én Forgách Zsigmond elhagyá Kassát és táborba szállott. „Ilyen omen esik az ő kiszállásának előtte való napon 28 junii. Kassán szörnyű rettenetes záporoső lőn, az egész utcát a vize a piacon elborította, két menyüítő kő esett le, egyik a mészárszékre, másik az alsó kaput ütötte meg, a melyen Forgáchnak ki kellett menni. Azután e közép-németi hidaescánál az apró madaracskák a kopjás seregnek a kopjájokra sereggel szállottak, a katonák öszve zörgették kopjájokat, még is nehezen üzhették el a madaracskákat. A Tiszán túl menvén a tábor, nagy szomjúságot bocsáta Isten reájok, egy nehány ember holt meg szomjúval a hadban; azután a sáska szállott a táborára, hogy Máramarosba ment.“

Forgách ezen egész idő alatt alkudozott a Részekben levő urakkal s ezek nevezetes részét magának meg is nyerte. Hiában intette őket Bethlen Gábor egy Rhédei Ferenczhez írott levelében: „Mindenfelől az veszedelmet látjuk Uram, ha az Urunk jó akaratját nem akarják venni az magyarországheli urak, bizony Uram Erdély elromol először, s azután Magyarország is utána vész, mert bizony Uram soha az török Erdélyt nem engedi senkinek, magáért, nem miérettünk. Jobb volna, az Urunkkal egyeznének meg, mostan az Urunk is, reménylem, hogy kívánságokra alkalmasint reá menne, így mind Magyar s Erdélyországa békességben maradhatna, de ha az Urunkat fejedelemségétől akarják megfosztani, bizony Uram

az Urunk is magáért mindent próbál, és cselekedik abból én is vettem annyit eszembe“ ^{*}). E tanácsnak nem lett semmi sikere másokra nézve, de Rhédei Ferencz, ki arany gyapjas és váradi kapitány volt, csakugyan híve maradt Báthorynak, s a Forgách által Várad megvételeére küldött Egrei Istvánt szétveré. Egrei kudarcza felett még birtokától Szaloutától is megfosztatott ^{**}).

E veszteség lehetetlenné tette, hogy Forgách Várad felé vegye útját, s ily módon Mármaros felé kellett kerülnie. Azonban ő tudott magának kárpótlást szerezni. Azon igyekezett, hogy részére nyerje Nagy Andrást, ki már ez időre visszaérkezett. S valóban a hajdú kapitány 10,000 emberével mellé állott jul. 6-án. Az ily módon megnövekedett sereg migindult Erdélybe ^{***)}. Az első csapat Sennyei Pongrácz s Rákóczi Lajos (a Zsigmond katolizált fia) jul. 19-én Kolozsvár alatt táborozott. Két nappal utóbb Forgách Zsigmond is megérkezett, „több pápás urakkal.“ A várost körül fogták s két mellette levő hegyről a Kőmálról és Hásongár-ról (Hasengarten) három napig löveték, a nélkül, hogy kárt tettek volna, csak a termést tiporták le s a külvárost és majorokat égették fel. Ekkor jul. 23-án megkezdődött az alkudozás a városi előjáróság és Forgách s Zubor György között, s jul. 25-én létre jött egy kiegyezés, mely szerint Kolozsvár addig nem esküszik hűséget Mátyásnak, míg az egész országot meg nem hódítják, s ha a had megveretik, azon esetben is békével bocsátják el az város alatt. Erre a tábor jun. 28-án elindult Fehérvár felé a város pedig végre aug. 10-én letette Mátyásnak az esküt „ki is német nemzet vala“ ^{†*)}.

Gyula-Fehérvárt Forgách hada egyidőre megállá. „Azt praesidium nélkül pusztán találván — írja Mikó Emlékirataiban, — csak az ott valók és holmi elfutott néhány nemesség szorúlván belé, könnyen meg is vevé, megadván nyavajások magokat. Immár az országnak lakossai, ki hová tudván futni, bujdosni, minden helyekről, az hol erősségecske nem volt, lakó helyeket pusztán hagyván, amazok az országot két felől dúlják, pusztítják, égetik, prédálják

^{*}) Erdélyország Tört. Tára II. 190. l.

^{**}) Bojti 299. l.

^{3*)} Sepsei Laczkó 127, 128. l.

^{†*)} Segesvári Bálint krónikája 177. l.

vala, és a hol mit kaphattak, minden kimélés nélkül az oláhok Ha vasalföldibe takarítják vala. De az nem olyan csodálatosnak láttott, mert nekik a kölesönt fizettük, noha amaz régibb dűlásokat, a Székely Mojzes ideiben, ugyan ezeknek latorságoknak csak fél részét sem vehettük vala meg. Mindazáltal ők az ő dolgokban eljárván, semmit el nem mulattak. A magunk nemzetsége is, kikkel egy nyelvűnk, egy hitűnk, azon irgalmatlanul dűltak, prédáltak az hová érkeztek, sőt talán szörnyebben mint az oláhok, noha azoknak okot semmit nem adván, mintha rajtok hasonlót valaha cselekedtünk volna, a rettenetes kegyetlenséget continuálják vala *).

Fehérvárról Forgách egy derék csapatot Dévára indított hogy azt Bethlen Gábortól foglalja el, őt magát pedig élve vagy halva kézre kerítse. A csapat meg is rohanta a várat, de vissza nyomatott, kárpótlásul azonban a roszul védett Baresát elfoglalta. Azonban más napon egy követség jött Forgáchtól, mely őt tanácskozáásra hívta fel. Bethlen a követeket Monaki Miklóst és Lónyai Andrást szívesen látta, s meg is egyezett velük, hogy ők mint kezesek maradjanak a várban, ő pedig a generalishoz megy. S úgy is lőn.

Forgách ezalatt mind előbb nyomult. Aug. 4-én Szász-Sebes alá érkezett, s egy leiratával fölszólítja e várost, hogy miután ő se regével meglehetősen előhaladást tett, adja fel magát, mely esetben pártfogást és védlevelet ígért **). Itt az egyezség megtörténvén, útját Szerdahelyre folytatta, hová épen akkor Bethlen Gábor is megérkezett. Az napon s más nap délig mindig folyt az egyezkedés — de nem vezetett eredményre. Nem állottak közös alápon. Forgách új fejedelmet s német szövetséget akart, — Bethlen nem volt hajlandó elpártolni Báthorytól s a töröktől. Ezért ebéd után elindula s egyenesen Dévára ment. Bethlen ily módon meggyőződ-
vén, „hogy oly dolgot vettek elejekbe és oly dolgot akarnak kívánni, a kinek nyakunkról való elrázásáért (tudniillik hogy rajtunk német ne uralkodjék) sok halmot raktak belőlünk: nem hogy valamit abban consentiált volna, de haza érkezésünk után, az obses

*) Mikó Ferencz 202. l.

**) Közölve Forgách felszólító levele az Új Magyar Muzeum 1858. I. 376. l. Hadjárata okának a felhívásban azt mondja: „ut durissima servitute oppressos regnicolas in libertatem pristinam vindiceremus.“

urakat magajándékozván, békével elbocsátván, így izene a generalisnak: Ím kegyelmetek látják, lovaimot készítik, magam készen vagyok és váromat módjával hagyom, ezen mai napon kegyelme-tekkel együtt indulok, és ha a török császárnak szolgálait, hadát találom, soha bizony Erdélyben békével való megmaradást (kitől isten oltalmazza az uramat ha addig szerencsétlenség találna is az uramat, kit nem remélek) nem engedek, sem itt benneteket, Erdélyországban, nem szenvedlek.

Ezalatt Forgách Szeben alá érkezett. Táborával volt Pálffy István, Drugeth György, Czobor Mihály, Károlyi Mihály, két Lónyai, két Melith, Perényi Gábor, Rákóczy Lajos mind fő urak, számos nemessel. Vele érkezett Kornis Zsigmond is, ki mint lehetett „császár hűségére szorgalmazá az embereket.“ Sergej számát bizonyosan nagyítással 25,000 emberre teszik *), azonban Sorbán megérkezése után az egyesült erő kétségtelenül meghaladta e számot. A vajda nem mert korábban Szeben alá menni, s most már vele vala Kendi István is, ki a magyarországiak összeköttetését az oláhokkal s lengyelekkel fentartá, s ki még a Bárczaságon hozzá érkezett. Az ostrom, mindkét csapat megérkezvén, megkezdődött. A vajda dél felől, Forgách napnyúgoton, Kisfalu mellett ütöttek táborn. A küzdelem, számtalan apró csatározások daczára, mindig siker nélkül folyt, mert a várban is derekas védserege vala Báthorynak, ki 2000 emberből álló őrségét visszatérte óta is folytonosan szaporitá, úgy hogy a várban, az ostrom alkalmával, mintegy 6-ezer emberrel rendelkezett. Ezenkívül hogy pénzzel is* kellőleg el legyen látva, újra megsarczolá Szebent, s a fizetni nem tudó, vagy nem akaró előljáróságot elzáratta **). Sőt végre magát Nagy Andrást is megnyerte, bűnbocsánat és gazdag jutalom ígéretekkal. A hajdú kapitány beszökött a Forgách táborából Szebenbe, s innen pénzzel ellátva Magyarországba ment, hogy a hajdúkat visszahódítsa ***) mely miatt — írja Mikó — nem kevés búsulása lón az uraknak: mert az alatta való hajdúság is, a ki a prédával ki nem ment vala, nagyrészt ki utána kezde beszököni a városba, ki imide - amoda szaladni. Ily módon pártolt el tőle Torjai Demeter, ki egy kicsapás

*.) A Frank-féle fekete könyv. — Bojti alatt jegyzetben 299. l.

**) Archiv neue Folge III. 215. l.

***) Borsos Tamás, 40. — Mikó 209. — Nagy Szabó 106. l.

alkalmával elfogatván, Báthoryhoz át-állott, s utóbb 200 embert be is szöktetett Szebenbe. Hasonlólag nem sikerült a várak elfoglalása sem, melyekre pedig a tábornok nagy súlyt fektetett. Hasztalan kérte fel Fogarast Balling János várparancsnoktól, ez hallani sem akart a feladásról — megvenni pedig sem ezt, sem más nagyobb erődöt nem tudott.

Forgách úgy hitte, hogy Erdélyt könnyűszerrel meghódíthatja. Mig Szeben alá nem ért, nem is talált komolyabb akadályra. Kendit újrolag Brassóba küldé, hogy onnan a székelyeket s urakat megnyerje. Hasztalan. Székelység és urak Báthory mellett maradtak, csak a szászoknak egy része állott nyíltan hozzá, s játszott egy másik része kétszínű szerepet. Mennél utálatosabb színben tűnt fel a hazafiak előtt az igazságtalan hódító háború, mennél megalázóbbnak tetszett Forgách előnyomulása, a testvér haza támadása, mennél világosabban látták, hogy Erdély a német számára meghódíttatni szándékoltatik — mert a *confoederatio* tervét nyilván erre magyarázták: — annál több mozgalmat fejtettek ki Báthory mellett. Azt sem feledték, hogy minő következményei voltak a töröktől elszakadásnak, s a német uralkodásnak minő eredménye, csak kevéssel ezelőtt is — s fölkeltek mint egy ember urok mellett és a magyarországi had szomorúan tapasztalta, hogy Erdélyben ellenséges földön áll. Sőt egy újabb csapás is érte. Thurzó nádor segélycsapatokat indított utánk, Pálffy János, Bosnyák Tamás és Forgách Miklós vezérlete alatt. De nem mehettek messze: mert Nagy András ezalatt a hajdúkat visszatéríté a Báthory hűségére, s velők egyesülve aug. 8-ika táján Diószegnél megveré a magyarországi hadat *) s maga vette útját Erdélynek, úgy, hogy aug. 31-én Kolozsvár alatt táborozott, s e várost Báthorynak visszafoglalá **).

Forgách látván: hogy se Erdélyben nem halad elő ügye — se az általa Medgyesre aug. 25-re hirdetett gyűlésre senki meg nem jelent a rendek közül **), — se az ostrommal nem halad előre, nem lévén sem ágyúi s golyója, sem fáltörő kosai, megpróbálta az egyezkedést. Cserében Erdélyért Oppelnt ígérte a fejedelemnek. Azonban a csere Báthorynak nem volt irányára: „az ő országa még

*) Sepsei Laczkó 128. Kazy I. k. 99.

**) Segesvári Bálint 177. l.

**) Bánffy Péter 255. l. Mikó 210. l.

nincs meghódítva, s nem is lesz, bármennyire dülják is“ — felelé és megtagadta a lemondást *).

Ez volt Forgáchnak, kit Borsos nem ok nélkül nevez simplexnek, utolsó csalódása ezen nyomorúttul folytatott ostrom alatt, mely ostromnak sem nevezhető, ha azt tekintjük, hogy az járt ki s be a várba, a kinek tetszett. Báthoryhoz három védsereg érkezett: egy felől Nagy András a hajdúsággal, Oláhországból a bodzai szoroson át Omer bosnyák basa 30-ezer török-tatárral, s a vaskapun át Bethlen Gábor Zülfikar temesvári pasával s 10-ezer emberrel **). Báthoryval Bethlen közeledését Mikó Ferencz tudatta, s az örömhírré a fejedelem tüstént lövette a Forgách táborát és leveleket küldött a székelyekhez, hogy keljenek fel s állják el az ellenség útját.

A dologról alighanem volt Forgáchnak is tudomása, legalább e lövés után felkerekedett mindkét tábor, s elindult Medgyes felé. Erre Báthory is ki ment utána, s a két had a város alatt csatározott. Azonban Báthory csakhamar felhagyott az üldözéssel, visszatért a városba; Forgách és Radul pedig Medgyesre háborítatlanul értek. Ezalatt a székelyek közt a fejedelmi felhívásra újabban alakultak csapatok, s a felsőbb székek Szászsebesen, az alsóbbak pedig Fogarason át igyekeztek a fejedelmi táborba **). Ez utóbbiak megérkezvén, maga Báthory is, mintán egy csomó polgárt kiűzött Szebenből, hogy azt biztosan hagyhassa őrsége kezében, sept. 7-én elindult Szászsebes alá, hol két tetemes had várt reá: a Bethlen Gáborral érkezett temesvári csapatok, és a Nagy András hajdúsága, s az ezekhez csatlakozott marosszéki székelyek. Még ekkor nem tudák a Forgách célját: hol és merre fog Erdélyből kitakarodni. Azonban a kémek csakhamar hírré hozák, hogy Forgách és a vajda Medgyesen alúl a Székelyföld felé vették útjokat, mire az egyesült erő utána indult.

De nem érhetett nyomába: mert a szász városok útjában, részben legalább, ellenséges indulatot tanúsítottak iránta. Medgyes alá érvén a fejedelem, Nagy-Ekemezőn ütötte föl hadiszállását, azonban a város alá menvén — melyben Forgách 300 szászszepesi katonát hagyott őrségül, — hívatta a tanácsot, s azt szemrehányá-

*) Mikó 208. l.

**) Borsos Tamás 40. l.

**) Mikó 211. l. Nagy Szabó 106. l.

sokkal illette. Az őrség letette fegyverét, mire azt Szebenbe kísértette, utóbb pedig török lovakkal kicsérélte Báthory *). A lakosság felszaladt a kastélyba, mi jeladásul szolgált a város kirablására „és a mi vala a kastélyon kívül, azt mind felkőborlá az had, mind lábas marhát s mind egyebet.“ A kőborló népet Nagy András üzte, „még föl is akasztata belőlök, de az is nem használta, mind elkőboroltak.“ Utóbb azonban a fejedelmi sarcz fizetés mellett kegyelmet adott nekik **).

Innen Nagy-Ekemezőről sept. 13-áról jelentést küldö Bethlen Gábor a portára, melyben tudatá az Erdélyi eredményeket: „Méltóságos uram! — írja ő — azért hogy az némethez hallgató mlgs magyar rendek közül, csak az én kegyelmes uram Erdély fejedelme Báthory Gábor, igaz a fényes Portához, minémü szerencsétlenség esett rajta Brassó alatt, elhiszszük értette Nsgod. Hihető az ilyen dolgokkal az felséges mindenható Isten az én kegyelmes uramat Nsgotok jó akaróját csak próbálni akarja. Azután nem sokkal urunk Szebenbe menvén, nem csak Sorbán vajda, hanem Mátyás király, a lengyel király, a moldvai vajda, felső Magyarország és Havasföldi melléje segítséget küldvén, az uramra reá izentek, de csak kevés idő alatt, nagy kudarczózal, s nem kevés vérrel mind ezeket is az uram Szeben alól elüzte, kergette, úgy hogy szándékok szerint céljokat nem assignálhatták, szaladó útjokban is; sok helyeken megakadván, s nem haladhatván, imitt amott bujkálnak, mert mi is, hatalmas császár hívei Urammal együtt utánok vagyunk iziben, s hiszszük is Istent, hogy csak kevés napok alatt is mindnyájan hálónkba kerülnek, mert Uram igazságos Isten megtekinti s megsegíti. Holott senkinek is közülök az egy Sorbánon kívül nem vétett, az ha morog is az Úr ellen, nem csoda, de a Németnek, Lengyelnek, és Moldvának semmi okot sem adott az hostilitásra az Uram. Sőt tehetsége szerint minde-nikkel nyájason élvén, az miben lehetett szolgált, kihez képest ha Isten engedi, mind ezeknek mi légyen oka, meg akarjuk töllök kérdeni, noha ők azt az egyet vetik okúl, hogy miért nem áll el az uram is a hatalmas császár mellől, és miért nem egyezik meg vélek,

*) Ha igaz az, mit Krausz a 16. l. mond. Azonban bár se Mikó, se Szabó nem említik, nem hihete tlen s a brassóiak sérelme pontjai. Monum. Irók VII. 295 említik is.

**) Nagy Szabó 107. l.

de minthogy tudjuk, Isten és az igazságnak Istene, fejünk fenállásáig, sem jó, sem gonosz occurentiában hatalmas császáruk mellől el nem állunk, melyet ezután is teljes igyekezettel meg akarunk mutatni *).

A tábor most — sept. 14-ike lehetett — Segesvár alá ment. A fejedelem sátra közel a dánosi réten volt felütve. A városi előjáróság egy tanácsost, Seiler Lukácsot küldé a fejedelemhez azon izenettel, hogy vegye más felé útját. Mennél közelebb jött Seiler a dánosi réthez, annál jobban félt, s midőn a fejedelemmel szembe lett és ez reá kiálta: „no te veres szakállú, hozzátok megyünk, bebocsáttok?” a megijedt Seiler igenel felelt, mire Báthory szállásosztóját Pribék Ferenczet előre küldé, s dandárjával maga is megindult. De Pribéket a szászok megrohanták, Báthory dandárjára lövéseket tettek, úgy hogy a fejedelem kénytelen volt más útra térni **). A sereg ez nap Paratáj és Dános közt marada, más nap Almakerék felé fordult s Réten szálla meg, onnan pedig Fogaras alá ment. Este a fejedelem Szilasi Jánost 300 lovassal ***) s egy morzát 200 tatárral előre küldött, hogy neki reggelig bizonyos hírt hozzon a Forgách táboráról. Ezen csapat Zernyestig ment, hol hajnalban oláhokat fogdosván, azoktól értesültek, hogy Forgách és Radul az előtt való napon sept. 16-án Törcsvárhoz szállottak és már el is hagyták Erdélyt.

S valóban úgy volt. A magyarországi hadak Medgyes alól a székelységekre mentek. Mivel a székelyek szép módjával nem állottak hozzájuk, fegyverrel próbálták részükre hajtani őket. Dultak és raboltak „és noha — mondja Mikó — nem kevés kárt tőnek, de nagyobb romlást tehettek volna tüzzel, de könyörületesebben cselekedvén, mint árthattak volna, mert látták, hogy semmi haszna, úgy is semmiképen sem tűz, sem fegyver, sem kár, a székelységet

*) E levél többi részében Bethlen „hatalmas császár költségéből rendelt fizetését“ kéri. E levél a Rozsnyai Dávig historiájában olvasható. Katona deákra fordítva kiadta. Mind Katonában a latin alatt, mind az én példányomban a nagy-ekemezei tábor 1611 febr. 13. áll. Ezen kelet hibás. Febr. 13-án Bethlen és Báthory is Oláhországban voltak. Ezen levél közvetlenül Szeben felmentése után, de még akkor kelt, midőn Forgách és Sorbán az országban voltak: tehát sept. 13-án. A septembert igen sok okmányban s naplóban 7-bernek olvastam. Nem fogta-e Rozsnyai vagy más másoló a 7-et febr-nek olvasni? Már Katona sejtí Tom. X, 343. l. hogy a kelet hibás.

**) Krausz 17—19. l.

***) Mikó 213. l. 3000-et ír — Szabó 300-at. „nehány csatás, úgymint három százat“ mondja az utóbbi 108. l.

a fejedelem hűsége mellől el nem vonzá" *). Udvarhelyszék széléről hát a Bárczaságba mentek, hol azonban sokáig nem maradhattak, mert éppen ez időben érkeztek meg Omer pasa seregének tatár előharczosai. Nehányan a nagyságosok közül, Homonnai György, Dóczi András, Bocskai Miklós, Nyári István már sept. 7-én Brassóba mentek. Forgách és Radul tábora pedig székelyen — írja egy hazafi érzelmű szász — érkezett meg, s települt le a város körül, ettől újlag 14,000 frtot vevén fel, Radul csakhamar ezután elindult, követte őt, s csakhamar be is érte a Forgách hada is. Két nap múlva sept. 16-án Töresváron át eltűntek**).

A Szilasi-féle csapat törcsvári táboruknak nyomait még megtalálta, s az utoljába bele is kapott. De a támadókra lövéseket tettek szakálasakkal, taraczkokkal Töresvárból, úgy, hogy ezek az üldözéssel felhagytak, s visszatértek, kevés zsákmánynyal. Forgách és Radul ágyúikat hátra hagyván, átmentek a király útján, s Moldva felé nyomultak. A sok esőzés itt elrontá az utakat, a vizek megnöttek s ők nehezen haladhattak, sőt 24 zászlóalj gyalogságot a csiki székelyek Mikó Ferencz vezérlete alatt elfogtak és Báthoryhoz kísérték. Ezen kívül Omer tatárjainak egy csapata átkelt a boz-zai szoroson, Moldvában Bakó erdején utólérte őket, s a sereg hátulját folytonosan nyugtalanítá, terhét, szekerét, táborát elfoglalta. Nemsokára azután a vezérek elváltak. A vajda Lengyelországba ment a sereggel, mely hópénzét követelte tőle; innen pedig, miután országát többé vissza nem foglalhatta, Bécsbe, Mátyás udvarába vonult, s ennek kegy pénzéből élt. Leányai varrással keresték kenyerüket. Forgách pedig „a havasokra fogott, hogy azokon menjen által. Ott az isten csodálatosan cselekedett vele, mert tíz napokig bujdosatá őket a nagy havasokon, úgy, hogy egy nap mit elő mentek, másnap meg vissza mentek, minden éleستől elfosztattak, nem volt oly úr, ki lóhússal nem lakott. Így veré Isten ott őket ok nélkül reánk jövésekért. Nagy későre megszakadozván, ki Máramaros, ki Besztercze felé, ki Lengyelországon, úgy bujdosnak hazájokba. Így fizeté meg Isten jutalmát érdemek szerint rajtunk való cselekedeteknek ^{3*)}). Menekülése rendetlen futás volt — tábora az

*) Mikó 213. l.

**) Hegyes 67. l. Bánfi 255. l.

^{3*)} Mikó 218. l. „A jezsuita, a ki Forgáchesal volt, a lómájra ott mondja vala pénteken, hogy fiat piscis“ Sepsei Laczkó 129. Ekkor kelt azon ismert

ezüst-neműeket, társzekereket, löszerszámokat mind elveszté s két hónapig bolyongott idegen földön sok veszély között. Nov. 19-én érkezett haza Kassára „zsiros rút ködmönös voltával, — írja Sepsei Laczkó — hadastúl, kopják nélkül, trombitás és dobolás nélkül. E dolognak csodájára minden rendbeli emberek és gyermekek futnak vala“ *).

A magyar-oláh hadak futásáról, s Omer csapatai megérkezéséről Báthory Vledénynél értesült. „Az ellenség Istennek — mondja Mikó — hálát ada, a török tatárnak, későbbben való érkezésével nem sokat örvende. Így azért az országnak noha igen nagy romlásával, de az Isten megveré, megszégyenité Forgách Zsigmondnak kassai generalisnak ok nélkül reánk hozta hadait, mind a Sorbán vajda hadával együtt; és több kárt, gyalázatot valla, mintsem ezért hecsületet, jutalmat, hírt, nevet nyert volna. Ebben pedig az ügyében a fejedelmet segíté elsőben az egymásszeretetet, egymást való értelem: mert semmiképen meg nem szakgathatták az országnak statusit szász uraimékon kívül.“

Ezalatt Báthory átvitte a Bárczaságra táborát, Feketehalomnál megállapodott; felszólítá Brassót, hogy békéljen meg — de Weiss Mihály békéről e kudarcz után sem akart hallani. Ez jeladás volt a Bárczaság feldúlására **), mert törökjei sept. 22-én megérkeztek, ugyanekkor a székely csapatok is benyomultak. Más nap, sept. 23-án Báthory is Brassó alá jött, s most a háromféle had elkezdí a Bárczaságot s Brassó külvárosait rabolni, égetni, részint hűntetésül a nem bekélésért, részint kölesön fejében, mert Forgách-csal szász csapatok is dúltak a székely földön. Az öreg Omer bása, miután a város előtt Weiss Mihályt találkozáásra hívta fel, s ettől Brassó zendülésének okairól tudakozódott, Báthory irányában nagy követelésekkel állá elé, mi a fejedelmet igen aggasztá, „mert olyan, kit monetának hívnak, nem igen vala.“ Azonban kötlevelekkel, kupákkal, poharakkal, s a mi kevés pénzt összegyűjthettek, azal kielégíték sept. 25-én s nem kevés munkával kibeszélék az országból. Báthory úgy hívé, hogy Brassóval egymaga is el fog bántani. S most elhagyván a Bárczaságot, Fogarasha és innen Sze-

gúnyvers: perge domum Forgách, terget tua tergora Korbács.“ Seraphin — St. hiller Archiv I. 149. írja, hogy a havasok közt 13 napig bolyongottak.

*) Sepsei Laczkó 131. l.

**) Hegyes 68. l. Weiss consignatio 248. l.

benbe ment, Brassó ostromlását a közel fekvő székelyekre, s fogarasi oláhokra bízván, kik aztán nagy szükségét is idézték elő a városban. A szomszéd helységek bennszorult szász lakosai e miatt is kijöttek a várból s Báthory pártjára álltak. A tanács pedig Stüködti Miklóst és Gorgias Mártont Thurzó nádorhoz küldé, segítséget kérvén tőle *). A követek novemb. 27-én érkeztek Kassára, de eredmény nélkül jártak **).

Visszatérvén Báthory, nem feledkezett meg a Szászok árulásáról. Szebennel 100-ezer forintot, s más városokkal is tekintélyes összeget fizettetett *). Ezalatt a hajdúság is hazafelé indult. Nagy András oct. 2-án Kolozsváron át fogva vitte magával Sennyei Miklóst, s Adonyban egy lakoma után a kastélyon kívül való kertében lefejeztette **).

Báthory a háborút tovább akarta folytatni, hogy a magyarországi pártot teljesen megalázza. E czélból oct. 10-ére Kolozsvárra országgyűlést hirdetett, hol a rendek a hadfolytatást csakugyan elfogadták. „Hogy penig végezzék a rendek az felséged jó inteniója ellen újabb más háborúság érte szegény hazánkat, azt mi nem egyébnak, hanem azoknak tulajdoníthatjuk, az kik felségeddel és velünk tett confoederatiójokról elfelejtkezvén, mindnyájunknak romlására igyekeztenek, mostan is felállván Felséged bölcs ítéleti szerént szükségesképen szándékokat ügyekezik praeveniálni, és ellenek magát, országát ennél is nagyobb romlástól fegyverével megoltalmazni.“ A hadjáratra kívántató segély-pénzül 12 frtot határoztak, mely összegből kell a portás követek díjának is kikerülni. A fölkelés napjaul nov. 2-át tüzték ki.

A portai küldöttségre Géczi Andrást jelölte ki. Ezen ifjú a Mágocsi család alumnusa volt. Mágocsi Ferencztől munkácsi tisztartóvá tétetett. A hajdúk közt nagy befolyása és tekintélye volt, s már 1608-ban úgy jelenik meg, mint egyike a tekintélyesebb szereplőknek Homonnai érdekében. A portán saját követei által mozditotta elő ennek ügyét, s már ekkor oly nagy kegyben részesült ott, hogy e követek az ő számára 40 kaftánnal s hadnagya részére

*) Weiss consignatio 250. l.

**) Sepsei Laczkó 132. Hoffmann uramnál kifecsegék az asztalnál a szászoknak, sok rendbeli árultatásokat.

*) Krauss 20. l. Mikó 215. l.

**) Szalárdi Siralmas magyar krónika 26. l.

80 forgóval küldettek vissza*). Még 1609. őszén is bírta teljes mértékben a Mágocsi Ferencz bizodalját s Kassán annak ügynöke volt**). Azonban vérengző és kemény természetű levén, a jobbágyokat nyomorgatta, sanyarta, s végre egy köztiszteletű kanonokot is megölt. Mátyás király által e miatt üldöztetvén^{3*)}, nejét Poltári Soos Fruzinát Munkácsra hagyva, menekült. Báthorynál csakhamar behízelegte magát, annyira, hogy 1611. jun. 8-án Szebenből írja nejének: volna édes atyámfia itt nyugodalmas helyed, mert ő felsége maga udvar házáat jószágával firol fira adta minden majorságával, oly házat pedig, hogy se Magyarországon se ez országban oly ház nincsen, de hogy most magamnak is hadban kelletik mennem, jobb egy kevésse ott fenn lenned. El is hittem kétség nélkül, hogy az úr Isten nyugodalmat és örvendetes állapotot ad nekünk^{4*)}.—A brasói hadjáratban részt vett Báthoryval s most ő lett megbizva, hogy a portán ura diadalaít hírül vigye s a zászlókkal együtt 40 rabot mutassanak be a császárnak a Mikó által elfogott katonák közül^{5*)}.

*) Hammer, Geschichte d. Osm Reichs. II. 271. l. V. ö. a Budapesti Szemlével, XIX. kötet 212. lap.

**) K. Papp Miklós barátom egy csomag igen érdekes eredeti levelet küldött hozzám e korból, ezek közt kettő van Géczitől, vagy mint maga írta magát Gyiczytől. Az első levél Kassán 1609 oct. 11-én kelt, s tudatja urával azon hírt, hogy Báthoryval, a királlyal az ausztriaiakra akar ütni. A másodikat nejének írta családi ügyekben.

3*) Nagy Iván családai, V. 344 és 350. l. Farnasinak írja s úgy látszik erdélyinek tartja. Mily alapon? nem tudom. A fennebbi adatokat Bojtítól vettem 294. l.

4*) Géczi eredeti leveléből mely megvan a Mikó S. úr gyűjteményében. E levélben intézkedik magyarországi jószágairól, készületeket tesz, hogy aljandóan Erdélybe költözhessék. Jellemző a mit itt ír Báthoryról nejének: „Az mi az fiu dolgát illeti édes atyámfia, minthogy én az én gyermekeimmel téged soha meg nem keserítettelek, most annál inkább, hogy távol vagyok. bännám ha haját vallanád. Mindazáltal édes atyámfia vidd haza, addig legyen Pribélyen, míg érette küldhetek. Ezen pedig felett, igen kérlek ne búsulj, s ne boszankodjál, mert az úr Isten annyit ad minekünk, hogy másokkal is jót tehetünk. Csak az úr Isten éltesse az fejedelmet, hiszem is az úr Istent, hogy megtartja az ő jámbor keresztyénségéért, mert az árulók az mit felőle beszélgetnek, látja az úr Isten hogy semmi nincsen abban, hanem fegyhetetlen életben viseli magát; bizony hasonló az jámborságban Mágocsi uramhoz.

5*) Mikó 218. l.

Hitte volna e akkor Báthory, hogy mennyire összefügg e küldetés későbbi bajaival?

Báthory minden hadával együtt, a Körös mentén oct. 22-én elindúla a magyarországi részekbe, hol azóta is folytonosan tartott a hajdúk és magyarországi urak közt a küzdelem. Sept. elején egy hajdú csapat Tokaj felverésére indult, ezek sept. 8-án Ladánynál megverettek. Erre viszont sept. 13-án Böszörménynél a hajdúk ver-
tek meg egy csapatot, mely ellenök ment. Majd oct. 16-án ezek Kálló alá mentek, ez csakugyan felülteté a megyéket, s oct. 28-án Szécsi Tamás a hajdúkat Kálló alól szétveré. De Forgách hadának romjait is — melyek Máramaroson át igyekeztek haza, s szakadozva jöttek, ki egy, ki más úton — sok csapás érte. Egy ilyen ezer emberből álló (elpártolt hajdú) csapatot Pogány Péter alispán vágott le, a kapitányok pedig Fabriczi Albert és Kállai Lukács azon pillanathan húzattak karóba, midőn Báthory Váradra bevonulását tartá*).

Ezalatt Thurzó is készült. De a rendekben semmi harcivágy sem volt, bár a nádori rendelet szerint, „az urak, a királyi szabad városok a vármegyékkel táborba szálltak, hogy a nagyobb veszélyt kikerüljék.“ De midőn a táborban levő rendek meghallák, hogy „a lómájon éhezett urak“ — így gúnyolták Forgáchot s társait — tovább is együtt akarják a sereget tartani, s a háborút Báthoryval folytatni, csak azért is, hogy a kudarcot leomossák, protestatiót nyújtottak be a nádorhoz. „Minthogy bizonyosan értettük, hogy Forgách uram kimerült seregét tovább is ingyen akarja a megyékben tartani, s az Erdély ellen a rendek tudta és megegyezése nélkül kezdett háborút folytatni vágyik, kérjük nsgodat legyen azon, hogy Forgách Zsigmond uram ne hozhasson több kárt és veszedelmet ezen Magyarországra. Lehetetlen ugyanis hogy míg mi itt nsgoddal vagyunk, másfelől kimerült jobbágyainkat is sanyargassák különben ők fognak ezen új táborból felkelni s jószágaik védelmére menni. Egyébiránt azt is óhajtuk, hogy Erdélyvel béke köttessék**).

Thurzó, habár irt Bécsbe, hogy a király segélyt küldjön számára, engedett a rendek óhajtásának, nov. 20-án megkezdé a feje-
delemmel a béke alkudozásokat. Az értekezlet színhelyeit Tokaj tü-
zetett ki, s mint Závoczky írja^{3*)}, mindkét részről sokat és hevesen

*) Mikó 219. Bojti 307. l.

**) Sepsei Laczkó 129—130. l.

3*) Bél apparatus 367. l.

vitatkoztak. Báthoryra követei Kamuti Farkas, Erdélyi István (az ki Pécsyvel Bécsben volt követ) Kemény Boldizsár és Cserényi Farkas voltak. Magyarország részéről maga a nádor intézte azt, de jelen volt számos főúr, mint Szécsy Tamás, Pécsy László, Pongrácz Benedek, Forgách Zsigmond, Homonnai György, Daróczi Ferencz, Oroszi András, Jakusith András, Pécsy Zsigmond, Tököly István, s a még fiatal és alighanem itt először szereplő Rákóczy György, továbbá a felső magyarországi vármegyék követei.

Végre dec. derekán megegyeztek bizonyos pontokban, melyeket itt az erdélyi követek bemutatván Báthorynak, ez „az Erdélyországban és ahoz tartozó birodalomban lakozó urakkal, nemesekkel és mind státusokkal, kik ő felségével ide Váradba“ gyülekeztek, elfogadták s megtartására kötelezték magokat. Azután dec. 27-én ugyancsak Tokajban a nádor és a rendek állíták ki az okmányt*). Hogy a magyar nemzet veszedelmes állapotának elejét vegyék, egyezkedésbe bocsátkoztak a fejedelemmel s országa rendeivel s bizonyos pontokat hoztak létre. Ha ő felsége s az erdélyi rendek megtartják azokat a pontokat, melyeket itt végeztek s melyeket a jövőendő országgyűlésen saját követei által a magyarországi államokkal és rendekkel végezni fognak: ők is kérni fogják a magyar királyt, hogy azon pontokat törvénybe iktassa, s a szövöttezett országoknál is közbevetik magokat. Ezenkívül „fogadjuk is — ezek már az okmány szavai — az igaz keresztyén hitünkre, hogy sem fegyvert nem fogunk, akármely nemzetség által is, sem ő Felsége és birodalma ellen nem practicálunk, hanem az jó békességet, esendes egyességet ő Felségével, Erdélyi státusokkal és hozzá tartozókkal örökké megtartjuk. Ha pedig meg nem állanók ezeket, és csak valami részéből is violálnók az mely hit levelet nekünk az erdélyi Fejedelem ő Felsége, maga és birodalmabeliek, s hozzá tartozók nevekkal, maga keze írása s pecséti alatt adott, annak semmi ereje ne legyen eo facto. Az nevezett conditiók pedig így következnek:

*) Megvan eredetiben a kolos-monostori káptalanban s egykorú másolatban az erdélyi Muzeumegylet gyűjteményében, melyben alá vannak írva a kolos-monostori példány aláírásai. Ezt velem Szabó Károly barátom közlé. Kiadta Katona, de hibás sept. 27-iki kelettel, és Sepsei Laczkó krónikájában gróf Mikó is. Sepsei példánya jobb a Katona által használnál, de némely helyen olvashatlan. Ezért én az idézettet szükségesnek láttam közölni, annyivalinkább, mert ennek variánsai vannak.

Az első, hogy most mindjárt bocsületes meghitt szolgáját, ő Felségehez király urunkhoz bocsássa az erdélyi Fejedelem ő Felsége, előtte viselvén ebben ő Felsége király urunk ő Felsége bocsületét: az következő magyarországi gyűlésre is pediglen, maga és Erdélyország nevével bizonyos fő követit bocsássa, kiknek jelenlétekben, az mik ultro citroque proponáltatnak, azoknak conplanálására lehessenek elégségesek.

Az második, hogy az hajdúság közöl az jobbágyságot és parasztságot ő Felsége mindjárt kiadatja, ő magokat és penig úgy mint az régi hajdúságot, ez fél elmúlván mindjárt az maga ditiójában szállítja és telepíti, és ott is úgy contineálja, hogy mitők soha semmi háborúság ne legyen.

Az harmadik, hogy ő Felsége az erdélyi Fejedelem ez közöttünk lett békesség után mindjárt minden injuriákat és violentiákat coërceáljon, és menőknek jövőknek szabad utat aperiáljon. Itt kin penig az Erdélyhez tartozó vármegyékben az kiktől in praesenti anno, úgymint az mostani desturbiumban jószáguk elvetetnek, azokat meg adatja, ezekhez penig így accedált ő Felsége, hogy innét is az mi részünkről mindeneknek szabad menések, jövősek engedtessek, és jószágok is az ő Felsége híveinek és szolgálainak, hasonlóképen adassék meg.

Az negyedik conditionnak az utolsó czikkelyéről, az hol emlékezet vagyon mind az két felől elvetett ingó marháknak megadása felől így végeztünk, hogy utrinque megadassanak, az kik feltaláltatnak bennök, az ki penig meg nem akarna adni, innen az mi részünkről meg leszen hagyva az itt való Generalis uramnak, és a végbeli kapitányoknak is, hogy kényszerítsék a megadásra: azonképen az erdélyi Fejedelem az ő Felsége részéről az Nagy Váradi és Etsedi-kapitáni által adassa meg.

Az ötödik conditio így következett: sok kártételek és praedallások között legszenvedhetlenebb az, hogy ok nélkül és ártatlanul, sok atyánkfiaiinak, nemes személyeknek is történt az hajdúk miatt haláluk, azokat az erdélyi Fejedelem ő Felsége nevezet szerint kerestesse ki, és érdemlett büntetéssel meg is büntesse kedvezés nélkül. Erről azért az conditióról így alkuttunk meg, hogy utrinque eféle bűnösök megbüntessenek törvény szerint, az kiket az laesa pars megmutat avagy megbizonyíthat.

Az hatodik conditio így volt, hogy ez felyül megírt dolgok-

ról, mind két felől assecuratória leveleket adjunk egymásnak, melynek tartása szerint, adjuk mi ez kezünk irásával megerősített pecsétes hitlevelünket.

Az hetedik conditio ez volt, hogy az fegyver letétessék közöttünk. Végeztük azért, hogy egysz ersmind tétessék le mindkét felől mindjára.

Ez volt vége a hitetlenül kezdett és gyalázatosan végzett háborúnak, s Báthory már legalább Magyarország felől nyugton lehetett. Erre szüksége is volt. A Brassónál kezdődött zivatar mind élesebbé, élesebbé lett, s neki után kelle néznie, hogy lecsendesítse azt. Ez okból Váradból visszament Erdélybe.

SZILÁGYI SÁNDOR.

A
SAJTÓ- ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG
TÖRTÉNETE ANGLIÁBAN

1760 — 1860.

THOM. ERSKINE MAY UTÁN. — MÁSODIK KÖZLEMÉNY. *)

A népgyűlések és egyesületek befolyását a közügyek irányára fejtegetvén szerzőnk, kiemeli továbbá, hogy ez egyesülés állandóvá teszi valamely tárgy iránt az érdekeltséget. Politikai fölhevülés könnyen lobbanhat lángra, de könnyen le is lohad; míg oly ügy, melyet komoly és tevékeny emberek társaságba állva felkarolnak, el nem szunnyadhat. Gyűlések, küldöttségek, levelezés, határozatok hozatala és közlése, kérvények, kérdések kidolgozása, felhívások stb. ébren tartják azt; a feledés nem szöheti fölötte pókhálóját; míg nem győzött, a világnak nincs töle nyugta.

Nyilvános egyesülések és gyűlések voltak e szerint napirenden ama korban, s nem maradtak érezhető hatás nélkül az állam kormányára. Hatalmuk nagy vala s épen azért lehetett mind jótékony mind veszélyes. Jó ügyben, értelmes és becsületes emberek vezetése alatt, a legüdvösebb szolgálatot tehettek az országnak. Rosz ügyben, meggondolatlan és önző emberek vezetése mellett ellenben alkalmas eszközeivé váltak a zavargásnak és zendülésnek. Gondolkozó fejek és tette kész markok egyesülése nem csak meg-

*) Az első közleményt lásd az új folyam első kötete 579. lapján.

győzni, hanem megfélemlíteni is képes. Érvek után elözpattanhatnak fenyegetések, a tüzes szavakat kísérheti a szenvedélyek törvényszegő cselekvése, s Angolország története nagy számmal mutathatja fel a politikai izgatás mind hasznának mind kárának példáit. „Nem lehet eltitkolni — írja De Tocqueville (idézett munkája I. 231. l.) — hogy az egyesülés korlátlan joga politikai tekintetben az a szabadság, melyet a népek csak utóljára viselhetnek el; mert fejetlenséggé, ha nem fajúl, minden perczen fajúlhat.“

Az e nemű izgatás veszélyeit épen ama korban tüntették elő legrosszabb alakjában a protestans egyletek. A törvény 1778-ban a katolikusok iránt némi kis engedékenységet mutatott Angliában. Erre néhány skót protestans zelóta összeállt, hogy annak kiterjesztését országukra ellenezzék. Az egyesülés szelleme kevéssel azelőtt oly hirtelen kapott volt lábra, hogy most egyszerre nyolezvanöt egyesület és levelező bizottság tette magát Edinburggal állandó érintkezésbe. Szónoklatok, röpiratok, röpívek és egyházi beszédek annyira feltűzelték a nép vakbuzgóságát, hogy a tömegek istenes dühe végre istentelen lázadászá fajult. E nyomorult izgatás nagyon is hatályos volt. A katolikusok magok mondtak le a béke kedviért jogos igényeiktől, a parlament pedig feláldozá meggyőződését a skót köznép akarátának.

A skót izgatás elterjedett Angliára is. Londonban protestans egylet alakult, mely számos vidéki egyesülettel, bizottságokkal és clubbokkal az ország minden részeiben közlekedék. Lord George Gordon volt a két országban szélesen elterjedt társulatnak választott elnöke. A skót protestansoknak sikerült a törvényhozást hajlítaniok, miért ne remélhették volna az angol protestansok is előmozdithatni ügyöket megfélemlítés által? Ők meg is kísérlék. Lord George Gordon ugyanis 1780. máj. 29-én gyűlésre hívá a protestans egyletet a 'C'or'h-makers Hallba, hol kérvényt határoztak intézni az alsó-házhoz, melyben a nem rég kibocsátott Catholic Relief Act visszavételét sürgetik. Lord George felhívó beszédet tartott a gyülekezethez, a többi közt oda nyilatkozván: „hogy ha a gyűlésnek netalán kedve telnék látszatra rendezett vitákkal és hiú ellenzékesdivel tölteni az időt, gondoskodjanak más vezetőről, s kijelenté — hogy a kérvényt csak úgy kész benyújtani, ha húszezeren kísérendik

társai közül.“ E végre jun. 2-án Sz. György mezeje környékén nagy számmal gyűltek össze a kérvényezők és mások, kik ismertető jelül kék szalagesokrokat tűztek kalapjaikra. Onnan különböző úton megindultak Westminster felé s a Palace Yardot elfoglalák, mielőtt még a két ház összegyűlt volna. Az ülésre kocsin érkező peerek közül néhányat megrohantak s megverték. Lord Boston-t kirántották hintójából s csak nagy bajjal menekült. A gyűlévész nép berontott az alsó-ház előcsarnokába és folyosóiba, s a gyűlésterem ajtójaig hatolt. Egyes tagjait az alsóháznak megrohanták, bántalmazták, kék csokrokat erőtettek rájuk s „no popery-t“ kelle kiáltaniok.

Jóllehet e rendellenes gyűlésezés szándokát előre tudták, még sem gondoskodott senki a közbátorság védelmére szolgáló eszközökről, senki a parlament megoltalmazásáról külerőszak ellen. A lordok életveszélyben forgának s csak hat konstablert lehetett oltalmukra találni. Az alsóháznak megrohanást kelle kiállnia, s csak a kapusok tartóztatták a csücseléket a berontástól. Míg a zajongás tartott, lord George Gordon átnyújtá a protestansok kérvényét, indítványozván: tárgyalassék tüstént a bizottságban. A zajongó tömeggel szemközt ilyen indítványt lehetetlen volt elfogadni. Módosítvány ajánlaték, a tanácskozást valamely más napra halasztani. A vita e fölött folyt, a rendbontás az előteremben és a Palace Yardban azért meg nem szűnt.

Dörömbölő heves ütések az ajtóra szakították félbe koronkint az ülést; a zajgók, úgy látszott, már már befognak törni. A tagok néhány védelmi intézkedéseket tön, mások kardjaikkal törtek magoknak utat. A rendetlenségek szerzője ezalatt több ízben jelent meg az előteremben és fenn a karzat lépcsőzetén, a népet bűzdíteni. Tudatá velők, hogy a kérvény valószínűleg nem sok kedvezésben részesülend s megnevezé a tagokat, a kik ellenezték. E bosszantó magaviseletével nem is hagyott fel, csak akkor, midőn saját rokona Murray ezredes fenyegeté, hogy kardjával keresztül döfi, mihelyt az első pártütő beteendi lábát a gyűlés tere mébe. Midőn szavazni kellett volna, a ház őrmestere jelenté, hogy az előtermet kiűritnie lehetetlen. Erre a ház tárgyalásai hosszabb időre félbeszakadtak. Végre megérkezett egy szakasz katonaság s a tömeget elszélesztette. Ekkor megtörtént a szavazás s a ház elnapolta ülését.

Bármily gyalázatosak voltak is a Westminsterben előfordult ezen jelenetek, azok mindazonáltal csak előjátékát képezték a zavargások — sőt gyűjtogatásoknak, melyek Londont egy álló hétig retteggették. Jún. 6-án kelle a protestansok kérvényét tárgyalni. Intézkedések tétettek volt a törvényhozó testület oltalmára további erőszakoskodások ellen, lord Stormont hintóját ennek daczára megrohanván, darabokra törték; Burke egy ideig a zajongók kezében volt; lord North hivatalos szállását a Downing Streetben megtámadták. Az alsó ház ekközben, miután határozatokat alkotott kiváltságai megőrzése végett, lekötelezé magát, hogy a kérvényt a lázongás megszűnte előtt nem tárgyalandja.

A gyűlevész nép kihágásait azalatt bátorította a kormány s a hatóságok tétlensége és csüggettsége annyira, hogy az egész főváros egy általános gyűlés veszélyében látszott forogni. A kath. hatalmak követségi kápolnái meggyújtattak s leégtek, a börtönök feltörtetek, némely hivatalnokok és államférfiak házai leromboltattak, a tiszteletreméltó Mansfield lakása könyveivel és megbecsülhetetlen kézírataival hamuvá égett. Maga az országos bank is veszélyben forgott: ittas gyűjtogatók járták rajonként az utcákat. Végre a király bátor elhatározása vetett a további rombolásnak gátot. „Egy hivatalnokát legalább hadd lássa az ország — kiálta — a ki megteszi kötelességét.“ Parancsára azonnal felhívás ment szét, mely hirdeté, hogy a király tisztjeinek meghagyott a zendülést elnyomni, s a katonaság parancsot vön közbevetni magát, nem várva míg a polgári hatóság erre felszólítandja. Meg is kezdé haladéktalanul működését, és sebeket s halált osztva ugrasztotta szét a féktelenkedőket *).

A katonaság beavatkozásának törvényessége a polgári hatóság távolléte alatt későbbben vitatás alá került. Lord Mansfield kimutató, hogy a zendülők a felségsértés, lázadás és főbenjáró bűnök nyilvános cselekvésében rajtakapattak, s így ő felsége minden alattvalójának s katonáknak csakúgy, mint minden más polgárnak, kötelességében állott, őket megakasztani. E szempontból igazoló ő a hirdetményt, s törvény szerint jogosultnak mondá a ka-

*) Közel háromszáz kioltott emberélet jött tudomásra. A kórházakban 173 sebesült talált menhelyet.

tonaság fölléptét. Másfelől elismerték annak szükségét, hogy lázadás alkalmával a végrehajtó hatalom ne legyen a kellő felhatalmazás hijával. Legyen; de megjegyezték, mily kevés belátással éltek ezen esetben vele! Jókori föllépés alkalmasint a több napig tartott rakonczátlanságnak és dúlásnak elejét vehette s a vérontást talán egészen kikerülhetne volna. Az elkésett és erőszakos hirtelenkedés a lázadás baját egy másikkal növelte, t. i. a néppel való véres összeütközés iszonyával.

Ez volt a méltatlan ügy érdekében támasztott izgatásnak, mely a megfélemlítés és erőszakot választotta volt fegyveréül, szomorú vége. E mozgalom eszeveszett és bűnnel terhelt vezetője ez egyszer kikerülte a felségsértésben való elmarasztaltatását, de néhány évvel később a new gate-i fogházban halt meg, mint a gúnyiratok elleni törvény szigorú alkalmaztatásának áldozata. A zendülők közül sokan lakoltak bűneikért a vérpadon.

Néhány évvel később (1787-ben) más egyesület alakult, mely az emberszeretet egyik nemes ügyét, a rabszolgakereskedés megszüntetését tűzte ki czéljául. Ezt az egyesületet csak széles értelemben lehetett politikainak mondani, a mennyiben nem keresé se a pártérdekek előmozdítását, se az előítéletek kielégítését, de még a nemzeti jólét gyarapítását se. Pártját fogá egy távoli éghajlat alatt eredett s lenézett emberfajnak, mely iránt a magasabb fajúak inkább ellen- mint rokonszenvet éreznek. Tetteik egyetlen rúgója emberséges jó indulatban és a keresztyénség követelte felebaráti szeretetben keresendő. Más oldalról a rabszolgakereskedés, (melyet ezentúl rövidség okáért embervásárnak nevezendek) az ország nagybefolyású köreiben, kereskedők, hajóbirtokosok, illetvényesek előtt nem látszott nagyon utálatosnak. Hogy az embervásárt kiküszöbölhessék, előbb azon kellett lenni, hogy a vele foglalkozók érdekei leküzdessenek, a tudatlanok felvilágosíttassanak, az előítéletek és közöny legyőzessenek, a közvélemény megtéríttessék. E nagy munkának szentelék életüket Granville, Sharpe, Wilberforce, Clarkson és más nemeslelkű férfiak. Nem ismerünk czélt, melyre emberek valaha nagyobb komolysággal törekedtek volna. Az egyesület úgy vala szervezve, hogy a társadalom minden köreit, a hitvallások minden felekezetét felölelheté magába. Minden forrás, a melyből ama kereskedés szívtelenségét és bűnös voltát be lehete bizonyítani, kimerítettett. Okok és példák

felhordásából soha ki nem fogytak. Érzés- és érzeletteljes emberek mély megindulásukban folyamodtak a nép jótékony érzületéhez és vallásos buzgalmát vették igénybe. Túlzás és izlés hiány nem egyszer közelébe járt a nevetségesnek, de a czél magasztossága s a vezetők helyes gondolata, meleg szavakkal kifejezve, megnyeré a mozgalomnak a közönség tiszteletét és bámulását. E kérdést fejtegető értekezések meglelék útjokat minden házba; egyházi és gyülesek szószékeiről hangzott a feketéken elkövetett jogsérelem tárgyalása; a kérvények száma nőttön nőtt; miniszterek és a parlament tevékenységnek indultak ez ügyben, megkezdék a nyomozást, meg a kérdés tanulmányozását. Ily nehézkes követ elhárítani az emberi haladás útjából nem volt egy pillanat műve. Hiirtelen fellobbanó lelkesedés itt nem érhetett czélt, még kevésbé a ráijesztés. Sükert várni csak úgy lehetett, ha az ügy szentségének meggyőződése mély gyökeret ver a nép öntudatában s érzületében. Ez megtörtént. A parlament csakhamar jónak látta a napfényre jutott leggonoszabb visszaélések mérsékelését megkísérteni. Húsz évnél csak valamivel több kellett hozzá, s az embervásár el volt ítélve s el volt tiltva. A jó ügy győzött, mint a nap melege, nem heveskedés és szenvedély, nem az anyagi túlsúly tüntetései, hanem az ész rábeszélése, kitartó buzgóság és általános jó indulatok gerjesztése által.

A nyilatkozás szabadsága egy korban sem nyert annyi tért, nem haladt oly szemlätömást, mint III. György hosszára nyúlt uralkodása első három év-tizedében. A nép szava soha sem hallatta magát azelőtt oly gyakran és oly hangosan az állam belügyeire nézve, mint akkor. A közönség fennhangon kimondott véleménye kezdé a nép kissé hiányos képviseltetését pótolgatni. Azonban mint tavaszon a késő derek, úgy következtek be a szabadság ezen nyiladozó bimbóira is a nehéz idők, s kevésbe múlt, hogy az alig kivivott jogok fel nem függesztettek ismét elérhetlen magasságba. Egyfelől a vakbuzgó s vakon rohanó radicalismus, mely a józan szabadság védelmére szükséges korlátokat a szabadság akadályainak nézte s le akará bontani, másfelől a túlságosan kislelkű félelem ama törekvés veszélyeitől visszabátást idéztek elő, s a nép jogaira roszt idők kezdtek járni, melyek, mi tagadás benne, sokáig tartottak.

A francia forradalomnak egyre sötétebb szint öltő árnyolda-

lai 1792-ben az angol nép nagyobb részét komoly rosszalás érzetével töltötték el; míg egy, számra nem nagy, de hangos torkú, nyughatatlan párt, általános szavazatjogot és évenként megújuló parlamentet sürgetvén, esodálatát a francziák elvei, s rokonszenvét a párisi jakobinusok iránt nyíltan fitogtatá. Nézeteiket a felforgatás szellemében irt és szerkesztett, úgynevezett *radicalis* röpiratok, röpi-vek és hírlapok útján terjesztették. E nyomtatványok némelyikét egyes írók adák ki, kik bennök, mint máskor is történik, egyéni nézeteiket tálalák ki a közönség előtt; de sok volt olyan is, melyet Franciaországgal közlekedésben álló *radicalis* egyesületek terjesztettek a nép között, még pedig olcsó áron. E nyomtatványok egyike, a legkapósabb és legveszedelmesebb, *Paine* Tamásnak „*Rights of Man*” czimű munkájának második részét foglalá magában.

A kormány e közben, a helyett, hogy büntetésre méltó egyes írományokat kiszemelt s egyenkint perbe fogott volna, 1792-ben máj. 27-én szózatot bocsátott közre, melyben a népet a kárhozatos és lázító s a mellett nagy buzgósággal terjesztett nyomtatványokra intőleg figyelmeztet; a hatóságoknak meghagyja szerzőjük, nyomtatójuk és terjesztőik kinyomozását, a sheriffeket pedig felhívja, hogy zavargások és rendetlenségek meggátlásáról gondoskodjanak. Midőn e szózat a parlament elé jutott, *Grey*, *Fox* és az ellenzék más tagjai hevesen megtámadták; ők úgy találták, hogy a *proclamatio* nem fog egyebet kelteni, mint bizalmatlanságot és aggodalmakat és pedig ok nélkül, holott a törvény a kormánynak elégséges eszközöket nyújt kihágásokat és rendetlenségeket elnyomni.

Ennek daczára mind a két ház közös feliratban egyezett meg a királyhoz, melyben, a szózat tartalmát helyeselve, felindulásukat fejezik ki minden kísérlét fölött, melynek czélja volna, a nép szeretetét az alkotmány fennálló alakja iránt megingatni.

Kevéssel rá (1792 dec. 18-án) *Paine* Tamást perbe fogták. *Erskine* felvállalá védelmét, nem hagyván magát sem a király és a valesi herczeg nemtetszése, sem barátjai lebeszélései, sem a közhangulat által elijesztetni ügyvédi kötelessége teljesítésétől. Arra, hogy a könyv tartalmát magából a tartalmából lehessen védeni, gondolni sem lehetett. *Erskine* azonban megmutatá, hogy az angol törvények szerint írónak szabad az alkotmányról és kormányról a nemzet értelméhez intézni szavát, s bűnössé csak akkor válik, ha azt engedetlenségre bujtogatja a törvény iránt, vagy

ha élő tisztviselőket rágalmaz. E mellett fennén állítá, hogy „a vélemény nyilatkozása szabad, büntetésre méltó csak a cselekedet lehet.“ P a i n e nézeteit ő maga is rosszalja, de védenczét még azért, mivel nyilatkozatai mint nézetek az esküdteknek nem tetszenek, büntetni nem lehet, hacsak lényegökben és czéljokban nem bűnösök. Azután L o c k e, M i l t o n, B u r k e, P a l e y és más bölcselkedő írók munkáiból megmutatá: elvont nézetek az alkotmányról mily szabadon fejeztettek ki, s nem jutott senkinek eszébe könyveiket „gúnyiratnak“ czímezni. P a i n e, mint egészen helyén volt, bűnösnek találtatott ugyan, az elvek azonban, melyeket védelmezője kifejtett, mindamellett hogy kortársainál süket fülekre találtak, régóta azon alapnak ismertettek el, melyen a nyilatkozás szabadsága nyugszik.

Ekközben a félelem a radicalismus rémétől, a sajtótól és az elméletektől a franciaországi események egyre rombolóbb folyamával s az angol radícalok eszelősködésének növekedtével szintén nőtt.

Egyesületek, melyek különben más czélok elérése végett keletkeztek, rokonszenvet és barátságot kezdtek vallani a franciaországi forradalmárok pártjával; feliratokat intéztek a nemzeti conventhez; politikai clubbokkal s a köz-élet embereivel Párisban levelezésbe bocsátkoztak, s mindenben, de főleg gondolkozásban, beszédben s a Szajna mellékén akkor divatos jargonban indultak francia minták után. Ezen egyesületek közt legismertebbek voltak: a „Revolution Society“, a „Society for Constitutional Information“ és a „London Corresponding Society.“ A „Revolution Society“ már jóval előbb az 1688-ik évi angol forradalom emlékére alakult, s koránsem tekintettel a 101 évvel későbben kitört francia forradalomra. E társulat évenként nov. 4-én tartá gyűlését, s az áldomások többnyire Vilmos király emlékére, az esküdszékek felállítására s a sajtó-szabadságra szoktak szólni: 1788-ban pedig nov. 4-én minden pártbeli férfiak megülék a győztes forradalom századik fordulóját. E társulat ünnepéyeiben egy államtitkár és több jeles férfiú is vett részt. Most azonban az elharpózdott izgalom új életet öntött beléje, s a politikai mozgalomban a múltak emléke már alig hallott, s Franciaország példája csaknem homályba tolá Vilmos király érdemeit. A másik hírre ka-

pott egyesület, a „Society for Constitutional Information” 1780-ban alakult, azon szándékkal, hogy a népet politikai jogaival megismertesse, s a parlament-refórmot előbbre vigye. Fenállása első éveiben a richmondi herceget, Fox-ot, sőt Pitt-et is, meg Sheridan-t számítá tagjai közé. Ezek azonban nemsokára kiléptek; Wyvill ellenben, őrnagy Cartwright, Horne Took és más buzgóbb politikusok az egyesületet azontúl is támogatták, az általános szavazatjogot sürgetve s holmi homályos eredetű s még homályosabb tartalmú értekezéseket osztogatva. Ezt a társulatot a nagy közönség nem igen ismerte; pénzügyei nem voltak a legfényesebbek s csak a francia forradalom mentette meg a természetes haláltól.

A „London Corresponding Society,” mely nagyjobb részt a munkás osztály embereiből állott, a franciaországi események által támasztott izgatottság közepett alakult meg. Célja volt: a társadalom minden bajain, valódi és képzelt fogyatkozásain segíteni, minden politikai visszaélést megszüntetni, s különösen általános szavazatjogot s évenként újra választott parlamentet hozni be. E célok elérését az egész országban elterjedt fiók-egyletek működése által hitték biztosíthatni. E végre szétágazó levelezést indítottak meg nem csak Anglia többi egyleteivel, hanem a francia nemzeti conventtel s a párisi jacobinusokkal is. Vezetői ismeretlen s többnyire tanulatlan emberekből kerültek. Az egylet tanakodásai inkább hóbotosság és döreség, mintsem szenvedélyesség által tüntek ki. Az általános szavazatjog mellett felhordott okok elvont elméletekkel és a Franciaországból kölesönzött divatos phrasisokkal voltak elegyítve, s ennél fogva az angol ember észjárásától, az angol szabadság szellemétől teljesen idegenek. A társulat tagjai „polgároknak” nevezék egymást; a királynak az első hivatalnoki állomást szánták.

Ezen egyesületek, a szellemek általános árja által emeltetve s egymással élénkül közlekedve, számos határozatot és szavakat tőnek közre, radicalis sőt néha lázító tartalommal. Szilaj és rajongó terveik, habár másodrendű politikusokat örömmre gyalasztának, csak azt eszközölték, hogy a szabadságot gyanússá tették s ezáltal veszélybe döntötték. A „nép jó barátainak társulata” visszaütástá őket, valamint ama kornak minden komoly de mérsékelt reformerjei; a józan megütközék bennök, a

félénk megijede tőlök ; a kormánynak pedig szigorú rendszabályokra adtak , ha nem is okot , legalább alkalmat.

Rendes időben ezen egyletek jelentéktelensége legfőlebb megvetést keltett volna , rémülést épen nem. De mivel eredetileg a semmivel sem veszélyesebb clubbok és demagogok Franciaországban utóbb rettentő hatalomra vergődtek , az angol egyletek is oly aggodalmakat gerjesztettek , melyek a valódi veszéllyel nem álltak semmi arányban. Oly politikai megrázkódtatással szemben , melyhez hasonlóra a világ-történelem nem emlékezik , minden forradalmi kórjelt nagyon is siettek nagyobbbnak látni.

Ma már nincs kétség , hogy az akkor táplált aggodalmak túlzotnak és mód felettiek voltak. Igazolásukra nincs egy bizonyíték sem. Az egyletek céljai s tagjai , meglehet , hogy gonoszak voltak , de nem igen voltak pártolók ; befolyásos ember egy sem bűzditotta , a közép osztály visszaütasította , a társadalom nagyban véve kárhóztatta őket. Az okok közül , melyek Franciaországot forradalomba ejtették , Angliában egy sem létezett. A korlátlan uralommal járó visszás állapotok már régen megszűntek. Lettres de cachet-féle önkényt vagy bastillet Angliában nem ismertek ; kiváltságos aristocratia ott nem érezte dölyfét , átlábolthatlan örvény nem tátongott nemesség és polgárság közt , a véleményt nem fenyegette ostracismus. Ellenkezőleg , volt Angliának alkotmánya , melyben népe büszkélkedett ; voltak társadalmi intézményei a rang igazságos fokozataival ; s mindezeket védőleg ölelte karjaiba a jól rendezett államháztartás megszokott kényelme s jólléte. A rég biztosított szabadság mértéke azon arányban tágult , melyben gyarapodott a nép nagysága s felvilágosodása. Franciaországban a kormány és alattvalók közt más kötelék nem volt , csak az uralkodás hatalma : Angliában a hatalom a szabadság széles talapjából meríté erejét. A törvényesség iránt : érzék a brit nép minden osztályaiban oly élénk volt s annyira meggyőzve , hogy egy eszelős ellenében , a ki a lázadás bűnétől sem irtózott volna , ezenen voltak a józan eszűek , készek életüket kockáztatni a törvény és alkotmány védelmében. A nép , a jó rend ügyét ép annyira féltvén mint kormányzóit , rá sem hallgatott az egynehány nyomorult radicalisra. Nemhogy a francia forradalom iránt rokonszenvezett volna , de sőt eliszonyodott annak véres kicsapongásain , s borzadással ijedt vissza társadalmi és vallásheli túlhajtásaitól. Anglia társadalmá-

nak magva ép volt, s a ki a király meggyógyulása alkalmával az összes nép szíves ragaszkodásának tanújeleit látta volt, az nem gyanúsíthatta a közrendet köztársaságias hajlamokkal.

Sőt épen a törvényesség iránti érzete volt akkor káros hatással a szabadságra. A nép a mennyire félt a radicalismustól, annyira gyűlölte. Minden mozgalom szigorú elnyomásának örvendett és szívesen kölcsönzé oda e végre segédkezét. A befolyásos körök inkább tartván minden újítástól, még a kormánynál is, szándékosan s egész hévvel ápolák a visszahatás uralkodó szellemét. Ezek gyanús szemmel nézték már régóta a sajtó és a közvélemény növekedő befolyását. A legközelebb lefolyt harmincz év politikai mozgalmaiban ők egyre veszettek volt hatalmukból, jövőre pedig a parlament reformja rémképen állt előttök. Most úgy látták ezek, megjött a hatalom-visszaszerzés ideje. A nép radicalis szelleme — mondának — félreismerhetlen: azt a rend érdekében el kell nyomni. A parlament-reform veszélyeit illetőleg rámutattak azokra, a kik általános szavazatjogot, évenként újuló parlamentet, egyenlő jogokat követelnek. Minden rendű és árnyalatú reformert kikiáltottak forradalmárnak.

P i t t higgadt s magas szelleme nem könnyen adott a félelemnek helyet. B u r k e munkáját, melyben a franciaia forradalmat roszszalá, ő mindjárt, mikor szóba jött, visszaütasítá; még nem régen fejezé ki bizodalját, hogy az ország nyugalmit s békéjét meg lehetend őrizni, s csak nehezen győződhetett meg arról, hogy a francziaországi eseményekből politikai veszélyek eredhetnének. Most azonban engedett B u r k e és a parlamentben erőre kapó egyik párt nyomásának. Míg ezeknek aggodalmait ügyekvék eloszlatni, saját pártját tetemesen növelte nem csak erkölcsi tekintetben, hanem számra nézve is; s egyúttal az ellenzékét is sikerült neki szétrobbantania, s a közbizodalmat megnyernie.

A pillanat mód felett kényes és példa-nélkül volt, s a legvégső óvatosság mellett szilárdságot is követelt. A minisztereknek, kikre a rend fentartása bízva vala, nem volt szabad a veszélyes helyzet követelte biztossági rendszabályok közül csak egyet is elmulasztaniok. Ha zendülést és felségsértést kelle büntetniök, a támogatásról bizonyosak lehettek: az egynehány bűnös nem számíthatott a hű nép között rokonszenvre. De a kormány, az új kanczellár, a megtért lord L o u g h b o r o u g h és a koronahivatalnokok ta-

nácsára, nagyon is könnyen adottügynökei tudósításainak hitelt, s a radicalok egy kis csapatát, mely többnyire munkásokból állt, azzal tisztelte meg, hogy az alkotmány felforgatására alakult és szélesen elágazott összeesküvést látott benne. A szabad népet igazgató kormány úgy félt a néptől, mint csak zsarnokok szoktak. A helyett, hogy a nép józan ítéletére hivatkozott volna, félelmét hívta fel segítségül. Párttűt merények elnyomása végett nem habozott feláldozni a vélemény-nyilvánítás szabadságát; s politikája, melyet új viszonyok, s még ki nem puhatolt mélységű veszélyek sugallának, a kortársak előtt az uralkodó hangulatnál fogva tetszést aratott ugyan, de az utókor higgadtabb ítélete megvonta tőle, az erősült szabadság korszakában, helyeslését.

A kormány legközelebbi lépése általános megdöbbenést idézett elő. Dec. 1-én (1792-ben) kiáltvány jelent meg, melyben mondaték: a lázadás és rendetlenség szelleme, melyet külföldi emberekkel összeköttetésben álló gonosz lelkek felidéztek, oly veszedelmes, hogy szükségesnek mutatkozik a honvédek (milice) behívása. A parlamentet pedig, melyet január 3-áig elhalasztottak, most sietve összehívák dec. 13-ára.

A parlament megnyíltával mondott trónbeszéd ismétlé a kiáltvány tartalmát; tervekre célza, melyek külföldiekkal egyetértésben előkészítve „azon kísérletre vannak irányozva, hogy Anglia áldott alkotmánya s minden országos rend és kormányzás felforgattassék.” Ezen állításoknak nemes hévvel állott elébe Fox, azt mondván rólok, hogy „el nem türendő rágalmakat foglalnak magokban Nagybritannia népe ellen,” s kimutatván, hogy a végrehajtó hatalom útban van odáig, hol a népnek már nem csak tettei, hanem még legbenső gondolatai fölött is örköndik. A megbeszélések elfojtása helyett azt tanácslá, mutassanak inkább hajlamot a panaszokat orvosolni. Más szónokok is óvást tőnek ama túlzás ellen, melylyel az ország helyzetét festették, melyhez a kormány maga is szolgáltatott okot. Bátoríták a minisztereket, legyen bizalmuk a nép hűsége és józan eszéhez, s az aggodalmak ápolása helyett menjen elől maga nyugodt és higgadt magaviseletével. Az ellenzék daczára azonban mind a két házban megszavaztak egy-egy feliratot, melyekben a parlament kijelenté hozzájárulását a trónról kifejezett nézetekhez (az alsó-házban 200 szóval 50 ellen). A többség

nem tétovázott, s a nép jogaiból engedett vinni áldozatot az uralgó csüggetegségnek.

Minthogy az állítólagos veszedelmek létezését be nem bizonyította senki, Sheridan 1793-ban február 28-án az alsó-ház teljes bizottságában vizsgálattételt indítványozta rendeztetni. Ő tagadá a lázító fondorlatok létezését, a kormányt vádolván, hogy szándékosan óhajt általános rettegést idézni elő a végre, hogy a közvéleményt haragra lobbantsa Franciaország ellen, melynek a háborút már meg is üzente, s hogy a parlament-reformtól elfordítsa a nép figyelmét. Az erre keletkezett vita semmiféle lázító mozgalmat nem derített ki, s az indítványt még is szavazás nélkül el-mellőzték.

Azalatt nagy mértékben szaporodtak a sajtó ellen intézett lépések, s különösen Paine munkáinak kiadóit vették célba *). De szóbeli nyilatkozatok elfojtásán is nagy buzgón fáradozának az illető hatóságok. Nehány esetet felhozunk a szigor feltüntetésére, melylyel a törvényt akkor alkalmazták. John Frost, köztisztelő ügyvéd, ki kevés évekkel előbb a richmondi herczeggel és Pitt urammal a parlament-reform ügyében élénk közlekedésben állt, most pártütő (seditions) szavak miatt üldözteték, miket multság alkalmával, ebéd után, kávéházban ejtett. Nyilatkozatán, mely sorosan véve gáncsolható volt ugyan, nem lehetett kimutatni sem gonosztságot, sem lázító szándokot, s legfőlebb meg-gondolatlan beszédnek lehetett volna mondani szavait. S mi történt? Bűnösnek találták, s hat havi börtön mellett kiállításra ítélték a szégyenpadon s azonfölül kitörölték az ügyvédek névsorából. — Winterbotham nevű baptista pap törvénybe idéztetett, mivel állítólag két egyházi beszédében pártütőleg nyilatkozott. Az ellene felhozott bizonyítéknak számos más tanú ellentmondott; a második beszédre nézve a bizonyíték a korona részéről oly gyenge volt, a védelem ellenben oly meggyőző, hogy a bíró feloldást javasla; mindemellett az esküdtek mind a két esetben „bűnösnek“ mondták a papot, s a szerencsétlen ember négy évi fogságban, 100 — 100 fontnyi kétszeres birságban és kezesség-állításban további jó magaviseleteért marasztaltatott el. — Briellat

*) A korona ügyésze 1792. dec. 13-án közlé, hogy 200 vádlevél van nála jegyzékben lázító iratok miatt.

Tamás vádoltatott, hogy hasonló bünt követett el közhelyen tartott multságok alkalmával egy húsáros-boltban. Terhelő és mentő tanúk szemközt álltak ismét egymással, de az utóbbiak nem találtak hitelre; Briellat bűnösnek találtatott, s 12 havi fogságra és 100 fontnyi bírságra ítéltetett el.

A Dr. Hudson ellen lázító szavak miatt, melyeket állítólag kávéházban ejtett, indított kereset, még több világosságot vet a félelem és gyanú rémalakjára, mely a népet rettegésben tartá. Dr. Hudson Pigott nevű jó barátjával mulatott, kivel beszéd és olykori pohárkocztás között együtt ebédelt valamely közterem ugyanazon zugában. A kávéház más vendégei figyeltek beszélgetésökre, és szenvedélyes fenyegetőzésekkel bele vegyültek a multságba. Egy constabler elfogá mind a kettőt, de csak Dr. Hudson állítottatott bíró elébe, a Pigott ellen indított keresetet a nagy jury elvetvén. Dr. Hudson t két évi fogság és 200 fontnyi bírság érte.

De nem csak a magasabb törvényszékek foglalkozának ilyen üldözésekkel. Helyhatóságok, a királyi kiáltvány által éberségre szólíttatván, teljes mértékben osztoznak a közös szorongatásban. Bármí csekély bizonyítékkal beérték; s ha buzgóságukban netalán túl is mentek volna a szükségesen, bizonyosak lehettek benne, hogy eljárásukat felsőbb helyen pártolandják. Annyira volt mindenki egy-egy vigyázatlan szaváért alávetve a tanúk elfogúlt felfogásának s a rendőr hivatalnokok és mezei helyhatóságok szolgálatra kész serénykedésének *).

Ama korban továbbá oly gondolat is támadt, mely nem csak a sajtószabadságra, hanem még a házi élet háboríttatlanságára is vészt hozhatott. Londonban és egész országszerte önkéntes társulatok alakultak a végrehajtó hatalom segélyezése végett lázító írományok és beszédek fölfedezése és bűnvádi üldözése körül. E társulatok

*) Egy földmívelőt poharazás közben megint a constabler, ki nem volt kevésbé ittas ananál, legyen a király nevében csendes. A megintett morgott, mondá: „átk... vagy királyoddal együtt.“ A Kent megyei évnegyedes törvényülés ezért elítélte egy évi fogságra. A lord-kancellár Loughborough az e tárgyban hozzá intézett panaszra azt felelé: „Hogy az országot a forradalom ellen meglehessen védeni, úgy az alsó mint a felső bíróságok tekintetét fenn kell tartani.“ — Lord Campbell, *Life of the Chancellors* VI. 265. l.

megannyi fiókjai voltak „a szabadság és birtok védelmére republicanusok és egyenlősítők ellen“ fenálló egyesületeknek. E társulatok, melyek aláírások útján sok pénzt szereztek, hévvel sürögtek bizonyítékok gyűjtésében a párttűt vállalatok ellen. E bizonyítékok sokszor névtelen levelekből álltak, sokszor feladók jelentéseiből, kik tevékenységükért bőkezűleg díjaztattak. A társulatok azután felléptek mint közvádlók, bizonyítékokat szereztek a kormánynak állítólagos törvényszegések ellen, szitották buzgalmát a bűnök üldözésére stb. Minden vigyázatlan szót, melyet valaki a clubban, a piacon, koresmában ejteni talált, megvittek a könnyen hívó vész kiabálóknak, kik azt azonnal számba vették, mint bizonyítékát a kormány iránti ellenséges indulatnak.

Mennyire ellenkezett az ilyenmű társulatok létezése az angol törvények szellemével, már abból is világos, hogy törvény szerint a korona gondja a törvényszegőket törvény elé állítani, míg a népet illeti, magát esküdt bírák által képviseltetni s ezen képviselői által kedvezés és elfogultság nélkül itélni a vádlottnak bűnös vagy nem bűnös volta fölött. Akkor azonban felhívák a népet egyesüljön a koronával a vádlottak ellen, gyűjtsön bizonyítékokat, s higye bűnösnek a vádlottat, mielőtt még kihallgatták volna. Kérdjük: ilyen társulatok tagjai mi módon vehettek mint esküdtek vagy békebírák részt elfogulatlan és igazságos törvényszolgáltatásban? Lehetett is hallani, kivált a vidéken, a törvénykezés ingatagsága felől! A pártütés némely esetei az évnegyedes üléseken kerültek tárgyalás alá, melyeknél ama társulatok elnökei képezik a bíróságot, esküdtekül pedig olyan emberek ültek, kik ha nem is ama társulatok tagjai, de legalább elnök uram szomszédai vagy bérlői voltak. Már ha általános rémültség idején vádló, bíró és esküdt, valamennyien együtt a vádlott ellen szövetkezni látszottak: hogyan tekinthetett valaki bizalommal kortársai ítélete elé?

A francia forradalom a skót hatóságokat még inkább remegésbe ejtette, mint az angolországiakat. Az aggodalmat növelé még némely radical reform-egyletek hangja és eljárása, valamint az a körülmény is, hogy „az egyesült népharátok követel“ angol és skót országból összesereglenek gyűlésezni Edinburghba. E követek útásítva voltak tanácskozni az évenként megújuló parlament és az általános szavazat ügyében. — A kornak minden réteget megrezzgető izgalma a szó és tett oly hevességére tüzelé őket, mely által

már azelőtt más egyletek is fölöttébb kitűntek volt. A kormány e körülmények közt el volt szánva sikra szállani a radicalismus ellen s minden lázongó mozgást elfojtani. Csakhogy a remegés ama korszakában megtévedett maga az igazság is! A törvények oly szigorral kezeltettek, mely sem a törvényszékeknek, sem az országban uralkodó közhangulatnak nem vált becsületére. Azok közül, kik a tilos irományok közrebocsátásában résztvettek, sokan elvonták magokat a törvényszékek elől, azok pedig, kik ott megjelentek, igazságra és emberséges indulatra nem igen tarthattak számot.

Muir Tamás, magas tehetségű fiatal ügyvéd, azon tevékenységénél fogva, melyet a parlament-reform üldözött ügyében s mint tagja a követek edinburgi gyűlésének kifejtett, gyanúba keveredvén, a pártütés vádja alatt állíttatott az edinburgi justiciarius törvényszéke elé. Az ellene itt megindított eljárás minden részlete tanúságot tesz a bírák méltánytalansága és keménysége felől.

A vád jelentékenységet tárgyalván, sokat beszéltek először a szóban forgó cselekedetek roppant bűnös voltáról, melyek az ő nézetők szerint közel jártak a felségsértéshez; azután az országos alkotmány tökéletességéről*), végre a franczia forradalom borzasztóságairól. Ők minden kísérletet, az állam intézményeit javítani, szemlátomást bűnnek nézték. Valamennyi esküdt, kiket a sheriff följegyzett s kiket az elnöklő bíró nevékön szólíta, a *Goldsmith's Hall* egyesületnek tagjai voltak, kik Muir-nek, mint az alkotmány elenségének nevét könyveikből kitörölték. Muir kifogást tön ellenök, mint férfiak ellen, kik a vád fölött már előlegesen ítélték volt; mire az lön a válasz, hogy hasonló joggal a bírók ellen is tehetne kifogást, minthogy ezek esküvel kötelezték magokat az alkotmányt fentartatni! A korona által előállított tanúk nem csak lázító beszédeinek bebizonyításával maradtak adósok, hanem azonfelül mindnyájan tanúskodtak a buzgóság mellett, melylyel vádlott rendre és törvény iránti engedelmességre szokta inteni hallgatóit. Az egész tárgyalás alatt a bírák megvetőleg bántak vele s

*) A főtörvényszék jegyzője (lord Braxfield) az alkotmányt „a legáldottabbnak, legjobbnak és legnemesbnek monda, melyet még tökéletesbíteni, az ő nézete szerint, lehetetlen.“

s még fenyegetésekre is fakadtak ellene. Egy terhelő, de hitelre méltatlan tanút „a vádló különös nyájassággal szólta meg, a törvényszék pedig megdicsérte,“ míg ellenben az egyik védő tanút nagy hirtelen börtönbe küldték, mivel — úgymondának, — nem akarja az igazat kivallani, a közbeszóló Muir elnémitván, ki-nek azt mondák, hogy „sem joga, sem meghatalmazása a dolgok-ba avatkozni.“ Az országos ügyésznek szabad volt, rég letűnt idők bírói eljárását követve, Muir „a lázadás és kárhozat ördögének“ mondani. Büne egyik bizonyítékául a lord ügyész maga azt hozá fel, hogy irományai közt van vádlottnak egy levele Fy s h e P a l m e r-hez is, holott ezt csak későbbben fogák lázadás miatt perbe. (Lásd alább.)

Muir észszel és bátorsággal védelmezé magát, két oly tulajdonsággal, miket akkor különösen üldöztek, s így nem sok hasznukat látta. Tudta, hogy oly embereknek szól, kik őt, még mielőtt szóhoz juthatott, már elítélték; nem is annyira hozzájok, mint kortársaihoz és az utókorhoz intézte méltóságteljesen szavait, kimutatván, hogy az ellene emelt vádak valódi oka azon tevékenység, melyet a parlament-reform ügyében kifejtett. A főtörvényszék jegyzője lord Braxfield*) ezt nem tagadá, hanem az esküdtekhez intézett felhívásában kifejté, hogy „izgatottság idején a reform szükségéről papolni, lázítás.“ E tudós bíró az esküdteket a parlament-reform ügyében is útba igazitá, mondván: „esupán csak a földbirtoknak van joga magát képviseltetni; mert mi támasza is lehetné a nemzetnek a nép azon rétegeiben, melyeknek ingatlanjok nines?“

Szükséges-e emlitenünk, hogy az esküdtek „bűnösnek“ mondták? Erre a bírák másodszor is ismételték elméltedéseiket a vádlott bűneinek iszonyatossága fölött. Lord Henderland figyelmeztete a tetszésre, melyben Muir nemes önvédelme a hallgatóknál részesült, (— szellemi fensége és ékesszólása, kellett, hogy csodálkozást gerjesszenek), „ez bizonyítja — úgymond — a nép lázongó lelkületét.“ Ámbár ő lordsága kegyes volt megengedni, hogy ez nem szolgálhat Muir bűnös voltának súlyosbitására, még

*) Robert Mc. Queen Braxfield, — lord Braxfield, — volt Skótország Jeffreys-je. „Csak több több foglyot ide, majd találók én nekik törvényt“ — ez volt, mondják szava a kormányhoz.—Lord Cockburn, Mem. 116. l.

is tizennégy évi deportációra ítélte el őt. Lord Swinton képtelenek vallá magát arra, hogy Muir bűne és a felségsértés közt különbséget találjon, s keresztyén bíróhoz illetlen vadsággal mondá „ha a lázadás bűnének megfelelő büntetést kellene kigondolni, a most érvényes törvényben hiába keresnők azt, minthogy a kinpad esetleg el van törölve.“ Ő is deportációra szavazott, a római jogra vonatkozván, mely szerint a pártütők „vagy nyársra húztak, vagy fenevadak elé dobattak, vagy valamely szigetre vitettek.“ „Mi — így végzé be kenetteljesen beszédét ő lordsága — a legszelídebbet választók e büntetések közül.“ Lord Abercromby és a lord Justice Clerk úgy találták, vádlott szerencésnek vallhatja magát, hogy a felségsértés büntetését elkerülte s életét elvihette; az utóbbi megengedé, hogy a tetszés, melylyel Muirt a nép üdvözlé, a büntetés kiszabásánál ő rá nem kis jelentőséggel bírt *).

Mi volt ez más mint bevallása annak, hogy a közvéleményt akarták sújtani s megtörni Muir személyében, kit épen kezökbe ada balsorsa? E végett ítelték el Muirt a nélkül, hogy az igazságos eljárásnak csak színét is megőrizték volna, meg nem érdemelt, sőt törvényellenes büntetésre **).

Néhány nappal Muir elítéltetése után (1793. sept. 12-én) T. Fyshe Palmer, előbb az angol egyház papja, utóbb az unitariusoké, állt pártütés miatt a skót országbíró kerülő törvényszéke előtt Perth-ben. Ezt azzal vádolák, hogy a szabadság barátai egyesületének egyik szózatát polgártársaikhoz terjesztette. — Bármily élesen volt is ezen iromány fogalmazva **), egyedül ézélja nem volt egyéb, mint az alsó-ház reformját sürgetni, mert

*) E perre vonatkozólag írja Cockburn, Memorials 100. lap: „Ha nem a főtörvényszék ítelt volna a vádlott bűnös vagy ártatlan volta föltött, hanem azon régi commissiók egyike, miket a korona kinevez, hogy elítélésekről gondoskodjanak, akkor is csak keveset kellett volna a bírák eljárásán változtatni.“ —

**) Alig van kétség benne, hogy a skót törvény pártütés ellen nem rendel deportatiót, hanem egyszerű száműzést. Erre nézve Fox 1797-ben mondá, hogy nem csak a legjobban értesült skót férfiak tekintélye, hanem saját tanulmányai után is meg van győzve arról, hogy Skótságban nem létezik törvény, mely pártütésre deportatiót szabna stb.

**) „A szabadságok, melyeket egykoron élvezetek, attól tartunk, a kényuralom és zsarnokság homályában nem sokára el fognak veszni.“ Ez volt a legélesebb mondat.

minden elősorolt bajnak forrását az alsó-ház romlottságában és függetlensége hiányában vélte rejleni. E per több mérséklettel tárgyalatott ugyan, de aligha több méltányossággal. A vádban felhordott tények súlyának latolgatásánál a bírák mitsem kételkedtek abban, hogy az iromány lázító; ezt azzal akarták bebizonyítani, hogy tételeinek igazvoltát czáfolgatók. A korona által előállított tanúk, kik nagy vontatva tanúskodának, azt vallák, hogy Palmer a szózatnak nem szerzője, hanem hogy kijavította és sok kifejezésein szelidített. Hogy nyomtatásában és terjesztésében részes volt, azt kétségtelenül meg lehetett mutatni.

Milyen szemmel nézte a törvényszék a pártütést (s e d i t i o n), azt a lord A b e r c r o m b y által előterjesztett rövid tényállás egyik helyéből, tisztán meg lehet érteni. „Gentlemen, — úgymond — ezen ország alattvalóinak sohasem volt joguk az általános szavazatra, s ha e jogot gyakorolniok kellene, nem sokáig maradnának a szabadság és szabadelvű alkotmány élvezetében. Ebből megítélhetik, uraim, ha vajjon szabad-e valakinek írást, mely a népnek előadja, hogy neki olyasvalamire van igénye, a mi a fennálló alkotmányt kétségkívül teljesen meg fogná dönteni, fogalmaznia, kinyomatnia és terjesztenie.“ — Ha ilyen nézeteket a bírák padjairól s ítélethozáskor hallhatni, nem esoda, ha panaszkodtak, hogy a törvény a parlament-reform melletti buzgólkodást mint pártütést bünteti. P a l m e r bűnösnek találtatott s hét évi deportációra ítélték el őt is. A mellett lord A b e r c r o m b y és lord E s k g r o v e még oly szavakat is ejtettek, a melyekből meg lehetett érteni, hogy P a l m e r bűne közel jár a felségsértéshez, s csak alig menekült meg az arra szabott büntetés alól.

E perek bevégeztével a kormány elhatározá a nép barátainak edinburghi egyesületét elnyomni, mert tevékenysége aggasztóbb kihágásokban kezd mutatkozni *). Tisztviselői elfogattak, irományaik lefoglaltattak, és S k i r v i n g Vilmos, az egyesület titkára, már 1794-ki januárban állt, lázadással vádoltatván, a törvényszék előtt, mivel a szózatnak, mely miatt P a l m e r már el volt ítélve, közzétételében, valamint az egylet egyéb lépéseiben is részt vett. Bűnös-

*) Ez akkor „British Convention of Delegates stb.“ nevet viselt. — Tagjai polgároknak szólíták egymást, gyűlhelyöket a szabadság csarnokának (Liberty-Hall) nevezték. A társulat titkos bizottságokat neveze ki; alattomban egy bizottságról sügdostak „rendkívüli esetekre“.

nek jelentetvén ki, tizennégy évi deportatiót szabtak rá. Itéletének kihirdetésekor felkiálta: „My lords, én tudom, megjövend a nap, a melyen az, a mi itt két nap óta végbe ment, meg fog ítéltetni: Ez vigasztalásom, ez reményem *).“ Sem a vádló, sem a bírák még csak színleg sem ügyekeztek eltitkolni azt, hogy Skirving bűne már előre meg van állapítva. A vád előadásakor mondá a korona ügyésze: „a British Convention-nak más nevéhez tapad a pártütés bűne.“ — „Mi végett áll fenn ezen egylet? hogy a választás jogát általánosítsa, más szóval: Nagybritannia kormányát megdöntse.“ Midőn Skirving, mint azelőtt Muir is, az esküdtek, mint a Goldsmith's-Halli társulat tagjai ellen kifogást tön, lord Eskgrove mondá: „ezen kifogása által megvallja íme vádlott, hogy az ő egyletének célja a kormányt megdönteni.“ — Margaret Móríz és Gerald József, kiket a London Corresponding Society a nép barátok egyletéhez Edinburgba küldött, lázító beszédek és ezen egylet más tetteiben való részők miatt perbe fogattak, bűnösöknek találtattak, és tizennégy évi deportatio szabotott ki ezekre is **).

Lehetetlen volt, hogy a körülmények, melyek közt e nyomozások folytak, s a büntetések szélső szigorane támaszszanak rosszalást a parlamentben. Stanhope gróf a felső-házban Muir ügyét hozta szóba (1794. jan. 31-én), Fyshe Palmer-ét Sheridan az alsó-házban (1794. febr. 24. és mart. 10-én), kérvénnyel nyújtván át tőle a háznak.

Adam az alsó-ház tagja ennek üléseiben később tüzetesebben tért mind a két esetre vissza. Ügyesen rendezett beszédében kifejté: hogy a bűn, melyről szó volt, a skót törvény szerint nem

*) Hume's Criminal Commentaries „nagyrészt azon szándékkal irattak, hogy a bünyenyítő törvénysszék eljárása ezen lázadási esetekben igazoltassék;“ de „kedvencz elvei között alig van egy, melyet a törvényhozáa a nép és jogtúdósok hangos helyeslése mellett el ne vetett volna.“ — Lord Cockburn, Mem. 164. l.

**) Fox azt mondá 1797-ben Gerald-ról: „emelkedett és termékenyítő képessége nagy becsüvé tették őt az irodalom és jó izlés köreiben. Neveltetve oly élvezetek számára, melyek iránt műveltségénél fogva fogékony volt, oly adományokkal megáldva levén, melyek őt az ország díszévé teheték, — rá nézve ilyen büntetés annyira volt, mint a halál. S így leroskadt az ítélt súlya alatt, az erényes, de halálosan megsebzett érzékenység áldozataul.“ Parl. Hist. XXXIII. 617. l.

felségsértés; de ha az volna is, a deportációnak mégsem volna ellenében helye. Azután az eljárás sok részleteit bonczolgatá, hogy igazságtalanságát feltűntesse. Erre indítványozá: a kormány terjeszse elő a Muir perében folytatott tárgyalásokat másolatban. A skót bírák eljárását és a kiszabott büntetéseket Adam ellen védelmezé lord Windham' tiszti ügyész és Pitt, kiket hevesen megtámadtak e miatt Sheridan, Whitebread, Grey és Fox. Ez ékesenszóló nehezteléssel különösen némely szertelen kifejezésekre figyelmeztete, melyek a bírák padjáról ejtettek, és felkiálta: „Isten legyen irgalmas a népnek, melynek ilyen bírái vannak.”—Nagy többség buktatta meg (171 szó 32 ellen) Adam indítványát.

Adam a skót büntető-törvény tárgyában is tett indítványt (mart. 25-én), s akkor ezen esetek ismét vita alá kerültek. A felsőház, lord Lauderdale indítványára (ápril 15-én) szintén foglalkozott velök, de eredmény nélkül*).

A foglyok számára nem volt segítség sehol, noha szenvedéseik általában és különösen Skótszágban a legélénkebb rokonszenvet keltették. „E perek, — mond lord Cockburn — mélyen bevésték magokat népünk szívébe, s nem csak a mi népünk szívébe, hanem jobban mondva, minden gondolkodó emberébe. E nyomozások bármely más jogsértésnél inkább igazolák az elégedetlenség azon szellemét, mely ama korszak végéig tartott.” A jog-tiprásnak ezen mély érzése egy egész embernyomot élt túl a skót nép lelkében, ötven évvel későbbben pedig tetté vált azon emlékekben, melyet a vértanúk kiengesztelődésére a Calton Hill nevű dombon emeltek.

Ekközben a hatóságok, némely pártütési esetekkel, melyek az angol törvényszékek előtt tárgyalatának, közkacaját arattak. Daniel Isaac Eaton állt törvényszék előtt, mivel röpiratot adott ki e czím alatt: „Politika a nép számára, vagy Hog's Wash.” Erről azt vélték, hogy a benne előforduló viaskodó kakas alatt a királyt kell érteni. A vád furesa volt s igen jellemzi ama kor szellemét. A vádlott szabadon bocsáttatott, a jogtudósoknak pedig a gúny torkukra forrt.

*) Palmer, Gerald és Skirving meghaltak az Océánon túl. Muir menekült Európába és Párisban halt meg 1796-ban.

Komolyabb jelentésű vád fordult elő azután azon évi áprilban.

Walker Tamás, tekintélyes kereskedő Manchesterből és vele hat más ember összeesküvésről vádoltatott az alkotmány és a kormány megdöntésére, s a francziák ellenséges kiszállásának elősegítésére angol földön. E vádban tükröződtek az aggodalmak, melyek a kormányt nyugtalaníták: a per kimenelete pedig kimutató azoknak alaptalanságát s így túlságát. Az egész vád bizonyos Dunn Tamás nevű, de rossz hitű tanú bizonygatóételére volt építve, kinek hazudozásai annyira szembeszöktek, hogy a vádlottak azonnal fölmentettek; a tanú ellenben hitszegés alapján börtönbe került. A fegyverek, melyekkel az alkotmányt és kormányt meg kellett volna dönteni, mint ki lőn mutatva, gyermekjátéknak szánt holmiból és néhány puskából álltak, melyeket Walker kapott, hogy házát megvéddhesse a csöcselék ellen, mely azt, állítólag az egyház és a király nevében, már egyszer megrohanta volt. Abból, hogy a korona hivatalnokai ilyen esetet nyilvános törvényszéki tárgyalásra alkalmasnak hittek, látszik, mennyire fel volt hevülve akkor a képzelő tehetség, mely mindenütt és mindenben összeesküvést és hazaárulást vélt látni.

Az 1794. évi ülésszak már vége felé közeledék, midőn a miniszterek párttűző mozgalmakról szóló bizonyítékokat terjesztettek a parlament elé. Május folytán a radicalis egyesületek néhány vezértagját elfogatták s irományaikat lefoglalták. Erre mind a két házhoz intéztetett királyi üzenet, mely őket értesíté, hogy meg van parancsolva bizonyos levelező társulatok könyveit terjesztetni eléjük. Az alsó-ház ezen irományokat titkos bizottságnak adá ki, mely máj. 16-án nyújtotta be első jelentését a „Society for Constitutional Information” és a „London Corresponding Society” működéséről, azon nézetét fejezve ki fölöle, hogy meg vannak téve az előkészületek: „egyetemes gyűlés tartására, melynek hivatása lenne az alsó-házat népképviselői minőségében félretolni, s annak minden jogait és teendőit magához ragadni nemzeti gyűlés alakjában.” Az is ki vala derítve, hogy újabban lépések tétettek a tagok között kiosztandó fegyverek szerzése végett. Közvetlenül e jelentés felolvasása után, Pitt, ismételvén a bizonyítékokat, melyekre a jelentés támaszkodék, indítványt tön a habeas corpus Act felfüggesztésére, mely is haladék nélkül keresztül ment mind a két házban.

A felső-házban ugyanakkor egy titkos bizottság azt jelenté, hogy hazaáruló összeesküvés jött létre a fenálló törvények és az alkotmány fölforgatására, s fájdalom! a Franciaországban uralkodó zürzavar és fejtelenség átültetésére. „Az alsó-házban pedig a bizottság második jelentése, melyet jun. 6-án olvastak fel, bizonyítékokat hozott fel arról, hogy ama társulatokkal egy alattomos fegyvergyár áll összeköttetésben, hogy más a közbiztosságra veszélyes tervek is léteznek s vészjósló módon kezdik a franciaországi mozgalmakat utánozni. Másnap a felső-ház bizottsága is benyújtá második jelentését. Ezeknek nyomán mind a két ház feliratokban fejezte ki hűséges érzelmeit, megütközésüket nyilvánítván a pártütő fondorlatok fölött, valamint eltökélésüket is megoltalmazniok az ország alkotmányát és békéjét. A nyilatkozás szabadságának leghőbb barátai legkisebb rokonszenvet sem éreztek a pártütő vállalatok s a politikai fanatikusok sötét tervei iránt, s azért, a nép hűségébe s okos magaviseletébe, valamint az alkotmány életrevalóságába helyezett bizodalnoknál fogva, határozottan állíták, hogy a fenyegető veszélyek rajzában sok a túlzás, s azoknak elhárítását bizvást lehet a törvény-szolgáltatás rendes menetére bízni.

Daczára az ama jelentésekben leleplezett veszedelmeknek, a lázító iratok ellen Angliában és Irlandban megindított keresetek feltűnő módon vallottak kudarcot. A fölmentésekhez képest igen kevés elítélés fordult elő. A bizonyítékokat pedig annyiszor szolgáltattak kémek és ágensek, hogy a legnagyobb idegenkedés kapott lábra a kormány iránt. A nép egész rétegei, melyek egész lelkükkel a rend mellett állának, félelembe estek a közszabadság fölött. Hogy a bűnösöket meg kell büntetni, senki sem vonta kétségbe, de méltán tiltakozának az ellen, hogy kémek, kik a közizgalom rovására kincseket szereznek, a házi élet szentélyét a piacra vigyék.

Most már tehát lázító iratoknál súlyosabb merényeket kell fékezni. A törvény és alkotmány fölforgatásán dolgozó pártütő egyesületeket kellett volna megtámadni s vezetőiket a törvény elé állítani. Ha azok csakugyan felségsértést követtek volna el, minden jóra való ember könnyörgött volna, hogy az ítéletet el ne kerülhessék. De a gondolkodó emberek, kik szabad szóhoz és politikai czélok elérése végett, szabad egyesüléshez hozzá voltak szokva,

attól tartottak, hogy a nép jogai és szabadságai csupa aggodalmaknak eshetnek áldozatul.

Ugyanezen évben Watt Róbert és Downie Dávid álltak Skótországbán törvény előtt felségsértésről vádoltatva. Összeesküvésben kerestettek, melynek célja leendett gyűlést összehívni, mely törvényhozási jogot gyakorolt volna, fegyverek szerzése s a királyi hatalom ellensúlyozása végett. A tervek veszélyes és bűnös volta csakugyan ki is derült, legközelebből Watt vallomásából is. Fegyveres fölkelés oltalma alatt angol, skót- és írlandi képviselők gyűltek volna össze; tervben vala a katonaságot vagy megnyerni vagy meglepni, a hivatalok helyiségeit és bankokat megszállni és elfoglalni, a királyt pedig kényszeríteni, hogy minisztereit bocsássa el, a parlamentet pedig oszlassa fel. E nyaktörő vállalatot hét ismeretlen ember tervezé Edinburgban, s ezek közt Watt, a kém, volt az elnök, Downie Dávid pedig, egy mesterember, a kincstárnok. E hét közül kettő nem sokára kivoná magát az összeesküdtek beszélgetéseiből, négy pedig terhelő tanúként lépe föl. Hetvennégy dzsida volt már készen, de kiosztva még egy sem. A pártütés ezen bűne szóval és írásban elkövetve, valamint a bűnös czélokra indított egyesülés is teljesen kiderítették; de felségsértésben csak a bűn fogalmának veszélyes kitágításával lehetett elmarasztalni a czimborákat. Ügyök egyenként vétetett tárgyalás alá. Mind a kettő bűnösnek találtatott, s mind a kettőt el is ítélték, és pedig halálra*). Watt ki is végeztetett; Downie ellenben, kit az esküdtek kegyelembé ajánlának, kegyelmet nyert. Ez volt az első elítélés felségsértési fondorlatokért, melyeknek létezéséről a parlament rábíratta volt magát kezességet vállalni.

Komolyabb események után várakoztaban, a király élete ellen intézett merényletnek fölfedezése ejté izgatottságba a közönséget. Az összeesküdtek, tagjai a félelmetes Corresponding So-

*) Watt kevéssel azon merény elkövetése előtt, mely életébe került, Dundas nevű államtitkárnak jelentést tett veszélyes fondorlatokról, melyek soha nem léteztek. Azért gyanúba vették, hogy, ha más emberek az ő bűnös terveire hallgattak s valóságos összeesküvés létesült volna, ő leendett az első, a ki följelentette s a fölfedezés díját követelte volna. Ha csakugyan ez vala szándoka, akkor saját hálójába bonyolította magát: mert szövetségesei tanúskodásának esett áldozatul. State Trials XXIII. 1325.

ciety-féle társulatnak, megegyeztek a király meggyilkolására készített baljóslatú tervben. Fegyverül cső- vagy szélpuska szolgál-anda, melylyel mérgezett nyilat kellett volna röpíteni!" Nem csoda, hogy e kárhuzatos összeesküvést csúfságból azonnal „durrañtó c o m p l o t t - n a k” nevezték. A dolog nevetséges volta túl tett még a nép hűségén és ebből származott ijedtségén*). Mielőtt még a derült hangulat, melyet ilyen complott leleplezése előidézett, elmúlt, sokkal komolyabb természetű nyomozásokhoz tétettek előkészületek, melyek nem csak a vádlottak életét, hanem egyúttal a végrehajtóhatalom hírét, a parlament bölcsességét és a nép szabadságát is fenyegették.

A parlament májusban kijelentette, hogy „felségsértő és utálatraméltó összeesküvés van készülöben, a fenálló törvények és alkotmány felforgatása, s a Franciaországban újlag uralgó zűrzavar és fejtelenség átültetése végett.” Octoberben azután külön comissio állíttatott fel, mely az összeesküvés fejei ellen intézendő nyomozást vezesse. A nagy-jury perbe-fogatást határoza Hardy Tamás, H o r n e - T o o k e János, H e l w a l l János és kilencz más fogoly ellen. Mindezek tagjai voltak részint a L o n d o n C o r r. S o c i e t y, részint a S o c i e t y f o r C o n s t i t. I n f o r m a t i o n nevű két társulatnak, melyekről szólnak a parlament fenn említett titkos bizottságainak jelentései, s melyek akkora aggodalomra szolgáltat-tak okot a kormánynak. Mind a két egyesületnek elismert célja: a parlament reformját keresztül vinni, vagy legalább sürgetni; de a foglyok oly egyesülesről vádoltattak, melynek célja lett volna a közbékét megzavarni, a lázadást megindítani, a királyt letenni vagy megölni, az állam törvényhozó és végrehajtóhatalmát megváltoztatni; népgyűlést, mely e hitszegő terveket életbe léptesse, összehívni, leveleket és felhívásokat ily gyűlés összehívása végett, fogalmazni és szétküldözni, és fegyvereket, melyekkel a királyi hatalomnak majd ellenszegülhessenek, beszerezni.

Oly súlyos helyzetben nem volt egy-egy vádlottnak megvédése felségsértési vád ellen a forradalom idejétől fogva, mint ezeké most. Hisz épen azon bűnökben kerestettek, melyekről a parlament ki-

*) C r o s s f i e l d, az összeesküvés feje, a külföldön volt; a többi czinkosokat majdnem két évig nem bolygatá senki; utóbb pedig C r o s s f i e l d - e t valamennyi czimborájával együtt fölmentették. St. Trials XXVI. 1.

jelentette volt, hogy országszerte meg vannak érve; s az ország főbírája Eyre a nagy-juryhoz intézett beszédében annak bizonyosságául, hogy a kormány fölforgatására elágazott összeesküvés létezik, csakugyan hivatkozott is ama nem régen kelt cselekvényére a parlamentnek.

A vádlottak közül Hardy Tamást állították legelsőben törvény elé, ki foglalkozására cipész és a London Corresponding Society-nek titkára volt. A korona napról napra szolgáltatott be új bizonyítékokat mind arra nézve, hogy az állítólagos összeesküvés csakugyan létezik és milyen jellemű, mind pedig arra nézve, hogy a vádlottnak van benne része. Minthogy e bizonyítékok elegendők voltak elhítni a parlamenttel ily veszedelmes czimboraság létezését, természetes, hogy az esküdtek már előre hajlandók voltak, a bizonyítékokat meggyőzőknek tekinteni; ha pedig ilyen összeesküvés létezett, akkor vádlott, mint az összeesküvésben részes egyesületek tagja, ki nem bújhatott többé az általános bizonyíték hálójából. A helyett, hogy csak saját tettei és szavai után ítélték volna fölőtte, felelőssé tették őt mindenért, a mit azok az egyesületek lendítettek. Ha ezek összeesküvést forraltak az állam ellen, őt, mint felségsértőt kellett elítélni. Ámde, ha ő nem saját személyében, hanem egyesületi tag képében találta bűnösnek, vajjon ama társulatok melyik tagja tarthatta magát biztosítottnak?

Az e perben összeállított hebizonyítás annyit csakugyan megállapított, hogy a népben az izgalom nagy, hogy sok a fékezetlen beszéd, sok a kivihetlen reform-tervezet, széles a levelezés és szervezés. Sokat tettek és sokat mondtak olyan emberek, kik ezen egyesületekkel összeköttetésben állának, a mi közel járt a lázadáshoz, de semmit, a mit fölségsértésre lehetett volna magyarázni. A fő bűn azon törekvésben rejlett: a népet egyetemes gyűlésre bírni, állítólag a végre, hogy a parlament-reformját eszközölhessék, tetteleg pedig, mint a vád állítá, a kormány fölforgatása végett.

Ha az volt szándékuk, a mit annak vallottak, akkor világos volt az is, hogy itt bűnről szó sem lehet, mert ilyen szövetkezések már előbb is léteznek és törvényeseknek voltak elismerve. Maga Pitt, a richmondi herczeg és többen az állam legtekintélyesh férfiai közül tartoztak, mint már érintettük, hozzájuk. Ha pedig a vádlott titkos és bűnös tervek létesítésén dolgozott, akkor ezt a vádban a felségsértés kézzelfogható tényeivel be kellett volna bizonyíta-

ni. A korona tanúi közül sokan szintén tagjai voltak amaz egyesületeknek, de fennen tagadák, hogy hazaáruló tervekről tudomásuk volna, más tanúk pedig, mint ismert kémek és ügynökök, kevés hitelt érdemlettek.

Csak a felségsértés fogalmának legveszélyesebb tágasbitásával lehetett ezen esetben ily bűnre csak következtetni is. Ily tanok ellen Erskine már lord George Gordon esetében sikerrel tett óvást. Most ismét olyan beszéddel czáfolá meg őket, melyről joggal jegyzé meg Horne-Tooke, hogy „örökre élend“*). A vádbizonyíték fogyatkozásai és a védelmezőnek ékesszólása biztosították vádlottnak fölmentetését.

A korona tanácsosai e kudarcz daczára elhatározták hasonló vád alapján járni el Horne-Tooke János, mély tudományú és éles elméjű ember s nem megvetendő szónok ellen. Ezt könnyebb volt védelmezni, mint Hardyt. Emennek esetében ugyanis még kétség volt mennyiben lehessen az esküdtek részrehajlatlanságába és függetlenségébe bizoni; mert hisz miből lehetett volna következtetni, hogy ők azon befolyás és előítéletek fölött állnak, melyek látszólag mindenütt uralkodának? Horne-Tooke védelmében Erskine nem állhatá, hogy aggodalmát ki ne jelentse, mely őt a korábbi alkalommal gyötré, mert még „az alsó-ház is, a polgárok e természetes oltalma, mint védeneczének vádlója, mint a vád támogatója lép fel s a vádlevelet tulajdonképen maga írta.“ Most azonban az esküdtekbe már lehetett, mint egyébkor, bizoni; az eset világos volt, s Horne-Tooke fölmentetett.

A kormány-táplálta félelmek alaptalansága — mert kémek hitelt nem érdemlő jelentéseiből támadtak,—a Horne-Tooke elleni eljárásban világosan kiderült. Ez ugyanis levelet kapott volt Joyce-tól, melyben e jelentős szavak állának: „Készen lehetnek-e csütörtökre?“ E kérdést hívék fölkelésre vagy más felségsértési merénnyre magyarázandónak. Kisült azonban, hogy az csak egy el-

*) A beszéd végét a törvényszéki termet tömve megtöltött hallgatóság s az azonkívül szorongó népsokaság hangos tetszésjelekkel üdvözlé. Erskine félvén, nehogy az összegyűlt nép sokasága és részvéte nyomást látszassék gyakorolni a bírákra és esküdtekre, s beavatkozást a jogszolgáltatásra, kiment, és a népet megszólítván, kéré, oszoljanak szét. „Kevés pillanat múlva alig lehetett még embert is látni a törvényszék épülete közelében.“ — *Note to Erskine's Speeches*, III. 502. l.

készítendő jegyzékre vonatkozott, „azon czimekről, hivatalok- és évdijakról. melyekkel Pitt kedveskedék rokonainak, barátainak s párthiveinek.“ Kinek nem jutna itt eszébe olvasóink közül a „Pártütők“ Kisfaludy Károly tollából? — Továbbá Tooke, midőn a Corr. Society egyik gyűlésén egy Gay nevű vállalkozó iparossal találkozék, enyelegve azt jegyzé meg felőle, hogy „ez tovább menni, hajlandó, mint a meddig akár melyikünknek kedve volna őt követni,“ s megjegyzést valamelyik kém azonnal hűségesen bejelentette, mint — veszélyes terv bizonyítékát.

Ezt követte volna a vád Bonney, Joyce, Kyd és Holcroft ellen, de ezt a korona ügyésze elejtette, mivel bizonyítékai-val már másodszor nem volt képes elítéltetést eszközölni. Thewall ellen megindított ugyan a tárgyalás, különös és személyes bizonyítékkal lépven fel ellene a korona ügyésze, de fölmentésével végződött be ez is. Ezen utolsó kudarcz után már nem léptek fel többé. A többi foglyok, kikkel a parlament külön bizottsága vesződött, s ezekkel többen, kiket másutt elfogtak, s kik az üldözöbe vett egyetek vállalataiban való részvétellel vádoltatának, elbocsáttattak.

E perek ilyen eredménye igen kedvező hatással volt. A vádlottak elítéltetése, s a halálbüntetés végrehajtása, elkövetett igazságtalanság érzetével töltötte volna el a nép lelkét, s ettől a keserűség érzése mindig elválaszthatatlan. Úgy tekintették volna a dolgot mint a szabad szónak, a szabad egyesülésnek s társulásnak megbélyegzését felségsértés czime alatt, a köz-szabadság meg lett volna semmisítve, s a kormány boszúállása ellen senki sem hitte volna magát biztosítottnak. — A fölmentés által ellenben be volt bizonyítva, hogy, habár a végrehajtóhatalom nagyon is könnyen rá ijesztetett magára, habár a parlament igen is hajlandónak mutatkozott, ki tudja mily veszélyek létezését elhíttetni magával: az az igazságszolgáltatásra mindezek daczára rá nem ragadt, mert az angol jury a vak félelemnek közepette s a korona ellenében is meg tudta védeni ugyancsak a korona bár legkisebb alattvalóját.

Addington, az alsó-ház elnöke, ez alkalommal írta, hogy: „sokkal fontosabb dolog ilyenkor a bizalmat szelid és részrehajlatlan igazságszolgáltatás iránt fentartani, mint egy-két jakobinust elítéltetni. (Lord Sidmouth's Life, I. 132. l.) Ezalatt a miniszterek a választott ösvényen egyideig megállapodtak, a nép pe-

dig kétszeresen kezdé érezni szabadsága becsét. S e tekintetben e perek, bármi eszélytelenül voltak is indítva, javára váltak az országnak. Egyfelől az alarmisták, a vészkonkatók, megtanultak nehezebben binni az állam veszélyeztethetésében, másfelől pedig a közönség kimondá rosszalását a politikai társulatokkal érintkező sok embernek dőresége, hirtelenkedése, tudatlansága és vétkes könnyelműsége fölött.

Mihelyt azután a parlament decemberben összegyűlt, a kudarcot vallott üldözések azonnal szóba vonattak. Már a *Clandestine Outlawries Bill*-nek első olvasásakor kívánta *Sheridan*, szüntettessék meg a *habeas corpus Act* felfüggesztése azonnal. Ez s az ellenzék más tagjai állíták, hogy ama perek kimutatták a veszélyek létezéséről felhordott bizonyítékok alaptalanságát; a miniszterek ellenben tagadták e következtetés helyességét. A korona ügyésze állítá: „a múltkori fölmentő ítéletekből csak az következik, hogy a fölmentetteket ugyanazon bűn miatt nem szabad másodszor is törvény elé állítani;” s hozzá tévé, hogy az esküdtek, ha oly jól voltak volna értesülve, mint ő, más eredményre fogtak volna jutni! -- E nyilatkozatokon, melyekért őt *Fox* részéről gűny és gáncs érte, még túltett *Windham*, ki az ellenzéknek „a fölmentett párttűt ártatlanságához” kíván vala szerencsét, de vesztére: mert *rendre* utasítottván, szavait kényszerítettett visszavonni.

Kevés nappal rá (1795. jan. 5-én) *Sheridan*, elnész, élczes és személyes megtámadásokkal sem fukarkodó beszédben, indítványozá a *habeas corpus Act* felfüggesztését rendelő s minapában hozott törvénynek eltöröltetését. Az e fölött megindult vitában *Erskine* felhivottnak érzé magát a lehető legvilágosabban kifejezni, hogy a vádlottak fölmentése az esküdtek azon teljes meggyőződésében találja elegendő okát, miszerint oly felségsértő összeesküvés, milyent a vád állított, nem létezik. *Erskine* kifejtését ellenzé *Serjeant Adair*, ki azt ügyekvék megmutatni, hogy az alsó-háznak volt igaza, az esküdtek pedig csalódtak. Természetes, hogy ezen ügyekezet a háznak tetszett, mit ismét *Fox* nem hagyhatott szó nélkül. „A tudós gentleman—monda—az esküdtektől appellál az alsó-házra. Így már én azután kénytelen vagyok tiszteletemet kijelenteni az esküdtszékekre támaszkodó bírói eljárás iránt.” Midőn ezen beszéd, mely éppen most akkora tetszéssel

fogadtatott, hogy azt leheté hinni, készek vagyunk *pedibus ire in sententiam*, más esküdtek előtt mondaték, hidegen kiejtett „nem bűnös!” volt rá a válasz.—Vita közben a miniszter előkelőleg hallgatott; midőn pedig egyenesen hozzá intézték a szót, viszonzá, hogy alkalmasint szükséges lesz még tovább is megmaradni a felfüggesztésnél. *Sheridan* indítványa mellett nem volt több negyvenegy szavazatnál.

E vitát nemsokára egy törvényjavaslat benyújtása követte, mely a felfüggesztés fentartását emelte volna törvénynyé. A kormány ugyan a közveszély létezését újabb tényekkel bebizonyítani nem tudta, s csupán azokra vonatkozték, melyeket már a parlamentben s a törvényszékek előtt szóba hozott, hanem ezeket rendíthetetlenül megállapítottaknak tekinté, mintha törvényszéki tárgyalás közbe sem jött volna, míg más oldalról úgy tekintették az esküdtszékek nyilatkozatát, mint a végrehajtó hatalom valamennyi eddig felhordott bizonyítékainak teljes megezáfolását. Ebben mind a két fél túlment a szoros igazság határan. Igaz, hogy a párttűtésre nézve hiányzanak a bizonyítékok; de hogy lázas mozgalmakban nem volt hiány, az bőven be volt bizonyítva. Ezek miatt embereket halálra itélni, és a közbátorság fentartása végett a rendes biztosító eszközökről gondoskodni — egymástól könnyen elválasztható dolgok. Kétségkívül tulságosnak festették a közveszély mértékét, és hibásan fogták fel jellémét. A bill azalatt haladék nélkül keresztül ment mind a két házban.

Itt van már helyén előadnunk *Redhead Yorke* Henrik esetét, ki, midőn a fennebb vázolt államperek bevégezése után fel ségsértésről vádolt sok fogoly szabadon bocsáttatott, nem részesült e szerencsében. Épen huszonnégy éves és nagy tehetségű levén, csaknem éretlen gyermek korában, több lelkesedéssel mint óvatossággal, vetette magát a politikai élet akkor épen zajló folyamába. A mozgalmas 1794-iki év tavaszán (áprilisben) *Sheffield*-ben a *Castle Hill*-re hívott össze népgyűlést. Ott beszélt az alsó-ház romlottságáról s a szükségről a parlamentet reformálni, fiatal korához mért éles, heves, gyúlasztó szavakkal. E gyűlés tárgyalásai sajtó útján jutottak későbbben nyilvánosságra. Kétes volt azonban volt-e *Yorke*-nak a közrebocsátásban része, s híven volt-e közölve beszéde. Kevéssel rá felségsértési vád alapján befogták. Miután sokáig fogva ült, e váddal felhagytak ugyan, de 1795-ki júliusban

azon vád alatt, hogy hűnös czimboraságba elegyedett az alsó-ház meggyalázása végett s hogy gyűlöletet és lázadást akart támasztani a nép közt, a y o r k i nyárszaki bíróság elé állították. Ő sok ügyességgel maga védte magát. R o o k e törvényszéki elnök, ki a tárgyalást vezette, az esküdtekhez intézett beszédében megengedé, hogy vádlottnak Sheffieldben mondott s későbbben sajtó útján megjelent beszéde, mely a vád alapját képezé, föltéve, hogy hiven közöltetett, más időben s más körülmények közt nem leendett hűnös, de izgatottság idején, népes gyülekezet előtt elmondván, a köznyugalom megháborítására alkalmas. Az esküdtek osztottak e véleményben s kiejték a „b ü n ö s t.“ Vádlott 200 fontnyi hirságra ítéltetett és két évi fogságra a d o r c h e s t e r i fogházban.

Az 1795. év szenvedéseket, izgatottságot, kedvetlenséget és nyugtalanságokat hozott. — „Az idő kizökkent sodrából.“ A nyomás, melyet a háború és az egymásután kétszer bekövetkezett ros z aratás az iparra gyakorlának, már is érezhetővé kezdett válni. Munka-hiány és kenyérszűke, mint mindenkor, politikai elégtelenséget szült, annál inkább, mert a három lefolyt év eseményei mély szakadást idéztek elő a kormány és nép között. E három év kezdetéig a szabadság gyors fejlődésnek örvendett; az alkotmány sok visszaélését sikerült megszüntetni; s a nép, szabad gondolkozásra és szabad szóra neveltetve, a kor első férfiai, mint C h a t a m, F o x, G r e y s maga ifjabb P i t t által is azon reményre bűzdíttatott, hogy szabadságai a választási jog kiterjesztésével tetőpontjokat fogják nemsokára elérni, s mily állást foglalt erre a kormány a nép ezen előre törekvésével szemközt? Üldözőbe vette a sajtót, a politikai kérdések tárgyalását büntette mint gonosz cselekedeteket szokás, a parlament-reformjának sürgetőit száműzte mint pártütőket és lázadókat, s egyre szűkebb korlátok közé kezdé szorítani a közszabadságot. Mély ingerültség és nyugtalanság jellemzé a közhangulatot. Kenyér miatti rendbontások és heveskedő gyülekezések a parlament-reformja érdekében nyilvánossá tették a nép alsó rétegeinek eszejárásában uralgó fogalomzavart. Az elégtelenséget szította a L o n d o n C o r r e s p o n d i n g S o c i e t y gonosz tevékenysége, melyre a kormány fölött nyert győzelmei s az izgalomtéljes kor szülte demagógok buzdították. Octob. 26-án e társulat a k o p e n h á g a i h á z környékén nagygyűlést rendelt, melyben hír szerint mintegy másfél százezer ember vett részt. Szózatot határoztak a

néphez, melyben egyéb izgatásokon kívül mondatott: „életünket, mely a mienk, készek vagyunk kiki egyenként és mindnyájan közösen feláldozni, hogy az országot megmenthesstük.“ Ezt felhívás követte a királyhoz, melyben megintették, hogy nekik reformált parlament kell, és a miniszterek elbocsátása, és gyors békekötés a francziákkal. Ezenkívül több határozatban állapodtak meg, melyekben a nép szenvedéseit s az adók súlyos voltát rajzolák, s kimondák az általános szavazatjognak és évenként megújuló parlamentek szükségességét. Az egy évi parlament állandó tárgyát képezé minden tanácskozásnak. Bármily heves szónoklatok folytak is e gyűlésen, más ezél soha sem jött nyíltan szóba, s a gyülekezet a rendnek legkisebb megzavarása nélkül oszlott szét.

A nép közt forrongó izgalom elérte tetőpontját, midőn a király készülöben vala saját személyében nyitni meg a parlamentet. Oct. 29-én a park és az utcák, melyeken át a király és udvara a Westminster felé vonulandó volt, fölhevült tömeges népes csoportok által el voltak lepve. A szíves üdvözlések helyett, melyekkel a királyt máskor fogadni szokták, most kiabálással s piszegéssel fogadták, orditozván: „Kenyeret nekünk,“ — „Pitt nekünk nem kell“ „háború sem kell“ „de inség sem!“ A dísz kocsit meghajigálák, s lövés, látszólag szélpuskából, csörömpölt keresztül a hintó ablakán. A széles angol birodalomban ama perczben nem volt bátrabb senki a királynál. Ő a személye ellen intézett támadásokat rendületlen nyugalommal nézte s kevéssel rá felolvasá a trónbeszédet a belső izgalomnak legkisebb külső jele nélkül. Visszakocsiztában St. James-be az erőszakoskodások megújultak; a hintó ablakait összezúzták, *) s miután a király kiszállt belőle, csaknem az összes hintót is. Midőn a király utóbb magán kocsiján St. James-ből a Buckinghami palotába ment, ismét körülzajgá őt a zúgó nép, s további alkalmatlanságtól csak épen idején oda érkezett katonaság mentette meg, mely épen visszatérőben volt szolgálatából.

E gyalázatos erőszakoskodások, melyeket a becsületes emberek a nép minden osztályaiból nehezteléssel néztek, alkalmúl szolgáltak a nép politikai jogainak további korlátozására. Mind a

*) Midőn visszakocsiztában kö ütődött az egyik üveglaphoz, a király mondá: „ez most kö volt, nézze csak a különbséget, kö és golyó közt.“ — Lord Colchester's Diary, I. 3. l.

két ház azonnal közös feliratot intézett a királyhoz, melyben kifejezést kölesönöztek az irtózatnak, melyet a legújabb események fölött éreznek. Erre octob. 31-én és nov. 4-én királyi kiáltványok keltek. Az egyikben jutalmak tűzettek ki amaz erőszak szerzőinek és részeseinek elfogására; a másik által, tekintettel a nemrég a főváros közelében tartott gyülekezetekre és az erre bekövetkezett s a király személye ellen intézett megtámadásra, a hatóságok és minden jóérlalmú alattvaló felszólítottak, hogy ily gyülekezetek meggátlásához s oly emberek elfogatásához segédkezet nyújtsanak, kik izgató beszédek tartani vagy lázító iratokat terjesztetni találnának. Mind a két kiáltvány előterjesztetett a parlamentnek. Lord Grenville a felső házban egy erre támaszkodó törvényjavaslatot nyújtott be: ő felsége személyének s a kormánynak védelmére felségsértési vállalatok ellen.

E törvényjavaslat célja volt: a felségsértés ellen az eddig fennállott elvektől eltérő új korlátokat állítani fel, minthogy a létező törvény az utóbbi állam-perek alkalmával sok hosszúságot okozott a kormánynak. Ezentúl nem leendett szükséges a felségsértés nyilvános cselekedeteit valakire reá bizonyítani. A felségsértés büntetése mindenkit sújtandott, a kinek tetteiből be lehet bizonyítani a tervet és szándokot (*the compassing és devising*) a királyt megölni, testét megsérteni, akarátát erőtetni, magát trónjáról leléptetni, ellene fegyvert fogni a végett, hogy kormányzása rendszabályainak vagy eszközeinek megváltoztatására kényszeríttessék; vagy a ki ilyen terveket és szándékokat nyomtatásban, írásban, nyilvános szónoklatban, vagy gonosz és célzatos szavak által nyilvánít. (E szavak: „nyilvános szónoklatban, vagy gonosz és célzatos szavak által” — későbbben kihagyattak“). A ki pedig nyomtatás, írás, szónoklat vagy szavak által a népet a király, s a fennálló kormány és alkotmány iránti megvetésre és gyűlöletre izgatja, azt a súlyos vétségekre szabott büntetés érendette, ismétlés esetében pedig száműzés vagy deportatio: e törvény a király élet idejére leendett érvényes, azután pedig a halálára következett parlamentbeli ülősszak végéig.

Világosan látták azonnal, hogy a törvényjavaslat veszélyes módon akarja megszorítani a vélemény szabad nyilvánítását. A bill ellenesei előtt úgy tűnt föl az, mint törvényes megtiltása a parlament reformja fölötti minden beszélgetésnek. A törvényhozás leg-

nyilvánosabb foggyatkozásai, a kormány legfonákabb reudszabályai s legkiáltóbb visszaélései ezentúl minden megjegyzés és megrovás félelme alól föl leendettek mentve. Azokat csak meg is említeni, már gyűlöletet és megvetést gerjeszthetőknek tetszhetett, s e szerint a törvény rövid foglalata ez leendett: „ne szólj szám, nem fáj fejem.“ A törvényjavaslat ajánlására felhozott okok sem voltak képesek a büntetés szigorát igazolni. Lord Grenville, az oly tapasztalt államférfiú, azért kívánta jól fogadtatni a billt, mert, mint monda, az nem egyéb, mint az Erzsébet királynő és II. Károly idejében kibocsátott törvények másolata; „másolata, — vetéhozzá — a régi jó idők törvényeinek.“ Doctor Horsley, a rochesteri püspök: „én nem is tudom — úgymond — mi köze lehetne bármely országban a törvényekhez a népnek, hanemha az, hogy kövesse.“ A jó úr más alkalommal ismétlé e mondatát, s annak jelességével annyira el volt telve, hogy felkiálta: „Uraim, ez oly elv, melyet én mindig fenn fogok tartani, fenn életem végeig, fenn még a nyaktóló bárdja alatt is*).“ Habár a tudós főpap e merev szempontja megütközést szűlt, szavai még sem védelmeztek többet, mint épen csak a benyújtott billnek valódi célját s tulajdonképeni magvát.

A nagysúlyú bill egy hét alatt megtette útja minden állomását a felső-házon keresztül, hol csak hét peer volt más véleményen, s úgy került az alsó-házba.

Ennek tagjai már előbb is hozzáfogtak egy nem kevésbé nyugtalanító törvényjavaslat meghányásához. November 10-én ugyanis, midőn a ház a királyi kiáltványok latolásával foglalkozók, Pitt a lázongó gyülekezetek fékezésére szánt billt csatolt hozzájuk. A kiáltványok eszejárását követve, ő a parlament megnyitása alkalmával a királyon elkövetett erőszakoskodást a lázongó gyülekezeteknek róva föl bűnül, melyek — úgymond — gyűlöletre ingerlik a népet. Ő tehát javaslá: semmiféle helyen (ki véve a megyék és városok annak rende szerint összehívott gyűlé

*) A főpap fejtegetései semmiképen sem szelidíték elvének szélső veszélyességét. Azt ugyan megengedé, hogy, ha valamely egyes esetben a törvények némely emberek vagy testületek külön érdekeit érintik, ezek összegyűlhetnek s tanácskozhatnak. De más esetekben a népnek nincs köze a törvényhez, vagyis, nincs joga véleményt mondani az ország dolgait érintő kérdések fölött. (Bővebben erről, ha élünk, más alkalommal.)

seit) ne legyen szabad ötven embernél többnek összegyűlnie a végre, hogy az államban vagy az egyházban teendő változtatásokat illető kérvények és feliratok fölött tanácskozzanak, vagy pedig sérelmek fölött együtt beszélgessenek, ha csak előbb nem tettek erről jelentést az illető hatóságnál. Ez tartozzék jelen lenni, hogy minden indítványt és tárgyalást meggátoljon, melyek képesek volnának gyűlöletet vagy megvetést támasztani az állam fejedelme, vagy a kormány és alkotmány iránt; legyen ennél fogva joga, azt, a ki ilyen javaslattal fellép, vagy ilyeneket beszél, elfogatni; a hatóság képviselője elleni fellépés tekintessék főben járó bűnnek és halállal bünhődjék. A hatóság megbízottjának hatalmában álljon a gyülekezetet, ha zavargás keletkeznék, feloszlatni, s ha ekközben halálozások esnének, ő ne legyen felelős rólok. A vitatkozó egyletek és politikai olvasmányok megszorítása végett, oly határozmányok hozzászólását javaslá, melyek szerint ezentúl olvasó termek megnyitásához felsőbbbségi engedélyt kellend előbb kikérni, hatósági felügyeletről gondoskodni.

Alig hogy e javaslat ki vala fejtve, Fox hangosan hallatá ellene fölpidulását. Azt, hogy a gyalázatos merényt a király ellen nyilvános népgyűlések idézték volna elő, pusztá ürügynek mondá, s általában tagadta, hogy ilyen rendszabály hozatalára alapos oka volna a törvényhozásnak. „Jobb lesz kimondanotok nyiltan, hogy szabad alkotmány nem nekünk való többé, — kiálta fel, — mondjátok ki himezés nélkül s férfiakhoz illő nyíltsággal: tekintettel a világ helyzetére szabad alkotmány titeket már meg nem illet; cselekedjetekek úgy, mint ama dán tanács; mondjátok le a szabadságról s vessétekek magatokat alá a kényuralomnak; de ne üzzetekek csüföt az észből és az egész világból, azt regélvén neki, hogy szabadok vagytok.“

Azután kimutatá, hogy e bill az engedélyező törvények (Licensing Acts) valóságos elveit támasztja fel ismét halottaikból. Mert míg azoknak célja vala a kormánynak nem tetsző nézetekek kinyomatását gátolni, addig az új bill szándoka a véleményuekek szabad kijelentését a közügyek fölött fékezni. A helyett, hogy a beszédnekek szabad folyást engedjenek s a kihágások megbűnhöztetését a büntető törvényre bíznák, száz év lefolyása után oda térnekek ismét vissza, hogy a gondolatot censura alá helyezik, s annak kijelentését hivatalos dictum nélkül -- tiltják. Tovább pedig ko

rát jóval meghaladó államférfiai nézeteket tüntetett föl, midőn így szólt: „Más országokban mind magunk értünk forradalmakat, mind másoktól hallottunk felőlők. Vajjon azok a vélemény szabad nyilvánításából eredtek-e? vagy a szabadságból akadálytalanul hívhatni gyűlésekre a népet? Épen ellenkezőleg! Azért mondom, ha ki akarjuk az ily forradalmak veszélyeit kertiülni, oly viszonyokat kell magunknak teremtenünk, melyek amazoktól lehető leginkább különbözzenek.“ De az alsó-háznak csak negyvenkét tagja szavazott (244 ellenében) e javaslat tárgyalása ellen.

A bill minden további állomásain megújultak iránya fölött a viták; midőn pedig egyes határozmányait kellett volna latolni a bizottságban, Fox, Erskine, Grey, Lambton, Whitebread és a bill többi ellenzői, fölkelvén székeikről, a házat elhagyták. Csak Sheridan maradt helyén, nem, mint mondá, hogy javítmányokat ajánljon a billhez, mert csak minden egyes cikkének kitörlése által válhatnék az elfogadhatóvá, hanem hogy a tárgyalás a bizottságban ne maradjon részrehajlatlan tanú nélkül. A harmadik olvasás alkalmával az ellenzék ismét részt vett a vitában, megújítja ellenszegülését, de nem gátolható a billnek roppant többséggel történt keresztülvitetését (266 szó volt mellette, 51 ellene 1795-ben dec. 3-án).

Ekközben átjött a hazaáruló fondorlatok elleni bill a felsőházból. Ez is erős ellenkezésre talált. A vita ingerültsége mind a két oldalról olyan nyilatkozatokat idézett elő, melyek a köz-izgatottságot csak nevelték. Fox például mondá: „ha a miniszterek el vannak tökéelve, erkölcstelen eszközökből álló befolyásukkal, melylyel mind a két házban bírnak, a két billt, egyenes ellentétben a nemzet nagy többsége által kijelentett nézetekkel, keresztül vinni, s ha e billek összes kemény határozmányaikkal együtt törvény erejére kapnak: akkor ő, ha valaki megkérdezné véleményét az iránt, hogy vajjon a nép tartozik-e engedelmeskedni, azt fogná felelni, hogy erkölcsi kötelességről itt többé nincs szó, csupán — ildomosságról.“ S ő teljes öntudattal ejté ki ezen éles szavait, ismétlé és igazolá azokat több ízben újra meg újra, Sheridan, Grey, Whitebread és a bill többi őszinte ellenzőinek helyeslése közt. A másik oldalról e fenyegetés ellenében Windham bizonyította, hogy „a miniszterek el vannak szánva szigort alkalmazni a törvény

azon mértékén túl is, melylyel az közönséges időkben és rendes körülmények közt alkalmaztatik."

Mind a két házban ismételt meghányások után mind a két bill végre keresztül ment. E tárgyalások alatt azonban hangos ellenkezés fejlődött ki ellene a szabadságát féltő nép egyre táguló köreiben. A felső körök ugyan, mint minden megszorító rendszabályok körül, úgy erre nézve is, a kormány mellé álltak. A radicalismus félelme elfelejteté velök öntudatlanul a tiszteletet, melylyel az alkotmányos szabadság tanai iránt régóta viseltettek. Ők az alkotmánynak csak veszélyes oldalait nézték, s nem kimélték a kiváltóságokat, miket őseik oly magasra becsültek mindig. De a felső körökkel szemben sok kitünő férfiú állt, kik bátran védék a nép jogait, s kik a néphangulatát nyilvánító számos jelekben lelék támaszukat.

A Whig-clubb még nov. 10-én rendkívüli gyűlést tartott, melyben, a főnemesség és a párt legtisztessb tagjainak részvéte mellett elhatározták, hogy addig is, míg a köztanácskozási jog s a gyűlekezési szabadság még fennállanak, minden erejüket megfeszítendik, a veszélyes két rendszabály távoltartása végett. Ennélfogva határozatilag kimondák irtózásukat a király ellen intézett megtámadástól, s egyszersmind sajnálkozásukat a fölött, hogy abból himet varnának oly törvényjavaslatok számára, melyek a sajtószabadság, a köztanácskozás és, sérelmes esetekben, a parlamenthez intézendő kérvényezés joga ellen vannak irányozva; egyúttal tanácsolák azonnali gyűlekezetek összehívását, és kérvények benyújtását a nép jogait sértő, sőt megsemmisítéssel fenyegető rendszabályok ellen. Erre a London Corresponding Society közre is tett egy szöveget a nemzethez, melyben följelentéssel utasítja vissza a szemrehányást, mintha akár ő, akár a múltkor a kopenhágai ház környékén tartott gyűlekezet volna oka az elnyomott és tanulatlan alsó néposztályok kibágásainak; a szöveg továbbá a parlament-reform sürgetése körül a törvény legszigorúbb megtartását ajánlván, egyszersmind vádolá a minisztert, hogy ürügyeket keres, melyek alatt a fennálló szabadságokat újra megcsontkíthassa, s a szabad egyesülési jog romjai fölött kítűzhesse a kényuralom sötét és rideg zászlóját.

Ugyanezen társulat felettébb népes gyűlést tartott ismét a kopenhágai ház környékén. Ott feliratot, kérvényt és felvilágosító előterjesztést határoztak a királyhoz, és kérvényeket a parlament

mind a két házhoz, melyekben a rettentő törvényjavaslatokról mondaték, hogy „azok a brunszviki ház alkotmányos trónjának felforgatásával és a száműzött Stuartok kényuralmának visszahozatalával fenyegetik az országot.“ Kevés nappal rá a Palace Yard-ban tartott nagy népgyűlés, melynél Fox elnökölt. Itt is feliratot szavaztak a királyhoz és kérvényt az alsó-házhoz a két bill ellen *). Fox ez alkalommal a billt „vakmerő támadásnak“ nevezé „a fennálló szabadságok s merénynek Anglia alkotmánya ellen.“ „Egészen meg akarják szüntetni az oltalmat, — úgy mond — melyet a Bill of Rights minden angolnak nyújt, meg akarnak titeket fosztani még a kérvényezés jogától is.“ A bedfordi herczeg pedig javasla: éljenek a kérvényezés jogával míg lehet.

Számos gyűlekezet Londonban, Edinburghban, Glasgowban, Yorkban s az ország egyéb részeiben követték a londoniak nyomdokait s kérvényeztek a bill ellen. De viszont a korona és horgony nevű gyűlhelyen és egyebütt szintén tartattak gyűlések a miniszterek mellett. Ezekben az a meggyőződés fejeztetik ki, hogy a nép lázongó kicsapongásai a szigorú rendszabályait követelve követelik a társadalmi rend oltalmául.

A két bill fölötti vitáknak különös élénkséget kölcsönöz még egy másik közbejött esemény is, mely az ellenzéknek alkalmuul szolgált megtorolnia a kormány és híveinek követelő hangját. Megjelent ugyanis e cím alatt „Gondolatok az angol kormányrendszer fölött“ egy röpirat túlzott monarchicus iránynyal. Egyik lapján a király oda volt állítva, mint az alkotmány östörzse, a felső- és alsóház ellenben csak mint galyak, meket az alkotmány tetemes sérelme nélkül igen jól „le is lehet vágni.“ Az értekezéske olyan fércmű volt, mely fölött máskor legfőlebb mosolyogtak volna. De kiűlt, hogy szerzője Reeves, elnöke az egyesületnek, mely „a szabadság és vagyon védelmére alakult a köztársaságiak és egyenlősítők ellen,“ s mely ismeretesebb volt a „Korona és horgony“ című tivordában (taverneben) székelőnél **). A röpirat olvasó kiadásban kiállítatván, a számos egyletek útján, melyeknek

*) E gyűlekezetnek a Westminster Hall-ban szántak volt helyet, de mivel a törvényszékek ülésezének, a Palace Yard-ba tették át.

**) Reeves írta az utókor előtt jól ismert és tudományos „Angol jogtörténetet“ is. Említett röpiratát, ha más körülmények közt lát világot, eltemette volna a jótékony feledés homálya.

lelke R e e v e s vala, szélesesen elterjedt. Iránya megegyezék azokéval, kik túlhevesen buzgának a kényszerbillek mellett. E miatt vön róla tudomást az ellenzék is. Minthogy az ellenzék emberei sokszor vádolták a kormányt, hogy szokása pusztán elméleti nézeteket is elnyomni, elveikkel jobban megegyezett volna a röpirat szerzőjét okokkal ezáfolni meg, mintsem büntetését követelni. Az alkalom azonban sokkal csábítóbb volt, hogysem használatlanul elszalaszthatták volna. A röpirat szerzője bűnös volt; szerzősége bebizonyítva; a miniszterek alig merhették tanait védeni, s így lehetett általa egy kis fordulatot adni a szőnyegen forgó vitákban a kisebbség javára. S h e r i d a n, mint mondá, óhaj-tana jó példát adni ez ügyben, s azért nem kívánja a szerzőt bíróilag üldöztetni, hanem azt javasolja, hogy a ház sorompóinál megdorgáltassék, könyve pedig bakó keze által égettesék meg az U j P a l a c e Y a r d - o n. A miniszterek azonban jobbnak látták a bírói üldözést a kivételes eljárásnál. A korona ügyésze útasítást vön vádat emelni R e e v e s ellen. Az esküdtek pedig elítélték ugyan a röpirat tanait, de nem egyszersmind szerzőjét is *).

Szükségtelen mondanunk, hogy a két bill törvényynyé lett. De már 1797-ben indítványozá F o x, fölöttébb sok államférfiúi ildom által kitűnő beszédben, mind a két törvénynek megszüntetését. Nem egy akkori állításának igazságát mutatták ki azóta figyelemre méltó módon az események. „Azon arányban — úgymond — a melyben a nézetek kimondatnak, válnak egyszersmind ártatlanokká. Csak akkor válnak a vélemények az államra nézve veszélyesekké, midőn az üldözés félelme kényszeríti a népet a titoktartás pecsétje alatt közölni egymással gondolatait.“ A népgyülekezetek korlátozására nézve pedig így szólt a többi közt: „Mily gúny, azt mondanotok a népnek: jogotokban áll tetteinket helyeselni, jogotok örülni, s az öröm hangos kifejezése végett, ha boldogoknak érzitek magatokat, szabad összegyűlnetek is; de tetteinket ócsárolni, balsorsotok fölött egymásnak panaszkodni, a baj orvoslására eszközöket javasolni s azokat meghányni: erre már csakugyan jogotok nincs!“ Hatalmas szava: „a szabadság a rend is, a szabadság az

*) A röpiratról szó volt a felső-házban is, de nem lön semmi következése. — P a r l. H i s t. XXXII. 681. l.

erők ereje“ igen jól vala eltalálva a brit alkotmány vezérigéjeül. Azonban csak ötvenkét szavazat pártolta indítványát.

Az izgatottság ama korszakában sokat foglalkodtatá a törvényhozást a napi sajtó szabályozása. Itt is korlátozásban vélték rejleni az ellenmérget. E végre főlebb emelték a hirlapokra szabott bélyeg árát, főlebb a hirdetések díját; megélesítették a bélyegtelenül kibocsátott közzétételekre szabott büntetéseket, és bánatpénzt (cautiót) követeltek, biztosítékul a nyomdászok felelősségeért. Ily nemű törvényekkel ügyekeztek a jutányos politikai lapok elterjedését a nép szegényebb osztályai közt megszorítani, s általában hatásosabb ellenörködésnek vetni alá a sajtót. Komolyabb ügyek vették az alatt igénybe a kormány figyelmét.

A London Corresp. Society ugyanis, és más hasonló egyesületek folytaták veszedelmes működésüket; gyűlöletök a kormány iránt nem ismert határt. Pitt-et és tisztársait zsarnokoknak mondták és az emberi nem ellenségeinek. Tárgyalásaik kezdettől fogva nyíltan folyának. A nyilvánosság inyökre volt; szerettek a tagok nagy számával dicsekedni, szerettek hivatkozni a mögöttök álló népre. De mivel az 1795-ki rendeletek a nyilvános gyűléseket korlátozák, s gátlólag lépének fel mind a szónoklatok, mind a nyomtatott szövegek ellen: a törvény kikerülése végett más szervezetről gondoskodtak. Azontúl a titokszerűség lön az egyesülés elve. Titkos társulatok, bizottságok, ügynökségek terjedtek el az egész országban s élénk közlekedésben álltak egymással. A tagok esküvel kötésként le magokat; izgató lapok nyomattak és osztattak szét titkon, lázító kiáltványok ragasztattak ki láthatatlan kezek által a falakra. A mi azelőtt egyesülés volt, már összeesküvéssé fajult, s az ott elfogadott tervek megfelelének születésük homályának. Egyetemes gyűlés tartása volt szóban. Egyesült angolok és egyesült skótok társulatai közlekedést nyitottak az egyesült irlandiakkal. A levelezést Franciaországgal folytatták; de tárgyát nem képezék már emberi jogok és nemzetközi testvéresülés, sőt inkább egyetértésben folytatták az egyesült irlandiakkal, kik kiszárlásra bízatták a francziákat. A hazaárulás e leggyalázatosabb tervéről tudott néhány angol társulat is. Benne volt a kezök a párttűző kísérletekben is, elégedetlenséget szítani a tengeri és szárazföldi hadak között, s gyanúban álltak, hogy a hajólegénység közt legkö-

zelebb kitört lázongásban is volt részök *). Azonban bármilyenek voltak is terveik és bármiben törték is fejeiket, a veszedelem a foudorlatok alattomosságában rejtett leginkább. A kormány ügynökei kinyomozták őket rejtékzugaikban, s midőn 1799-ben Irland fölkel, a kormány oly irományokat terjesztett az alsó-ház elé, a melyek az ottani eseményekről levonták a leplet. Az alsó-ház titkos bizottsága nagy részletességgel tőn e társulatok történeteiről jelentést, s Pitt törvényjavaslatot nyújtja be elnyomatusuk eszközése végett.

Törvényjavaslatának nem volt annyira szándoka az elkövetett rendetlenségek indítóit sújtani, mint inkább a további szerencsétlenséget gátolni. Az egyesült angolok, skótok és irlandiak társulatai, valamint a London Corresp. Society is névszerint tiltattak be; törvényellenesnek mondatott azonkívül minden társulat, mely tagjaitól a törvény által nem parancsolt esküt követelt; minden társulat, melynek tagjait és bizottságait nem ismeri az egész társulat, s miket nem találhatni a társulat könyveiben följegyezve: végre eltiltattak a bizonyos szakaszokból vagy ágakból összeszerkesztett társulatok is. A bill még tovább ment. Vitázó clubok és olvasó termek, melyek a felsőség által nem engedélyeztetek, azon bánásmódban voltak részesítendőek, melyben részesülnek oly épületek, hol engedély nélkül nyitattik meg valamely nyilvános üzlet; minden nyomdát és betű öntő műhelyt föl kelle jegyezni; a nyomdász köteles minden könyv és hirlap alá nyomni nevét, s a nyomatókat névszerint felírni; végre korlátozó még a könyvek és hirlapok díj melletti kikölcsonzését is. E szigorú rendszabály csekély ellenkezésre talált. Az elnyomást tartották akkor az állam egyedül helyes eljárásának. Az ellenzék lemondott a sükertelen harcra a kormány ellen. De nem is volt ok védelmeznie társulatokat, melyek ilynemű elvekből indultak ilynemű czélok felé. A sajtót illető új határozmányok a törvény alkalmazása körül új embertelenségekre vezettek, mik más időben szintoly kemény ellenzéssel találkoztak volna; de a sajtó egy része is oly vakmerőn sértegette a jó erkölcsök s a jó rend minden szabályait, hogy a szabad vitatkozás legőszintébb barátait is megdöbbsentette.

*) E bűnmerény megbüntetésére külön törvény kelt 1797-ben. — 37. Geo. III. c. 70. l.

Ezzel azután a visszatorló rendszabályok sora be volt fejezve. Búsongás nélkül lehetetlen visszapillantani rájuk. A mit az egyik párt rakonezátlankodása, a többiek félelme és önkénykedése vétettek vala, azért meglakoltatták a szabadságot. A kormány és a nép nagyterjedelmű osztályai összeittközésbe bonyolódtak egymással. A kormányzók szigora s a kormányzottak daczos elkeseredése megrendítették a kölesönös bizodalmat, mely fő díszét képezi a valóban szabad államoknak. Anglia szabadságon alapuló alkotmánya fel volt függesztve. Egyébiránt ez csak a megpróbáltatás, csak az átmenet korszakában volt így, s a közszabadság, bár egy ideig el vala nyomva, maradandó kárt nem vallott. Meggörnyesztve ama nehéz évek súlya által, erőt gyűjtött annál szebb díszlésre, mely annak idején nem kis erőködés után be is következett.

A politikai izgatásnak azelőtt szokásos alakja, gyülekezések és társulás útján, néhány évre meg volt szüntetve; a sajtóban való szabad megvitatást kiméletlen üldözés által ügyekeztek tartósan zabolázni; de a sajtó ennek daczára sem hagyott fel tevékenységével és igen sokszor keveredett a kormányval harciba. A törvényszékek jegyzőkönyvei sok esetről tudnak, melyekben az egyik félnek kicsapongása magára zúditotta a másiknak haragos szigorát, annyira, hogy a Gilbert Wakefield és kiadói ellen 1799-ben folytatott bünvádi eljárást olvasni kin. Egy kitünő tudós, felháborodása perceiben, lázító röpiratot firkant össze, melyben a népnek azt tanácsolja, boszúlja meg magát a kormányon, s ha az ellenség hajói kikötnek, ne álljon ellent. A kiadókat, jól lehet a kézirat s utóbb a nyomtatvány tartalmát nem ismerték, bűntetésre méltóknak találják; a megtébolyodott szerzőt két évi elzárásra ítélik a dorchesteri büntető intézetbe, mi nem volt sokkal kevesebb a halálnál *). S nem lehet boszankodás nélkül ol-

* Wakefield számára fogsága alatt 5000 fontot gyűjtöttek, ő azonban két héttel kiszabadulása után meghalt. Fox 1799-ben márczius 1-jén azt írja Gilbert Wakefield-hez: „Ezen eljárás által Johnson és Jordan ellen és a sajtószabadságot tetteleg megszüntetettnek látom. Mi pedig Önt illeti, általam nagyrabecsült férfiú, önnek szenvedéseit annál inkább fájdalom, mert oly ügyért szenved, mely el van temetve“. Fox, Mem. IV. 337. l. — Jun. 9-én pedig: „nagyobb búbanat nem érhet

vasni a per-tárgyalásokat, melyek ugyanazon évben a „C o u r i e r“ szerkesztői ellen folytak egy czikk miatt, mely az orosz császárt *) tette volt gúny tárgyává. Az ítéletben azt a gyáva elvet mondá ki a bírak padja, hogy az írók nem azért bűnösök, mintha valamit vétettek volna, hanem azért, mert félni lehet, hogy a czikk valamely idegen hatalomnak nem lesz inyére **).

Ilyen esetekről jól esik átmehetnünk más elméletek előadására, melyek több tiszteletről tanúskodnak a szabadság és a külföld befolyásaitól való nemzeti függetlenség iránt. Midőn a francziaországi első consul az a m i e n s i békekötés alkalmával kíváná, hogy a sajtószabadság szoríttassék meg Angliában, és pedig az angol alkotmánytól idegen módok által, az angol kormánytól ezt nyéré feleletül: „Ő felsége nem fog tenni és nem tehet engedményeket valamely külföldi hatalomnak akár előterjesztései, akár fenyegetései következtében, melyek a sajtó szabadságnak, a mint azt az angol alkotmány biztosítja, bár legkisebb csorbulására vezethetnének. E szabadságot minden brit alattvaló joggal tartja nagy kincsének; a mi alkotmányunk nem tűr semmiféle megelőző rendszabályokat a közlések bármi nemére nézve; vannak azonban a végrehajtó hatalomtól teljesen független bírói székeink, melyeknek jogában áll tudomást venni oly közleményekről, melyeket a törvény bűnösöknek tart, és a melyek kötelesek a megérdemlett büntetésekkel illetni a bűnösöket. E törvényszekerek illetékességéhez tartozik nyomozást és büntetést rendelni el nem csak a min országunk kormányát és hatóságait megtámadó gúnyiratok ellen, hanem, miként ezt a tapasztar-

annál, melyet az Ön ellen kimondott ítéletnek — mint nekem látszik — legszélso szigora nekem okoz.“ U g y a n o t t 339. l.

*) A gúnyirat beperelt szavai ezek: „Az orosz császár többrendű zsarnok tetteivel gyűlöletessé teszi magát alattvalói, — hóhortos magaviselete által pedig nevetségessé Európa előtt. Rendeletet bocsátott ki, melyben szálfat és gerendákat stb. megtilt kivitetni. Ezen idéetlen határozat következtében alkalmasint száz vitorlásnál több lesz kénytelen teher nélkül térni vissza az országba.“

**) Lord K e n y o n mondá: „Ha e lapok Oroszországba találnak jutni s azt a nagy fejedelmet zsarnok gyanánt tüntetik föl népe s nevetségessé teszik egész Európa szemei előtt, ez oda vezethetne, hogy ezért, mint a nemzetnek elkövetett megsértésért elégtételt fogna követelni, ha kormányunk és törvényszékeink azt szó nélkül hagynák.“ Trial of Vint. Ross and Perry. St. Tr. XXVII. 627. l.

lás több ízben tanusítá, — oly rágalmak közzététele miatt is, melyek a külföldi kormányok élén álló személyekről szólnak. A mi kormányunk soha sem szorult, s most se szorúl egyéb oltalomra annál, melyet az ország törvényei nyújtanak. Míg ennélfogva egyfelől kész minden külföldi kormányt ilynemű bántalmak ellen mindazon oltalomban részesíteni, melyet az országos törvények és az alkotmány elvei megengednek, másfelől soha sem egyezhet bele, hogy akár a törvényeken változtasson, akár az alkotmányt alakítsa egyedül azért, mivel ezt valamely külföldi hatalom kívánja.“ —

Az angol törvényt nem kellett csürni csavarni, hogy valamely külföldi hatalom ellen intézett gúnyirat szerzőjét perbe lehessen fogni. Így nem fog meg lepni senkit, hogy a most előadott levelezést csaknem nyomban követte Jean Peltier nevezetes pere. A vádlottat remekül védő Machintosh azon aggodalmát fejezte ki, hogy e vád „a harcok hosszú sorát találja megnyitni, miket a világ legnagyobb hatalma indítand azon sajtó ellen, mely egész Európában egy maga szabad még.“ Csodálatra méltó éllel és példákön mutatá ki, mily politikátlan dolog a külpolitika kérdéseinek, valamint a külfejedelmek jellemei és tetteinek szabad megvitatását korlátozni azon czim alatt, hogy az veszélyeztethetné Anglia érdekeit *). — Védelmezőjének ragyogó tehetsége nem védheté meg Peltiert az esküdtek kárhoztató kijelentése ellen, a büntetést azonban, a megújult franczia háború következtében, kikerülte. A franczia consul mindamellett nem szünt meg bosszúságát az angol napisajtó ellen kifejezni, mely a francziaországi lapokkal heves szóváltásba ereszkedett vala. Midőn észrevette, hogy az angol sajtót a törvény útján nem lehet elnémitani, azt kívánta: fékezze a kormány legalább azokat a lapokat, melyek, mint ő hívé, a kormány befolyásától függnék. De itt is csak kitérő magyarázatokkal találkozók az angol kiadók függetlenségéről, miket sehogysem akart megérteni. Mihelyt azonban a háború ki volt jelentve, az angol lapok mind, nem félvén többé a korona-ügyésztől, egyhangon megeresztették a szitkok özönét Bonaparte Napoleon ellen.

*) E beszédről a korona-ügyész (Spencer Perceval) úgy szólt, mint „az ékesszólás legfényesebb termékei egyikéről, miket valaha volt alkalma bámulnia“; Lord Ellenborough pedig „majdnem még útolérhetlen ékesszólásúnak“ mondá.

Az angol sajtó történetének további folyamában oly férfiakkal találkozunk, kik már a jelenkorhoz tartoznak. Cobbett Wilmos, ki az amerikaiak köztársasági érzelmeit, előbb loyaltásával — most viszont az angolok loyális érzületét radicalismusával sértette meg. Egyenes észjárása, velős angol tolla, nézeteinek merész függetlensége nagy olvasó kört szereztek rövid idő alatt „Political Register“ czimű folyóiratának. Látatlan kifejezései miatt, melyekkel a kormány intézkedéseit és tetteit megtámadá, sokszor keveredett pörbe. 1804-ben egy irlandi bíró előtt két levelének közlése miatt kelle lakolnia, melyekben lord Hardwike, lord Redesdale és az irlandi végrehajtó-hatalom tettek nevetség tárgyává. A gúny nem tartatott kisebb vétségnek a gáncsnál. Cobbett pénzbírságra ítéltetett; Johnson ítélőmester pedig, a levelek szerzője, nyugdíjjal bocsáttatott el a bírák sorából.

1809-ben más gúnyczikk által nagyobb büntetést záditott fejére Cobbett. Egy honvéd- (milicei) ezred néhány katonáját megfenyítettek a német legióbeli katonák őrtállása mellett. Cobbett megragadta az alkalmat s egyúttal szórta gáncsait mind az idegen zsoldosok, mind a katonaság megfenyítése ellen. A német legiónak bántalmazása miatt perbe fogatván s bűnösnek találtatván, két évi fogságra, 1000 fontnyi bírságra, s kezességül hét éviglenijő magaviseletéért 3000 fontnyi bánatpénz kiállítására ítéltetett. A lap nyomtatója és két más ember, a kik árulgatták, a bántalmazás közzétételeért szintén bűnhődtek. Az ítélet rendkívüli szigora általános részvétet gerjesztett Cobbett iránt, és nehezítést a gúnyirati törvény kezelése ellen*).

Egy másik eset meg azt mutatja, mily messzire terjesztették a törvény határait. 1811-ben John és Leigh Hunt álltak per alatt, a miért egy szellemdús cikket, a katonaságnál divatozott titlegbüntetés ellen, újra nyomattak a „Stamford News“-ból. Brougham hévvel és ékesszólással védelmezé őket s fölmentettek.

*) Sidney Smidt így irt 1810-ben febr. 11-én lady Holland-hoz: Lehet-e gondolni, hogy Cobbett irománya engedetlenségre csábított volna valakit? vagy hogy valaki fölemelte volna kezét a német katonák ellen? És mi könnyű volt volna őt megczáfolni! Büntetést érdemelt, az áll; de embert ilyen vétségért két évi fogságra vetni — nagy kegyetlenség.“ — Sidney Smidt's Mem. II. 86. l.

Csak néhány nappal később történt, hogy John Drake, a „Stamford News“ nyomtatója, noha ugyanaz a kitűnő ügyvéd fogta pártját, ugyanazon cikk közzététele miatt, elítéltetett. Lord Ellenborough oda nyilatkozott ez ügyben, hogy: „ő felsége alattvalói fel vannak jogosítva a közpolitikához tartozó minden kérdést a sajtóban szabadon tárgyalni, de — mérséklettel.“ Ugyan e perben báró Word hallatott nézeteket, melyek a sajtószabadságra nagy mértékben veszélyesek. „Mondatott, hogy jogunkban áll a törvényhozás végzéseit tárgyalni. Ez valóban messzire terjedő jog volna. Vajjon, fel van-e a nép hatalmazva, Uraim, gátlólag állni a parlament végzéseinek útjába? Szabad-e, hogy egy-egy gúnyíró neki eressze tollát, s elégedetlenséget szítson a nép közt a kormány ellen, mely alatt él? Ez senkinek sincs megengedve, ez alkotmány-ellenes és lázító.“ — Ilyen nézetek ellenkeztek ugyan a törvénnyel: ámde, ha szabad volt azokat a bírák székeiről érvényesekül hirdetni, ha büntetések alapítottak rájuk: nyilvánvaló, mily vékony szálon függött még akkor a sajtó szabadsága.

A király-helyettség kora előtti három utolsó évben (1808 — 1811) kiválólag büzgőnek mutatkozik mind az üldözések heve, mind a libel laws alkalmazásának szigora. A perbefogatások szaporodtak, s a korona ügyészének új fegyvert adtak kezébe, t. i. a jogot: a vádlottat kezesség-állításra szorítani *).

Itt már helyén lesz visszapillantánunk s néznünk, mily előmenetelt tett a sajtó, a szenvedés és elnyomás e hosszú korszaka alatt. Minden kihágás éles megtorlással találkozott; a vita hevében elkövetett túlzások roszaakatú mocskolódásnak nézettek gyakran, s mint ilyenek lakoltak is; de a sajtó befolyását a törvény szigora nem semmisíthette meg. Sokszor vetettek nyűgöt a sajtó szabadságának; de ennek képviselői mindenkor készek voltak nemes bátorsággal és kitartással védeni jogait. Legörvendetesebb azonban az, hogy a sajtó hangját és tartását nemesebb önérzet kezdé jellemezni. A gyorsaság, melylyel a háború eseményeit, a hivatalos forrásokat túlszárnyalva, gyűjtögette, még fokozá a nép újság utáni vágyát. A hadi miveletek, valamint a kül- és bel-

*) 1808-tól 1811-ig negyvenkét perbefogatás adta magát elő, s huszonhatnál került a dolog tárgyalás alá.

politika irányának beható bírálata nevelé iránta, ítéleteinek alaposágánál fogva, a közönség becsülését. Magas képes- és képzettségű férfiak sem vonák meg tőle tollaikat, s alkalmatossá tették a közvéleményt vezetni s tanítani. Vasárnapi lapok, melyek csak későbbben voltak kitünendők, helyet kezdtek foglalni az időszakai sajtó terményei közt. Az erkölcsiség es vallás szép színe alatt tettek ugyan kísérleteket azokat elnyomni, de siker nélkül *). Azonban, valamint a társadalomban voltak és vannak műveltségi fokozatok, úgy a sajtóban is. Nem csekély volt azon hírlapok száma, melyeknél a komolyság és a hivatás érzete nem igen mutatkozott, de melyek mégis szükségesek, hogy a politikai irodalom megtarthassa befolyását. Nagyon is gyakran túlmentek az illő mértéken s piszkolódásokra kapatták el magokat **). A lapok egy alsó rendű osztálya, mely a bélyeg kikerülése végett alattomban kereste útját a világha, sokszor adott igazságos panaszokra okot a sajtó lelketlensége és gyámoltalansága ellen. Az uralkodó körök régóta álltak a sajtóval harcban, s ennek gyarlóságai ébren tartották folyvást amazokban a bizalmatlanságot és előítéleteket a sajtó iránt. Ezt ők inkább gyomnak nézték, melyet ki kell irtani, mintsem ritka becsű növénynek, melyet magasabb műveltség magasabb fokra nemesíthet. Az íróktól is, mint a pártgyűlölet eszközeitől, megvonták becsüléseket, s nem adták meg nekik azt az elismerést sem, mely őket az igazság földerítése s hasznos ismeretek terjesztése körül szerzett érdemeiknél fogva megillette **).

*) E végre 1799-ben nyújtottak be lord Belgrave és Wilberforce törvény javaslatot, mely azonban másodszori olvastatáskor megbukott. — E bukás oka abban kerestették, hogy a panaszos vasárnapi lapok közül három a kormány mellett volt. Parl. Hist. XXXIV. 1006.

**) John és Leigh Hunt védelmezése alkalmával 1811-ben Brougham igen kirívólag festé a sajtó rakonzátlanokodását. Nem csak befolyásos és magas állású ember nincs egy is, — ez ellen nem is tennék kifogást, — de oly csekély, igénytelen s visszavonultan élő ember sincs, ki a bántalmazását elkerülhetné.

**) 1808-ban a Lincoln's Inn előljárói szabályt alkottak, mely szerint, a ki a napi lapokba pénzbeli díjért írt, nem bocsáttatott volna ügyvédségre. A velök közlött indítványt a többi Inn of Court-ok nem fogadták el. 1809-ben mart. 23-án Sheridan benyújtott e tárgyban egy kérvényt, melyben panaszt emel ama szabály ellen. E kérvény fölötti vitában a szűkkeblű szabály általános rosszalással találkozott, s nem sokára

De akár nyájas, akár durczás szemmel nézték is a sajtót a különböző pártok, egyik sem vonakodott annak rendkívüli befolyását az államügyekre elismerni. „Adjatok nekem — így szólt 1810-ben febr. 6-án Sheridan — sajtószabadságot, s én annak árán átengedek a miniszternek: áruba kapható felső-házat, megvesztegethető és szolgálalkú alsó-házat, teljesen szabad kinevezési jogot, a miniszteri befolyás egész áradatát; átengedek minden hatalmat, melyet neki állása kölcsönözhet, engedelmességet vásárolnia s ellenszegülést megtörnie, s én csupán a sajtószabadság fegyverével mégis csüggedetlenül kiállok vele sikra; meg fogom az általa emelt hatalmas épületet ama még hatalmasabb géppel támadni, a megvesztegetést le fogom magasságáról rázni s oda takarítom a visszaélések romhalmazához, melyek oltalmukat tőle várták“ *).

Minél közelebb jutunk választott tárgyunk előadásában napjainkhoz, annál több érdek csatlakozik minden egyes lépéshez, melyet nemünk, és nemünk élén a vezérnemzetek a szabadság fenséges eszményének megvalósulása felé tesznek; annál több feszültséggel nézzük a sötétség és világosság közti harc egyes jeleneit, melyekhez annyi magán- és pártérdek ragad. S mivel jelen fejtegetéseinkben az 1760-tól 1860-ig számított századnak még csak közepéig értünk, második felének viszontagságait más alkalommal fogjuk tárgyalni. —

BARSI JÓZSEF.

meg is szüntették érvényességét. Lord Corcheter's Diary II. 240 l. 1810-ben Windham a hírlapok tudósítóiról úgy beszélt, mintha „vagyombukottak, lutritartók, inasok, tönkrejutott iparosok“ volnának köztök. A szerkesztőket pedig oly „fajta embereknek nézte, kik mind a két oldalról megvesztegettetik magokat, hogy ferdítéseket közöljenek.“ Haus Deb. 1-rd Sed. XV. 330. l.

*) Bérencz czimboraság naponként sőt óránként talál ki ily mocskokat, hogy a hivalkodó újságvágyat s a még rosszabb kárörömet kielégíttesse. E hajlamokat szolgálva ma sok ember vergődik népszerűsége az által, hogy házi-életök magányába vonult embereket a nyilvánosságra hurezol, kiket azután a tömeg hahotájának vet oda martalékul; mások meg ily módon tengetik nyomorult aljas létöket.“ St. Trial. XXXI. 380. l.

A RÉGI RÓMAI ÉS GÖRÖG FÖLIRATOK.

A tudománynak nincs oly ága, mely kisebb-nagyobb mértékben köz-érdekűvé ne válhatnék; ha nem lesz azzá, jobbára magok a tudósok okai, kik egyoldalú fölfogással, túlságos elvonással, unalmas okosdisággal az életteljes szervezetet élettelen vázzá alakítják, és izetlen, száraz falatokban kínálnak a lélektápláló igazsággal. Az aprólékosság, a szörszálhasogatás elveszti meddőségét, mihelyt a kicsit, a jelentéktelent bele tudja illeszteni a dolog rendjébe, kapcsolatba tudja hozni a nagyobbbal, s ily módon a látszólagos apróságnak is jelentőséget kölcsönöz. Nem fogják hijáばavalóságnak tartani, ha valaki apróra elemzi egy hitvány kő alkatrészeit, alakját, a mióta tudjuk, hogy minden kő földünk történelmének egy-egy okmánya. Nem fogjuk a nyelvész fáradságát meddőnek itélni, midőn egyes szavak eredetét, képződését fűrkészi, ha megértjük, mennyi világot deríthet gyakran egy-egy szó származása, átalakulása egyes nyelvek vagy népek fejlődési viszonyaira. A régiség-bűvár poros munkáját sem fogjuk kicsinyléssel nézni, ha tudomásunkra jut, mennyi érdekes, fontos kérdésre válaszolnak a helyesen megfejtett maradékok. A ki ebben kétkednék, ám olvassa el Boissier elmésen fejtegető ismertetését, melyet az alábbi sorokban bő kivonatban közlünk, mint oly tanulmányt, mely olvasóink érdekelttségét bizonyára mindvégig ébren fogja tartani.

Nyelvészet és régiségtudomány, úgymond Boissier, sok ideig általános közöny közepett fejlődtek. De napjainkban már nincs úgy: kiléptek az iskolák s akadémiák árnyékából s magokra vonták a közfigyelmet. A régiségtudomány belevegyült politikai vi-

tákba s fegyvereket képes szolgáltatni a küzdőknek. A nyelvészet még nagyobb zajt ütött, mert vallásos kérdésekkel fűződött össze. Mig Wolf és iskolája Plato vagy Cicero művei hitelességét vitatta, mig Kreutzer és tanítványai a pogány mythológiákkal foglalkoztak, a tudósokon kívül mások nem sokat törődtek velök. De a mint a görög s latin szövegek kritikáján megerősödött, ime merész tudósok a szent könyvek tanulmányához fogtak, a mint e könyvek hitelessége felől háborító kétségeket támasztottak, a mint a mythologusok eddig követett módszerüket a keresztyénségre is kezdték alkalmazni, s legendáit oly módon akarták fejtegetni, mint a görögökéit s hindukéit, roppant lett az izgatottság és meglepetés. El kellett ismerni e tanulmányok fontosságát, melyek fölött eddig úgy szerettek gúnyolódni. Nem hiábavaló tudakosság az, mint eddig hitték, nem hiú, holt tudományok ezek, melyeket az életre alkalmazni lehetetlen. Ime, bele vegyültek abba, a mi a világon a legelevenebb: a politikai s vallásos kérdésekbe. Új elemeket hoztak beléjük, gyarapították az eszme-tökrét, melyből e kérdések oly sokáig éltek, s megújították el annyira, hogy mai nap előre látható, hogy az emberi nem legközelebbi válságaiban a kritika s tudósság lép azon helyre, melyet a múlt század forradalmaiban a bölesészet foglalt volt el.

A római s görög régiségtan valamennyi ága közt napjainkban legtöbb hévvel és sikerrel művelték a föliratok tanát. E tanulmány csakugyan egészen korunk szelleméhez való, s a régi világnak épen azon dolgairól nyújt fölvilágosítást, melyekről leginkább óhajtunk tudomást szerezni. A föliratok ugyan nem foglalják magokban a múlt idők teljes történetét, és koránsem fogjuk mellettök Sallustiust vagy Tacitust elkerülhetni; ámde oly dolgokról értesítenek, melyeket csak is belőlök tanulhatunk meg, s melyekről a történetírók egy szóval sem emlékeznek. Ha tudni akarjuk, miféle szolgálatokra alkalmasak a föliratok, elég egy pillantást vetnünk Orelli gyűjteményére, mely a föliratoknak mintegy kézikönyve: azonnal észreveszszük, hogy a tettek s emberek megítélésében a föliratokra nem támaszkodhatunk; az igazság ott minden lépten-nyomon meg van sértve, a jó és rossz fejedelmek egyazon czímekkel ruháztatnak föl, mind a haza atyja s a respublica javára született. Minél gonoszabb valamelyike, annál jobban meg van dicsérve. E nyomorult fejedelmek, kik Dio-

clatiant megelőzték, még a germánok s persák által annyiszor megalázott Valerianusok meg Gallienusok is, ott mind *victores* vagy *invicti* néven neveztetnek. Arcadius és Honorius, kik alatt a birodalom végkép bomladozásnak indul, *invictissimi* nevet kapnak. Négy évvel előbb, hogy Alarich Rómát elfoglalta, a föliratok komolyan hirdetik, hogy a góthok nemzetsége örökre el van pusztítva, mind a mellett a góth Theodorich, midőn Róma urává lesz, csak úgy mint a többi a győzedelmes és fölséges, sőt a mi még meglepőbb, a szabadság védője nevét kapja. Igaz, hogy alig üzi el Narses a góth királyt, máris más napra őt nevezik *Italia és Róma szabadsága megmentőjének*. A föliratok tehát olyfélék, mint korunkban a hivatalos lapok, melyek minden országban a diadalmas pártot szolgálják, s a legelső forradalom alkalmával minden fenakadás nélkül mennek át egyik kormánytól a másikhoz. Minthogy az *Acta diurna*k, Róma ezen valóságos naplói elvesztek, használjuk föl legalább ezen kő és márvány naplókat, melyek reánk maradtak; kutassuk most — nem az események hű rajzát, hanem a mit természetük szerint magokban foglalhatnak: egy társadalom szervezetének képét, egy nép hivatalos életét, melyek bizony szintén megérdemlik a tanulmányozást. Csakis a föliratok nyomán egészíthetjük ki teljesen a római tisztviselők sorozatát a consuloktól s praetoroktól kezdve le a *magistri vicorum* alacsony polezáig, kiknek hatalma mindössze néhány utezára terjedt ki. Belölök ismerjük meg a hivatalnokok apró világát, melyek segítségével a központi igazgatás a Palatin magaslatairól lehatolt a Suburra szélső zugáig; a történetírók nagyobb urak, semhogy ily alantra szálljanak, ők az aedilisen s quaestoron alól alig ismernek valakit. A ki többet akar megtudni, a ki alaposan meg akar ismerkedni Róma s a tartományok kormányzatával, pontosan össze akarja állítani a legio vagy municipium képét, a ki tisztába akar jönni az óriás gépezettel, mely elvégre is egyik legtökéletesebb valamennyi eddig szerkeztett gépezet között, s mely az egész világot kerekzetébe foglalta — annak a föliratokhoz kell folyamodnia. E tanulmány éppen korunknak való: mai napság kedvvel üzik a statistikát, már pedig a föliratok éppen a régi világ kormányzati statistikájának összeállításával kecsesgetnek.

Korunké az érdem, hogy fölismerte, mily hasznot húzhat a

fölratokból a történelem, — a ki pedig korunkkal ezt megértette, az Borghesi, az 1860-ban elhalt olasz tudós. 1792 óta, midőn tizenegy éves korában első régiségtudományi értekezését közzétette volt, Olaszország valamennyi gyűjteményeibe küldött czikkeket, roppant terjedelmes levelezést folytatott a tudós világgal s bőkezűen pazarolta mindenfelé tanúltsága s tapasztalása kincseit. Semmi nagyobb munkához nem fűzte nevét: de módszere túlélte őt és szelleme átszállott tanítványaira. A *Fasti consulares* fölől irt nagy munkája be volt fejezve, — de nem birt elszakadni tőle; egyéb numismatikai s epigraphiai értekezései szétszórva s meglehetlen hírlapokba voltak temetve.

E munka pedig megérdemelte, hogy összegyűjtessék. Nem csak hogy e tudós értekezéseket méltó újra elolvasni, hanem a tudománynak érdekében volt megismerni, mily úton járt a leleményes elme, s tisztábban felfogni az ő reformja jellemét: mert ő nem csak egyes részleteket derített föl, hanem módszereket teremtett s egy tudományt élesztett föl. A latin fölratok gyűjtésével s magyarázásával a XV. század óta foglalkoztak, de jobbadán minden rendszer nélkül. Egyszerű esetekben kisegített a gyakorlottság; a nehezebbeket azonban csak olykor-olykor fejtették meg hol a véletlen, hol az éles elme segítségével, de ritkán biztos szabályokra támaszkodva. Nem csoda, hogy a tudomány, mely így találomra akart haladni, három század fáradozásai után is csaknem álló helyében maradt. A fölratok magyarázásában, hitelességök megítélésében ugyanaz a bizonytalanság, ugyanaz a kapkodás: míg Gruter a kézzel fogható balhiedelmeknek is tért enged, Maffei egyre kétkedik, a hol legkisebb oka sincs rá. Borghesi az első, ki e tanulmányban meghonosította a kritikát; ő az epigraphiát, a fölratok tanát külön tudománynya emelte, melynek megvanak elvei, törvényei, megvan külön létezése. Hogy jobban megérthessük, mit tett, szükséges lesz némi részletekbe bocsátkozni. A fölratok tanulmányában egyik fő nehézség a rövidítések vagy jegyek magyarázása. A zavart az okozza, hogy ugyanazon jegy többféleképpen jelenthet. E két betű p. o. PR. a körülmények szerint pro consul, praetor, praefectus vagy procurator lehet. Eddig jobbadán jó szerencsére választottak e jelentések közül. Pedig elég egyszerű a módja, hogy jelentésöket csaknem kétségtelenül megállapíthassuk. Vannak ugyanis nagy számmal úgynevezett *cursus ho-*

norum-féle fölirataink, a hol elő van sorolva valamennyi hivatal, melyet valamely nagy férfiú viselt. Borghesi ezeket tanulván, először is azt vette gondolóra: hihető-e, hogy e méltóságok ott csak amúgy véletlenre legyenek sorba szedve. A ki a rómaiakat ismeri, hamar készen van feleletével. A mely nép szokásaiban oly szabályozottságot, kormányzásában oly lángelmét tanúsított, meg nem tűrhetett volna efféle rendetlenséget a politikai személyiségeknek szánt emlékeken s a csaknem hivatalos rovatokban. A tisztségek tehát oly sorban vannak előszámálva, a melyben az illető viselte. Most már e kövek mintha fölélednének számunkra. Nem oly lapok többé, melyekre a vésnök kénye-kedve szerint metszette ki összevissza a címek s méltóságok sorát, hanem szabatos, pontos rajzai egy-egy római ember politikai életének. E föliratok egybevetésével, kiegészítésével okvetlen el kell jutnunk oda, hogy a római katonai és kormányzati hierarchia törvényeit vázolhassuk. S ez az, a mit Borghesi tett, s munkája kettős eredményt szült: egyrészt a föliratok segélyével föllelte a római hierarchia valamennyi fokozatát, másrészt e hierarchia ismerete a föliratok megfejtéséhez segítette. Mert ha a tisztségek pontos sorozatának s egymás utánjának birtokában vagyunk, valamely kétes jegy azonnal földerül, mihelyt a megelőző vagy a következő méltóságokat ismerjük. Borghesi e módszert süketesen alkalmazta nem csak a teljes, hanem a hibás vagy töredékes föliratok megfejtésére is, s ezzel az epigraphiát képessé tette, hogy tömördek új, kétségtelen anyagot szolgáltatson a történetírásnak.

Borghesi értekezéseinek összegyűjtését s közzétételét a francia kormány vállalta magára, s az ezzel megbízott tudósok buzgóságának köszönhető, hogy művei egy része már is elhagyta a sajtót.

Ámde hátra volt még egy nagy munka: a föliratok összegyűjtése. Gruoternek a XVI. század végével kelt gyűjteménye már régóta elégtelennek bizonyult. Az ő korától fogva a fölfedezett föliratok száma két akkora növekedett, a Gruter által közzétett föliratokban pedig az alaposabb kritika számtalan hibát fedezett föl.

A munkát újra kellett kezdeni, ámde ez csak többek egyesült fáradságának sikerülhetett. A berlini akadémia, mely az imént készült el a görög feliratok gyűjtésével, hozzáfogott a latin föliratok összeszedéséhez is. Szerencsétlenségre, a tudósok, kiknek mindegyike makacsul ragaszkodik a maga mód- és rendszeréhez, nem egy

könnyen férnek össze. Itt is évekig vitáztak azon, mily elv szerint rendezendők a föliratok, míg végre Mommsen nézete, hogy provinciák szerint kell rendezni, győzött, s a munka nagysokára megindult.

A munkára Németország legjelesebb tudósai vállalkoztak: Ritschl, a kitünő bonni nyelvész, Henzen, Orelli művének folytatója, kiváltképen pedig Mommsen. Ez utóbbi a feliratokon s érmeiken kivű a római jogot is tanulta; a chronologia leghomályosabb feladatait földerítette s az itáliai szójárásokba mélyebben hatott, mint bárki más; régi írók kiadásai mellett tudós jogi munkákkal, numismatikai s epigraphiai értekezésekkel lépett föl egyszerre. A római történelemnek s archaeológiának alig van oly rejtett zuga, melyet telhetlen tudvágyával föl ne kutatott volna. Római történelme, mely a szerző nevét a tudósok szűk körén túl vitte s csaknem egész Európában sükert vívott ki, a leghiteltlenebbek előtt is nyilván kitárja, mennyit nyújthat a helyesen tanulmányozott archaeologia a történelemnek. A berlini akadémia felszólítására Mommsen habozás nélkül visszatért epigraphikus munkálataihoz, s bátran a teher legnehezét vette vállára: az Augustus előtti korból származó föliratok egybegyűjtését. E gyűjtemény első kötete már megjelent *).

E kötet magában foglalja mindazon föliratokat, melyeket a köztársaság korából ismerünk. Fölvezetnek csaknem a római nyelv és társadalom eredetéig, s ezzel sajátos érdeket gerjesztenek. Ez idő szerint mindenben szeretjük az őseredetit. A népeket, kivált ifjú korukban, szeretjük vizsgálni, midőn természetök még egészen szabadon nyilatkozik. A keletkező nyelvekben oly kedvességet találunk, mint a gyermekekben, s a régi íróknak, eredetiségük kedvéért, megbocsátjuk nyerseségüket. Ez az izlés újkori. Apáinknak ellenkezőleg csupán a sima erkölcsök látványa tetszett s kiválóan oly korszakokkal foglalkoztak, melyekben tudós műveltség uralkodik; minden egyéb az ő szemökben barbárság volt. Ha a történelmet tanulták, az eredetieket mellőzték, vagy jellemökből kivetköztették. Ilyenek voltak a rómaiak is Augustus századában. Jóllehet akkoriiban gyakran s nagy tisztelettel szólottak Róma férfias ifjú koráról, a mint azt Florus nevezi, de nemigen értelmesen szólottak felőle. Mintha csak a költők találták volna el néhanéha a múltnak igazj

*) Corpus inscriptionum latinarum. Vol. I. Berlin, G. Reimer.

jellemét Virgil képzeletében visszarepül azon időkre, „midőn ökrök bögtek a forumon s a Carinae gazdag negyedében.“ Senkisémet festette le jobban Romulus vad kortársait, mint Propertius egy pár szavával, midőn ezt mondja: „Száz pásztor egy réten, imhol a senatus.“ A történetíróknak ellenben legkisebb érzékek sem voltak iránt. Mellőzve halicarnassusi Dionysiuszt, ki oly tudós értekezéseket mondhat el a pásztor tanácsosal a legjobb kormány forma felől s Romulust úgy szónokoltatja, mint valami alkotmányos királyt, maga Titus Livius sem egészen ment e hibától. Ő ugyan hazafiságból vonzódik a múlthoz, és gondosan tanulja, kegyelettel tünteti föl a régi szertartásokat, mindamellett igen gyakran kora színeivel festi az őskort. A régi Rómát tehát nem szabad keresnünk sem nála, sem más történetíróknál. Inkább megtaláljuk azt Mommsen könyvében, s tisztább fogalmat nyerünk róla, ha a benne foglalt föliratokra vetjük szemünket: a kik Titus Livius elbeszélésein indulva, azon hiszemben vannak, hogy a rómaiak mindenha Cicero nyelvét beszélték, a legrégebb föliratokat olvasván, nagyon meg fognak hökkenni. Pedig nem is nyúlnak föl oly messze korig, mint a hogyan szeretnők. Romulus és Numa idejében senkinek sem jutott eszébe írni akár papirosra, akár köre, s ha utóbb a pontifexek az évi események elbeszélését meg is őrizték fatábláikon, vagy a consulok a nép által megszavazott törvényeket ércz táblákra is vésették, e régi levéltárak a gallusok betörése s Róma égése alkalmával elpusztultak. Az Arval testvérek éneke szövegét kivéve, mely egy kövön megmaradt, de értetlenül, a legrégebb a feliratok samnit vagy a Pyrrhus-féle háborúk korából valók. De az is ér valamit, azon nyelvnek néhány eleméhez jutni, melyet Papirius Cursor és Curius Dentatus beszéltek.

E rég letűnt korszak emlékei között kiváló érdeket gerjesztnek a Scipiók sírjai, melyek szerencsére az egész középkor folytában rejtőzve maradtak. Egy halmaz romladék oltalmazta a minden rendbeli barbároktól, s a múlt század vége felé a véletlen vezetett nyomára. Egy pince ásó munkás kapája tárta föl az üreget, hol a fal körül sorjában találták a Scipiók valamennyi ravatalait, a mint azokat kétezer év előtt oda lerakták. Mindegyikén vannak feliratok, melyeket Mommsen közöl s tudós magyarázatokkal világosít fel. A legrégebb s egyúttal legkülönösebb az Africanus egyik őseinek, Scipio Barbatusnak sír-irata, ki a lucaniaiakat és samniteseket

győzte volt le. Saturninus mértékben van írva, melyet Horatius, a régiségnek nem nagy barátja, barbár versnek nevez. Igaz, hogy első olvasásra azt hinné az ember, prózában van írva. És mégis e költészet, bármily nyers és kezdetleges, a maga idejében haladás és fontos újítás volt, melyen a töprenkedők feljajdultak. Ezt sejteti legalább a felírás egyik részlete. Az első sorban csupán a megholt neve olvasható, s e név miniummal van festve. Ez volt az ősrégi szokás, mielőtt még megtanulták a betűket nem kifesteni, hanem bevésni, s a szavakat bizonyos mérték szerint egymáshoz sorozni. Midőn új szokások kaptak lábra, a kőbe vésett új fölirat fölé még rendszerint oda festették a régi föliratot, mintegy kegyeletből a hagyományok iránt, vagy hogy elnémitsák a gyanakvó öregeket, kik minden újításra felháborodtak. Érdekes szemlélni, ez ősidőkben mint tisztelték a múltat, mily féltékeny sóvárogtak a jövő után s mint erőlködtek e kettőt összeegyeztetni: e vonás a római történelem minden szakában föltalálható, sőt alapja a római jellemnek. A Scipio Barbatus fölirata csupán kivivott győzelmeit s viselt méltóságait sorolja fel, de ez egyszerű előadás nincs nagyság híjával. Legfeljebb helye a hol nyilván ki van mondva, hogy Scipio szépsége egyszint állott bátorságával, *forma virtuti parissima fuit*. E megjegyzés egyelőre meglepő; azt vélnők, a testi szépséggel gondolni, inkább megilletne valami görögöt, semmint rómat; de jusson eszünkbe, hogy a Scipiókkal van dolgunk, azon családdal, mely valamennyi római család között leghajlandóbb volt az idegen eszméket és szokásokat meghonosítani s legelőbb hódolt Görögország bájainak. Látni, hogy e hajlam már jókor nyilatkozott nálok, s az öreg Scipio Barbatus, ki oly gondosan értesít minket, hogy szintoly szép volt, mint bátor, unokájára Africanusra emlékeztet, kit féltékeny versenytársa, Fabius azzal vádolt, hogy hosszú köpenyben sétál a gymnasiumokban s egész idejét vívással vagy olvasással tölti, mint valami syracusai vagy athénbéli görög.

Bármely tudományszakot űz valaki előszeretettel, e feliratokból egyet-mást hasznára fordíthat. A történetíró ellenőrizheti velők Titus Livius elbeszéléseit, a jogtudós ott találja a legrégibb törvények szövegét, kivált a Sp. Thoriusnak tulajdonított agrar törvényét, és Caesar híres municipalis törvényét Mommsennek földéritő magyarázataival. Az irodalom művelői s a csupán tudnivágyók sokat tanulhatnak belőlök ez idők erkölceire, szokásaira, hiedel-

meire s jellemeire nézve, mert a véletlen a jelentékeny emlékek mellett megőrzött számunkra szinleg hitványabbakat is, de a melyek nyomán sokkal mélyebbre hatolhatunk a rómaiak benső családi életébe. Ilyenek például azon átkok, melyeket elégületlen szerelmesek raktak le a sírokba, kik a holtakhoz folyamodnak, hogy értők boszút álljanak, vagy pedig a katonáknak azon ólom golyói, melyekre keserű vagy trágár tréfákat irkáltak, hogy az ellenséget sújtva egyúttal meg is csüfolják, s melyek oly bőséggel találkoznak a régi csatamezőkön. Mi mindent találunk ott, a miről a történetírók nem szóltak, s a mi a történetbe életet lehel! De legdűsőbb aratásra számíthatnak e kötetben a nyelvészek. A régi latin nyelv már csak ott található. Plautus és Cato munkáiban fenmaradt szelleme, de alakja nem. A századról századra megújított kéziratok nem tartották meg a régi helyesírást, a nyelv igazi jellemét. A nyelvész s az irodalom-művelő gyönyörködve kísérheti e feliratokban nyomról nyomra egy művelődő nyelvnek és népnek lassan haladó lépteit. Olykor egyazon család sírboltja, az Oppiusoké Praenestében s a Scipióké Rómában, elég arra, hogy szinte évről évre megmérhessük a nyelv haladását. Látjuk, mint változnak a betűk alakjai, az ige-idők, a szavak végzetei, hogy alakúl meg a nyelvtan, állapotodik meg a helyesírás, szabályozódik a költészet; a prózától eljutunk a saturninus versre, ettől a hexameterre és jambusra. A római nyelvnek ez valóságos története, élő, eleven története, melyet érdeken túl nem szárnyalhat a legtudósabb értekezés sem.

A kötetnek egy jó része a római naptárnak van szentelve. E látszatra sivár s csak néhány tudósnak való tárgyat termékenyenyné tette a történelemre nézve Mommsen. A naptár, fasti, melyet mindenkinek érdekében állott ismerni, vagy jól köbe volt vésve, hogy aztán valami közhelyen fölállíttassék, vagy pedig jó másolatban kis kötet alakjában került forgalomba, körülbelöl mint mostani almanachjaink. A köbe vésettek töredékeit tanulmányozva, feltűnik, hogy némely része nagy, másik része apróbb betűkkel van írva. Mommsen megtalálta e különbség nyitját. Szerinte e naptárak, fasti, voltaképen kettősök. A nagy betűs az úgynevezett Numa naptára, melyet sokáig csak a patriciusok ismertek s uralkodásuk hatalmas eszközévé alakítottak, míg végre Cn. Flavius, a pontifexek írnoke elárulta a népnek. Helyesen jegyzi meg Mommsen, hogy nincs okmány, mely oly messzire hátra nyúlna a római tör-

ténelemben. Az ott említett istenek a legrégebbek, melyeket Róma valaha imádott. A valamennyi itáliai törzs közös istensége, Jupiter mellett ott van a latin Mars, a sabin Quirinus, Janus, Consus, Robigo, Voltumnus, stb., ez eredeti arczatú istenségek, melyeket később a görög istenek beáramlása háttérbe szorított. Az ott megjelölt ünnepek mind a királyok kiűzését megelőző korból valók. E részint mezei, részint hadi ünnepek bámulatosan megösmertetik velünk e földművelő, harczos népet. A kis betűkkel irt rész sem csekélyebb érdekű: ez a császárság naptára. Mennyit tanulhatunk ebből az erkölcsök dolgában! s mit gondoljunk oly kormány felől, mely az embereket ilyen szolgasághoz szoktatta? A praenestei naptár tele van Augustus nevével. Magán életének szintügy, mint nyilvános életének minden eseménye meg van ott ünnepelve, az ő és gyermekei születése, elutazásának s visszatérésének, diadalainak s ellenségei halálának évfordulója. Ezzel meg van állapítva a dívat: minél gonoszabb a császár, annál szolgálbb a naptár.

„Bemockoltuk hízegéseinkkel,” ügymond Tacitus. A naptár gyáva lett, mint maga az egész világ. Gonddal fentartották ott Tiberius mérsárlásainak s a hálálkodásnak emlékét, melylyel a senatus ez alkalommal az istenekhez fordult. Nero egyetlen győzelme ürügyül szolgált, hogy hossza vége nem lett a köz-ünnepélyeknek. Megülték a napot, melyen kivivatott, megülték a napot, melyen Rómában híret vették, a napot, melyen a senatus egybegyülekezett, hogy tanakodjék fölötte, s meg az ez alkalommal tartott játékok évfordulóját is. Marcus Aurelius híjába iparkodott e túlradó hízegéseknek gátat vetni. Megszabá ugyan, hogy éven át százharmincöttnél több ünnep ne legyen, a mi szintén derekas szám; de nem javíthatá az embereket s halála után még jobban szaporodtak az ünnepek. Látni való ezekből, hogy a „fasti” hü rajzát adják e nagy népnek; fölvezetnek eredetéhez és föltüntetik hanyatlását. Minden kor emlékei egybegyűjtve ott. Egyazon lapon találjuk a régi Numa-féle vallás leghitelesebb maradványait, meg a keresztyénség első felcsillanásait. Egy szempillantással tekintjük át az egész római történelmet.

Szerencsés találkozás folytán ugyanakkor, midőn Németségben a latin föliratok első kötete megjelent, Rossi Rómában a keresztyén föliratok első kötetét tette közzé*). Fontosságukat az

egyházi történetre nézve már régen fölismerték. A múlt század vége felé Marini vállalkozók összegyűjtésükre: negyven évig dolgozott, s meghalt a nélkül, hogy kedvencz munkáját befejezhette volna. Halála után jegyzetei Angelo Mai-ra bízattak, ki elkezdé azokat rendezni s közzétenni, de a terhet nemsokára fiatalabb vállakra gördíté. Rossi, ki már névre kapott az epigraphiában, bátran vállalkozék, s buzgalmát, melylyel munkájához láta, huszonkét évi tanulmány s mindenféle fáradság sem birta lelohasztani. Neki köszönjük, hogy élvezhetjük ez emléket, melyen sorjában három mély tudományú férfi dolgozott, s melynek alapja közel száz éve vettetett meg. A tartós munkától visszariadó könnyelműek tán sajnálkozva tekintenek férfiakra, kik ennyi időt szentelnek egyazon munkára. Pedig homályos, elzárt életüket alighanem sokan többre becsülnék ama jónevű írók életénél, kik egyedül csak mától hónapig való munkákkal foglalkoznak s kiknek nincs egyéb gondjuk, minthogy néhány heti fáradsággal néhány napra szóló sükert vívjanak ki; ha tudnák, mily érdeket szereznek az életnek ily nagy vállalatok, mily rendet s egységet hoznak bele, szenvedélyt költenek épen maga a munka által, mily önbecsülést szül annak érzete, hogy az ember használ, s mily méltó büszkeséget a hitvány népszerűség megvetése; végre mily belső megelégedéssel él az ily ember munkájának, elannyira, hogy inkább félve, semmit örvendve várja a napot, melyen munkáját majd be kell fejeznie.

Rossi az előszóban bátran nekivág a főnehézségnek, mely a keresztyén föliratok hasznavehetőségének eddig útjában állott. Ez a keltezés hiánya. Rómában tizenegyezernél több föliratot találta, s ezek közül alig van ezernégyszáznak kelte, — e nélkül pedig a történetíró nem sok hasznát veheti. Rossi úgy véli, megtalálta a módját, mint lehet e föliratokat korszakaikba beosztani. Ha a föliratnak nincs kelte, ezt hozzávetés útján kell kitalálni. Rossi szerint először is tudni kell, mily helyen találták a föliratot: ha a katakombákban, a mit bizonyos jegyekből könnyen megismerhetni, akkor a keresztyénség győzelmét megelőző korból való. Konstantin koráig az egyház gondosan rejtegette halottjait, s csak az ő uralkodása alatt kezdi a nyilvános temetkezéseket. Ekkor már diadalában oly bizonyos, hogy még Julianus sem bírja visszaűzni rejtekeibe. Rossi szerint a katakombákból került sírkövek mind az V-dik

század előtti korból valók. Imhol az első, de még elég bizonytalan jel, mert még mindig három-négy századnyi ingadozásnak enged tért. Ha szabatosabb eredményhez akarunk jutni, magát a föliratot kell megvizsgálnunk. Az összehasonlítások által gyakorlott szemnek sok jel árulja el a fölirat korát. Rossi kimutatja, mint szolgálhatnak útmutatókul a köre festett vagy vésett jelvények, a személyeknek korszakok szerint változó nevei, végre az írás modora, módja s a nyelv. A legrégiebbek egyúttal a legegyszerűbbek. A katakombákba rejtve, nem a hiúságnak szolgáltak. Csak is a legszükségesebbet irták föl, hogy a rokonok megismerhessék s ott imádkozhassanak. Jóformán csak a halottnak nevét mondják meg: semmi hivatalos czim, ritkán az elhunyt kora s halála napja, mindössze néhány, csak az avatottak előtt ismert jelvény, a hal, a borostyánág, a galamb, az üldözött s rejtezkedő vallás jelei s néha-néha rövid, megható mondatok: „Élj békével a Krisztusban, a szentekkel! — Isten adjon neked enyhülést! — Imádkozzál érettünk, nődért, gyermekeidért, stb.“ Az egyház diadalával az irány megváltozik, a sir-irat büszkébb hangon kezd szólni; gondoskodnak a század érdekeiről, megjelölik az elhunytak rangját. A nevekhez hozzácsatolják a címeket is. A hal és galamb helyét a császár monogrammjá foglalja el. Gondosan megemlítik az életkort s egyéb világi dolgokat, melyekkel az első keresztyének nem sokat törődtek, sőt, a min azok nagyon megbotránkoztak volna, még dicsérik is az elhunytat; a keresztyén alázatosságról megfélelkezve, olykor fölöttébb ártatlan fölöttébb böles, *mirae innocentiae*, *mirae sapientiae* embernek nevezik. Imhol a hivatalos, győzelmes egyház hangja, mely már nekiindúl, hogy magát saját diadalaival megrontsa!

E különbségek számbavételével reményli Rossi, hogy valamennyi keresztyén fölirat korát képesek leszünk szabatosan meghatározni; előbb azonban a keltezett föliratokat akarta közzé tenni — s ezeket foglalja magában az első kötet. Soknak ezek közül nincs is egyéb érdeke, mint a kelte, azaz: az illető consulok nevei. Ily módon e tisztviselők teljesebb sorozatát egész a VII. századig el lehet készíteni. Nem kis szolgálat, ha fontolóra vesszük, hogy mindenfelé e consuli nevekkal jelölték az évet, s a római birodalomban, azaz. az egész mívelt világban e tisztviselők állottak minden magán szerződésnek, valamint nyilvános rendelkezések élén. De sok itt ám a nehézség. Mig Róma a római világ egyetlen fővárosa, a con

sulok sorozatát nemigen bajos összeállítani: a zavar a birodalom megoszlásával kezdődik. A nyugaton elismert consulokat nem mindenkor ismerik el keleten, s Theodorichtól fogva Róma nem akarja többé elfogadni Konstantinápoly consulaeit. A tartományok a két főváros között ingadoznak szüntelen, s a mint érdekek kívánja, csatlakoznak hol egyhez, hol másához. Ez aztán nagyon zavarja az időszámítást. A belső viszálykodáshoz járulnak még a barbárok be-rontásai; a különböző népek között mind bajosabb lesz a közlekedés; a naplók nem viszik többé, mint hajdan, a világ széléig a senatus végzéseit s a fejedelem parancsait; az Augustus alatt oly szabályosan szervezett posták nem működnek többé. Lyonban vagy Arlesben nem tudják többé, ki a consul Konstantinápolyban vagy Rómában, s minthogy az esztendő valamikép csak meg kell jelölni, egyelőre az előbbi consulok neveit veszik elő s ily formákkal élnek: „az első vagy második évben Symmachus vagy Messala consulsága után.“ E formákat, melyeket rendszerint *p o s t c o n s u l a t u s o k n a k* neveznek, Rossi nem csak megmagyarázta, hanem belőlök nagyon fontos és váratlan következtetéseket is vont amaz idők zürzavaros történetére. Gondos tanulmánya arról győzte meg, hogy alkalmazásuknak a megjelölt okon kívül még más rügója is volt. Észrevette, hogy a tartományok e formákhoz folyamodtak, valahányszor viszálykodásban voltak a fővárossal. Például, midőn 509-ben Chlodvig meg Rómának akkori ura Theodorich háborúskodnak, Gallia föliratai csak az előbbi esztendő consulaeit említik. A béke helyreálltával az akkori consulok nevei ismét előkerülnek, mindaddig, míg újabb viszályok ki nem ütnek. A hivatalban levő consulokat tehát el nem ismerni, annyi volt, mint a diplomatiái viszonyokat Rómával megszakítani, s vele ellenséges lábra állni, — s e szerint a föliratok útba igazíthatnak: milyen volt különböző korszakokban a különböző provinciák állapota s a birodalmi fővároshoz való viszonya. Az epigraphia ily módon a történelmet ellenőrzi, sőt, a hol ez hallgat, pótolja.

A Rossi első kötetében közlött föliratok közül csak valami harmincz való a Konstantint megelőző korból, s ezek között is csak egy nyújt különös érdeket. Ez a Prosenes-é, ki Commodus kincstárnoka s udvarának, úgy látszik, tekintélyes embere volt. Szabadosai szerették, s halála után a magok költségén pompás sir-emléket emeltek neki, mely a villa Borghesében még megvan. **Első tekintetre semmiben sem különbözik a többi pogány siroktól.**

Ugyanazon szólásformák, s Commodus megkapja a hivatalos *divus* nevet; hanem, közelebbről tekintve, a ravatal jobb felén szerény s mintegy rejtelkedni kívánó betűkkel írva egy rövid föliratot veszünk észre, mely egészen más hangon szól. Prosenes egyik jámbor szabadosának munkája ez, ki tudunkra adja, hogy Rómába visszatértekor föl akarta jegyezni a sirra a napot, melyen ura visszatért az Istenhez. A halál napjának megemlézése s kivált e kifejezés: *receptus ad Deum*, semmi kétséget sem enged többé. Prosenes keresztyén volt, de félénk keresztyén, a ki állását s vagyonát nem akarta kockáztatni. Nem is vallotta be hitét szolgálóinak, sem barátainak. Egyikök mégis tudott felőle, s patronusa halálakor épen ez nem volt jelen Rómában. Visszatértekor a szegény szabados, kit bántott, hogy ura a szent temetkezéstől a katakombákban megfosztatott, egy emlékkal, egy szóval legalább föl akarta szentelni a pogány sirt. E néhány szó egész családi történetet sejtet meg velünk.

A Konstantin utáni föliratok koránsem oly érdekesek: egyhangúak s az egyetlen különbség, melyet észrevehetünk, az, hogy a latin nyelv mindinkább romlik, a hibák mind jelentékenyebbek lesznek, a helyesírás egyre szeszélyesebb. Az imént, Mommsen gyűjteményében, egy csinosodó nyelv kifejlésének voltunk tanúi. A samniták legyőzőinek durva szójarásától fokanként emelkedtünk Augustus kortársainak csínjáig. Rossi az ellenkező úton vezet. Nyomról nyomra mélyebben süllyedünk a barbárságba. A 410. év, úgy látszik, e hanyatlás végfoka. Ekkor foglalá el s bocsátá zsákmányra Rómát Alarich. E rettentő hirre kétségbeesett a birodalom. „A föld világa kialudt, — kiált föl szent Jeromos — a birodalom fejét vesztette, s egyetlen város romlása az egész emberiségé is.” Rossi figyelmeztet, hogy e szomorú évből egyetlen sírirat sem maradt fenn. Halottakban bizonyára nem szenvedtek szükségét; de az életben maradtak úgy el voltak csüggedve, s annyira remegtek magokért, hogy nem igen hajtottak azokkal, a kiket elvesztettek. De az ember mindenhez hozzá törődik, még az öldökléshez és rabláshoz is, s e város, melyet az imént egy barbár elfoglalt s más barbárok fenyegettek, csakhamar újra fölélede. A következő évekből több, s a mi meglepő, szabatosabb, esinosabb föliratok maradtak ránk. Úgy látszik, hogy az újjászületés egy rövid korszakai nylt ekkor: az irodalom, mely közelgő végét érezte,

mintegy vég erőlködéssel szegült a feléje zúduló barbárság árja ellen. Azon idő volt ez, midőn Theodorich, egy barbár, kit ösztöne, hajlama a műveltség felé hajtott, ez elgyötört társadalomnak néhány évi pihenést enged; Boëtiusz és Cassiodorus korszaka ez, s a Rossi által közzé tett föliratok az irodalom történetének azon bizonyítékkal szolgálnak, hogy e két író nem állott egyedül s törekvésök, a római irodalomra némi fényt deríteni, nem volt egészen süketlen. Akadnak közöttük föliratok, melyek költői szabatsággal, gyakran csinnal vannak fogalmazva, sőt, a mi az ily hanyatlási korszakokban még ritkább, igaz érzésről és jó ízlésről tanúskodnak. Imhol példaképen egy, melyben egy apa két fiát siratja:

„Gyermekek, kiket kora halál oly ifjan ragadott ki körümből, ti most a mennyországot lakjátok; de én, mi nyugalmat találjak én ez életben, mely terhemre van s el nem hágy, én ki már nem várhatok egyebet örök fájdalomnál? Miért nyújtottatok hát nekem ily csalóka örömeket? Miért ismertem meg e szeretetet, mely most kinommá fordult? Újra láttam magamat fiatal arczotokban, s úgy látszott, mintha előre haladt életem újjászületett volna a tietekkel. Most a megcsalt remény minden gyötrelmét érezem. Szerencsétlenségünkben egykori óhajtasainknak keserű emléke a leggyötrőbb.“

Alig hihetjük, hogy e verseket a VI. században, a góthok országában írták, Alarich és Attila után; de nem is sokáig írtak ilyeneket. Theodorich halálával, a darab időre föltartóztatott barbárok újra nekiindultak Olaszországnak, s a lombardok győzelmével a barbárság végképen diadalmaskodott. 589 után nem találni többé föliratokat.

A Rossi által kiadandó többi kötet még több érdeket ígér: több föliratot kell hoznia a Konstantin előtti korból, s azok fontosabbak, kivált a keresztyénség eredetére vonatkozó kutatásokban. Ha Rossinak sikerül e legrégibb föliratok keltét meghatározni, várhatjuk, hogy egyike-másika érdekes részleteket fog földeríteni az első keresztyének élete, a keletkező egyház hiedelmei, szerzetásai, hierarchiája s kormányzása felől, s e szerint újabb fényt fog vetni a történelem legnagyobb eseményeire.

Franciaországban az „Academie des Inscriptions“ természetesen, hogy nem hanyagolhatja el a föliratokat, ha névéhez bí akar maradni. Midőn egyik tagja, Le Bas halálával, néhány év előtt

félbenszakadt a görög s latin föliratok gyűjteménye, melyeket ez Kis-Ázsiában szedett volt össze, az akadémia egy ügyes epigraphistára, Waddingtonra bízta a munka folytatását. Waddington megmutatta, hogy e bizalomra méltó s a munka gyorsan halad, a mi az efféle műveknél ritka dolog. Addig is, míg be lesz fejezve, Waddingtonnak az a szerencsés gondolata volt, hogy mutatványul közzétett egy érdekes töredéket: Diocletian egyik rendeletének commentárját, mely az elesések árára vonatkozik. Kevés ilyféle emlék szolgálhat annyit a történelemnek s politikai gazdagságnak. Megérdemli, hogy röviden megismertessük.

Diocletian rendelete bevezetéssel kezdődik, melynek nincs hossza-vége, s egészen a zsarnoki irodák hangján szól: érzékeny dorgáláson kezd s rettentő fenyegetésekkel végzi. A császár, ki az emberiség atyjának mondja magát (*parens generis humani*), eleinte elég szeliden panaszkodik, hogy gyermekei a tiltott nyereszkesedés vágyától nagyon is elragadtatják magokat. A kapzsiság nem ismer határt, s az egész világ vallja, hogy a piaczi s bolti árak szertelenek. Diocletian azt állítja, hogy e drágaság csalóka, s mint Franciaországban tették 93-ban, az üzéreknél s összevásárlóknak rója föl vétkül. Ezek iránt nincs irgalma. „Ezek nyomorútlak, kik a bőségen panaszkodnak, az inségen örvendeznek s a köz-nyomorral kereskedést üznek.” Mintha a mostani forradalmak valamely demagógját hallanók. De nem csak úgy beszél, úgy is tesz, mint ezek. „Elhatároztam, úgymond változtatlanul megszabni, nem az elesések árát, a mi igaztalan volna, minthogy kedvezőbb helyzetű tartományok is vannak, hanem egy maximumot, melyen túlmenni seholsem lesz szabad.” E gyógyszer csodálatos jónak találja, s örül neki, mint a gyermek, hogy fölfödözte. Az emberiség jóllétét biztosítja vele, mert bőséges időkben oly olcsón lehet adni mindent, a hogy tetszik, inséges időkben pedig nem lesz szabad meghaladni a megszabott maximumot. Ime tehát határ van szabva a nyomornak, de nem ám a jóllétnek. Következik azután a rendelet szentesítése. „Minthogy észre vette, hogy az emberek egy tanítótól sem tanulják meg oly jól kötelességeiket, mint a félelemtől,” Diocletian csak egy büntetést mér azokra, kik e rendeletét megszegik: a halált; halált a kereskedőkre, a kik drágábban adják szerezteiket, mint a hogy szabad, halált az összevásárlókra, kik kelletinél több árút halmoznak föl,

halált mindazokra, a kik bármily módon bűnrészesek. Erre az emberiség atyja kérdi, vajjon e büntetés szigora nem fogja-e a keménység vádját reá süjtani: e megfontolás azonban nem tartóztatja, s igen egyszerűen azzal biztatja magát, hogy a büntetés, a bűn elkerülésével, könnyen elkerülhető. — De hiába fenyegetődött, rendeletét ugyanaz a sors érte, mint a hozzá hasonló egyéb törvényeket: egész Ázsiában rettentő lázadásokat és vérontást idézett elő, s növelte a nyomort, melyet örökre meg akart szüntetni, azután pedig, midőn a már annyira beteg birodalmat még e belső viszályok is elgyöngíték, a császár kénytelen volt nyilván elismerni, hogy csalatkozott s hogy visszaveszi e törvényt, melynek szerencsés eredményeit nagyon is elhamarkodva már előre dicsőítette.

E hosszú bevezetés után következnek az árszabályok, melyek ugyan meg nem maradtak mind, de naponként újabbakkal egészítetnek ki az Ázsiában s Görögországban tett kutatások segélyével. Diocletian maximuma nem csak a gabonafélékre szorítkozott, kiterjedt az mindenre. Minden tárgy ára szorgosan meg van szabva, s e rovatok tanulmánya sok becses értesítéssel szolgál *): ott

*) A Diocletian rendeletében, Waddington megközelítő becslése szerint, a legszokottabb eseségek ára s a fizetések a következők, a nálunk divó mérték és pénz szerint kifejezve:

Rosz, vékája	2 frt. 15 kr.
Zab,	"	1 " 8 "
Közönséges bor, itczéje	— 26 "
Közönséges olaj,	"	— 40 "
Sertéshús, fontja	— 51 "
Marhabús,	"	— 34 "
Juh-hús,	"	— 34 "
Csirke, párja	1 " 49 "
Kacsa,	"	1 " — "
Nyúl,	1 " 32 "
Tengeri nyúl	1 " — "
Osztriga, száza	2 " 48 "
Tojás, száza	2 " 48 "
Mezei munkás napszáma, élelmezve	— 62 "
Köműves, ács napszáma	1 " 24 "
Ház-festő	1 " 86 "
Dísz-festő	"	3 " 72 "
Pásztor	"	— 50 "
Borbélynak, fejenként	— 5 "

találjuk a különböző, mezei meg városi munkások napszámát, sőt még a tanítók fizetését is, hivataluk fontosságához képest kímélve; s díjazásuk mértékéből megértjük, melyik tannak mennyi becsét tulajdonítottak. Az étkezési költség nagy helyet foglal el a rovatokban: a rómaiak mindenha sokat gondoltak inyükkal. Megtudjuk, mily áruak voltak közönséges boraik (*vinum rusticum*), minők jobb fajta boraik (*vinum primigustus*). Előfordúlnak ott a különböző csigák, zöld és szárított hüvelyes vetemények, baromfi és vad, hal, marha- és sertéshús különféle osztályokban, nemkülönben többféle élelmi czikk, mely egész keletig erős forgalom tárgya volt, például a készített sódar, a Rajna és Maas közt, menapok országában, s a Pyrenaeák tövében, vagy, a mint ma mondanók, a mainzi s bayonnei sódar. A rendelet azután áttér a bútorzatra a legkisebb részletekig; de kivált bőven ereszkedik ki a ruházatra. Waddington tudós jegyzeteivel tiszta fogalmat képezhetünk az ó-kor e nevezetes kereskedelmi ágáról; s összeállíthatjuk egy IV-dik századbéli előkelő asszonyság vagy uracs ruhatárát. Pontosán ismerjük a kelmék minőségét vagy értékét s a kézi munka árát, tudjuk, mennyibe kerültek akkoriban az ágytakarók, törlek, a lábra tekert s a mi harisnyáinkat pótló szalagok, sőt a fővegek, mert a rómaiak is viselték azt. Megbecsülhetjük mindenféle szőnyeg, bíbor, s különböző kelméjű és szabású öltönyök árát, a szegény ember egyszerű gyapot tunicájától kezdve föl amaz átlátszó, finom selyem szövetekig, melyeket oly keresve kerestek a világiasszók, s melyekről Plinius azt mondja, hogy *nuda et femina vestis*. Jóllehet a rendelet, kivált a kelethez alkalmazkodók, gyakran van benne szó a Galliában gyártott ruhákról, mert a mint Waddington helyesen jegyzi meg, a gallusok

Olvasás-tanítónak, egy-egy gyermektől havonként	1 frt. 24 kr.
Szám-tanítónak, " " "	1 " 86 "
Írás-tanítónak " " "	1 " 24 "
Nyelvmesternek " " "	4 " 96 "
Szónoklat vagy bölesészet tanítójának " "	6 " 20 "
Ügyvédnek egy beadványért . . .	4 " 96 "
" egy ítélet kisserzéseért . . .	24 " 80 "
Fürdőszolganak egy személytől . . .	— 5 "

Waddington megjegyzi, hogy egészben véve ez árak keveset különböznek a mostaniaktól.

már a római világ divatján is oly módon uralkodtak, mint utódaik a mostani Európán. Tőlük terjedtek el mindenféle: a *braccio*, miből a mai bugyogó származott, inkább kényelmes, mint csinos öltözék; a *sagum*, széles köpeny, melyet a rómaiak hadi öltönyökké alakítottak, s valamivel utóbb a *caracalla*, csuklyás hosszú öltöny, melynek neve rajta maradt Septimus Severus fián, ki divatba hozta s melyet a barátok mai napig viselnek. E nevezetes rendeletből értesülünk végre, mily állhatatosan megmaradnak némely iparágak bizonyos helyiségeken. Így például Mossulban s Diarbekirben maiglan készítik amaz átlátszó kelméket, melyekkel Syria hajdanában az egész római birodalmat ellátta, Arrasban pedig a császárság kezdete óta voltak posztógyárak, melyek gyártmányaikat még messze keletre is küldözték.

A nevezetes munkák mellé, melyeket az „Académie des Inscriptions“ fölvállalt vagy bátorított, sorozandók a francia kormány rendeletére végrehajtott tudományos utazások eredményei, melyek minden várakozást felölmúltak. A fiatal merész utazók jobbra az athaenebeli francia iskolából kerülnek, melynek a régiségtudomány oly sokat köszönhet. Mielőtt útra kelnek, több évet töltenek Görögországban, megbarátkoznak az ott oly bőven található emlékekkel; a romokat tanulmányozva megismerkednek a görög ó-korral, s ekként jobb előkészültséggel foghatnak hozzá kutatásaikhoz, mint bárki más.

Ez iskolából kikerült legújabb munka tán a legjelentékenyebb is mindazok között, melyeket eddigelé közzétett. Ama föliratok ezek, melyeket Wescher és Foucart találtak Delphiben. E híres templomból, mely a világ vallásos központjának mondta magát, már csak az alapjául szolgáló s roppant kiterjedésű alsó építkezések vannak meg. Ma egy egész falut hordoz a régi templom színhelyén. A nagyhírű Müller Ottfried volt az. első, ki ott ásatott. Buzgón fogott e gazdag fölfedezésekkel kecsegtető munkájához s már vagy ötven új föliratot kutatott ki; de nemes szenvedélye életébe került: Delphi romjain szerezte a baj csiráját, mely őt, a tudomány kárára, oly korán elragadta. Halála után húsz év hosszant maradt abban az ásatás, mire az athaenei iskola egyik tagja Foucart újra hozzá fogott s az első ásóvágásra látván, hogy bő aratást várhat, társát Weschert segítségül hívta. Kutatásaik eredménye

480 fölfedezett fölirat, melyeket már közzé is tettek *). Mindegyikének van valami értéke: templom falára csak is olyasmit jegyeztek, minek emlékét fentartani érdemesnek tartották. Némelyek közelebb megismertetnek azon színész testületekkel, melyek dionysiusi művészek neve alatt városról városra, ünnepélyről ünnepélyre kóboroltak, hogy Bacchus tiszteletére szindarabokat játszanak; egy úttal becses adalékokat szolgáltatnak a görög színház állapotjához a III. században Kr. e. Mások tisztázzák ítéletünket a Delphi szentélyének jelentőségére nézve, melyek hite a legharbarabb országokig elhatolt. Mindenfelől csődültek a jós tanácsát kérni, s óhajtottak a szent város vendégei lehetni. Ezen úgynevezett *proxénék* jegyzékét, szülőföldjük megemlékezésével, Wescher és Foucart szintén megtalálták. Valósággal a föld minden sarkából találkoztak ott, a Pontus Euxinustól fogva Egyiptomig s Galliáig. Több római neve is olvasható, többek közt a híres Quinctius Flamininusé, ki Fülöpöt legyőzte s az isthmusi játékok alkalmával Görögországot szabadnak hirdetvén, az utolsó nagy örömet szerezte ez országnak. De legszámosabbak s legfontosabbak azon föliratok, melyek a főlzabadtási kötések foglalkoznak magokban egy istenséggel kötött alku alakjában. A rabszolgák efféle főlzabadításának törvényeit s föltételeit eddigelé nem ismertük: a föliratok e részben minden homályt szétoszlatnak s az ó-kori rabszolgaság történetét egy érdekes lappal toldják meg.

Ezt Foucart csakugyan meg is tette, megmagyarázván egy értekezésében ez okmányokat s kivonván belőlök mindent, a mi a rabszolgaság történetéhez tartozik. Ez egyik merőben új kérdése a görög jognak, s egyúttal érdekes tanulmány ama korbéli társadalomról. Természetes, hogy a rabszolga, ki nélkülözések árán elvégre összekaparhatta a váltságára szükséges összeget, főlzabadulását lehetőleg szilárd biztosítékokkal kívánta körülsáncolni. Korán támadhatott tehát a gondolat, hogy, midőn a rabszolga megúra közötti kötés szentesítendő volt, ahhoz folyamodjanak, a mi a világon leginkább tiszteletben tartatik, t. i. a valláshoz. E kötés úgy volt szerkesztve, mintha a rabszolga valamely istenségnek adatott volna el, s erre szerették a leghatalmasabb, a legtiszteltebb isten-

*) Inscriptions recueillies à Delphes par C. Wescher et P. Foucart. Paris, Didot, 1863.

séget kiválasztani. Így gyökerezett meg a szokás, hogy a fölszabadítandó rabszolgákat a szomszéd tartományokból mind Delphibe hozták. Ura a templom bejárásaig ment vele, s ott a legelőkelőbb polgárok közül választott tanúk jelenlétében, a hódolva tisztelt szentély előtt, melynek háttérében a három Párka szobra s a rejtélyes oraculum bejárása látszott, ünnepélyesen eladta őt Apollo papjának. Ez eladás színleges volt: a pénzt, melyet a pap az ő váltsága fejében fizetett, a rabszolga adta. Ez eljárás nagy előnyt nyújtott neki: most már az istenség pártfogása alatt állott; ha baja esett, reá hivatkozhatott; ha valaki kétségbe vonta szabadságát, az nem embert, vagyis az embernél még csekélyebb valamit, rabszolgát, hanem istenséget bántalmazott. A kötést az egyházi irta nagy gonddal, s a tánúk, kezesek és papok ellenjegyezték, mire kétségen kívül a levéltárba tették le; ánde, hogy el ne pusztulhasson, a mi az egyszerű papirossal mégis könnyen megeshetett, kivonatát a templom falába vészték. E kivonatokat találták meg Wescher és Foucart: ezek túléltek a templomot s magát az istenséget. Nagy érdekük kivált a részben, hogy tudomására jöjünk, mily föltételek mellett nyerhette meg a rabszolga szabadságát. Ritkán volt oly szerénesség, hogy megváltotta magát, többnyire önmaga egy részét behagyta a rabságban. Majd egy fiatal leányka a megváltott, kinek öreg szülei rabszolgául maradnak: vagy nehezen gyűjtötték össze a kellő összeget, s érette megfélekeztek magukról. Gyakrabban egy szegény anya az, ki nem bírja egyszersmind gyermekeit is megváltani. A házban született gyermekek (v e r n a e) a gazda jövedelméhez tartoznak, mint a mező vagy szőlő termése: ha az anya kívánja, meg kell azokat is vásárolnia. De még a saját maga szabadságát is ritka esetben válthatta meg a rabszolga egy csapásra teljesen. A számtalan megszorítás, melyet a gazda kénye-kedve szerint szab a szabadságra, melyet elad, nyilván mutatja, mennyire a maga jószágának tekintette a rabszolgát, s mennyire volt korlátlan hatalma, vele szeszélye szerint rendelkezhetni. Többnyire kiköti magának, hogy rabszolgája csak bizonyos szolgálati idő leteltével kapja meg teljes szabadságát, s ha két hónál továbbra találja megbetegedni, ez időt leszolgálni köteles. Gyakran csak ura meg asszonya halálával kezdődik meg szabadsága, s még akkor is sirjok rabszolgája marad, s apróra meg van szabva, hány rózsa vagy babér koszorút tartozik hetenként oda vinni, hacsak

újra nem akarja elveszteni szabadságát. De ez még semmi: olykor az úr fentartja magának a jogot, hogy rabszolgája s gyermekei örököse lesz, s ily módon nemzedékeken keresztül kinyújtja a szolgaság egy részét. Olyan is akad, kegyetlenebb a többinél, a ki úgy rendelkezik, hogy a fölszabadítottinak fiai ismét az ő rabszolgái lesznek s házában apjuk helyét fogják majdan betölteni.

Nagyon megszorított fenyegetődző s nyomasztó volt tehát a szabadság, melyet a rabszolga megvásárolt, vagyis jobban mondva, nem is volt az szabadság, csak a szabadság reménye. De legalább bizonyos volt benne, hogy egykor szabad lesz: mihelyt valamely istenségnek eladatott, senki másnak többé eladni nem lehetett. Azonkívül alkalmasint e percztől fogva jobban is bántak vele. Több föliratban olvasható, hogy a gazda fentartja a jogot, hogy rabszolgáját megverhesse. Hogy ezt oly gondosan fölemlítik, azt bizonyítja, hogy e jognak meg voltak korlátai, s hogy oly embert, ki istenség tulajdonává vált, kimélni kellett. Fontosabb még, hogy, ha a gazda meg rabszolga közt az eladás vagy kötés tárgyában pörre kerül a dolog, többé nem maga az úr dönti azt el, hanem a két fél által választott bíróság ítél. Fontos továbbá, hogy az eladáskor az úr is, a rabszolga is megesküszik, hogy a föltételeket hűségesen megtartják. Ily ünnepélyes esküt a rabszolgától is megkívánni, mint Foucart helyesen kifejti: annyi volt, mint kiemelni őt azon lealacsonyító helyzetből, hol nem emberül, de szerszámul jött számba, képesnek tartani őt a fogadott hit megértésére s megtartására, annyi volt, mint föltenni, hogy van lelke, és szabadság előtt még megadni neki emberi méltóságát.

Mindamellett a görög vallás, mely a rabszolgát esetleg segíthette s oltalmazhatta, a gazdában sohasem támasztott kétséget joga törvényes volta iránt, s a rabszolgaságot elvileg nem kárhoztatta*). Nem is érhetette tehát a dicsőség, hogy ez intézményt kiirtsa. Foucart, értekezése végén, összehasonlítja Delphi föliratait egy Felső-Egyiptomban nem rég talált papyrussal. Egy keresztyén levele az rabszolgáihoz, mely e szavakkal végződik: „Önkényt, jó ked-

*) Nagyon helyesen jegyzi meg Foucart, hogy Delphi, ez ünnepélyes föl-szabadítások színhelye, egyúttal híres rabszolga-piacz is volt Görögország s Ázsia számára. A guzda tehát, a ki rabszolgáját az imént az istenségnek eladta, nehány lépésnyire a templontól, más fiatalabb, hasznavehetőbb szolgát vásárolhatott ugyanazon pénzen, melyet az előbbiért kapott.

vemből s megbánás nélkül kijelentem nektek, hogy visszaadom szabadságtokat az irgalmas Isten iránt való félemből, hálából azon jóakaratért, melyet irányomban mindenkor tanúsítottatok, hozzám való ragaszkodástokért.” Semmi váltságdíj, semmi kemény megszorítás, semmi terhes kötelezettség: ingyen, teljesen és rögtön kapja meg szabadság át a rabszolga. S mily egészen más hang ez! E gyöngéd, megható beszéd mennyire elűt a Delphi templom-falaira vésett száraz szólás-formáktól, melyek szerint a gazda eladott az istenségnek „egy Menarchos vagy Sosia nevű férfi vagy nő testet!” Éreztétek, hogy mélyre ható forradalom ment végbe s új fuvallat lengette be a világot.

E fejtegetés azokat is, kik a régiségtannal tüzetesen nem foglalkoznak, meggyőzheti, mennyire alkalmasak az ó-kornak reánk maradt ime töredékei az akkori társadalmi viszonyokra fényt deríteni s kivált a nyelvészetet és történelmet nyomozásaiban gyámolítani. E meggyőződés egyébiránt ez idő szerint már honunkban is napról napra mindinkább terjed és szilárdul; ritkúlnak azok sorai, kik a mohos régiségeket kicsinyléssel, legjobb esetben meddő kíváncsisággal vagy köteles kegyelettel szeretik tekinteni, s gyarapodik azok száma, kik e maradványokat becses, tanúságos okmányokul becsülik s tanulmányozzák. A régiség-tudomány nálunk is mind több meg több barátot és bűvart vonz táborába. S ha bűváraink csak a hazai földre szorítkoznak is, ez a föld is elég kincsessel kecsegteti őket, épen a római világból; itt is még elég sikeres munka vár reájok, melylyel nem csak a haza múltjának egy-egy részletét megvilágíthatják, hanem a tudomány általánosabb érdekű kérdéseinek megfejtéséhez is hozzá járulhatnak. Anyagban nincs hiány, a mozgalom megindult; s ha a férfiak, kik élére állottak, tervszerűen és kitartó buzgósággal folytatják munkájokat, más felől pedig a tudatlanság, a közöny meg nem akasztja, nem hátráltatja törekvéseiket, s a serdülő nemzedék a megkezdett munkát el nem ejti: a kedvező eredmény nálunk sem fog elmaradhatni.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1865.

Májusban.

Május elsőjén, a mathem. és természettudományi osztályok ültek együtt, s több oly értekezést hallottunk, melyeket irodalmunkra nézve valódi nyereségnek tart minden szaktudós.

Mindenekelőtt Weninger Vincze lev. tag egy új lappal gazdagítá azon tudomány irodalmát, a mely tudományt nálunk mondhatni egyedül ő mivel, s a mely irodalmat egyedül teremtett. A politikai számtant értjük. 1861-ben az életbiztosítási díjtartalék számításának matematikai alapját terjesztette elő értekező, már azon értekezésben kifejtván azon eszmét, mely által a díjtartalék sok esetben új, egyszerűbb módon határozható meg. Most „a kiházasítási tőkék biztosításánál előforduló tartalék számításának könnyebb módját” adá elő.

Ezután Sztoczek József'r. tag Szily Kálmántól mutatott be egy értekezést „a melegség mostani elméletének két fő tételéről.” Már azon körülményeknek is fontosságot tulajdonítunk, hogy az értekezést Sztoczek mutatta be, és pedig ajánlólag. Az erő fenntartásának elve eddigelé legpraegnansabb és legszabatosabb kifejezését a melegség mostani elméletében találja. S — Than és Greguss Gyula értekezéseit kivéve — alig volt szó is e fontos tárgyról irodalmunkban. Értekező Clausius szerint ismerteti a melegség moztani elméletét. A jeles német tudós, kinek Szily Kálmán tanítványa volt, csak nem rég adta ki e tárgyban elszórva több folyóiratban megjelent értekezései gyűjteményét „Abhandlung über die Mechanische Wärmetheorie, Braunschweig, 1864.” czim alatt. A melegség moztani elmélete a régiektől eltérő új eszméket ültetvén a tudományba, sajátos matematikai szemlélődéseket vont maga után, melyek előbb ha teljesen nem is, de nagyobb körben még ismeretlenek voltak, s a miket a meszter szétszórta, különféle folyóiratokban írt, s a mik a fennebb idézett műben sincsenek rendszeres értekezésbe összeállítva, azokat a tanítvány — Szily — összefüggőleg, tüzetesen, s értelmes és szabatos előadással tárgyalja.

A harmadik előadás volt: „a csizizásványvíz vegyelemzése“ Than Károly lev. tagtól. Míg e vegyelemzés eredménye nemcsak a természettudósokat, hanem az orvosokat, és általában a művelt nagy közönséget is fogja érdekelni: a vegyészek bizonyára kiváló érdekekkel és sok haszonnal olvassák az értekezés azon részét, mely a vegyelemzésnek, az eddigi eljárástól több tekintetben eltérő, az egyes alkatrészeket biztosabban elkülönző és kimutató új módszerét adja elő. A szaktudósokat az Értesítőben megjelenendő értekezésre útasítván, mi e sorokban csupán a víz vegyalkatát feltüntető összeállítást közöljük. Azon elvek szerint készült ez összeállítás, melyeket a magyar orvosok és természetvizsgálók X. gyűlésén épen értekező kifejtett. Ez összeállítás a szokásos összeállítások felett azzal az előnnyel bír, hogy az elemzés közvetlen adatai vannak abban kifejezve, és így teljesen tárgyilagos, az egyéni nézettől s minden föltevéstől független. A csizi víz (Gömörmege Csiz helységében, Rimaszécsőtől északkeletre) meglepő hasonlatot mutatván a világhírű halli vízhez, szabatos összehasonlítás végett az utóbbi víz legutóbbi elemzését, Kauer szerint, az említett elvek szerint szintén átszámítva, mellékeli értekező a csizi víz vegyalkatát feltüntető kimutatáshoz. Ime az elemzések összeállítása:

	Csizi víz (Than.)		Halli víz (Kauer.)	
	Százalékos		Százalékos	
	1000 részben.	vegy- képlet.	1000 részben.	vegy- képlet.
Natrium .	6,1383	88,53 Na.	4,7848	92,82 Na.
Mészény .	0,2990	4,95 Ca.	0,1445	3,22 Ca.
Magnesium	0,1635	4,52 Mg.	0,0726	2,70 Mg.
Ammonium	—	—	0,0247	0,60 (NH ₄).
Kalium .	0,2191	1,86 K.	0,0208	0,24 K.
Lithium .	0,0026	0,13 L.	—	—
Aluminium	—	—	0,0078	0,38 Al.
Vas .	0,0008	0,01 Fe.	0,0021	0,03 Fe.
Chlor .	10,3232	96,46 Cl.	7,8904	99,16 Cl.
Szénsav- sókban	0,0556	3,08 (CO ₂).	0,0006	0,05 (CO ₂).
Élénny .	0,2222	—	0,0024	—
Brom .	0,0531	0,22 Br.	0,0508	0,28 Br.
Kova- sókban	0,0045	0,11 (SiO ₃).	0,0116	0,37 (SiO ₃).
Élénny .	0,0057	—	0,0199	—
Jod .	0,0308	0,08 J.	0,0389	0,14 J.
Kénsav- sókban	0,0020	0,05 (SO ₄).	—	—
Élénny .	0,0041	—	—	—
<hr/>				
A nem illó részek össz. . . .	17,5245	—	13,0719	—
A szabad szénsav	0,2471	5,40 (CO ₂).	0,4250	844 (CO ₂).
A szab. szénsav térfogata	127,23 k. c.	—	218,16 k. c.	—

Láthatni ez elemzési összeállításból, hogy a csizi iblanyos víz, iblany (jod) és büzeny tartalmánál fogva a legkitünőbb gyógyvizek közé tartozik, s e két alkotórészt illetőleg nem csak minden eddig ismert hazai gyógyvizeinket sokszorosán felülmúlja, hanem külföld legkitünőbb iblanyos vizeivel is párhuzamba állítható. Ugyanis van egy fontnyi

	csizi vízben :	hali vízben :
Brom	0,41 szemer	0,39 szemer
Jod	0,24 „	0,30 „

Az ülés végén Hunfalvy János lev. tag Dr. Jelinek Károlytól, a bécsi meteorologiai és földdelejtességi cs. kir. központi intézet igazgatójától egy értekezést nyújtott be Pest városa közép mérsékletéről. A nagy gonddal készült értekezés az állandó mathem. és természettudományi bizottsághoz tétetett által, s ennek közleményeiben fog megjelenni.

Végre Jurányi értekezését az „orthotrichum diaphanum Schrad. spóráinak kifejlődési történetéhez“, melyet Margó lev. tag nagy dicsérettel mutatott be, Dorner lev. tag szintén méltónak ítélte a kinyomatásra. Ki fog nyomtatni az Értesítőben.

Május 8-án, a philos., törvény-, és történettudományi osztályok ülésében, mindenekelőtt Horváth Cziriller tag folytatá Cartesius-ról tanulmányait, ezúttal annak „ismeretnarról“ értekezvén. Ez érdekes tanulmány eredménye, hogy Cartesius, legalább az eddig napfényre hozottak szerint, dualista.

Ezután Fabó András lev. tag adá elő második közleményét Vitnyédy István leveleiből, melyeknek ismertetésével még Szalay László bízta vala meg értekezőt. Az első közleményben kismelt levelek a török ügyre és II. Rákóczy György lengyel hadjáratára vonatkoztak. A ma közlött levelek is 1657-ből, többnyire e két ügyet tárgyalják.

Rákóczy hadjáratát Vitnyédy nem helyesli, mert a svéd szövetség pontjai olyanok, hogy süker esetében fel fog daraboltatni az ország. Borussiat városaival és kikötőivel, Livoniát elveszik, a kurlandi feudum elidegenedik a borussiaival, pedig onnan folyt a nagyobb jövedelem; Litvánia sorsa kétes, Russiát Chmelniczky és a kozákok másnak nem adják; Szmolenszket és a többi elfoglaltakat a moszkvák, kik mindenkor alkalmatlan szomszédok lehetnek, vissza nem adják; marad tehát a nagy és kis Lengyelország, ez pedig nem érdemli meg, hogy magát „ő nsga igen nagy szerencsére vesse,“ annál kevésbé, mert sem a törökben, sem az állhatatlan lengyelekben biznia nem lehet, s az országban kevés erőd levén, egyre kell tartania, hogy ellene támadnak a lengyelek; mert noha eleinte hitták, de most másképp gondolkodnak. Ezen okoknál fogva — melyekhez járul még az is, hogy hadviselésre éppen alkalmatlan időben, pusztá

országba, sok ellenség közé indult a fejedelem. — Vitnyédy a hadjáratot nem helyeselte. Rákóczy azonban januárban már seregével útra kelt. Vitnyédy bizonyosan a háború színhelyéhez közelebb lakott. Tököly és Keczerék, valamint bécsi levelezői útján, többnyire jól volt értesítve a hadjárat eseményeiről. Ezekre ki nem terjeszkedve, csak azt emelem ki, hogy a Rákóczy ellen indítandó magyar hadnak, melyre némely magyarok titkon készültek, fővezérévé, hir szerint, Zrinyi Miklós volt kiszemelve. Vitnyédy bölcsőbbnek tudja Zrinyit, hogysem ez ügyben az ő tanácsára szorúlna, s ezért e fővezérség felvállalását nem tanácsolja. Azonban a szándékolt magyar had abban maradt, s azzal Zrinyi fővezérsége is.

Rákóczy hadjárata szerencsétlenségét a dánok által megtámadott és országuk védelmére haza sietett svédekre hárította. Vitnyédy megjegyzi, hogy Rákóczynak óvatosabban kellett volna eljárnia. 500,000 forinttal a szerencsétlenséget megelőzhette volna; ebből 200 ezerrel a tatár kánt lekenyerezvén, az összeg egy részével pedig a portát, hol pénzzel mindent ki lehet vinni, megnyerhetvén. Báthory István is — ügymond — a porta segélyével jutott a lengyel trónra. Az összeg másik részén jó tiszteket és derék katonákat fogadhatott volna, s így a svédek és az áruló személyeket (moldvai gyalogokat) nélkülözhetette volna. De ha ily óvatosság nélkül is bement Lengyelországba, a svéd király, tőle elváltakor, szövetségi kötelezettségénél fogva, hagyott mellette Stanbok tábornok vezénylete alatt egy hadat, kedvező útasítással, s azt is megmondotta Rákóczynak, hogy ha vissza akar Erdélybe menni, mint és hogy, mely úton menjen; ámde a fejedelem néhány nap múlva azt izeni a tábornoknak, takarodjék ő is ura után, mert bizony diribrul darabra vagdaltatja, holott olyan embert, a ki a hadügyekhez jobban értett Rákóczy valamennyi tisztjénél, pénzen is meg kellett volna marasztania. Azonfelül 3000 lengyeltől nem kellett volna annyira megijednie és gyalázatos békét kötnie akkor, midőn a német had oly messze volt még, hogy bizony Erdélyben is megnyugodhatott volna, míg a német elérte volna.

Azonban a szerencsétlenség megtörténvén, legelső teendőnek mondja Vitnyédy a rabok kiváltását, mire 3 vagy 400 ezer arany kívántatik. Ez összeget, mond Vitnyédy, Rákóczy, legyőzve fősvénységét, adja a magáéból. Ne kecsgetesse magát az erdélyiek rokonszenves vonzalmával, mert nem hihető, hogy „az, ki annyi nevezetes rendet rabságra vetett gyalázattal, s azoknak szabadulását aluszékonyan procurálja, ahhoz officialódhassék az itthon maradt söpreje az országnak.“ Vitnyédy véleményét a szamos-ujvári és gyulafehérvári országgyűlések még azon évben igazolták. A rabok kiváltása után a porta megengesztelése volna a fő dolog Vitnyédy szerint, s ezt ismét, legyőzve fukarságát, saját pénzével eszközölje Rákóczy, és nem, a mint híre jár, Jenőnek odaadásával, „az melyet ha cselekedni fog, soha az istennek áldása rajta nem leszen.“ A porta megengesztelésé-

re az alkalom is kedvez, mert „a velenceziek megvervén a törököket, ők is alább hagynak az dologban, csak ne fősvénykedjék.“ Megengesztelendő továbbá Leopold is, kinek kegyét nem lesz nehéz megnyerni, mert „hadaival az hálaadatlan kevély lengyelek rútul bánnak stb.“ Emigy biztosítva magát mind a porta, mind Ausztria részéről, hozzá foghat idővel a lengyelek megboszúlásához, és mind maga, mind nemzete gyalázatának lemosásához, a miben őt a dánok ellen szerencsésen hadakozó svédek is segíthetik. A lengyelek békét kötöttek ugyan Rákóczyval, de annak daczára megengedték, hogy rabságba vigye seregét a tatár, ők tehát megszegve a békekötést, köteles-e azt tiszteletben tartani Rákóczy? Azonban Rákóczy ily tanácsokkal, kivált midőn erszényét kellett volna megnyitnia, megközelíthetlen vala. A gyulafehérvári országgyűlés előtt Vitnyédy kérte Zrinyi Miklóst, hogy ha válaszol a fejedelem levelére, javallja neki: „hagyjon békét a fősvényiségnek, váltsa ki maga pénzén a rabokat, küldje az portára is maga pénzt, hogy ez liberalitásságával nyerje újabban meg az megkeseredett alattvalóinak mind szíveket és szereteteket, ne járjon úgy, mint Mauritius imperator.“ A levél, ha jökor ért is Rákóczyhoz, foganat nélkül maradt. Tudjuk, mi lett az eredmény. Rákóczy megfosztatott a fejedelemségtől, és Rhédey Ferencz választatott helyébe. Most elkelt volna a jó tanács, de Vitnyédy Zrinyinek sem javallja, hogy tanácsot adjon, mert „mire való az jó tanács az executiója vagy megfogadása és követése nélkül.“

A török ügyben, apró csatározásokon kívül, nem sok történt, a porta Velenczével levén elfoglalva. Zrinyi Miklós 1657 elején 300 lovassal titkon átkelt a Murán, oly szándékkal, hogy ha ezren jönnek is a törökök, szerencsét próbáljon, de az ellenfél veszteg maradt. A fáradhatlan hős oda járt Horvátországban a tenger melletti passusokat megnézni; Batthyányinak és Zrinyinek egy-egy csatája is van említve Vitnyédy leveleiben. Több szó van Zrinyinek némi erődítési készülődéséről, melyhez segély kellett volna a megyék részéről. E tárgyban Nádasdynál tanácskozmány tartatott, mely azt találta czélszerűbbnek, hogy Vasmegye közelebb eső két járása rendeltessék ki néhány napra, mert pénzsegély a pénz szűke miatt csak későn volna behajtható. Vasmegye gyűlése, Batthyányinak érintett csatája miatt, eredménytelenül múlt el.

Vitnyédy levelei közt, melyeket Fabó András lev. tag, ez ülésben folytatólag ismertetett, nyoma van egy tanácskozmánynak is, mely Sárváron 1657. elején tartatott, s a melynek célja volt, a ráczságra ütni. Bécsből tiltó parancsok érkeztek. „Szép tanács — írja Vitnyédy — kinek maga közül találkozott árulója.“

Sok panaszt foglalnak magukban Vitnyédy levelei a miatt, hogy a haza ügyeinek intézéséből épen a haza befolyásos és legjobb fiai kizárattak, hogy a nádor és néhány úr mindennap tanácskozik Bécsben a németekkel s nem hívták meg se Forgáchot, se Kéryt, se a személynököt, se Nádasdyt; hogy Zrinyi Német-Ujvárra jöhetne, Nádasdy és

Eszterházy Pállal, Homonnayval és Erdődyvel oda rándulna, ott kelle-ne valamit de *communi permansione* szólni, s ha volnának pártolói Nádasdynak, a kikre támaszkodhatnék, ő, az király, hercege és az országbeliek előtt *contradicalna* annak, a mit mivelnek. Vitnyédy attól tart ugyan, hogy ha ezen országbírói tiltakozás az egybegyűlendők színe előtt történék, azzal Nádasdy talán csak az maga nevelkedését keresné, de azért ajánlja Zrinyinek, vegyen részt az említett tanácskozmányban. Összejöttek-e a nevezett férfiak Ujvárott, nem tudhatni; de ha meg is tartatott a tanácskozmány, aligha vett abban részt Zrinyi, miután közte és Nádasdy közt feszültebb volt a viszony, a mit Vitnyédy enyhíteni törekedett, a főurakat a haza érdekében szükséges egyetértésre, közös tanácskozásra kérve, buzdítva szüntelen. 1657. október 18-án azt írta Zrinyinek Vitnyédy, hogy némely magyar uraktól leveleket fogtak el, melyekben „az töröknek való beholdulást sollicitálták volna.” Tudjuk, hogy e volt az egyik vád a Wesselényi-féle összeesküvés részesei ellen.

Zrinyi munkáira vonatkozólag is közölnek egy-két adatot a bemutatott levelek. 1657-ben még csak az „*a d r i a i t e n g e r n e k s i r é n á j a*” volt sajtó útján közrebocsátva, de több munkája volt már kéziratban ismeretes. Vitnyédy is írja: „bezzeg ha az én uram *militiárúl* írt könyvét Ispán Ferencz gyakorta olvasta volna s követték volna az tanácsot, ily gyalázatban az egész világ előtt nem estek volna,” t. i. a Rákóczyval Lengyelországban járt magyarok. Zrinyinek, mint írónak tisztelői közé tartozott Megyery is, kihez Vitnyédy levelei közt két levél van intézve. Az egyikben Zrinyi harmadik munkájáról van emlékezet, a másodikban Vitnyédy véleményét találjuk ura műveiről. Ez lesz azon Megyery, kinek Zrinyihez épen munkái felől írt két levelét és Zrinyinek hozzá írt válaszát, a hős költőnek az újabb nemzeti könyvtárban közlött munkái közt olvashatjuk.

Fabó az általános ismertetés után Vitnyédy több levelét felolvassa.

Ugyanez ülésben némely közérdekű osztálybeli tárgyak is fordultak elő.

A Fáy András nevét viselő alapítványból a pesti első takarékpénztár által kitézetni javasolt jutalomhirdetést ekkép szerkesztette a statisztikai bizottság: „a jutalom oly munkára tűzendő ki, mely a múlt század végétől a jelen időig hazánkban uralkodott nemzetgazdasági nézeteket, azok fejlődése történelmét és közviszonyainkra gyakorolt befolyását kimerítőleg adja elő.” Egyszersmind azon tiszteletteljes kimélettel, melyet az alapító intézet méltán megvárhat, tudtára adadni határoztatott a pesti első takarékpénztár választmányának, hogy a t. választmány túlmént jogkörén, midőn nem csupán a tudomány-szak kijelölésére szorítkozott, a melynek köréből a jutalomfeladat kitézendő, hanem a feladatot is kitézte és formulázta,

mely jog az alapítvány szerint, igen helyesen, a M. Tud. Akademiának van fenntartva.

Óváry Lipót hazánkfia leveléből megértettük, hogy nevezett hazánkfia a nápolyi levéltárban levő anjoui regesták hazai történelmünk-re vonatkozó okiratainak másolásával maga foglalkozik, s a nápolyi országos levéltár igazgatója, Trinchera lovag rendelete által útásítva van Del Gindice felügyelő a paleographiai nehézségek elosztatásában nevezett hazánkfiának segítségére lenni. A levéltár *Exteriorum* című arragoniai gyűjteménye, melyben szintén vannak hazánk történelmére vonatkozó okiratok, sajtó alá adatik, s meg fog küldetni akademiánknak. A nápolyi „*Real Accademia delle Scienze Morali e Politiche*” elhatározta akademiánkkal csereviszonyba lépni kiadásaira nézve, s e viszonyt már meg is kezdte „*Atti e documenti*” című emlékkönyve megküldésével. A M. Tud. Akademia természetesen viszont megküldendi philosophiai, törvény- és történettudományi kiadásait.

Május 15-én a nyelv- és széptudományi osztály ülésében Szepessi Imre l. t. Mátyás Florián l. tagnak értekezését olvasá fel, a melynek címe: „Magyar nyelvritkaságok”, s a melyben a szerző megint sok érdekes, tanulságos adatot hoz fel nyelvünk régiségeiből. „Sok, mi nyelvünkben hajdan köznapi vala, ma ritkaság; mert vagy végkép eltűnt használatból, vagy hangozatot, vagy érteményt változtatott. Ily ritkaságok magyarázat nélküli elősorolása, mivel nem tanulságos, mulattató sem lehet; a magyarázatnak, hogy tanulságos legyen, alaposnak és világosnak kell lennie.” — Ez alkalommal értekezik szerző a Kajászó helynévről (Kajászó Sz. Péter falu, Fejérmegye bicskei járásában), a melyet Kevházának, Kőveházának értelmeznek Jerney, Szabó Károly és mások, de a szerző véleménye szerint helytelenül. Mert az aszó szó nem változtatott el ház szóvá; különben is aszó-fő, száraz aszó, ma szárszó és sok más helynevekben fordul elő az aszó, a melyet szerző, a felhozott adatokból völgynek magyaráz.

A násfa-t Molnár Albert inauris-nak deákozza, s utána valamennyi szótár-író. Értekező megmutatja a régi nyelvmemlékekből, hogy csalatkozott Molnár, mert násfa monile-t jelent. Ez alkalommal hosszabb kitérésben a reánk maradt szövegek bírálatos kiadásainak szükségéről szól a szerző, tapasztalván, hogy az eddigi kiadások e tekintetben nagyon hiányosak. S ebben igaza lehet, sőt bizonyosan igaza is van. Véleményünk szerint azonban abban téved a szorgalmas kutató, hogy mind azt, mit magának érdemül tulajdoníthat, mások mulasztása gyanánt tünteti elő. Ha neki sikerül valamit kideríteni, az az ő érdeme, de azt nem lehet menten p. o. Toldynak vagy a szótáríróknak, vagy az általa sokszor megszidott finnistáknak mulasztásul vagy hibául felróni. Munkaosztás fejleszti a tudományt; s Mátyás Flórián meg lehet győződve, hogy kutatásainak biztos eredmé-

nyeit elfogadják; meg lehet arról győződve, hogy nyomozásait senki sem útásítja el, sőt mindenki szereti, becsüli. „Nagy tekintély, írta hét év előtt, ugymond Mátyás, hogy a magyar nyelvtudomány nincs többé a tapogatódzás napjaiban, az már tudva levő úton jár, és világos eszmélettel jár. Ily önelégültség oka, folytatja Mátyás, hogy a nyelvügyi tárgyalások számosak, de ki nem elégtők, a függő kérdések megoldása gyors, de nem alapos.“ Mi nem olvasunk ki önelégültséget abból a nyilatkozatból, hogy a magyar nyelvtudomány nincs többé a tapogatózás napjaiban stb., hanem az van ott mondva, hogy a magyar nyelvtudomány is már a történeti nyomozás útján jár — mit éppen Mátyás példája is bizonyít. — A történeti nyelvényomozásnak pedig két ága van, mit nyelvészkedésünk Révai óta tartozik tudni, a ki is így szól erről: „Primum horum est penitior linguae patriae Cognitio cum hodiernae tum etiam antiquae, et hodierna quidem pernoscenda est quam latissime extenditur, antiqua vero, quam altissime repeti potest. Secundum est porto studium linguarum orientalium comprimis Hebraeae stb. Tertium denique est diligentior perscrutatio linguarum septemtrionalium; nostrae affinium, Lapponicae, Fennicae et Esthonicae stb. (Elaboratio Gramm. Hung. I 36.) A magyar nyelvészet „tudvalevő útja“ a Révai primum-ja és tertium-ja; történeti nyelvényomozásnak eme két ága együtt visz a kívánt célhoz. Mátyás l. t. a magyar nyelv történeti szótárával kintő szolgálatot tesz a magyar nyelvtudománynak: bár mentől előbb kiadhatná!

Tudósító nagyon szeretné, ha a másik értekezésről is, a melyet Pompéry l. t. olvasott fel, azt mondhatná, hogy szorosán a történeti nyelvényomozás útján jár. Pompéry t. i. Joannovics urnak egy igen csinosan írt, s Czuczor G. r. t. ítélete szerint, a legmagyarosabb példákkal és mondatokkal felvilágosított értekezését olvasá a névelőről. Joannovics ur véleménye szerint p. o. ebben a mondatban: „sajnálatra méltó a z e m b e r, a k i n e k mi sem akar sikerülni“, „ember“ előtt az **az** névelő, „kinek“ előtt az **a** pedig nem névelő. Takaros elméletet állít fel véleményének támogatására, a mivel Toldy, Czuczor és Fogarassi r. tagok véleményeit is kifejezi. Hunfalvy Pál azt állította ugyan, hogy a visszamatató mondatokban, sőt az úgynevezett adverbiumok előtt oly gyakran előforduló **az**, **a** is mind mutató névmásból lett névelő; de Ballagi is azokkal tart, kik p. o. az a m i d ő n, a m e l y stb. szerkezetekben előforduló **az** szót különbözőnek vélik, a közönséges **az** mutató névmástól. Tudósítót a nyelv története győzi meg arról, hogy a kérdéses **az** meg **a** mindenütt egy eredetű, s egy eredeti jelentésű, habár most néhol csak ny o m o s í t ó n a k látszik is.

Egyébiránt a mutató névmásnak articulussá változása közönséges tűnemény a nyelvekben, s az articulussnak pronomen relativum sőt adverbiumok előtti szereplése a román nyelvekben is divatos. Egy két példa mutassa meg a közönséges divatot. „Era dell' altro canto di lei un nobile giovane, il qu a l e per natura le man sempre fredissime

aveva.“ „Per la qual cosa partendo io du Gradisca, e verso Udine venendo. la qual strada molto soligna“ stb. Vagyis: „L'esprit scientifique est aujour d'hui la grande force à la quelle obéit, la société.“ „Ce long passé de l'humanité primitive, pendant le quel stb“ „Les religions se ressemblent entre elles par leur organisation, et le plus souvent par le milieu ou elles se sont développées.“ Az il quale = a ki, la qual = a mely; á la quel le = a melynek stb.; le plus souvent = a leggyakrabban ugyanazon genesisist mutatják, s ugyanazon kategóriákba valók. Tudósító bátor arra figyelmeztetni Joannovics urat, hogy egy-egy szó többféle grammatikai kategóriákban szerepelhet, a mit a nyelvek főnévszóval hirdetnek; sőt az áltai nyelvek e tekintetben a legengedeke nyebbek.

A philos., törvény- és történettudományi osztályok f. május 22-én tartott ülésében több történeti előadást hallottunk.

Nagy Iván lev. tag Szilágyi István lev. tagtól két kisebb értekezést olvasa fel.

Nemzedék-íróink eddigelé Verbőczy Istvánnak két feleségét jegyezték fel. Egyik Zobi Miklósnak közelebbről meg nem nevezett leánya; másik szekesői Herczeg Katalin. Hogy e második 1519-ben élt: arról Verbőczy maga tanúskodik azon beírása által, mely a S. Spirito in Sassia zárda levéltárában fennlevő Liber confraternitatis hospitalis s. Spiritus in Sassia Romae nevű könyvben ekkép olvasható: Ego Stephanus de Werbewcz personalis praesentiae Regis Hungariae locumtenens, et ejusdem ac regni sui ad S. sedem Apost. Orator, unacum uxore Catharina et filiis, Francisco, Petro, Johanne, Emerico et Elisabeth et Ursula 7. mai 1519. A harmadik feleségének, Surányi Annának. emlékeztét most egy 1574-ben kelt okirat után újítja meg értekező, mely okirat Ugocsa megyének mágyfalvi Bélgányi István számára 1615-ben kelt átiratából ismeretes, ki azt családi összeköttetésének kimutathatása végett kívánta magának kiadatni, s a mely átirat értekezőnek birtokában van. Az okirat keltekor (1574) Surányi Anna már 32. évben hordta özvegyi fátyolát. — Turnschwamb egykori krónikás írja: „Der alte Werwecz István hat des Szerecsin János vittib genommen. und hat zu Ofen in des Vajda Vaters Haus gewohnt, bei St. Joannis stb.“ Ha e sorokban valóban arról van szó, hogy Verbőczy már hajlott korában Szerecsen János özvegyét feleségül vette, miután fel nem tehető, hogy még egy negyedik házasságot is kötött volna öregségére: nagy valószínűséggel állíthatni, hogy ez özvegy nem más volt, mint Surányi Anna. Azt pedig, hogy ez nem lehetett épen hajlott idejű, hanem legfeljebb 30 — 35 körül: azon rágalomszerű jegyzetből következtethetjük, mely a nevezett krónikás előadását folytatja.

A másik értekezésben Szilágyi István lev. tag Drágyi János törvényesített fiának; Ferencznek emléke-

zetét újítja meg s egypár jegyzetet közöl az utolsó Drágfiakról. Az 1818. évi Tudományos Gyűjteményben Drágfi Jánosnak a mohácsi mezőn 1526-ban kelt végrendeletében, melyet b. Mednyánszky Alajos közrebocsátott, egyik czikk így szól: „Az mely kastélyt most csináltattam, melynek neve Cseh, hagyom mind tartományostól Ferencz fiannak, melyet kivettem én fattyuságból és igaz fiammá tettem, mint akármelyik fiamat; ennek bizonyására sok jámbor előtt levelet attam nekie, mely levélben örökséget is hagytam nekie. Ezek közül ha valamelyiknek halála történik, a felül megmondott jószágok egymásra maradjanak. stb.“ Bár ez adat, úgymond értekező, felszázadá már, hogy be van vezetve irodalmunkba: úgy látszik mégis, vagy elkerülte nemzedékiróink figyelmét, vagy nem tarták ezek érdemesnek, hogy dolgozataikba fölvegyék, holott már annál-fogva is, mivel a fiú törvényesítve volt, s egyenjogú osztályossá téve a többi fiakkal, szükség lett volna tekintettel lenni rá, hogy a leszármazási tábla teljes legyen, épen úgy, mint p. o. a Lisztieknél, Hunyadiaknál csak az ily bevétel által lehetett a nem-ágazatot teljesnek mondani. Közelebbi emlékezetét e Ferencz törvényesítettésének Benkő József hagyta fenn abban a munkájában, melyet az 1545 és 1555. években Erdődön tartott protestans két zsinatról irt, s mely munka mind e mai napig csak kéziratban olvasható. E mű következő általános czímet visel: „Synodi Erdödenses geminatae, prior generalis a MDXLV., altera partialis a MDLV. a protestantibus Verbi Divini Ministris in Erdöd oppido Hungariae celebratae.“ Ennek Actuarium czímű toldaléka a Drágfi család egyes tagjairól foglal magában némely adatokat, s ez adatok egyik becses részlete Drágfi Jánosnak testamentomából felhívott azon levele, melylyel törvénytelen születési fiát, Ferenczet, törvényesíti. Értekező közli ez okiratot egész terjedelmében. Az érintett fiúra nézve aztán értekező azon kérdéseket vizsgálja: ki volt anyja, mikorra esik születése? Mi lett utóbbi sorsa? Az elsőt illetőleg úgy hiszi, hogy az anya nem lehetett alacsony rendű, s e körülmény is befolyhatott arra, hogy oly férfiak lépjenek fel törvényesítettése ügyében, mint püspökök, főrendek stb. Az utolsó pontra nézve Benkövel tart értekező: „Dictum Franciscum sine liberorum solatio de vita migrasse, vel saltem, si unquam in matrimonio vixerit non nisi sequioris sexus, semen relinquisse opinor.“ A fiú születése évét 1504—1505 tájára gondolja tehetni. A törvényesítés valószínű okainak fejtegetése után átmegy értekező a Drágfiakat illető némely jegyzetekre, melyek közt megigazítja Jászait, hogy Drágfi Gáspár 1505-ben a rákosi országgyűlésen jelen volt volna. Inkább György volt ott, úgymond. miután Gáspár akkor még nem is született; s végül egybe állítja az utolsó Drágfiak nemzedék-rendének tagjait.

Ez értekezések után Pauler Tivadar rendes tag egy vendég értekezését mutatá be. a kitérő ha jól emlékszünk — Szalaynak

vezetett volt be először akadémiánkba, egy, szintén érdekes történelmi értekezést olvasván fel tőle. Hajnik Imre urat értjük, a nagyváradí jog-akadémiánál a történelem és statistika nyilvános rendkívüli tanárát. Most felolvasott értekezése az 1621-ki nagyszombati gyűlést és Pozsony meghódolását Ferdinándnak adja elő, oly adatok nyomán, melyeket Pozsony, Soprony, Nagy-Szombat sz. k. városok levéltáraiban kutatott fel a szorgalmas történetbuvár.

Az 1621. év történeteink kevésbbé ismert évei közé tartozik. A haimburgi értekezlet annak kezdetén, végén pedig a nikolsburgi békekötés fejleményei annyira háttérbe szorították a többi eseményeket, hogy azokról csak hézagos, nem ritkán téves adatok jutottak el hozzánk. Így a nagyszombati gyűlésről alig találunk évkönyveinkben csak említést is, pedig annak tanácskozmányai nem csekély befolyással voltak magára a haimburgi értekezletre. Szintén hézagosak adataink Pozsony város meghódolásáról Ferdinándnak. Pozsony, Soprony, Nagy-Szombat városok levéltárai érdekes adatokkal kínálkoznak mindkettőre nézve, melyeket történeti összefüggésekben összeállítani: föladata értekezőnek.

A besztércei gyűlés után megújult háború változó szerencsével folyt, mint tudjuk, a két fejedelem közt, míg végre az 1620. év hanyatlásával Ferdinándnak a cseheken nyert fehérhegyi győzelme, Vácznak török kézre jutása, a morva rendek meghódolása, a szilések úgyszintén saját híveinek mindinkább csüggedése, Bethlent hajlandóvá tették a békeértekezlet elfogadására, mely 1621 elején Haimburgban volt megnyilando. De az előre gondoskodni szokott fejedelem, ki az értekezlet eredménye iránt kezdettől fogva bizalmatlansággal viseltetett, egyúttal 1621. elejére Nagyszombatba hívta a hozzá hű rendeket, tanácskozni az ország védelme és biztossága felől. Értekező közli a Pozsony városához írt meghívó levelet, s megemlíti, hogy e város Schremzer János tanácsnokát és Szeleczy Jakab jogtudort küldé követekül. Ezeknek követi jelentéseik után vádolja értekező a nagyszombati gyűlés folyamatát. Megnyílt e gyűlés január 8-án. Thurzó Imre és Tökölyi István, Bethlen nevében, a következő pontokat terjeszték a rendek elé: 1. Mivel a megyék panaszkodnak, hogy a személyes fölkelés által túlterhelvők, tanácskozzanak más, alkalmas módról, állandó katonaság tartása iránt. 2. A pozsonyi és nagyszombati vidék már ki levén fosztva, gondoskodjanak elégséges eleségről, mind az itt levő, mind a később érkezendő katonaság számára. 3. Gondoskodjanak a korona biztosabb helyen őrizéséről, mivel Zólyom kevésbé biztos. 4. Ő Felsége (Bethlen) viszszaérteztéig maradjanak N.-Szombatban, s az alkudozásba vett béke-föltételek iránt együttesen végezzenek. A tanácskozás csak január 12-én vette kezdetét, mert Bethlen a gyűlés megnyitását követő napon a főurakkal és a sereg egy részével a Fehérhegyek felé indult, in-

tézkedéseket teendő az ország biztosságára nézve. Miután a sereget Thurzó Szaniszló alatt részint Morvában, részint a szorosoknál elhelyezte, 12-én este visszaérkezett N.-Szombatba, hol gróf Turrich és Hoffkirchent találta, úgy a francia követek küldöttét is, ki azonban már más nap búcsút vett a fejedelemtől. Január 18-án a megyék követei elhatározzák, hogy a személyes fölkelés pótlására készek 3000 gyalog vitéz eltartására havonként 10,000 frtot ajánlani, de csak két hónapra, melynek eltelte után újabb országgyűlés tartassék. — Bethlen ily veszélyes időben, attól tartva, hogy Buquoi, ki a magyarbródi szorosnak birtokában van, kevésbé a 3000 harczost, s ajánlotta a megyéknek, hogy vagy minden portától ajánljanak egy gyalogot, vagy külön külön egyezkedjenek a megyék. Erre a megyék, melyek közt lényeges véleménykülönbség forgott fenn, azt adák válaszul, hogy készebbek bevárni a 17 napot, melynek múltával a békeértekezlet megnyílik, s ennek eredményét, mielőtt határoznának. S valóban fel lön függesztve a tanácskozás. Gyűlések ugyan kétszer is tartottak napjában, de nem országos ügyekben; míg az élelmi szerek hiánya a megyei követeket N.-Szombatról elvonulni kényszerítette a gyülekező megyei hadaknak kijelölt helységekbe (jan. 22.), a békealkudozások kimeneteléig minden további tanácskozás felfüggesztetet.

Jan. 24-én Thurzó Szaniszló híréül hozván, hogy az ellen Hradistjet bevette, Bethlen a megyékből kezénél levő népet s a székelieket rögtön útnak indítá a Fehérhegyeken túl, kik az azelőtt ott állomásozott kevés haddal Szokolczánál ütöttek tábort. A vezénylet Thurzó Imrére bízott. Az aggasztó hírekkel szemközt megemlíti értekező, hogy az angol és dán udvarok biztosíták Bethlent, hogy ők a cseh királyt nem hagyják el; megemlíti, hogy 35 tagu török követség ajándékokkal jött meg, biztosítandó Bethlent a török segélyről; és hogy 7—10,000 főnyi erdélyi had is közeledett Nagy Szombat felé

Azalatt január 25-én megnyílt a haimburgi értekezlet. Bethlen is újra egybehívta a követeket N.-Szombatba. De csak az alsó megyék és városok követei jöttek egybe, kik a felső megyék távollétében nem akarván végezni, felhívást intéztek a felsőmegyékhez, ne okozzanak meghasoulást, küldjék el köveiteket ők is. Bethlen ugyan ez okból még jan. 28-án főudvarmesterét, Kákonit és Alvinczit küldé hozzájuk. A felső megyék küldöttét e felhívásra Galgócz elől felkerekedtek ugyan, de Modor környékén megállapodtak. E vonakodás, mond értekező, annál kellemetlenebbül érthette Bethlent, mert az alsó megyék követei között is voltak nehányan, kik értesülvén, hogy a császári biztosok súlyos föltételeket szabván, nem igen hajlandók a békére, már végveszedelmöket látták szemök előtt. Febr. 1-jén jöttek meg a felső megyék követei. Még az nap megindult a tanácskozás, azonban a gyűlés Bethlen felhívására ismét kitérő választ adott. A febr. 22-ki ülésből ugyanis küldöttség ment Bethlenhez,

kérve őt, közölje a békealkudozások eddigi eredményét. Azt nyerték válaszul, hogy még csak az előzmények felett folyt a vita, mivel a császári biztosok vonakodnak a fejedelemnek a választott király címét megadni, s a honlakosokat (regnicolas) nem rendeknek, hanem csak pártütőknek, akarják czímezni; aztán meg azt követelik, hogy a magyar biztosok tegyék az első ajánlatot, s midőn ezek abba beleegyezni nem akartak, nagy vita támadt, úgy hogy a kancellár (Péchy) el volt tökéelve, óvástétel után, még az ügy befejezte előtt elutazni, mi azonban elmaradt. Meggau és Eszterházy Bécsbe mentek, újabb útasítás végett, s visszaérkeztökig az értekezlet fel lön függesztve. Egyébiránt az alkudozás tekintetéből a fegyvernyugvás febr. 17-éig terjesztetett ki, sőt általános fegyverszünetre is van kilátás. A követek tehát maradjanak N. Szombatban, ő kir. felsége (Bethlen) mindent közöl velök, és semmit sem akar végezni nélkülök.

Többszöri tanácskozás után február 6-ka táján a követek abban egyeztek meg Bethlennel, hogy a személyes fölkelés pótlására s a portákbeli nép elbocsáthatása kedvéért készek hétezer huszár és ugyanannyi gyalog katonának két hónapon át eltartására.

E határozatot Bethlen annál inkább siettette, mivel a megyék újlag, és pedig mindig erősebben azon voltak, hogy követtségök a nádorhoz mielőbb induljon el Hainburgba, de tervöket elhalasztotta Péchynek (kinek neje ép akkor múlt ki Erdélyben) febr. 6-án N.-Szombathba lett érkezése. A kancellár kedvezőtlen híreket hozott Hainburgból. Meggau és Eszterházy semmit sem eszközölhettek ki Bécsben, sőt kíváncsítják, hogy a fejedelem választása semmisnek nyilváníttassék, a papság teljes jogaiba helyeztessék vissza, az utolsó pozsonyi és besztercei határozatok érvényteleneknek nyilváníttassanak. Thurzó Imre szintén rossz hírekkel jött meg a csataterről, honnan napoként sok foglyot hoztak Bethlenhez, míg a N.-Szombatban egybegyűlt főurak közül többen el kezdtek válni a fejedelem zászlójától; Pálffy János, Bosnyák Tamás. Czobor, betegség ürügye alatt hagyták el a gyűlést, Balassa Péter pedig detrekői várából nyíltan viszszaútasítá Bethlen parancsait. — Bethlen felhívást intézett a gyűléshez, küldjön követeket az urakhoz, kik vizsgálatot eszközöljenek vonakodásuk iránt.

Február 8-án Bethlen a rendek közül 24 tekintélyesb taggal 3 órán át előleges tanácskozmányt tartott a Péchynek, ki ismét Hainburgba készült vissza, adandó útasítás iránt. Ez útasítás tartalma: „se ő királyi Felsége nem engedhet az ő becsületéből, méltóságából és tekintélyéből valamit elvonni, se a rendek régi és újonnan szerzett szabadságaikból, sőt inkább el vannak tökéelve azokhoz hiven ragaszkodni, s ha a legvégső szükség követelné, érettek pénzöket és véröket is készek fölládozni. E végzés alapján külön levél készült a nádorhoz, külön a közbenedjékhez, mely levelek másnap (febr. 9.) reggeli 6 órakor a rendeknek fölolvastattak és Péchynek átadattak.

A további tanácskozások, mint látszik, magánügyek körül forogtak. Február 15-én a felvidéki városi követek, Kassa kivételével, búcsút vettek a fejedelemtől. A többiekét még a biztosok visszaérkeztéig akarta marasztalni Bethlen, — azonban úgy látszik, febr. 19-ke után a gyűlés végkép eloszlott, noha egyesek még ott maradhattak N-Szombatban, tanácsul a fejedelemnek, ki most erélyesebben láttott a háborúhoz, mely a békeértekezlet alatt sem szűnt meg egészen.

Eddig az értekezés első része, a nagyszombati gyűlésről. A további részleteket, különösen Pozsony meghódolása történetét, mely sok érdekes új okirattal gazdagítja történetírásunkat, e rövid tudósításunkban kénytelenek vagyunk ezúttal mellőzni. Legyen elég itt felhívunk rá mindazok figyelmét, a kiket a hazai történelem érdekel; legyen elég megemlítnünk, hogy a szorgalmas nyomozó történetíró értekezése az Értesítőben fog megjelenni.

Ugyanezen összes ülésben mutattatott be, többek közt, Torma y Károly pestvárosi főorvos jelentése az 1864. év meteorológiai és egészségügyi viszonyairól. Több tekintetben tanulságos összeállítás, mely igen érdekes adatokat nyújt fővárosunk népe minden osztályai viszonyainak ismeretére. Növeli az összeállítás becsét azon körülmény, hogy szerző a fennebb érintett rendkívüli évről szóló jelentésébe, összehangzólag, más éveket is felvett.

Ime a kimutatás rövid tartalma:

Az időjárási viszonyok, más évekéihez hasonlítva, 1864-ben rendellenes nedvesek és hűvösek voltak, úgy hogy az eső mennyisége, mely 1863-ban 145.₃₂ pár. vonal volt, ez évben 217.₂₃ pár. vonalra rúgott. A lég hőmérséklete, mely in maximo, közönségesen + 27 R.^o-on felül van, most csak + 24.₆₀ R.^o-ra emelkedett és legalacsonyabb állása — 15.₇₀ R^o volt.

A közegészség állapota a múlt évben rossz volt, mert a közönségesen uralkodó betegségeken kívül a küteges hagymáz járványlag uralkodott, oly annyira, hogy most minden 100 beteg közül 20 volt, holott rendes években alig 2-tő szenved typhusban. Megbetegedett e kórban sokkal több férfi, mint nő, ritkán gyermek; foglalkozásra nézve szám szerint legtöbb volt szegényebb sorsú, és pedig azon 388 közt, a kik typhusban elhaltak: 224 napszámos, 25 cseléd, 20 ruházatkészítő, 19 kereskedéssel foglalkozó, 16 tisztviselő, 8 kőműves, 6 ács, 6 lakatos és kovács stb. A váltóláz ritkán, de annál többször került orvosi kezelés alá a tüdőgyümőkór.

A kimutatott 43,082 betegesedési eset közt 30,621 járólag, 12,461 a kórházakban fekvőleg kezeltetett, és pedig 8869 a sz. Rókus-, 491 a szegény gyermek-, 638 az izraelita-, 217 a kereskedelmi kórházakban stb. Ezekben a gyógyulási arány 46.₄₆^o, a halálozási 7.₄₃^o ra rúgott. Egy-egy ezer beteg közt általában szenvedett: 23 tüdőlobban, 57 tüdőgyümőkórban, 111 oujakórban, 2 himlőben, 3 vör-

henyben, 3 kanyaróban, 41 hagymázban, 2 váltólázban, 3 sülyben stb.

A halálozás 457-tel nagyobb volt, mint 1863-ban. Összesen meghalt 6574, és pedig 3630 fi- és 2944 nőnemű. Életidőre nézve volt: 0—1 évesig 2184, 1—10 éves 1108, 10—20 éves 265, 20—30 éves 499, 30—40 éves 754, 40—50 éves 675, 50—60 éves 497, 60—80 éves 501, 80 éven felül 93. A halál indokát tekintve, volt 314 halvaszületett, 234 veleszületett, 150 aggyöngeségben, 15 himlőben, 85 vörhenyben, 16 kanyaróban, 388 hagymázban, 40 vérhasban, 259 tüdőlobban, 1306 tüdőgümőkórban, 797 rángásokban, 140 hűdésben stb.

Született 6609, és pedig 3412 fi- és 3197 leánygyermek; ezek közül törvénytelen volt 2335, tehát ez utóbbi 35.34% aránynyal.

Házasult 1296 pár. és pedig 69-czel, kevesebb mint 1863-ban, és 221-el kevesebb, mint 1862-ben, és csak 80 gyermekkel született több, mint 1863-ban. A házasultak közt volt: 957 római kath., 94 evang. ág. hitv., 44 ev. hely. hitv., görög nem egyesült 0, és izraelita 201. Született: róm. kath. szülők után 5014, evang. 528, görög nem egyes. 12, zsidó 1055.

Május 29-én a mathem. és természettudományi osztályok tartottak ülést. Ugyane napra esvén a Nádasdy-féle pályaművek bemutatása; egyszersmind összes ülés volt.

Az osztályülésben két, valóban akadémiai előadást hallottunk.

Lenhossék József egyetemi tanár e napon foglalá el székét az akadémia azon osztályában, mely őt már a külföld intézetei által is kitüntetett tudományos érdemeiért lev. tagjául választotta. A „középponti idegrendszer szürke állományának görösői és valamennyi abból eredő ideggyökök középponti tájviszonyairól” értekezett.

Bebizonyítá értekező, hogy a gerincz-agy szürke állománya egészen a nagy agy középponti szerveinek belsejébe hatol szakadatlanul, és négy oszlopból áll, melyekhez a nyúlt agyban még két más csatlakozik. Kifejté továbbá, hogy az egyes ideggyökök ismert élettani működésének megfelelőleg, a tisztán mozgatók és érzők mindkét oldalon egy bizonyos oszlopból fejlődnek ki, míg a vegyesek úgy ezek mindkettéjéből, valamint a mindkét oldalon fellépő új oszlopokból indulnak ki, — minél fogva Lenhossék ur mozgóknak, érzőknek és vegyeseknek nevezte el azokat.

Ez előadás alatt, az érintettek pontosabb magyarázása végett, a görösői boncztnai készítmények nagy gyűjteményét mutatá be értekező, s azokból néhányat kézi görösővekben köröztetett. Az ily görösői boncztnai készítmények készítése körül már az összes tudós világ ismeri értekező rendkívüli virtuozitását. S e görösői mutatóványok mellett Schulhof Mór által készített igen szép részletes rajzokkal és Thanhoffer Lajos orvostan hallgató által készített nagyobb körrajzokkal is ügyekvék értekező szemléletivé tenni nagyérdékű előadását.

Az értekezés rajzokkal együtt valószínűleg az évkönyvekben fog megjelenni.

A másik, szintén nagyérdekű előadásban Than Károly lev. tag egy tudományos vitát ismertetett meg, mely a legközelebbi években a vegyészeket élénken foglalkodtatta.

E vita a légnekem és gőzök térfogati törvényének általános érvénye körül forog, a melynek végleges eldöntése a vegytanra igen nagy fontossággal bír, akadémiánkat pedig közelebbről érdekli, a mennyiben Than Károly úr a múlt é. febr. 22-én tartott ülésen e kérdés megoldására vonatkozó saját vizsgálatait az akadémiában tette közzé. E vizsgálatokból határozottan kiderült, hogy azon kísérletek, melyeket St. Claire-Deville párisi tanár közzétett, az érintett törvény általános érvényét nem dönthetik meg, és pedig azért nem, mivel Deville úr főkísérleténél a leglényegesebb feltételek egyike nem volt betöltve, — a mely feltételnek Than kísérletei megfelelően, ellenkező eredményt adtak. A Deville úr kísérleteiből vont következtetés jogosultságát Wanklyn és Robinson már Than vizsgálatainak közzététele előtt kétségbe vonták. Miután Than vizsgálatai a Liebig-féle évkönyvek, s majd az Annales de Chimie et de Physique folyóiratok útján Deville úrnak tudomására jutottak, utóbbi főkísérletét ismételte, a hiányzó feltétel kielégítése mellett, mely első kísérletétől ugyan lényegesen eltérő, de azzal nem egészen ellenkező eredményt nyújtott. Than eltérő szerkezetű készülékével nem ugyanezen eredményre jött, minek okát Deville úr a készülék némely hiányában véli rejleni.

Még mielőtt a párisi akadémia értesítőjében megjelent értekezés Than kezéhez jutott, Wanklyn a Philosophical Magazin-ban már válaszolt Deville úr értekezésére, melyben határozottan kimutatta, hogy Deville második kísérleténél is csak részben, nem egészen tett eleget a kérdéses feltételnek; mely alkalommal egyszersmind azon ellenvetéseket is, melyeket Deville úr Thanunk kísérletére vonatkozólag tett, oly helyesen megczáfolta, hogy Than nem tartja szükségesnek azon ellenvetésekre részéről külön is válaszolni, kivált miután Deville utóbbi értekezésében a kérdéses térfogati törvény érvényét legalább hallgatva maga is elismerni látszik.

E rajzokkal kísért, nagyérdekű előadás után, melyet Than világos előadása után nem szakember is könnyen fölfoghatott, némely közlési tárgyak kerültek szőnyegre.

IRODALMI SZEMLE.

Lettres de Mme de Sévigné. Recueillies et annotées par Monmerquée, nouvelle édition.

Hachette párisi könyvtárus Franciaország nagy íróit új, gondosan átnézett s a régi, eredeti szöveg szerint helyreállított kiadásokban bocsátja közre, és Sévigné asszony levelei, a tudós Regnier által helyreállítva, csak az utóbbi hetekben jelentek meg. E híres leveleket Cicero leveleivel szeretik párhuzamosítani; miért ne tennők ezt mi is? Teszszük annyival inkább, minthogy Cicero levelei, Fábian Gábor jeles magyar kiadásában, szintén csak tavaly jelentek meg teljesen *), s minthogy e részben oly biztos kalauzt követhetünk, mint Boissier **). E kétféle levelek nem csak irodalmi becsök tekintetében, hanem abban hasonlítanak egymáshoz, hogy alaposan megismertetnek a társadalommal, melynek közepette szerzőik éltek.

A levélírás mestersége kiveszőben van. Egyfelől a hírlapok gyorsan és mindenfelé kikürtölik az újságokat, másfelől a mindennapi postai közlekedés könnyűsége az embereket elkényeztetvén, mivel akármikor írhatunk, csak akkor írunk, mikor már nagyon szükséges, ekkor is csak a szükségeseket, holott a levelek egyik bája éppen a fölöslegesben, a kényelmes csevegésben rejlik. Korunk üzér-szellemi s a táviró általánosabb használata, féltő, hogy végkép ki fogják irtani a levélírást.

De a levélírás fénykorában is, midőn napokig készültek egy-egy levélre, kevesen írtak jó, azaz szép leveleket. A ki kedves levelet akar írni, eleven és mozgékony képzelődésének kell lenni, mely minden iránt s minden pillanatban fogékony, egy tárgytól hirtelen át tud csapni máshoz. Azonkívül bizonyos kacérságnak is kell benne lenni, a mivel tetszeni kívánjon annak, a kihez ír, s minélfogva —

*) Cicero összes levelei időrendes sorozatban. Fordította s magyarázó jegyzetekkel, mutatókkal ellátva kiadta F. G. a Kisfaludy-Társaság pártolása mellett. Hét jókora kötet 8 rétbén. 1861—1864.

**) „Cicéron et madame de Sévigné.“ (Revue d. deux Mondes, 1865, Tome LV. 977—1009. l.)

mint már Labruyère megjegyezte — a nők általában szebb leveleket írnak, mint a férfiak.

E tulajdonságok tán senkiben sem voltak meg oly mértékben, mint Ciceróban. Soha ki nem elégíthető hiúsága, változékony benyomásai, az események hatása, mely ragadja, épen levélíróra avatják őt, s egyéb munkái, például beszédei, szintén csak a levélírói jelességei által kitűnők és eredetiek. Közhelyei jobbadán elavúltak, pathosza hidegen hagy, retorikája mesterkelt, de elbeszélései s arcképei még most is a legélénkebb hatásúak. E jelességek azonban sokkal inkább kitűnnek leveleiben, mert itt szabadabban mozog s őszintebben átengedi magát hajlamainak. Ha valamelyik barátjának ír, nem gondolkodik oly sokáig, mint a mikor a néphez készül szólni; első benyomását tükrözteti vissza elevenen és szenvedélyesen, a mint lelkében megterem. Rá nem ér magát erburkolni, s olyannak mutatkozik, a minő. Minden levele, hangulatának hű és eleven képe, s mennyi mindenféle hangulaton ment keresztül! A falusi magány édessége, a közügyek lázassága, a száműzetés levertsége, a visszatérés diadalma, a rémület a veszélyek közepett, a düh a zsarnokok ellen, s nyomban tréfa és enyelgés, ha valamelyik jó barátja fölvidította!

E kellemes változatosság, a hangnak ez a hirtelen átesapódása, található Sévigné marquisé leveleiben is. Az ő képzelődése is oly eleven és mozgékony; ő is meggondolás nélkül átengedi magát első felindulásainak; rajta is a tárgyak uralkodnak, s az öröm, melyet valamelyikből merít, épen akkor a legnagyobbnak látszik előtte. Mindenütt jól érzi magát, falun szintűgy, mint Párisban, nem lelki tunyaságból, hanem természete eleviségénél fogva, mely őt egészen a pillanat benyomásainak rabjává teszi. Midőn a nagy világból, mely neki eleme, bretagnei magányába vonúl, attól féltik, hogy agyonunja magát; ő pedig oly boldognak érzi ott magát, hogy vissza sem akar térni Párisba. De visszatérvén, megint a világi élet örömei foglalják el egészen. S arcképei szintoly elevenek és találók, mint Ciceróié, sőt ékesszólása sem csekélyebb. Példa rá az a levél, melyben Louvois halálát írja le.

A hirtelen benyomások felületesekek is szoktak lenni, s a kit képzelődése ragad, gyakran meggondolatlanul beszél, minek következtében véleményei között ellenmondások merülnek föl. Ez ellenmondásokat a delnőnek elnézzük, de Cicerónak, az államférfiúnak, már kevésbbé bocsáthatjuk meg. Minden embernek vannak gyöngeségei, s a legerényesebb szíven is kelnek olykor érzelmek, melyekért pirálni kell. E gyöngeségeket, alacsonyabb érzelmeket az erkölcsi erő legyőzi, de a fegyelmezetlen képzelődés nem bírja visszatarítani, kibeszéli, mi több, le is írja: s a mi különben csak mulékony köd volna, a levél betűiben maradandó valósággá örökül, vádló tanúvá lesz. Az ily eleven, csapongó lelkűeket aztán saját terhelő vallomásaik ellenében kell védelmezni, mert magok rosszabbaknak tűn-

tetik föl magokat, mint a minők. Így járt Cicero is. A jelleme ellen emelt vádakát könnyű volt a leveleiben talált saját szavaira alapítani, s e vádak annál inkább elterjedtek, mivel az emberek többsége, nehezebb fölfogású levén, a betűhöz tartja magát, s nem képes a hevenyében kiszalasztott szavak értékét a pillanatnyi föllobbanás mértékéhez képest leszállítani, sem igazi értelmöket a bizalmas beszélgetésben oly igen szereplő külön jelentés, vagy épen finom gúny alapján meghatározni. S Cicero bizalmas, igaz, nem egyszer meggon-dolatlan nyilatkozatainak durva félreértésében, kivált német tudósok tüntek ki.

Cicero és Sévigné asszony leveleinek irodalmi érdekét sokkal felülmúlja még történeti érdekök. S e részben nem az a fő becsök, hogy körülményesebben adják elő az eseményeket, hanem, hogy a múltat azon bizalmas és családi részleteiben mutatják föl, melyeket a történetírás mellőz s melyekről nem is tudnánk, ha ők ki nem fe-csegték volna. Titkokat tárnak ki, melyekkel az akkori társadal-maknak szívébe hatolunk.

A köz- és a családi élet között rendesen van még egy harma-dik, melyet a franczia világ nak nevez (la vie du monde), mi pedig a műveltebb körök életének vagy a voltakép társadalmi életnek ne-vezhetünk. Összejövetelekben áll, s tárgya a művelt és bizalmas tár-salgás. A rómaiaknál a convivium-mok és circulu-sok (lako-mák és társalgó-körök) voltak ilyen találkozók. A lakomák annyiban különböztek a mi estélyeinktől, hogy nők, legalább becsületes nők nem vettek bennök részt, miért is gyakran kicsapongásokká fajultak. Nemesebbek voltak a társalgó-körök, s itt nem volt oly nagy baj a nők hiánya. Nevezetes emberek társalgásai voltak ezek pihenő óráik-ban, s Cicero szép dialogusai közelebbről megismertetnek velök. A gyülekezés helye majd valami dús könyvtár, majd valami villa a vi-déken. — A társalgás könnyed, kellemes, ha nem is oly fesztelen, mint Plato dialogusaiban, s érezni, hogy nagy urak eszerélik ki esz-méiket. Cicero kitünő társalgó lehetett, s efféle társalgás szabályait is jelesen állítja össze a kötelességekről szóló értekezésében. „Kellemesnek kell lenni, úgymond, s kerülni a makacskodást. Az ember ne ragadja magához a szót mintegy a maga tulajdonát, hanem másokat is hagyjon szólani. Jó, ha mindenkire sor kerül. . . . Rend-szerint magán ügyekről, a köztársaságról vagy tudományról és mű-vészetről van szó. Ha ezen tárgyaktól eltérnek, vissza kell hozzájuk vezetni, de válogatva, mert nem mindenki szereti mindig ugyan-a-zon tárgyat. Meg kell vigyázni azt is, mikor szűnik a beszélés ér-dekes lenni, s nemcsak megszólalni kell tudni idején, hanem elhall-gatni is.” Sévigné asszony körül is vannak ily társalgó-körök. Csak-hogy a XVII. század főemberei nem beszélgetnek a közügyekről, ezt a korlátlan hatalom nem engedi; legfeljebb susognak rólok. An-nál nagyobb tér nyílik a termekben az egyéni viszonyok, szívbeli titkok, szenvedélyek feszegetésének, s annyal inkább, minthogy

e termekben a nők uralkodnak. Egy másik különbség a római meg a francia körök közt, hogy amazok ritkábban kerültek össze, nem voltak oly rendesek és időszakosak, mint a francziák. A római társaság színe többnyire véletlenül találkozott itt vagy ott, míg Párisban például a Rambouillet-palota termei naponként, Seudéry kisasszonyéi meg szombatonként nyitva állottak. A rómaiak nem is igen érték rá társalogni, fontosabb dolgaik is voltak; a francia nemes ellenben nem tudott hova lenni idejével. Rómában a közügy, bölcseszett és ékesszólás, Párisban a szerelem, színház és irodalom a társalgás fő táplálékai, s ez a társalgás, mely mindennapivá lesz, annál nagyobb hatást gyakorol az erkölcsökre. De nem csak jó hatást, hanem roszt is: az örökös surlódás nem csak udvariasbbá, finomabbá teszi az embert, hanem silányabbá is. Bárdolatlanságával együtt csökken eredetisége is; a nyelv simább, de erőtlenebb is lesz; a természetességet kényelmes szabályok váltják föl; az emberek gondolkodni és beszélni is úgy kezdenek, mint a hogy lépnek és köszönnek, s a szenvedélyek és eszmék azon illedelmes és fagyos egyformaságba öltöznek, melyet a saloni emberek magaviseletében tapasztalunk. Sévigné asszony szerencsés természete ellentállott a termék egyéntelenítő hatásának; benyomásai elevensége mindig visszavezette őt az igazsághoz, s bár mindig mások között forgott, s pedig jó kedvvel, mégis épségben megőrizte egyéniségét. A Rambouillet-palota, hol első ifjúságát töltötte, veszélyes hely volt, de ő csak a jót sajátította el belőle: a gondolatok, a styl finomságát, és az élet ismeretét. Az álszemérmert sohasem ismerte s mindent a maga nevéen nevez. Nyelve természetes, élénk, merész, s nincs benne semmi saloni izetlenség. Szóval, ő a termekben minden jót eltanult, minden roszt nélkül. S a tárgyak, melyekről Sévigné asszony barátjaival (például Corbinellel, La Rochefoucaulddal) beszélget, olykor szintoly komolyak, mint Cicero dialogusaiban. Az élet legkényesebb kérdéseit tárgyalják, mint a kötelességekben, a halálról értekeznek, mint a Tusculanákban, sőt azon „ismeretlen földekre“ is behatolnak, melyek felé Cicero a Scipio álmában tekinteni is alig mer.

A római meg a francia családi élet között, a mint azt e két rendbeli levelek előttünk föltárják, nagyobbak a különbségek, mint a hasonlatosságok. A nőknek ugyan már Cicero idejében is a férjjel csaknem egyenlő állásuk volt a családban, sőt a közügyekre is kezdenek befolyni, de a család fontossága a rómaiaknál mégis másodrendű. Tudjuk, mily érzékeny szívé volt Cicero, mégis atyja halálát csak úgy melleleg jelenti egyik levelében, melyben különben szobrok vásárlására kéri föl Atticust. Szintoly szárazon jelenti fia születését, leánya eljegyzését; pedig tudjuk, mily forrón szerette kivált az utóbbit. A családi érzések ugyanazok voltak, csak hogy a közügy előtt, mely az ókori emberek lelkében a főhelyet foglalta el, háttérbe szorultak. A XVII. századbeli társadalomban már sokkal nagyobb fontossága van a családnak, de súlypontját még az sem he-

lyezte egészen a családba, mint a mai társadalom, hanem a salonnokba. Az első-született fiú kedvéért a többi gyermeket fölálodozzák, zárdákba temetik; de még az első-született fiút is a cselédszobákban nevelik s anyja éveig sem látja.

Van egy két pont, melyben Cicero és Sévigné asszony kora nagyon hasonlít a miénkhez, Cicero leveleiből meggyőződünk, hogy a pénzügyek minden más ügy fölött uralkodtak s olykor a legkitűnőbb férfiak is fölálodozták meggyőződéseiket érdeköknek. Sévigné asszony leveleiben szintén van alkalmunk tapasztalni, mit mindent nem követtek el az emberek akkor is, csak hogy meggazdagodjanak. E tekintetben tehát a mi korunknak nem kell oly igen szegyenkeznie elődeitől. A másik, a mi némileg vigasztalhat, az, hogy a jellemek Cicero és Sévigné asszony korában sem voltak oly szilárdak, mint néltán képzeljük, s a mai korban felnőtt jellemtelenségnek akkor is számos példájára akadunk. Cicero körül, a legbecsületesebb pártemberei között, annyi az aljas, hogy Brutus és Cato pirúlva küzdöttek oldaluk mellett. XIV. Lajos nemesei pedig — szintúgy főnkre jutva, mint a rómaiak — valóságos koldusai a királynak, s mily alávalóan koldúlnak! Rohan testvérhugát ajánlja föl neki, Villarsceau unokahugát, Soubise nejét; Bully pedig „addig akarja ölelgetni térdét, míg erszényéhez érkezik.” Hát még nyomorúlt ármányaik, féltékenykedéseik egymás között, szolgálai csúszás-mászásuk a hatalmas miniszter előtt, szemtelen gögjök a megbukott miniszter irányában! stb. A mi korunk e tekintetben tán mégis jobb — ha nem is mindenütt.

A főkülönbség Cicero meg Sévigné asszony levelei között az, hogy az utóbbinál minduntalan szerepelnek a vallásos foglalkozások, Cicero leveleiben pedig ezekkel épen nem találkozunk.

Cicero, ki bölcsési munkáiban a lélek halhatatlanságát bizonyítja, leveleiben nem hiszi azt; s ha vizsgáljuk a régi sirok föliratait, az akkori társadalom általában szintén nem hitte. Vallásos kérdésekre nézve közöny uralkodott, az Isten létevel nem igen gondoltak, a jövő életben nem bíztak; s e hitetlenséget Ciceronak sikerült kiirtani elméjéből, de nem szívéből. Innen az ellenmondás a bölcsész meg a levélíró között. A XVII. században ellenkező látvány tárul elénk. Ekkor erős vallásos érzés uralkodik, s míg Cicero kortársai között a leghivőbbeket is megragadja olykor a közhitetlenség, Sévigné asszony idejében, megfordítva, a hitetlenek jönnek magokkal ellenmondásba, mert akaratlanul is hódolnak a közhitnek. A világi örömek középett is egyre fölmerül a halál, az ismeretlen jövő gondolata; s ha Sévigné asszony leveleit Ciceroéival összehasonlítjuk, észreveszszük, hogy a belső élet, melynek szinpada a lélek, teljesen megváltozott.

Sévigné asszony ajtatossga gyakorlatban elég lanyha volt, de különben buzgón ragaszkodott a jansenisták tanaihoz. Csak hogy nem tartozott azon alázatos keresztyének közé, kik a tudatlanságot nézik hitök legerősebb biztosítékának; ő merészelt gondolkodni hite ágaza

tai fölött, sokat olvasott, s igazán fölvilágosíttatni óhajtván, nemcsak olyan könyveket, melyek az ő nézetével egyeztek. Erős hitű volt, de nem nagy tisztelettel nyilatkozik Rómáról s a conclavékról, és némi gúnnyal említi, hogy „Retz bíbornokot bizták meg, szállítsa vissza oda a szent lelket.“ Kételyeit is őszintén nyilvánítja, s valami szigorú katolikus bizony nem lehet vele megelégedve.

Politikai tekintetben is ment minden szolgáltságtól. A királynak őszinte tisztelője, de bátorodik keserűen is nyilatkozni az udvarról, nem helyeselni minden intézkedését s tovább is szeretni azokat, kik az úr kegyét elvesztették. A hizelgést szívéből utálja s a monarchikus túlbuzgóságot nyíltan kárhoztatja.

S nem csak ő volt ily szabad véleménynyel, hanem — mint épen leveleiből látjuk — környezete is, melyhez az ország legelső emberei tartoztak; a miből következtethetjük, hogy az engedelmes-ség s alávetés színe alatt megvolt az ellenzéki szellem is, és szabadon ítélték, úgy vallásos, mint politikai kérdésekben. A XVII. század tehát koránsem különbözik oly nagyon a XVIII-iktól, mint első pillanatra látszik, és Sévigné asszony levelei megértetik velünk, hogyan haladt a leghívőbb s legmonarchikusabb század, tudtán kívül, a legforradalmibb s leghitlenebb század felé.

Mai korunk azonban mégis jobban hasonlít a Cicero, mint a Sévigné asszony korához. Akkor is, mint jelenleg, a szilárd hit hiányát tapasztaljuk, s a forradalmak azon szomorú eredményét, hogy az emberek mindenre ráuntak s mindenbe belenyugszanak. Kellemetlen jelen s bizonytalan jövő: minélfogva csöndes nyugalmat nem élvezhetnek. Átmeneti korszak mind a kettő, a legfájdalmasabb az emberiség történetében: a múlt hagyományai elenyésztek, a jövőnek képe még nem alakult meg, és senkisé tudja, mihez ragaszkodjék. Teljesen értjük, hogy Cicero kortársai az öreg Hesiodus szavaival fölsohajtottak: „Bár korábban meghaltam, vagy későbbben születtem volna!“ Ezért gerjeszthetnek bennünk Cicero levelei oly szomorú és élénk érdeket.

G. Á.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottmánya. Második osztály: Írók. VII. kötet. — E külön cím alatt is: Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592—1603. és Hidvégi Mikó Ferencz históriája 1594—1613, Biró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. n. 8r. IX. és 331. l.

Első közlemény.

Gr. Illésházy István följegyzései 1592—1603.

A fenczimzett kötet két érdekes adalékkal, „Gróf Illésházy Följegyzései“-vel és „Mikó Ferencz Históriája“-val szaporítá nemzeti történelmünk eddig kiadatlan kútfont. Ezúttal csak Illésházy „Följegyzései“ szolgálnak ismertetésem tárgyául.

E „Följegyzések“ a grófnak nádorra választatását megelőzőtt évekre, tehát azon időre esnek, a midőn országos hivatalánál fogva nem volt még befolyása az egész haza közügyeire, e szerint egy vagy más dologról aligha lehetett kellően részletes tudomása: társadalmi fényes állásánál s több eseményben személyes részvéténél fogva mindazáltal elég érdekesek, sőt fontossággal bírók azok, hogy figyelmére méltassa nem csak történetíróink serege, hanem a tudománykedvelő olvasó közönség is annál inkább, mert egészen Horváth Mihályig még tudásaink előtt is elásvott kincs valának.

„Följegyzései“-t ott kezdi a gróf, midőn a törökkel nyolcz évre alighogy meghosszabbított fegyverszünet megszegettével a boszniai pasa Horvát- és Tótországban, több apróbb váron fölül, Bihácsot, Hrasztoviczát és Klisszát 1592-ben bevenvén, Petrinia városot építetett s onnan az egész Túrmezőt rabolva bekalandozá. Sziszeket is ostrom alá fogta, s noha a felszabadítására sietett Erdődy Tamást igen megverte, azt bevennie nem sikerült. A fegyverszünet ily megszegését látván a magyar tanácsurak, Nádasdy Ferenczet és Illésházy Istvánt Rudolffhoz Prágába küldék, bírnák rá, nyúljon ő is önvédelmi fegyverhez. A követségnek az volt eredménye, hogy Rudolf Nádasdy Ferenczet ezer lovassal s ugyanannyi gyaloggal Zágrábba küldé, szeptemberben pedig Ferdinánd hg természetes fiát húszezerrel utána indítá, ezek azonban későn érkezének oda s az Andrásnap táján leesett nagy hó miatt mihez sem foghatva, szétoszlának.

Ámde Sziszek szálla maradt a törökök szemében. 1593-ki tavaszkor a boszniai pasa újra megszállta. Segítségére részünkről Erdődy Tamás bán s Auersperg tábornok alatt mintegy hatezer földnépe, karlovicziai és végbeliek gyűltek össze. Ezeknek a pasa tizennégyezer válogatott törökkel lest vetett s midőn amazok Sziszek felé indultak, ezek rajtok ütöttek, de a hadi szerencse annyira ellenök

fordult, hogy maga a pasa is oda veszett, népének nagy része is a Szávába fült. Hat hétre ezután a keresztyének, köztök Zrinyi György, Petrinia alá szálltak, de a segítségére mintegy hatezerrel jött beglerbéget megtámadni nem merték, sőt futva jöttek el Petrinia alól.

A török ingerkedések azon szándokára mutattak a szultánnak, hogy ez lángra akarja lobbantani a háború fáklyáját. Ennek meggátlásául Rudolf két évi rendes ajándékot szállíttatott Komáromba, békét kérve a töröktől. Hasztalan! A beglerbég azalatt Sziszeket meg szállta s bevette; mivel pedig a szultánnak egy húgafia egy pasával ostromkor a Szávába fült, ez annyira felbőszíté a török császárt, hogy nagy erővel hazánkra küldé Szinan nagyvezérét, ki oct. 2-án Veszprémet megszállá, s a tizenkétszáz őrség gyáva védelme folytán harmadnapra, oct. 5-én, bevette, Speziacasa Ferdinánd és Hoffkircher várnagyokat fogolylyá tette, az őrséget annyira felkoncizoltatta, hogy a magyarok közül többen ugyan, de a németek közül nagyon kevesen menekültek meg. Veszprém után, oct. 7-én, Palotára került a sor. A jobbadán németekből állott őrség a várnagyot, Ormándi Pétert, oct. 11-én a vár feladására kényszerítette.

Palota alól Szinán Tata alá indult. A veszély növekedtével a Dunántúl Nádasdy Ferencz, Zrinyi György, Hardeck Ferdinánd s mások mintegy hatezer, köztök hétszáz osztrák, fegyveressel gyűltek egybe, a Dunáninnen Pálffy Miklós főkapitánysága alatt, főkép Illésházy István buzdítására; tiz vármegye kelt föl, ha fölkelésnek lehet nevezni az egybeseregelt ezer lovast és gyalogot. Ezeket Illésházy oct. 14-én Mocsonakon mustrálta meg. Ott valának köztök Balassa Menyhért, Czobor Mihály, Révay András és Gábor és Forgách Zsigmond. Ezekkel Pálffy Komáromba szállt, hozzá csatlakoztak a Dunántúliak, s emigy, Szalay és Horváth Mihály szerint, mintegy negyvenezerre szaporodott a sereg. Ily tekintélyes erővel szemközt Szinán nem mert Tata alá szállni, hanem visszatérve Budára, seregét eloszlátá, ott ötezer válogatott jancsárt és négyezer lovast hagyva.

Nem úgy a keresztyén vezérek. Ezek oct. 19-án Komárom alól Székesfehérvár felé indultak és azon éjjel egyik külvárosát fölperzselték. De megtudván, hogy Hasszán budai pasa húsezerrel jő a szorongatott város megsegítésére, a következett éjjel alóla elvonultak, a szekerekkel, gyalog és lovas haddal Praun Rázmán komáromi kapitányt előre küldve. Azt azonban nem tudták, hogy Hasszán egy kis mértföldnyire útjukba szálla. Az utóhad csak hét vagy nyolcezeret tett. Ezeket Hasszán nov. 3-án támadta meg. Csátát vesztett. A magyarok győzelme dicső volt; tizenkétezer töröknél több halva maradt, tizennégyszáz fogolylyá lett, a keresztyének vesztesége nem tett tizedet.

Míg ezek túl a Dunán történtek, a Dunáninnen is elkezdett a hadjárat. Báthory István, Rákóczy Zsigmond, Dobó Ferencz, Homonnay István a felföldi megyékkel Teuffenbach kassai főkapitány vezérlete alatt nov. 14-én Szabadkát megszállva, azt 16-án bevették.

20-án már Fülel is ostrom alá volt véve; a segítségére jött török sereg megveretett, s miután Pálffy Miklós mintegy hatezerezzel magával a vívókkal egyesült, a keményebb ostromnak ellent nem állhatva, a füleki törökség nov. 27-én megadta magát. Dec. 3-án Szécsény alatt volt a tábor. A török fölgújtva éjjel a várat, kiszökött belőle. Ekkor a magyarok kérve kérték Teuffenbachot, vezeténe őket Nógrád alá; de ez attól vonakodott; végre csak két ágyút kértek tőle, azt is megtagadva, mindenestől visszament Kassára. Ámde Pálffyt az nem csüggeszté el, hanem ágyú nélkül is Drégely alá indult. Táborában ott volt Illésházy is. Dec. 7-én vecsernyekorban értek oda. A törökök a kastélyt fölgújtva üresen hagyták. Míg a magyarok tűzoltással foglalkodnak, a törökök estefelé a várat is lángba borítják s kiszökönek belőle. A magyar fegyver ennyi sükere úgy ráriasztott a törökökre, hogy Kékköt, Divényt, Somosköt, Bujákot és Holloköt önkényt odahagyták.

E szerencsés fejlemények folytatásra hevíték a magyart. 1594-ben Dunán innen és túl legott tavaszkor elkezdék a hadjáratot. Emitt Zrinyi György és Nádasdy Ferencz a fölkelte megyékkel Berzence alá mentek; a törökök, előbb fölgújtva, nem csak belőle hanem Segesd- és Szönyből is kitakarodtak. Amott mart. 7-én Mátyás főhg, hideg és rút időben, magyarok- és németekkel Nógrádot szállta meg; a törökök 10-én már feladták a várat. Ezért a budai pasa Budán fölakasztatta a béget. Nógrád alól Esztergom alá vonult a harminczötezernyi sereg. Az ország megfeszíté erejét, hogy a múlt évi szerencsés visszahódításokat fogánattal folytathassa. Pozsony-, Nyitra-, Trenesin-, Liptó-, Turóczmegyéket Illésházy István, Pálffy Miklós a hatósága alá rendelt megyéket, Vas-, Sopron-, Zalamegyéket Nádasdy Ferencz futá és lelkesíté. Urak, nemesek személyesen özőnlének a táborba; minden kaputól egy puskát és három frtot adának. Emígy Pálffy Miklós és Zrinyi György vezérek alatt húsz-ezer magyar gyűlt Esztergom alá. Az egész sereg fővezére Mátyás főhg, helyettese, Ungnad tanácsából, Hardeck Ferdinánd vala. Május 4-én Esztergom meg volt szállva. A vár és város falain oly rések törettek, hogy lóháton is bemehettek a katonák, mit Nádasdy Ferencz hadnagya, Sennyey Sándor, a várba fényes nappal meg is tett, sőt gyalogok tarackot is hoztak ki a résen. Ily előzmények után a várnak, melynek egyik fele sok eleség- és lőporral leégett, csak bevételét várhatta volna, hat héti ostrom után, a haza. Az mégis elmaradt a fővezérekről a katonaságra is elragadt erélytelenség miatt. „Mátyás herczeg — írja Illésházy — oly engedelmes ember lön, semmi büntetést az táborban nem mivele, és ezokaért sok számtalan emberölések esnek vala; egy nap sem volt, hogy magyart nem öltek; paráznasággal, részegséggel, vendégséggel, kalmár-árúval, udvari pompával úgy annira rakva vala az tábor, hogy nem az sz. istennek, de még az jámbor embereknek is iszonyú vala benne maradni. Az kapitányok, ha 10 órán az ételhez ültek, délután 4—5 órán részegen

keltek fel az asztaltúl, ki alunni ment, ki mulatni az mezőre Mathias hercege két hétig sem jött ki az táborból; öt-hat mérföldig mindenfelé az falukat, városokat mind elpusztították; az szegénységnek marhájokat, lovakat, barmokat elhordották pénz nélkül, az mezőn vetéseket mind elkaszálták, az lovaknak adták, annakutánna az kévéket is szabadon hordották mint ellenségét, és az lovak alját is abból vetették meg.“ Jellemző, a mit Illésházy ír, hogy a főhg Perlin nevű árkásztisztet egy holdvilágos éjen ezer német gyaloggal s egy magyarral küldött ki, kerülné meg sánczhely-kiszemelés végett, a várost. A török temetőben néhány, mintegy singes, követ ásván ki, e követek a németek törököknek véelve, Perlinen és a magyaron kívül, mindnyája, elhánnya fegyverét, elfutott. Perlin ezt elbeszélte a főhgnek, ki a következett éjjel, ugyanazon czélból, válogatott ezer németet és ötven magyart adott melléje. Ezek sz. Tamás hegye alatt, hol hetvenöt török egy váraesban vala, szemléstek. Észevevén őket a törökök, ketten közölök kivont karddal kijövének a hegyoldalba s megpillantván őket a németek, ekkor is, elhánnya a fegyvert, elszaladának, csak Perlin marada vesztig a magyarokkal. E gyávaságot Illésházy sok úr és köznép előtt szemökre lobbantá a németeknek. — A vár be volt volna vehető, de az erélytelenség miatt Párkány felől három bég és 3 — 4000 török vonúlt még be a várba. Ehez járult, hogy a sárga szilvától annyira betegedni s halni kezdett a német, hogy a tizenkétezerből alig tehetett szolgálatot kétezer. Ezalatt hirtelen érkezett, hogy Szinán a török haddal jö; erre a mieink fölgyűjtva a várost Kakat felé átkeltek a Dunán, gályáikat pedig Komáromba vontatták fel. Ez volt vége Esztergom tíz heti megszállásának.

Míg ezek a felvidéken történtek, az alföld is hadműveletek színhelye vala. Urak és nemesek fejenként fölkelve, Teuffenbach vezérlete alatt mintegy nyolcezer némettel Hatvan alá szálltak. Megsegítésére Hasszán budai pasa harminczkétezerrel sietett. Ezeket, átkelve a Zagyván, Báthory István, Forgách Zsigmond (Teuffenbach helyettese), nemesek és vármegyék, végbeliek, gyalog, lovas, nyolcezer, fogadták s megverték, de Hatvant, nagy veszteség után is, ekkor még nem vették be.

Szinán pasa a felső tábornak Esztergom alól elvonulása után kétszázezered magával három hétre érkezék oda s nyomban Tata alá ment. Parancsnoka, Paksy György, csak hatvan lóval, száz gyaloggal, ötven némettel rendelkezheték. A vár szánandó karban volt, mert Paksy Esztergom megszállásában vevén részt, löporát oda szállíttatta, Tatába csak Szinán oda érkezte előtti napon küldött s a Győrből számára szállított löport a törökök jul. 18-án elfogták. Ily körülmények közt a vár megvédésére gondolni sem lehetett. A csekély őrség tehát, mert Szinán jul. 18-án kezdé ágyúztatni a várat, jul. 22-én megadta magát. Hasonlót tettek, mert kevesed magokkal voltak, Baranyay Pál apát és Zádor János parancsnok, sz Mártonnal. Szinán jul. 31-én Győr alatt temett

E közben a tatár khán százezerrel Podoliába jöven, kijátszva az öt nagy haddal lesben várta Zamoiszky Jánost, álgyalog-úton a havasokon át Husztnál hazánkba tört be. Ezekkel Báthory István, Rákóczy Zsigmond, Homonnay István, Balassa Ferencz s más megyei s végbeli főurak valának szembeszállandók. Süker biztosítása végett fölhivták Teuffenbachot, sietne hozzájuk csatlakozni a németekkel, de az, szokása szerint, nagyon későn indula. Báthory összeszólalkozott a váradi s erdélyi hadakkal, hogy ezek is azon napon, órában és helyen legyenek, a midőn és a hol a tatárokkal megvívandók valának. Ezt a Moldovával és Havasalföldével együtt akkor már Rudolphoz hajlott erdélyi ifjú fejedelem, Báthory Zsigmond, készsége daczára megghiúsíták Kendy Sándor, Kendy Gábor, Kendy Ferencz, Báthory Boldizsár, Ifjú István, Somlyai Báthory István tanácsosok és Kovacsóczy János *) kanczellár, kik az erdélyi hadat nem csak ki nem bocsátották a tatárokra, hanem a fejedelem akarata ellenére sok ajándékot is küldének a khánnak. Báthory István kis serege mindazáltal megütközött, de szerencsétlenül, a tatárokkal. Az ütközetben Balassa Ferencz is elesett. A khán hada akadálytalanul vonult egész Győrig, a hol Szinánnal egyesült.

Itt a pasa „frigyét kívánt,” de a németek ellenzették. Győrt tehát, de ártalmatlanul a falaknak, lövetni kezdé. A vár megmentése végett fölkeltek a szomszéd megyék s az Esztergom alól felvonult kevés némettel Révfalunál táborba szálltak. Illésházy elégületlen a vezérekkel. Mátyás főhg és Hardeck „nem csak hogy tudatlannak valának az hadakozásban, de ugyan természet szerint puha és lágy emberek és gondviseletlenek valának; valamit tanácsban végeztek reggel, délig az elbomlott, és valamit délután végeztek, estvig ismét elbomlott.” Szintoly elégületlen Pálffy Miklóssal, a ki „mindennél többet véli vala magában hogy értene és németekkel ért vala.” Elégületlen Zrinyi Györggyel, a ki „sátorától nem megyen vala messze, malozsával, osztrigával igen vendégli vala az főfő urakat; laknak, vigadnak vala ez ifjú kapitányok, gondot egyik sem viseli vala; dűlás, fosztás, szegény-ember nyomorgatás bővelkedik vala az táborban.”

Szinán látva, hogy ágyúval Győrnek keveset ártand, Esztergomból szekerekken hajókat hozata, azokból Vének falunál beállítandó hidat készíttete. Sokan figyelmeztették a vezéreket, jó volna a Duna mellett sánczokat hányatni s azokból taraczkokkal a híd beállítását meggátolni. „De a kapitányok ezt csak vígan lakással mulatták el.” A szökevények megmondák már a híd beállítása óráját és napját, de senki nem gondolt vele. A hidat Szinán mondhatni akadálytalanul csakugyan berakatta s rajta azonnal sok ágyút, taraczkot vonatott a Dunapartra, éjjel seregét is költözteté rajta. Reggel szembeszálltak ugyan vele a mieink, de érzékeny veszteséggel (Révay Andrást ek-

*) Így; Farkas helyett.

kor teríté le egy taraczklovés). Következett éjjel a török sereg hátra volt része a győri oldalra, a német tábor pedig ugyanakkor a hidon a túlsó partra Óvár felé költözött át, a hova sept. 10-én, fölgyűjtva a löport s a szekereket minden fedezet nélkül Hédervár felé küldve, el is indúlt. Ezt látva a török, a szekerekre és táborra esék, de a távozókat nem üldöze. Ötezer társzékér sok hadi készlettel, odaveszvé, Mátyás Bruckba s innen Bécsbe szalada, a tábor pedig Óvárnál feloszlott. Győr védelmére legföllebb hatvan magyarral, hét-ezer német- és olaszszal Hardeck marada. Élelem, löpor- és egyéb szükségletekben hiány nem volt, Hardeck mégis sept. 29-én Győrt feladá, de a gyáva védelemért Perlinnel együtt következett évi jul. 15-én Bécsben fejezvéssel lakolt.

Szinán Győr alól Komárom alá szálla. Ennek parancsnoka Praun (Braun) Rázmán, német, alparancsnoka Starsich Farkas, magyar vala. A várban sem elegendő nép, sem elegendő élelem; mindkettőt Pálffy Miklós Érsekújvárból vizen küldött. Szinán hidat veretett a Dunán s innenről és túlról egyiránt lövette, de eredménytelenül, a várat. Ostrom alatt Csallóközöt pusztítva kalandozták be a törökök. Itt-ott, péld. Báron, Illésházy István háromszor, megpaskolák ugyan őket, de azért feles kárnyom marada utánok. Az alföldről s Csehországból segélyseregek érkezvé, Csallóközben ismét mintegy harmincz-ezer gyűlt össze a haza védelmére. A tábor oct. 25-én Püspökiről sz. Mihályfalvára, 27-én Nyárasdra szálla. A mieink közeledtére Szinán 28 án, néhány ágyút elhagyva, Komárom alól a túlsó partra kelt, a hidat elbontatta s harmadnapra egész táborostól tova költözött. A keresztyén tábor nov. 4-keig veszteg marada, azután eloszlott, bús emléket hagyva maga után, mert Csallóköz pusztításában versenytársa volt a töröknek.

Győr eleste nagyon megrémíté a magyarokat, meg egész Olasz- és Németországot. Rudolf segélykérésére a pápa, Fülöp s más fejedelmek pénzt és katonákat ígértek. A magyarok minden kaputól pórt 9, urat 6 frttal adóztattak meg s ezenkívül megróttak mindenkit, emígy készülve a veszély elhárításához. Ezt, legalább részben, Báthory Zsigmond eszközlé, ki a portától el, és Rudolffhoz pártolt. Ezt főnnebb említett tanácsosai hatalmasan elleneztek ugyan de szándokában meg nem ingathatva őt, jobbnak vélték, inkább egy ember veszszen el, hogysem az ország, s e végre összeesküdtek Báthory ellen, megfosztandók őt a fejedelemségtől. Tervök kitudódván, mindnyája életével lakolt; Báthory pedig, hogy tanúsítsa őszinte hajlamát Rudolf iránt, a Győr alól nagy zsákmánnyal, sok rabbal és szekérel visszatért tatárokat Oláhország- és Moldvában megverte, a zsákmányt tőlök elszedte, sok várost és várat elfoglalt, a bennök volt törököket levágta s mindezzel a szultánnak tümerdek kárt és boszúságot okozott. A porta szép szóval, követek által, sok ígérettel türekvék Báthoryt megnyerni, de az hajthatatlan levén, Szinánt nagy haddal küldé ellene, ki Gyurgyevónál hidon kelt át a Dunán.

Emígy a török nagy erő, mely 1595-ben hazánkra nehezült volna, másfelé lön alkalmazva. E fordulatot felhasználva Rudolf, seregét tavaszkor hazánkba indítá, Mátyás helyett most már Mansfeld Károly fővezérlete alatt. Ausztria ezer huszárt fogadott, Morva ötszáz lovast adott, kik Forgách Zsigmond alá rendeltettek. Mansfeld nagy tapasztalású hadvezér, azonfölül „igen istenfélő vala, semmi dülást, fosztást tenni nem engedett, és csak kicsin kárért is megöletti vala az rosz németeket; Samarjában, Csallóközben, fölakasztatott egy németet, egy sás-kévéért, mit levont volt egy pajtáról. Ez az németeknek sokszor sok szóval eleikben adta, hogy ne legyenek háladatlan az magyaroknak, kik sok és nagy országokat elfogyattak magokkal egyetemben az körösztényiség mellett, és minket németeket régen kiűzött volna az pogány országunkból, ha ezek nem voltak volna. Csak egy magyar drabantnak is süveget vett vala, és igen bőcsüllí vala őket.“ E jeles hadvezér jul. 1-jén Esztergom alá szállt. Az ostrom erős, a védelem bajnoki volt. Több rohamunk visszavetett. A szorongatott vár megsegítésére jött török sereg Esztergomon alól egy mértföldnyire nagy csatát vesztett. Nehány nap múlva Mansfeld megbetegedve, aug. 14-én vizen Komáromba vitette magát, hol a magyarok nem csekély bánatára meg is halt. A fővezérségben Mátyás főhög váltá őt fel. Ez Esztergom vivását folytatva, a vár sept. 1-jén megadta magát. Pálffy Miklós ezután a tábor egy részével Visegrád alá ment s harmadnapra bevette.

A Mansfeld behozta katonai fegyelem Mátyás alatt féktelenség-gé fajult. A vallonok, mintegy hármezeren, zsoldjuk ki nem fizetése miatt, a garanmelléki s erdőháti falvakat iszonyúan pusztították, embereket öltek, szüzeket, nőkön embertelenkedtek. Példájokat követve, sok német szintén megtagadta a tábori szolgálatot. A pápai katonák sűrűn halva Tar*) mellé szállottak. A vezérek közt is egyenetlenség. A tábornok Mátyás az innenső Dunaparra szállítá; Vác alá kétszer is elindultak s mindannyiszor visszatértek „és így az egész nyarat héjában és semmiben múltatták el, sok pusztítással és szegény Magyarországnak nagy kárával s nyomorúságával eloszlának.“

Mialatt ezek itt fenn történtek, Báthory Rudolfal szerződött s Mária-Krisztinát, Károly főhög leányát, is nőül kapta. Aug. 6 án történt meg a menyegző, mely után a völegény aug. 27-én az Oláhországot és Moldvát égette s pusztította Szinán ellen indult. Rudolf tizenkétszáz fegyverest küldött neki, magának harminczötezeze volt. Ennyivel kelle megvívnia Szinán százezerével. Brassó havasán átköltözve, serege túl a havason meggyónt s fogadást tön, hogy megvív a töle már csak öt mértföldnyire tanyázó török túlerővel. Erre azonban nem került a dolog, mert Szinán Báthory előtt eszevesztetten egészen a gyurgyevói hidig hátrált s itt seregét át kezdé költöztetni; de Báthory utána robogva, az utóhadat még a folyamon innen éré,

*) Így; T á t helyett.

megveré, sok marhát, száznál több tarackot és ágyút zsákmányul nyere, Gyurgyevót is bevevé. Ezzel a hadjárat be levén fejezve, Erdélybe visszatért; de míg Szinánnal foglalkodék, a lengyelek Zamoiszky vezérlete alatt Moldvát foglalták el. Rudolf és a pápa rábírták Báthoryt, hagyna Moldvának békét, ők megbékéltetik őt a lengyelekkel.

Báthory azon hiszemben, hogy a török nem hagyja abban imént vallott kudarczát, 1596-ki januárban kevesed magával Prágába rándult; mert a német birodalmi fejedelmek, hercegek, szabad városok, azonképen Ausztria, Szilézia, Morva adtak ugyan neki tizenhatszáz és másfélezer gyalogot, azt azonban keveselve nagyobb segélyt kért Rudolftól, a ki ígért is neki havonként huszonnégyezer frtot és ötezer embert, de meg nem adá, pedig az vajmi szükséges volt volna. A török ugyanis — nem sikerülvén neki télen át a velenceiek s angol királyné közbenjártával békére hajlítani Rudolft — kikeletkor megindulva, májusban ezerhatszáz tatárral Lippát szállta meg, de a vidék pusztításán kívül egyebet, Borbély György hősi védelme mellett azért sem tehete, mert Báthory huszonötezerrel Lippa segítségére sietett s a török nem merte őt bevárni, s csakis Temesvárnál állapodék meg. A fejedelem utána ment, a török ismét hátrált, de utóhadát utólérvén az erdélyiek, azt megverték, ágyút elvették. Ezen ágyúkkal Báthory Temesvár ostromához fogott, de kevés voltak miatt s más kellékek hiányában nem veheté be. Nehezték ostromát a tatárok is, kik táborát éjjel-nappal nyugtalaníták. Ezek ellen Temesvártól három mértföldnyire szintén győzelmes harczot viva s táborukat felzsákmányolván Temesvár alá, innen Erdélybe — mert Oláhországot a tatároktól, Erdélyt a lengyelek- és moldvaiaktól féltette — visszatért.

A magyar országgyűlés minden kapura 9, minden nemesre szintén 9 frtot vetett s ezenkívül megrótt mindenkit, hogy tekintélyes hadat lehessen összegyűjteni, mert híre futamodék, hogy a szultán személyesen fogja seregét vezetni hazánk ellen. Miksa főhg fő, Schwarzenberg alvezérré nevezetvén ki, alattok 30-ezernyi sereg gyűlt Óvárnál egybe. Pápa visszafoglalása volt czélul kitűzve, de e szándék megváltoztatásával Miksa Komáromnál átszállt a Dunán s Vácznak tartott; itt a török nem várta be, hanem fölgyűjtva a várat, júl. 25-én kitakarodott belőle. A mieink Vác alól aug. 13-án Hatvan alá indultak s azt 15-én meg is szállták, megerősödvé Teuffenbach öt- vagy hatezerével. A kétezernyi török őrség erőlyesen védte magát. A vallonok magok számára kérték ki a roham dicsőségét; rútúl visszaverettek. Németek, magyarok válták fel őket, hasonló eredménnyel. S midőn a kifárasztott törökök is betakarodtak a bástyákról, Pálffy Miklós a várfal alatt maradt néhány magyar gyalognak gyűszereket küldvén, a várat fölgyűjtatá s égése közben a hajdúk mindenfelől megrohanták, bevették s aztán a németek és

vallonok nem csak magokat a védőket, hanem a beszorúlt másfél ezer nyi nő és gyermek nagy részét lekoncezolták, a hullákat megnyúzták.

Mialatt Hatvannál ezek történnek, a szultán Szegedre érkezett, Miksa pedig annyira megijedt, hogy Hatvant lerontatva, Vácra s innen Esztergom alá, Teuffenbach-Eger felé vonúlt. A szultán Szegedről is az angol követet és titkárát, Kraykovics konstantinápolyi császári követnek rabbá tett hűsz szolgáljával, békét ajánlv, Rudolfhoz, hasonló czélból egy csauszt az erdélyi fejedelemhez is küldött. Rudolf az ajánlat elfogadása helyett a követet és titkárát maga elé sem bocsátá, hanem Bécsben letartóztatá. A csausz is Erdélyben hasztalanul járt. Ezt látván a szultán, Eger ellen készülé, mit megértvén Miksa, eltökélé, hogy seregét Báthoryéval s Teuffenbachéval, a vár megsegítése végett, egyesíti. Egerben ekkor várparancsnok Nyáry Pál vala, kihez Kerska nevű cseh és Thurn gróf adaték. Az őrség 1500 vallon- s németből és 1000 magyarból álla. A vár sept. 22-én meg lön szállva. Miksa Esztergom alól Vácra költözött, a török pedig Egerben löporral oly rombolást tett, hogy oct. 4-én az alsó várat bevette, mi annyira rájlesztett a különböző nemzetiségű őrségre, hogy a vallonok és németek föllázadtak és a réseken a törököt bebocsátották. Ennek daczára Kerskát s Besenyey György hadnagyot két káptalani pappal a feladás föltételeinek megállapítása végett a szultánhoz küldék, de hasztalanul, mert látván a törökök, közkben a vár, az alkudozásból misem lön. Kerskát a szultán letartóztatá, Besenyeyt a két pappal (ezek is a vár föladását sürgették) visszabocsátá. A vár tehát föladatott. Nyáry, Barcsay János s más előkelők foglyul vitettek; a vallonokat s németeket, megtorlandó hatvani magokviseletét, a török lekoncezolá, a magyarokat rabokká tévé.

Az ostrom folyama alatt Báthory több ízben sürgette Miksát, sietne Eger megmentésére; Pálffy Miklós hasonlót tett a német vezérekkel, iratott a főhggel s maga is irt a vármegyéknek, kelnének föl fejenként a vár segítségére. A veszélyhez közel fekvő megyék főurai, nemesei a földnépével együtt hajtottak a felhívásra; a távolabb eső megyék minden kaputól egy puskás gyalogot adának, a főurak és nemesek személyesen keltek föl, de a gyalogok közül sok vissza is szökött. Az őrség Teuffenbachtól, ki mindennap küldhetett volna, egyre kért, de nem kapott segítséget. A főhg Fülek alól küldött ugyan Pálffy Miklós alatt ezer magyar gyalogot (kik közt Pálffy Péter fia is volt) s ugyanannyi németet, de későn, mert midőn ezek Eger alá érkeztek, a vár előttevaló napon már török kézbe jutott.

Seregét Miksa elvégre Báthory 8000 lovasa- s gyalogjával egyesíté s a török ellen indúla. Elébe a szultán két főpasát 40000 válogatott emberrel és 41 taraczkkal küldött, kik Keresztesnél a Sárvíz mellett szálltak meg. Előhadunk azonnal fényes eredménnyel rajtok ütött s taraczkjaikat elnyerte. E kudarczot lemosandó, a szultán oct. 24-én egész táborával a keresztyének ellen azon hiszemben indúlt,

hogy ezek be sem merik várni tengernyi hadát. Csalódva, csatára berendezett táborát oct. 25-én előre toltá. A mieink a Keresztes vízén túl azon tervvel várták, hogy a Sárvízen annyi törököt, a mennyin diadalmaskodni remélhetnek, átbocsátnak, s ha ezeket megverik, a másik féllel könnyebben bánnak el. Táborukat szekerekkel bekerítve, a törököt csatakésszen várták. Annak előhada át akart a Sáron törni, de a mieink egész estig feltartóztatták. Másnap a mieink, ragaszkodva a már említettem tervhez, korán reggel csatára elrendezkedtek, parancsot adva ki, hogy „senki feje vesztése alatt elevent ne fogjon, zsákmánynak se essék, az Sáron által se menjen.“ A táborban Ormándy János és Bosnyák András parancsnoksága alatt a megyei gyalogokból tizezeret hagytak. Már hajnalban a vízen éjjel átköltözött tatárok körülrajlá a keresztyén tábor. Virradat után a török nagy had átmént a Sáron. A két tábor összetűzött. Mieinknek kedvezett a szerencse, mert visszanyomták s estefelé a Sáron átvérték és szultánostól futásra kényszerítették a törököt; de meg nem tartva a parancsot, lovasok gyalogok átrontottak a Sáron, némelyek a szultánnak 170 ágyú- és taraczkkal védett sátoráig hatoltak, hol a lövegek „hogy még az föld is megrendelt beléje“ elsűtettek ugyan, de kártalanul, mert a golyók a mieink fölött repültek el. Az egész török tábor a keresztyének kezébe jutott; ámde ezek a szaladók üldözése helyett neki estek a zsákmánylásnak. Ekkor egy csapat török és tatár rajtok üt, megszalasztja őket és velök megszalad az egész keresztyén had. Ennek egy része a bekerített táborba vette magát, más része Miksa főhggel, az erdélyi fejedelemmel, Báthory István az alföldiekkel Diósgyőr felé futott. A török, szerencséjükre, nem üldözte őket. Így veszett el a már megnyert ütközet. Nyereményül csupán az tekinthető, hogy az Egerben foglyul esettek, köztök Nyáry Pál, kik a nagyvezér sátorában fogva tartattak, kiszabadulának. — A bekerített táborba menekültek, köztök Pálffy Miklós, evének, ivának, s látván a vezérek és a sereg nagy részének eltávoztát, az egész tábor, ágyú, taraczk, löpor, golyók, szekerek, sátorok odahagyásával fölkerekedének. A török ezeket sem üldözte.

Másnap 8 óráig a török feléje sem mert táborunknak menni, csak a tatárok vették üresen maradtát észre. Ekkor földúlták. A csatát elvesztettük, de a török hadban is nagy volt a rendetlenség. Az ütközet napján a szultán, népének nagy részével, Szolnokig futott. Oct. 28-án a megmaradt török sereg, s a csataterről eltávozott, ott hagyva úgy saját, mint elfoglalt ágyúit, sátorait, melyek néhány nap múlva Egerbe szállítottak. A Szolnokig futott törökök közül sokan csak Konstantinápolyban álltak meg, s nem tudva, mint végződött az ütközet, azt híresztelték, hogy megverték őket s maga a szultán is oda veszett volna. E hír folytán Konstantinápolyban a törökök föllázadva, a keresztyéneket fosztogatni s a szultán kisebbik fiát trónra emelni akarták. De a keresztyének is önvédelemre keltek, sok törököt levágtak, s ha ezekhez nem szegődnek a zsidók, a város

uraivá lesznek. E zavarok közepett érkezett meg a szultán s úgy a lázongók, mint a hazánkból haza futottak közül sokat kivégeztetett.

Báthory Zsigmond 1597-ben a téli időt Prágába rándulásra használta fel. Rudolftól kikeletre 5000 embert, Erdélyre is ugyanannyit, azonfölül nejétől — mert „még menyegzőkor megbüvölték őt ördögséggel, hogy feleségével együtt sem lehetett, sem maradhatott“ — elválhatást kért. A szultán pedig csanszok által több ízben szólította őt fel, hódolna a portához vissza, csekély adó föltétele alatt Erdélyt, Moldvát és Oláhországot igérvén neki. Rudolf az elpártolástól következő levéllel törekvék őt visszatartóztatni:

„Magasság! Mit irtak Kedvességednek úgy a török fejedelem s annak vezérei, mint az angol követ, s mit válaszolt nekik, april 16-án kelt kedves leveleddel együtt vettük. Azokban veszélyes békealkudozást a hitszegő nemzettel találva, semmikép sem mulaszthatuk el véleményünket Kedvességeddel tudatnunk. Emlékezni fog Kedvességed, úgy írásban mint személyesen arról, mily gyakran érkeztünk s Kedvességed különböző időben, jelesül Tőlünk elmenetekor, Nekünk mit ígért legyen, miket ha emlékezetébe visszaidéz, elméjével, a melylyel meg van áldva, könnyen átlátja, mily istentelenség, biztalanság vagy beestelenség, Tőlünk s a keresztyénektől, kiknek pártjára oly vallásosan és ünnepélyesen állt, elpártolva, a bárárral s a birodalom zsarnokával alkudoznia. Idézzé emlékezetébe vissza, Mi s Általunk a legmagasb s legnagyobb keresztyén fejedelemk minő kitüntetések- és jótettekkel halmozták el és jövőre is halmozhatják és tetézhetik Kedvességedet; midőn a török frigy felbontásával Kedvességed Velünk szövetekezett, törekvéseit minő sükerrel áldotta meg az isten; a most élő s ezután élendő valamennyi keresztyénnél minő dicséretet és dicsőséget szerez magának, ha a keresztyénségért, mely Kedvességedtől csak nagy dolgokat ígér magának, ezentúl is állhatatosan fáradozand. Ellenben minő füstté válik máris szerzett dicsősége s úgy életét, mint mindenét, a mie van, midőn nem is vélné, rögtön kockáztató mennyi veszélynek és lesnek lesz Kedvességed kitéve, ha a törökben nagyobb reményt avagy oltalmat, mint a mi pártfogásunk- és barátságunkban helyezhetni s a nagyon megbántott hűtlen ellenben bízhatni vél. Hiszszük, hogy azokat, a miket a törököknek Kedvességed válaszolt, szándékosan válaszolta a végett, hogy az ellenség szándokait kellő időben játssza ki, őt hiú várakozással hitesse és saját javát annál jobban mozdítsa elő. E hiszemünkben készítjük, sürgetjük, siettetjük s a pápa és más fejedelmek segélyével gyűjtjük az erőt, hogy ne csak gyorsan és lelkesen megvédhessük magunkat az ellenségtől, hanem meg is verhessük s megkárosíthassuk őt. Nagy gondunk van rá, hogy megadjuk a Kedvességednek ígértük segélyt, szorgalmasan ügyelvén az ellen szándokai- és cselszövényeire, hogy egymást kellő segélylyel kölcsönösen támogassuk és seregeinket egyesítsük; meg vagyunk győződve, hogy Kedvességed is, szentül megegyezé-

síunk szerint, hasonlóan teend, midőn birtokainkat, mi a sokféle hír szerint valószínűnek látszik, ellenséges erő támadja meg. Mert ha Kedvességed, akár a törökök, akár az angol követ nyájas rábeszélései folytán, hajlandóbb volna a török békéhez, a melylyel többet látszik veszteni, hogysem nyerni: nem látjuk, Kedvességednek minő biztosságot adhassunk, vagy oly könnyelmű s Nekünk rejtélyesen tett ajánlatokra részünkről, a mostani viszonyok közt, mit határozzunk, ha a Tőlünk minap elfoglalt két fővárat, Győrt és Egert megtartani tette föl magában az ellenség. Van azonban, a miért Kedvességed e földön valódi dicsőséget, az égben örök jutalmat biztosan remélhet, ha elhagyva a változékony s Kedvességed hősi erényét gyalázatosan és rútul meghomályosító holdat, inkább sasszárnyak alatt, melyeken magasra dicséretesen emelkedhetni, erejét, a legnagyobb fejedelmek társulatában, ezentúl is az igaz isten fölséges dicsőségére használndja, s magát mint fejedelem, még pedig keresztény fejedelem viselendi. Nagyon kedvesen fogadandjuk tehát, ha Kedvességed mindazt, a mit az ellenség szándokairól megért és hírről vesz, Velünk ezentúl is közlendi: Mi is a megtudandók kölcsönös közlésére s igaz szeretetünk tanúsítására mindenkor a leghajlandóbbak leszünk. Kelt Prágában mint fönebb *).

Báthory Zsigmond gyanítva, hogy elpártolását aligha boszúlatlan hagyja a szultán, ennek készülleteit s érzületeit kipuhatolandó, Deák Mártont követül küldő Konstantinápolyba, okát adva elpártolásának, t. i. hogy a törökök rabolva sok kárt tettek az országban, Szinán Márkháznak adta volna az erdélyi vajdaságot stb, az erdélyiek tehát csak önvédelmi fegyvert fogtak Szinán ellen; de ha biztosítja őket a szultán, hogy azért nem áll rajtok boszút, készek hozzá visszahajlani. Ezt megértve a szultán, elismeré, hogy a megtörténtek híre nélkül estek meg, e szerint helyén volt az önvédelem s Deák előtt megesküvék, hogy nem csak megbocsátja az erdélyiek tettét, hanem oly kegyelmet is tesz velök, melyen az egész világ elcsudálkozik. Ezt még inkább bebizonyítandó, nem csak maga, hanem az anyja is az elbocsátott Deák által Báthorynak a következő levelet írták:

A szultán levele:

„Az uralkodók ura Erdély fejedelmének.

E levellem vételekor isten minden jóval áldjon meg. Emberedet a portámra írt leveleddel s a miket nekem írtál és szóval üzentél, mindent megértettem. Azonkívül Erdély fejedelmei az ottoman család iránt sohasem voltak rossz indulatúak, sőt inkább arra ügyeltek és törekedtek, hogyan nevelhessék hatalmunkat s nekünk önkéntes vonzalomból szolgáltak és ellenségei valának ellenségeinknek; ellenben ha bántalmazta őket, az ottoman család önként segítette az ügyefogyottakat. Midőn Szoliman, ama nagy szultán, a bécsi király

*) A levél elején Illésházy az évet és napot nem jegyezte föl.

ellen hadakoznék, őseink a tieiedet jobb kéz gyanánt vitték magokkal mivel mind Buda vivásakor, mind más hadjáratokkor, nem tagadták meg tőlünk segélyöket, így mindenkor nagy barátság egye-íté őket. — Ez okból ha te is ilyen érületben maradsz s azoknak, a miket a békéről irtál és üzentél, embere léssz, én is veled békét, melyet azelőtt sértetlenül tartottunk meg, kötni kész vagyok. Meg van a beglerbégeknek és végváarak más tiszteinek parancsolva, országodba katonákat ne bocsássanak, ott semminemű kárt ne tegyenek, alattvalóidat ne akadályozzák: viszont te is hagyd meg a tieidnek, határainkon semmi kárt ne tegyenek. Esküszöm az egy legfőbb úristenre és a nagy Mahomedre, hogy hitemben állhatatos leszek, ha felbontására okot más rész nem fog szolgáltatni. Ha pedig teljesíted azokat, a miket irtál, országodban éveken át békével uralkodhatol.“

A szultán anyjának levele:

„Valida szultána, a török császár anyja, Erdély királyának.

Isten minden jóval áldjon meg. Épen kellő időben küldött leveledet Ali csausz meghozta, s a ki csak hallá, hogy békéről gondolkodol, tettetted helyeselve igen nagyon dicsér; az tehát akarunk, hogy Erdély kárt a legcsekélyebb dologban se szenvedjen, s akárki a mieink közül oka lesz bármi veszekedésnek, meg fogja tartományotok hallani, azért miként lakol az meg. Tudod, hogy a bécsi királlyal békénk s frigyünk volt, ő azonban felbontva a béke kötelekeit, megtámadásunkra sereget gyűjtött, mit észrevevén a mieink, azt süket füllel nem mellőzték, hanem ellentálláshoz készültek, te pedig reményünkön kívül, a németekhez csatlakozál. Oda hajlunk egész akarattunkkal, hogy azon béke, a melyet boldog emlékü császáraink alatt élveztetek, fiammal most is egyesítsen benneteket. E levél kézbesítése után tieid közül küldj a portára egy okosat; ha embere léssz szavadnak, rajta leszek, hogy az előbbeninél sokkal biztosb békét élvezz.“

Rudolf azon hiszemben, hogy 1597-ben a törökkel megújúl, még pedig vett hírek szerint, a szultán személyes vezérlete alatt, a háború, mindenfelé segélyt kért. A lengyelek nem adtak, hanem száz évre frigyet kötöttek a törökkel, adózás föltétele alatt Moldvát kérve magoknak. A pápa. öcsese, Aldobrandini vezérlete alatt, 8000 gyalogot adott, a mantuai herczeg saját költségén 400 lóval jött, a német birodalom a múlt évi segélyt adá meg, Csehország és Morva pénzt küldének, melyen Rudolf francziákat, vallonokat, lovast és gyalogot fogadott; a magyarok minden tíz kaputól három lovast és három gyalogot adának. Emigy tekintélyes sereghez lehetvén remény, Rudolf Miksa fölhet s más főtiszteket, Magyarországból Pálffy Miklóst, Nádasdy Ferenczet, Illésházy Istvánt, Thurzó Györgyöt, Homonnayt más főurakkal együtt Prágába hivatá, a kikeletkor teendők fölött velök tanácskozandó. A németek tanácsa az volt, hogy a sereg csak augusztusban induljon, mert előbb nem állja ki sem

az olasz, sem a német a magyar égaljat, hanem elbetegesül, elhal, elszökik, leolvad; és Győr volna megszállandó. A magyarok tanácsa viszont az volt, hogy Rudolf egész hadát jun. 1-jén Buda alá szállítsa, nem csak azért, mivel Buda Győrnél gyengébb s ott a sereg könnyebb élelemzése fölényt adna a török fölött, hanem azért is, mivel ott mind az erdélyi, mind az alföldi haddal egyesülni lehetne; ott van továbbá a Duna, melyen a szükség szerint, átköltözhetnek vagy túl maradhatnak, és ha balul üt ki az ütközet, a végházak könnyebben megvédhetők; de ha Győr alá hozzák az ellenséget, csatavesztés esetében egész Bécsig vesztve van minden; jobb hát saját földén vinni meg az ellenséggel, mint saját házukba hozni őt. E véleményt osztá Báthory Zsigmond is, a kinek Rudolf 6000 embert, magyarot és németet adott segítségül.

Az idő tétlenül lön elvesztegetve. Rudolf fővezérré Miksa főhget, alvezérré Ferdinánd főhget nevezte. Ezek, Aldobrandini s más olasz főparancsnokok júliusban *) Bécsben újra összegyűlvén, hosszasan tanácskozás után abban állapodának meg, hogy Bécs mellett erős sánczba szálljanak, a várost védendők, s a törökkel, ha kell, ott vivandók meg. Fölhívaták Pálffy Miklóst és Nádasdy Ferenczet is, mert a magyarok közül csak e kettőnek hívének. Ezek a fennebbi érvekkel s más hadtani okokkal meggyőzték a németeket, hogy ha Magyarországot oltalmazni akarják, Németországot pedig elveszteni nem czéljok, Bécsnél alább kell jöniök. Nádasdynak tehát 200 lóra való fizetést adtak s őt a német sereghez vették; Pálffyt a megyék katonaságával Esztergom alá küldék, a németek pedig Óvár alá szálltak.

Pálffy Miklós, a Pestnél már táborba szállt budai pasát szemmel tartandó, jul. 1-jén Esztergomnál táborozott; a Dunántúliak, Zrinyi vezérlete alatt, állást a Rábánál foglaltak; az alföldiek, a hazánkra törni készülő tatárok ellen gátat vetendők, Husztnál az erdőket vágták be és őrizték. Rudolf seregének egy része olaszok, valonok, német gyalogok, 14-ezeren, Pozsony tájára csak augusztusban érkezének. Egybegyűlvén Pápa alá mentek, a hol 7 vagy 800 török vala. Ötöd napra bevevén ostrommal a várost, a törökök másnap aug. 20-kán, a várat hitre föladták.

Ezek történte közben Báthory Zsigmond a Konstantinápolyban járt Deák Mártont Rudolfhoz azon biztos üzenettel küldé, hogy sem a szultán személyesen, sem hada hazánkra nem jöhet, e szerint Rudolf serege, míg ő Szolnok alá száll, Buda alá siessen. A hadi tanács Buda ostromlását elhatározá s a sereget kétszer útnak is indítá ugyan, de a németek mindannyiszor mást gondolva vissza- s Győr alá parancsolták, „Buda — úgymond — ő nekik nem annyira kellene, mint Győr.“

*) Talán tollhiba j u n i u s helyett, mert Pálffyt jul. 1-jén alább már Esztergomnál találjuk.

Sept. 15-én a sereg Győr alatt azon a helyen volt, a hol Szinán táborozott. Magyar kevés vala. Miksa Nádasdy Ferenczet, Széchy Tamást, Dersffy Ferenczet, Tököly Sebestyént, Forgách Zsigmondot két-kétszáz lóval fogadta maga mellé. Győrben 1800 török volt. A keresztyén táborban átkos vetélkedés kapott lábra; együttes támadás helyett a francziák, olaszok, vallonok, németek, vitézségüket fitogtatandók, a vár alatt különkülön rontottak a törökre s mindenkör megverettek. A sereg Győr alatt már 20 nap óta fekvék s a várra még egyetlen lövést sem tett. Az mind természet által, mind mesterségesen annyira meg volt erősítve, hogy „egész Németország nem vehette volna meg oly rövid időn,” a török, meglehet, mégis féltette, mert a vezérpasa, megsegítése végett, előbb Fejérvárnál a pákozdi tóhoz szálla. Miksa e miatt annyira megszeppene, hogy Győr megszállásával fölhagyva, oct. 3-án Komárommegyébe ment át. A török oct. 8-án Tata alatt termett. Parancsnoka Vajda Kristóf vala 150 magyarral, némettel. Oct. 13-án az őrség „kiszalada, az magyar harczolva, az németek inkább elveszének.” A török 5 vagy 6 nap alatt a megrongált várfalakat újra megépíté s féltve Budát vagy Esztergomot, arra felé indúlt. A mieink Komáromnál átkelve a Dunán csakugyan Esztergom alá mentek, ott várandók be a törököt; ámde ez Tata alól egyenesen Budára ment, Temesvárnak, melyet Jósika István erdélyi kancellár 20000 lovassal és 8000 gyaloggal vett körül, segítségére sietendő.

A mieink a teendőkről tanácskoznak. Pálffy Miklós azon szempontból, hogy ha a török a pesti hidon átjö, Váczt, Nógrádot, Szécsényt hatalmába könnyen kerítheti, azt indítványozá, hogy Vácznál a Duna mellett hegyek közé szálljanak, ott magokat jól besánczolhatják, élelmöket el nem foghatják s a netán megtámadott végvárat bármelyikének segítségére siethetnek. Ettől a németek vonakodtak, „mert félnek vala, hogy a török reájok jőne és meg is vivna velök.” Végre nagy nehezen rábirták őket, hogy a markgróf és Basta György szemléljék meg azon helyet, a melylyel annyira biztatta őket Pálffy. A szemle kedvezően ütött ki; a tábort tehát Verőczére szállíták, a hegyeken és szorosokban kellő védelmekről gondoskodtak.

Meghallván ezt a Temesvár felé már útnak is indúlt vezérpasa, visszatért, Vác alá szállt és vivni kezdé. Váczt nem látva megvédehetőnek a mieink, a népet éjjel kivezették belőle, a várat pedig porral fölveltették; megmaradt részét a török égette le. Másnap a keresztyén táborra azon reményben indúlt, hogy ha hatalmába kerítheti az első hegyet, innen taraczkok- és ágyúkkal a keresztyéneket megverheti. A megtámadott hegyen magyar gyalogság volt sáncz nélkül; az estig tartott viadal a törökök kudarczával végződött. Másnap ugyanazon hegy nagyobb erővel lön megtámadva, de a magyar gyalogok ekkor már körülsánczolták magokat, lovas segítséget is, az egyik szárnyon ezer lóval Pálffy Miklóst, másikon ugyanannyi lóval Nádasdy Ferenczet, közepén szintén annyi lóval Kollonics Sigfriedet,

taraczkokkal kaptak. A török dühösen támadott, de a hegyek közül a sikra veretett ki, a hol, Szalay szerint, háromezzer halottja borítá a mezőt. A kedvező harc folyama alatt Pálffy, Nádasdy és Kollonics váltig üzengettek Miksának, most küldjön nekik segítséget, de ő a tábor zömét csak vesztteg hagyá. Más nap a pasa Pálffytól, hogy követeket küldhessen a főhghhez, hitlevelet kért, mit megnyervén, a törökök nov. 9-én éjjel Vác alól eltakarodtak, a mieink pedig Esztergom alá visszaszálltak s kitelvén a németek szegődött ideje, a tábor feloszlott.

Temesvár eredménytelen ostroma után Báthory Zsigmond, mert hazáját megoltalmazni képtelen, Erdélyt az oppelni hgségért Rudolfnak ajánlá fel. E végett Rudolf a németek közül Peczet, a magyarok közül Szuhay István váci püspököt és Istvánffy Miklóst küldé követekül Páthoryhoz, a ki összegyűjtván az erdélyi rendeket, előbb Jósika István kancellárt vasra vereté, jószágától megfosztá, azután mindnyáját Rudolf hűségére megesketteté; annakutána országát, nejét elhagyva, Oppelnbe költözött. Erdélyi kormányzóknak Pecz a váci püspököt és Istvánffyt tette, a kik azután Oláhországban Mihály vajdát is a bojárakkal Rudolf hűségére bizonyos föltételek alatt megeskettették, s Rudolf képében a vajdának megesküvének.

Az 1598-ki év sükerben gazdagabb volt. Pálffy Miklós télen át Schwarzenberg Ádolfal, akkoron bécsi parancsnokkal, Győr mikénti bevehetéséről tanácskozott. A két bajnok abban állapodott meg, hogy éjjel rohanják meg s kapuját belövik. Szándokuknak a körülmények is kedveztek, mert a törökök egy része Fejérváron az élelem eleibe ment, a várban csak 2000 maradt. A két hős 4000 vallon, német, magyar gyaloggal és lovassal indult el, két petardát vivén magokkal. Győrhöz közeledve oly tisztán ragyogott a hold, hogy a várfokról messze megláthatták volna a közeledőket. Pálffy s a többi hadnagy lovaikról leszállva térdre estek és segílyt kértek az istentől. A fényes holdat felhő borítá el. Ekkor a kapuhoz mentek. Az örök akkor vették őket észre, midőn már a hidon valának. Ekkor a petardákat a vaskapunak sütötték, azt beszakitották, megnyitották s minden bántalom nélkül bevonúlva a térre s bástyákra elosztaltak, az utcákon, hogy ne csoportúlhasson a török, 300 lovas puskást czirkáltattak. Mindez mart. 29-én éjfélt után 3 és 4 órakor történt. A törökök, ki eminven, ki amonnan, álmosan jöttek elő, de azért emberül védtek magokat. A pasa a kapu felé futtában esett el. Virradat felé a várban mintegy 700 török gyűlt össze s kirontva a mieink egy részét a kapun kinyomta. Ezt látva a lovassággal akkor még künn állt Pálffy, seregét a kapunak indítja, ő maga elől megy, lova, maga megsebesül. E lovasság visszanyomja a törököket, kik az utcákról egy bástyára szorúlnak, ott hősökként védve magokat. A védelem sükertelenségét látva, egyikök leszalad a bástyáról, a löport föllobbantja s azzal sok törökre és magyarra halált hoz. A megmaradtak Omer agával a várba szorúlnak, melyet csak akkor adnak fel, mi-

dön a vívók neki fordíták a bátyák ágyúit. Az örségből csak 300 maradt életben, kik foglyul estek; a keresztyének holtak- és sebesültekben 600-at vesztek. Győr bevételén nagy volt Rudolfnak és egész Németországnak öröme. Rudolf meg is jutalmazá a két hőst, „de nem érdemeik szerint;“ Pálffy-t szentelt vitézzé s családjában a pozsonyi főispánságot örökössé, Schwarzenberget győri várparancsnokká tette.

Ez évben tehát a kezdet, hadi tekintetben, fényes, dicső volt, csak melegében folytatni kellett volna. Ámde Rudolf a magyarokat nem fizette, a végházakban is kevés magyart. annál több németet tartott, de ezek zsoldját sem szolgáltatta ki; ha ki akartak a szolgálatból lépni, nem bocsátották el. Ennek az lön a következménye, hogy a végörök nem tűrhetve a koplalást, a közel falvakat s városokat pusztították, Esztergomban pedig úgy a németek mint a magyarok föllázadtak, tiszteiket a várból kiverték, többet közülök megöltek s ha zsoldjokat ki nem fizetik és meg nem kegyelmeznek nekik, a várat a töröknek feladni készültek. Ily viszonyok, pusztítás, fosztás közt Buda és Esztergom körül falvak- és városokból elszéledve a lakosok, belőlök s a fizetetlen végbeli gyalogokból támadtak a szabad hajdúk, kiknek száma csak a felső vidékeken többre ment háromezernél. Fizetésök nem lévén, a törökkel többnyire szerencsésen csatáoztak, Budán alól 20—25 mérföldnyire portyáztak, Baranyában, Somogyban a töröktől sok kastélyt elvettek, felprédáltak, leégettek.

Rudolf, hogy valamit tehessen a török ellen, minden országában gyűlést tartatott s katonák helyett csak pénzt kért, mert fogadott zsoldosokkal könnyebben vélt bírhatni. Pénzt kapott. A magyarok is, kivéve a pásztorházakat, összeirtak minden lakot, mindegyiktől 1 frtot, a főurak és nemesek saját erszényökből minden háztól fél frtot ajánlva, de úgy, hogy magok fogadnak lovasokat, adván nekik havonként 6 frtot s ezt 6 hónapig folytatják. Emígy 14000 német gyűlt össze. Fővezérré Rudolf (Miksát Erdélybe küldvén kormányzónak) Mátyás főhet tevé, melléje adván Schwarzenberg Ádolfot, Pálffy Miklóst és Nádasdy Ferenczet. A sereg, megszáporodva a megyék népével s végbeliekkel, jul. 31-én Tata alá szállt, más nap bevette. A török annyira megrettent, hogy Gesztet, Palotát, Veszprémet, Vázsonyt, Tihanyt, Cseszneket seregünk üresen találta. Fejérvárott akkor kevés török, kevés élelem volt; ha ráütnek a mieink, azt is könnyű szerrel beveheték vala, de mivel élelmet szállítani nehéz volt, vissza Győr alá szállának.

Az erdélyiek sürgetésére, mivelhogy fejedelem nélkül nem lehet az ország, Miksa aug. 10-ke körül Rudolftól kapott 6000 lovasal és gyaloggal s Kassa táján az ország pénzén fogadott 4000 magyarral, kormányzói székét elfoglalandó, elindult. Ámde ott nehéz föladat várt rá. Báthory Zsigmond, megünva oppelni lakát, Erdélybe visszavágyott, az erdélyiek közül némelyek visszahivogatták, a török had is megérkezve Csanádot elfoglalá, szemét azután Lippára veté, de megtudva, hogy Nagy-Váradon csekély az örség, ama he-

lyett ez alá szállt. Ily ziláltak voltak a viszonyok, midőn Miksa az erdélyi kormányzóságot vala elfoglalandó. Báthory megelőzte őt. Kolozsvárt termett. Megérkezte éjjelén ügyét a kolozsvári bíróval és tanácsossal rendbe hozza, mindenfelé leveleket küld, hogy megjött s fejedelmi székébe ül; reggel a mármár anyjához indulandó nejével kibékül s Miksának következő levelet ír:

„Fenséges Herczeg

Igen tisztelt Sógor ur!

Sok és fontos ok, kivált azon különös hajlam, melylyel a főséges osztrák ház iránt mindenkor viseltetem, a keresztyénség java, óhajta Magyarország épségének, melyet hajdani virágzásába visszahelyezni mindenkép törekvém, üdve és megtartása Erdélynek s a hozzá kapcsolt többi részeknek, melyeket ő cs. Felsége s a honnan elszakított, a magyar korona kormányzata alá közreműködésemmel visszacsatolva reménylék könnyebben és biztosabban megoltalmazni, sőt némelyeknek, különösen ő cs. Felségének, a kibén mint legbatalmasb fejedelem s legigazságosb uralkodóban minden reményemet helyezém s kebelébe, mint a fiúnak atyjaéba, csupán lelkem hajlamából menekülnöm kelle, ígéretei arra birtak, hogy résztint az enyéim révével, résztint őseim által szerzett és megtartott, termékeny, népes, jeles tartományaimat, melyekhez Európa kevés országa hasonlítható, minden vérontás, öldöklés, zenebona, költség nélkül, hirnevem, méltóságom s családom legnagyobb kárával, ő Felsége kezeibe adtam, annyi jószágtól megfosztatva ő Felsége lábaihoz borúltan csaknem meztelenül jöttem és valamennyi fejedelem csúfjává tétetve, nevemről megfélemedkezve, életem minden reményét csupán ő Felsége kegyébe helyeztem. Ámde mindezért mily méltatlanul bántak velem, mily rútul csalattam meg, maga Fenséged bölcsen átlátja; oly jeles tartományért kunyhókat, termékeny földért homokot, főségesen földiszított palotákért, pusztá véres falakat, dicső és dicséretes tettért hóbortosság vádját, jeles tetteim dicsőségeért gyalázatos hirnevet, keresztyén fejedelemhez illetlen szidalmakat kaptam. A többi, miket Fenséged idővel tudand meg bővebben, elhallgatom. Ráunva ilyen nem várt jutalomra, most hazámba vissza az enyéimhez jöttem s főséges és kedves nőmmel, ő Felsége részéről megszegett s meg nem tartott alkuk és szerződések által reánk ismét visszaszállt, tulajdon tartományomat birtokolom. Nincs tehát, a miért Fenséged Erdély kormányzásának roppant bajait magára vállalni, oly hosszú útnak fáradsalmait és akadályait szenvedni törekedjék, hanem azon erőt, melyet Erdélybe teste őrizetere magával behozni szándoka, inkább Eger vidékén az ellenség ellen fordítsa; emígy a legyőzött ellenség országába futand. Egyébiránt magamat ő nagy kegyelmű Felsége s a dicső osztrák ház javának stb.“

Említém, hogy a török, a tatár khánnal egyesülve, nagy erővel Várad alá szállt. Parancsnoka Király György volt. Harmadnapal a vívók megérkezte előtt Nyáry Pál, Rederer, Selestey János,

Sennyey Miklós alatt harmadfélezer német gyalog jutott be a várba, löport, golyót, 26 taraczkot szállítva bele. Az ostrom heves, de a védelem is hatalmas volt. A mieink 18 rohamot vertek vissza és sokszor kironrtva nagy pusztítást tettek a törökben.

Várad ostroma közben itt fenn Pálffy Miklós, Schwarzenberg, Nádasdy Ferencz oct. 4 én Buda alá szálltak. Eredménytelenül A várfalak jócskán rongáltattak ugyan meg, de a sok esőtől nagyon felázott föld miatt, mihez a nemzetiségek átkos vetélkedése is járult, a vár bevétele nem sikerült. A tábor e szerint nov. 1-jén Buda alól, a török pedig 3-án Várad alól tova vonult. A tatár khán, a szultán fölszólítására, hazánkban, Szalay és Horváth Mihály szerint Szegeden, Illésházy szerint Szerencsnél, s valamivel alább „Czobor-sz.-Mihályon, mit most az törökök Zombornak hívnak“ telelt s Rudolffhoz követeket küldött ajánlkozva, hogy békét eszközöl közte és a szultán közt, Követei azon válaszszaal bocsáttattak vissza, hogy a béke megköthető, ha a szultán mindazt, a mit Magyarországból bír, visszaadja.

Ily alapon a szultán alkudozásra nem is gondolt. A háborúnak e szerint 1599-ben megújulása volt várható. Rudolf az országgyűlésen segílyt kért. Az ország, Tótországgal együtt, 1000 gyalogot, lovast, 6 óra zsoldot, s ha ezen fölül szükség volna, minden négy kaputól egy óra egy-egy puskást ajánlott. A szultán Ibrahim nagyvezért nagy sereggel csakugyan Buda felé inditá; hogy pedig szükségét ne szenvedjen serege, az élelmi szereket, löport, golyókat hajókra rakatá s azokat egy pasa parancsnoksága alatt naszádokkal s gályával kísérteté. Tolnáig fel is jöttek szerencsésen e járművek; ámde itt 1152 összegyűlt szabad hajdú ráütöttek az éléshajókra, a törökök nagy részét, köztök a pasát, levágták; a hajókról a mit két napig kihordottak földbe ásták, a többit fölgújtották, Dunába süllyesztették; emigy 500,000 frtnyi kárt tevén a töröknek. Ez esemény két hónapig, míg más hajókat s élelmi szereket szerezhett, tartóztatá fel a török táborát.

A török hadat tétlenül várni nem lehetett Rudolf tehát, a német birodalomból a rátört spanyolok miatt segílyt nem várhatva, Csehország-, Morva-, Szilézia-, Ausztriából s egyébünnen 12,000 német gyalogot és 6000 fegyverest útnak indított, kik Mátyás fő- és Schwarzenberg alvezérsége alatt Győrnél s szigetközben szálltak táborba. Pálffy Miklós 4000 lovassal és gyaloggal Esztergomnál táborozott. Parányi erő a roppant török had ellenében! Ibrahim ugyanis a Duna túlszertján táborra zömével kísérté, „mert az hajdúktól félti vala,“ az újból fölszerelt hajókat; az innenső oldalon a khán jött 70000 tatárral. Cél Esztergom visszahódítása vala. Itt Pálffy Miklós parancsnokolt s a várat nevéhez méltóan megerősítte, szükségesekek ellátva, a németeket Győr alól aláhitta, Kakat felől erősen besánczolt táborba szállíttatta, ott várandó be velök a törököt. A magyarság, Nádasdy dunántúli népével szaporodva, 10-ezeret tett. Alvezérok Pográny Benedek volt. E sereg megszaporíttathatott volna még

a Tokajnál táborozott Basta 8-ezerével, de ezt Rudolf Erdélybe rendelte.

Megtudva a Buda alá érkezett Ibrahim, hogy Esztergom nagyon meg van erősítve s bevételére az idő is immár rövid, megszállás helyett követeket küldö mieinkhez, hogy ő nem háborúskodni jött, hanem békét kötni, e végre adjanak mindkét felől kezeseket s fogjanak az alkudozáshoz. Ajánlata elfogadtatott. A kezesek kicserélése után alkudozás helyéül Vácznál egy sziget választatott. Alkudozókul a mieink Kutasy János esztergomi érseket, Pálffy Miklóst, Nádasdy Ferenczet, Peczet s más németeket választották. Mig ezek a béke fölött alkuvának, a török, áthidalva a Dunát, a pesti oldalra jött, azonnal Vác alá vonúlt s a várost fölégeté. Akadálytalanul átkelve azután a nógrádi hegyeken. Drégelyt szintén fölégeté; a várat a németek üresen hagyták, de a török sem szállt bele. Látva a békealkudozók, hogy hátok mögé került a török, ők is sajkákon vissza Esztergomba mentenek. A török had is e város felé vonúlt. A keresztények azt végezték, hogy a sánczokban bevárják az ellenséget, de a németek, megmásva a végzést, az esztergomi oldalra költöztek át. Pálffy visszaköltözésre bírta ugyan őket, de másnap megérkezve a török, megint átkeltek a Dunán, táboruk helyére pedig a török szállt. Pálffy tanácsa ekkor az vala, hogyha már semmi kedvök megvívni az ellenséggel, legalább Komáromnál átkelve, szálljanak be Érsekújvárba és Nyitrára, mert a török máris rabolni kezdett. E tanácsot sem fogadták el, hanem Pálffy Esztergomban hagyva, a törökök hurogatása közben Komárom felé indultak. A török vezér újra békealkuval kínálta meg Pálffy, de azért 25000 törököt és tatárt rabolni bocsátott el, a kik két csapatra szakadtak. Az egyik Csejtéig tüzzel vassal kóborolta be a vidéket; a másik a Nyitra mindkét felén egész Tapolcsányig mindent fölégetett. A két csapat azután Kőbölkütnál táborba szállt, hova a török vezér is felvonúlt, Érsekújvárat akarván bevenni. Szerencsére nem ütött rá, mert a katonák, hadiszer, élelem Esztergomba levén belőle szállítva, könnyen bevehette volna. A helyett tehát azon az úton, a melyen ment, 20000 rabbal és sok harommal, visszaindult. A mieink, kikhez Komáromtól visszajöttek a németek, azt végezték, hogy utána menjenek s midőn hadának fele Kemencze és Berzencze (így; talán Börssöny)-nél átkelt a szoroson, ők az utóhadra üssenek. El is indultak; az előhad, magyar gyalog, 2000 huszár, másfélezer fegyveres Pálffy vezénylete alatt, a derék had Schwarzenberg és Nádasdy parancsnoksága alatt. A török átköltöztette már rahjait a hegyeken, csak utóhada volt még hátra, midőn hajnal felé a mieink negyed mértföldnyire megközelíték azt. Schwarzenberg azonban meglátván a török tábor sok tüzét, népét megállítá, Pálffyhoz sieté s őt a támadástól eltiltá, mondván: „ő reá bízta volna császár az hadat és ő számadása volna, és ő ilyen nyilvánvaló veszedelemben nem akarná az ő felsége hadát vinni.“ A magyarok kérték őt, bocsássa őket magokat a törökre,

„bár csak reá nézzenek az németek,“ de nem engedte meg nekik. „Nagy gyalázattal“ visszatértek tehát Esztergom alá s onnan apránként eloszlott a tábor.

A visszatért török had Pestnél szállt táborba. Vezére ismét kezsküldésre és békealkura hívta föl Pálffy. Ez odáig vitte a dolgot, hogy 13000 rab volt már, szabadon bocsátás végett, kiválasztva. Pálffy a teendők iránt Mátyásnál, ez ismét Prágában Rudolfnál tudakozódék. A törökök 15 napig hasztalanul várván választ, a rabokat magok közt elosztották s nov. 3-án Buda alól elmentek. A tatárok az alföldön is pusztítottak s 3-ezernél több rabot vittek el magokkal.

Míg Magyarországon ezek történtek, Erdély is fontos események színhelye volt. Ezeket azonban, mint későbbi közleményeknek tárgyait, mellőzöm.

A török 1600-ban is megújítá békeajánlatát. A németeknek, „mert megfárasztottuk, úgymond, őket,“ ahoz nem volt ugyan kedvök, Pálffy tanácsára mégis Esztergomba hívták meg a török biztosokat. Rudolf Kutasy János érseket, Illésházy Istvánt, Peczet és Sythangert bízta meg az alkudozással. Ebben tanácsolója, Pálffy Miklós, részt nem vehetett, mert a nagy hős a szegény haza és az egész keresztyénség nagy kárára sz. György estéjén kiműla. A törökök egy pasát küldének alkuvó biztosul, de nem őszinte szándékkal, mert útjában Fejérvárt szállta meg 500 lovassal, de azért sok szép szóval irogata és üzene a mieinknek, hogy ő békét kötni akar s kész egész Bécsig menni, csak Memhet tiháját várja. De épen e tihája Babocsát szállta meg s három nap múlva be is vette; onnan Kanizsa alá ment, utána Ibrahim nagyvezér. Látván ezeket biztosaink, a budai pasától kérdék okát e kétszintű eljárásnak s válaszul azt nyerék, hogy a törökök akarják a békét, a biztosok tehát jönnek Budára, ő elki-sérteti őket a nagyvezér táborába, alkudozzanak ott. A nagyvezér pedig Baranya- és Somogynak keserves panaszával mentegetőzék, hol, szerinte, a szabad hajdúk minden marhát elhajtottak és hallatlan nagy kegyetlenkedést vittek véghez; ő tehát azért jött, hogy azokat megbüntesse és fészkeikből kiverje. „Azért Babocsát immár megvöttem; megvészem Kanizsát is; értvén, hogy valami lézengő táborok is vagyon, annak is megadom a mit keres, azután tractáljuk ottan az frigyet.“

A biztosoknak irt fenyegetés papiroson nem maradt. Ibrahim csakugyan Kanizsa alá szállt. E végház szánandó állapotban volt; kevéssel azelőtt Paradeis nevű német, „a ki Klissát is féltében megadá a töröknek,“ tétetett kapitányává; vele 400 német, magyar s néhány száz menekült nép vala; élelem, löpor, golyó kevés. Jött ugyan Mercoeur flandriai herczeg vezérlete alatt mintegy 25-ezernyi segítség s nov. 4-én 11 taracknyereménynyel meg is ütközött a törökkel, de mivel a magyarok, írja Illésházy „lassabban forgolódtak,“ a tótországi földnép pedig elszökött: Mercoeur nov. 10-én visszament Muraközbe. Táborunk elvonúlta szárnyát szegte a várba szorúltak

bátorságának. Nov. 21-én megadták magokat. A török megajándékozva szabadon bocsátotta őket. A téli idő miatt feloszlott úgy a török, mint a császári tábor; emez azután Muraközt pusztította.

Az 1600. év arról emlékezetes még, hogy a persa shah Sichirle Antal angol követ és saját követei által arra hívta föl Rudolfot, ne lépne a törökkel békére, ő is támadólag lép föl ellene. Rudolf, megajándékozva a követeket, következő választ adott nekik:

„Ő cs. felsége legkegyelmesb urunk azokra, miket a persa király ő fensége követe, jeles férfiú Sichirle Antal úr s ennek társa ő felsége elé terjesztetett, kegyelmesen válaszolja, hogy fölötte kedves volt ő felségének e nevezetes, oly messze földről küldött követség és szeretetteljesen bejelentett üdvözlét.

Hogy pedig a persák királya hadainak kivált ő fűlségeével s más keresztyén fejedelmekéivel a kegyetlen ottoman török zsarnok ereje ellen egyesítésére kész szívvel és örömet ajánlkozik, abból ő fenségének jeles és hősi természete tűnik ki, mely oly fényes és világszerte híres országhoz illik, és a mely neki magának úgy a keresztyén világ fejedelmeinél, mint a török zsarnokságot gyűlölő külnemzeteknél örök és halhatatlan diszt és elenyészhetlen emléket szerzend.

Eddig mitsem mulasztott el ugyan ő cs. felsége, hanem egész ügyekezete s törekvésével szállt az ottoman hatalommal szembe s azt úgy a szent római birodalom, mint saját országainak segélyével birodalmától visszaverni iparkodott, s hogy a keresztyén név közellenése ellen általános háború indíttatnék, arra ő felsége a keresztyén fejedelmeket már régóta komolyan kérte; de mivel ezen fejedelmekkel, a kik részint ő cs. felségétől távol lagnak, részint belháborúba s más akadályokba bonyolodvák, ez ügyről értekezni ő felségének komoly gondja, rajta lesz ő felsége mindenkép, hogy ezen ügynek óhajtott eredménye legyen. Addig pedig igéri ő felsége, hogy egész erejét e háborúra fordítja, az Ibrahim nagyvezér s tatár fejedelem által ajánlott békét valamint eddig határozottan visszaütasította, ezentűl is ama fűnséges király ünnepélyes követsége iránti tekintetből ő felsége azonkép állhatatosan visszaütasítja, a békealkunak véget vet, s a török erő meggyengítése és megsemmítése végett, valami csak tőle függend, mitsem mulaszt el. E végre ő felsége úgy a szent római birodalomban, mint más, uralma alatt levő országok- és tartományokban országgyűlést hívand össze, új adót vetend ki s el van erősen tökéelve, hogy a keresztyén fejedelmeket fegyvereiknek ezen ellensége ellen egyesítésére követek által intendi és kèrendi, sőt azt is kieszközli, hogy mindennemű kereskedelem és üzérkedés, melyet keresztyén nemzetek a törökkel eddig folytattak, szűnjék meg, s emígy ezen ellenség ellen erejét a persa király kényélmesebben használhassa. Forróan óhajlja ő felsége azt is, hogy a fenséges király a szomszéd fejedelmeket, a georgiai és moszkvai nagyherceget, (kit ő felsége is szövetségesévé tenni méltóztatik) és másokat e háborúban frigyeseivé tegye, hogy emígy a fenséges persa király a maga és or-

szága javát előmozdithassa, a múlt években neki tett károkat gyorsabban megtorolhassa, magát és országát nyugodt és békés állapotba hozhassa. A törököt könnyebben s biztosabban megtámadni s őt a határoktól messze tovaűzni soha nem lesz a mostaninál jobb alkalom, midőn ő felsége a magyar háborúval elfoglalt vérszomjas ellenséget Magyarországon fogja foglalkodtatni, nehogy máskülönben összegyűjthető nagy sereggel Persiába törjön. Legkevésbé sem kételkedik, hanem reméli ő felsége, hogy, miként a persa király s ő felsége közt végeztetett, mindjárt kora tavaszkor, itt ő felsége, amott a persa király, a törökök ellen induland, s meg van győződve, hogy ha semmi más fejedelem nem társítja is velök fegyverét, ök ketten meggyőzhetik a törököt. Az pedig, hogy a fonséges király nem csak kereskedelmi, hanem vallásszabadságot is engedményezett a keresztyéneknek, nagy kedvességet és szeretetet szerze valamennyi keresztyénél, kik ő fenségét a legnagyobb dicsérettel magasztalandják s viszont a persa nemzetbeli emberek iránt mindennemű jóakaratot s emberséget tanúsítandnak. Ő felsége is szabadságot adand, hogy a persák a keresztyénekkal kereskedhessenek s e végre szabadalommal diszittessenek föl. Végre valami csak ő felségének a persák királyával való barátsága fentartására kedvezőnek látszandik, arra minden ügyeketét s törekvését fordítani ő felsége el nem mulasztja. Záradékul a követeknek a hosszú s fáradságosan tett útért nagy köszönetet mond, s irántok kegyes hajlamát és jóakaratát kegyelmesen nyilvánítja. Kelt Prágában dec. 11. 1600."

1601-ben megint háború színhelye volt mind a két haza. Annak folytathatásához Rudolf valamennyi országának gyűléseitől s más fejedelmektől is hadi segílyt kért; nem eredménytelenül. A pápa 12000 embert küldött, Fülöp 5-ezeret, Bajorország, Szilézia sem vont a magát. Rudolf ereje emígy annyira növekedett, hogy három tábornak alakíthatott. Az egyik, mintegy 8000, Basta alatt júniusban Tokajnál gyűlt össze, Erdélybe menendő; a másik, Mercoeur alatt, Esztergom tájára rendeltetett; a harmadik 32-ezrenyi, Ferdinánd főherczeg parancsnoksága alatt szerveztetett.

E táboroknak hazánkban csak ketteje működött. Rudolf azt akarta, hogy Ferdinánd és Mercoeur, egyesítve seregeiket, szállják meg Budát, de Ferdinánd és az anyja rábirták őt, engedné meg, hogy Kanizsát, melyet a török télen át nagyon megerősített, foglalhassák vissza. Aug. 9-én Kanizsa be vala kerítve. Ugyanakkor Mercoeur is megindítá Győr alól seregét, olyan színt adva megmozdultának, mintha Budát akarná megszállni, de sept. 9-én váratlanul Fejérvár alatt termett s azt az 500 főnyi török őrsegtől sept. 19-én visszavette. E vár elestét fájlahatta a török, mert visszafoglalására a nagyvezér mintegy 50-ezerrel indult ki Belgrádból, s oct. 10-én Fejérvár alatt termett már, de Mercoeurben s 18-ezerre szaporodott seregében hősökre talált. A nagyvezér^(K) oct. 11--13-ig naponként erősen csatázott a táborral; 15-én újra támadott, de megveretett; a budai és Memhet pasák is elestek,

el a németek közül is sokan, magyarok közül Osztrosith Mátyás. Az ütközet elvesztése annyira megrémíté a törököket, hogy többé nem támadtak, hanem oct. 25-én el Kanizsa felé vonultak, 27-én pedig a magyar tábor is eloszlott.

Ellenkezően ütött ki Kanizsa ostroma. A hadügyekben is jezsuiták tanácsán járt Ferdinánd, különben is fegyelmetlen olaszaival csakély eredményt víva ki, a novemberi deres időjárat miatt sűrűn kezdenek halni, sűrűn szökni; s midőn Fejérvártól közeledett a török. rémületében a tábor elfutott, 60 ágyút és taraczkot, 20000 puskánál többet, 20000 dárdás, lánczos kopját, számtalan fegyverdereket, valamennyi sátort, szekeret, élelmestül ott hagyva. Maga Ferdinánd is gyalog futott el; utóbb Istvánffy Miklósrá és Draskovics János tótországi bánra bukkanva, ezek vitték Csáktornyára, a hol Zrinyi adott neki kocsit, melyen azután Grácza utazott. (Folyt. köv.)

GARÁDY.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK

A MAGYAR VÁRMEGYÉK

SZERVEZETÉRŐL.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

(Folytatás.)

5.) *Megyei gyűlések.*

Mielőtt az autonomilag kifejlett gyűlések leírásához fognék, nehogy a figyelmes olvasó azon nagy változáson, mely a demokrat szervezetű öt megyék már fennebb érintett gyülekezései és az autonom korbeliek különbségét oly feltűnővé teszi, felakadjon, czélszerű lesz amonnet ide néhány összekötő megjegyzéssel áthidalni.

Az Árpád-házi korgyűlései és melyek még azután is a demokrat szervezet időszakához tartoznak, érdekes képet, mely a már régebbi kor népgyűléseire emlékeztet, tárnak fel előttünk. A tarka vegyületnek színei, alakjai, az érdekek és képviselők aránya, lett legyen ez a véletlennek, vagy szándékos szervezetnek eredménye, valóban meglepők. A korona képviselője, a megyei ispán és a kisszámú tisztikar mellett, ott látjuk az egyházi rendet; ott a száznolcz eredeti és rokonfajú nemzetségekből szaporodott, valamint a beköltözött nagy családok tagjait; a hűbéres várkatonák több rendű és fokú osztályait; ott vannak az ügynevezett királyi udvarnokok; a szabad királyi városok és a székvárok alján telepített megyei városok nagyszámú polgárai; a királyi és

egyházi jószágokra szállott szabad jövevények, különféle foglalkozás és nevezet szerint; a birtokjoggal ellátott földészek sokasága; szóval: a bérszolgák és hadi-foglyok kivételével, minden lakosa a megyének sereglett ott össze. Ekkép minden országos érdeknek és minden néposztály czéljainak képvisellete összpontosítottan együtt van a gyűlhelyeken. Az egyházi rend a vallást és erkölcsöt; az úri rend (az akkori értelemben) a hatalmat és nagy birtokot; a katona renden levők a véderőt és biztosságot; a városiak a kereskedést és ipart; a letelepedett jövevények a nemzetközi összeköttetést; az udvarnokok és földészek a munkát és kis-birtokot; mindnyájan a közjót és közszabadságot képviselik. Ez az, minek valóságáról a magyar történelem kezeskedik, és ami, habár az öt megyei institúciónak nem is belső életét részletenként, de legalább alakító elemeit egy egész képpé összeállítva, még mindig a magyar jogtörténelem becses nyereségének tekinthető.

Ámbár pedig az Anjou-házi királyok alatt sokszor, Zsigmond alatt pedig néha folynak még az imént rajzolt megyei és gyűlések; kénytelenek vagyunk mindazáltal számtalan jel után elismerni, hogy az alatt, míg egy oldalról a királyok és kormány a vármegyék democrat alapját fentartani iparkodtak, például: míg az udvarbírák, majd utóbb a helyökbe lépett alispánok a nem-nemesek osztályából is választatnak; míg a szolgabírák, mint akkor egyedüli rendes tisztviselők választásában a birtokos nem nemesek is részesíttetnek; míg Nagy-Lajos királyunk az ország fontos ügyeiről tanácskozássra az „ignobiles ac alios cuiusvis status et conditionis homines“-eket még bírsági teher alatt is számtalanszor összehívottatja, Zsigmond pedig a pestmegyei gyűlést az országosan alkotott törvények kihirdetése végett a nem-nemesek hozzájárulásával is tartatja: más oldalról ugyanezen időben a nemesség, ha királyi meghívó parancs vagy nádori jelenlét nem jött közben, magát a nem-nemes osztályoktól elhúzza, elvonja, kizárólag maga körében gyűlésez, választ és visel megyei tisztségeket. És miként gyökeres változások is néha halkan, szinte észrevétlenül jönnek és mennek; az egykori democrat szervezettü megyékben is a nem-nemes osztály nem tolatott ki erőszakkal és egyszerre a gyűlésekből, hanem léptenként, mintegy titkos sorvasztó menetben, zaj és föltűnés nélkül. Így már Károly és Nagy-Lajos alatt a közös gyűléseken kívül, melyekre a közlöttem híres meghívó fut-levél a ne-

mes és nem-nemes népet vegyesen összecsoportítá, voltak még számos nemesi gyűlések, csupán a nemesi rend számára fentartva; melyekre az idézett *Ars Notarialis* szerint egészen más, amattól különböző gyűléssel által kizárólag hivatott meg a nemesség. Zsigmond idejében, a nem-nemesek, habár kivételesen, meghívatnak ugyan néha a megyei gyűlésre; de már nem mint határozati jogot gyakorlandók, hanem csak a tanácskozások és végzések megértése és annak idejében teljesítése végett. Ilyen megyei gyűlések voltak például azok, melyeket Zsigmond 1434-ben a Bazelen tervezett európai köz-adózás tárgyában országszerte tartatni rendelt akkép, hogy oda ugyan minden rendű és osztályú megyei lakos meghívassék, de csak a nemesi közönség maga határozzon, szedőket maga kebeléből válaszszon, és a teljesítésre maga fölvi-gyázzon. Zsigmond után még egy lépés van hátra: és erre hűsz év elég idő volt, hogy a democrat maradványok véglegesen elveszzenek. Az igazságos nép-király Mátyás a fait accompli többé nem segíthetett; VI. Decretumának 65. t. cikke által a nép nem nemes osztályának legalább a csendesen hallgató publicum jogát mentette meg.

Alkalmam volt már egy helyen ezen gyökeres átalakulás okait nyomozni. A tárgy oly érdekes, hogy nem hiszek hibát követni el, ha még itt is hozzá fogok szólni.

A megváltozott birtokviszonyoknak rovom fel most is ugyan nagy részét azon átalakulásnak, mely a democrat szervezetű megyékből aristocrata művet eredményezett; de úgy látszik, e magyarázatnak egy üressége maradt, mely kitöltésre vár. A várszerkezet virágzó korában (így nevezhetjük III. Béla koráig) az oligarchia és a katonai zsarnoki uralom fékezésére a korona elég erős volt; a birtok egyes kezekben nem lőn túlságosan összehalmozva, sőt a várjavak inkább czélszerűleg elaprózottan mentek a hűbéresek kezei alá; a fegyelem pedig azokat, kik fegyverrel szolgálták a hazát, kellő sorompók közt tartá. A hanyatlásnak indult várszerkezet napjaiban megtágult a hadi rend fegyelme, és mi rosszabb vala: a birtok egyes hatalmasok kezén összecsoportult. Ezen iránynak, Kun Lászlótól kezdve királyaink, a nagy fejedelem I. Lajost sem véve ki, nagy táplálékot adtak: amazok győngeségük és kormányzásuk hibái által; emez pedig győzelmes hadviselési közben azoknak, kiknek fegyverére szüksége volt, ked-

vezve, hízelegve, őket túlkapásaikban, a többi néposztályok hátrányával is, habár akaratlanul elősegítve. Az oligarchia és a katonai uralom e szerint lábra kapván, egyesült erővel jogkörét tovább terjeszté; mi a népjogokból fel volt olvasztható, szétmállott, vagy mi el volt hagyva, zaj és baj nélkül elfoglaltatott; visszaadni pedig magától, mire egyszer rá teszi kezét, nem szokása. Ily constellatiók közt a nem-nemesek gyűlési joga elenyészett. Zsigmond kormánya, mely mint a történelem tanítja és II. Decretumában olvassuk, a polgári és paraszt elemet pártfogolta, már abba a helyzetbe jött, hogy a megyei gyűléseken a kis-, más szóval szegény nemességet kénytelen volt a hatalmas urak ellenében oltalmába venni, mint az 1433-ki Regestrumból látható. A zavarok halála után egyre nőttek, és nem hibázunk, ha a következő hűsz és nehány esztendőt anarchiának bélyegezzük, melynek egyik fészket a megyei gyűlések tették. Mátyás VI. Decret. 65. t. cikke fentartotta annak gyászos emlékét, hogy a gyűlési és törvényszéki helyiségekbe még az erélyes király idejében is a nagyok fegyveres néppel tódultak be és botrányos tetteket követtek el. Sőt azon megyei gyűlések, melyek kikiáltott gyűléseknek — *proclamatae congregationes* — hivattak, valamint azok, melyeket a nádorok vagy a király által odaküldött zászlósok, egyes vagy többes megyékben szoktak volt tartani, már annyira el voltak nagy királyunk idejében ferdítve, a teher és rettegés ezen gyűlésezéstől odáig fejlett, hogy a megyék a kincstártól, kivált ezen utóbbiakat pénzen váltották meg*), majd egyidőre törvény által országosan felfüggesztették, utóbb pedig mint türhetlen botrányok kútfejeit örökre eltörölték. Legnagyobb oka ezen visszaéléseknek kétségen kívül a nagy-urak azon káros, sokszor ugyan megnyirbált vagy elnyomott, de sokszor ismét föléledett kiváltságában rejlett, mely szerint a megyei hatóság alól ki voltak véve, mi a XV. század derekán már oly erős gyökereket vert, hogy egy Hunyadi Mátyás ereje és erélye sem foghatott ki rajta. Az igaz, hogy a nagy király kis utóda alatt a jobb lelkű törvényhozóknak sikerült azon veszélyes kiváltság eltörlését, mikép már az I. szakaszban is említém, tör-

*) Pozsony megyéhez 1468-ban oly királyi rendelet ment: hogy ha az a nádori közgyűlést meg akarja váltani, fizessen annyit, mint Nyitra és más megyék. Ez fizetett kétezer forintot. Lásd: Hunyadiak kora, XI. k. ö. 346—360 l.

vénybe foglalni (1495: 15.); de ily heroicus törvény végrehajtása az akkori gyöngye kormány tehetségét túlhaladta; és a megyék gyűlésein, ha azok, mint nagyon hihető, olyak voltak, melyeknek három évvel előbb az 1492: 79. t. czik 3. §. szerint, vagy melyeknek azokat az 1504: 1. t. cz. festi, a fejetlenség tetőpontját érte el. Ilyek olvasásakor támad bennünk a gondolat: hogy az igazságos és elfogulatlan utódok, kikre a Hármaskönyv II. R. 11. cziméről szóltomban, appelláltam, meg nem vonhatják Verböcztől, bár korunk öt sokszor gondatlanul bántalmazni meri, azon valódi érdemet: hogy a nagyok által kijátszott törvény szentsége mellett, a kormány gyöngeségét sem kimélve, erőlesen mert felszólalni. Neki leginkább köszönhető, — ez az én meggyőződése — hogy a megyékben a küzdelmek és bontás ezen válságos napjaiban, fogamzott meg azon eszme: mikép a nagyok törvényellenes kiváltságát, mely szerint magokat annak országos eltörlése után is, a megyéken fölül vagy kívül állóknak bitorolva követelték, és mely mellett egy megyei erős hatóság nem gondolható és soha autonommá ki nem fejlődött volna, a megyei közönségnek nem kell megszenvedni. Ez volt Verböczy jogtana, és szerencsének kell mondanunk, hogy figyelmes, bátor és kitartó hallgatókhoz beszélt. A mohácsi veszedelem, mely a megyei életnek fordulója, hővebben megérlette ezt. Így jutunk az autonóm megyei gyűlések új aerájához.

a) Köz-, kis- és tartományi gyűlések.

Voltak idők, midőn a megyei gyűlések ezen három nemének értelmezése nélkül, a Corpus Jurisban levő számtalan törvényeinket, melyek azokra vonatkoznak, a jogtudósoknak is nehéz volt megérteni; mert nines annyi törvényeink sokaságában egy is, mely a megyei gyűléseket szabatosan definiálja. Ilyen idő volt például a II. József császár által eltörlött megyei gyűlések korszaka. Az akkor élő fiatal publicistáknak tehát, kik a megyei gyűléseket élet után nem ismerték, be kellett érniök azon fogalommal, mit ezen institutióról egy régibb publicista munkájában találtak: „Magyarország, monda ő, régi alkotmánya szerint a megyék ugyanannyi egymástól különböző tartományoknak tekintettek. Mindeniknek volt saját kormányzója és saját tisztikara; mindenikben a főpapok,

mágnások, nemesek és a szabad királyi városok tették a közhatóságot, és együtt a Karok és Rendek vagy megyei közönség — Universitas Comitatus — czimével éltek. Minden másod vagy harmadik hóban szükség levén, többször is összegyültek a Karok és Rendek a tiszttikkal egy helyen, mely többnyire a megye közepében feküdt. Ezen összejövetelek közgyűléseknek — generalis congregatio — neveztek. Itt tárgyalattak minden közügyek; választattak tiszttviselők, mire három évenként került a sor; valamint mindaz, mi királyi vagy helytartósági rendeletek következtében, vagy máskép is a közjóra vonatkozólag meghatározandó vala, itt nyilván fölolvastatott, tanácskozás alá vétetett és elintéztetett; nemkülönben ott lön megvizsgálva az is, vajjon az, mit a megyei közönség az alispán és többi tiszttviselőkre bízott, helyesen hajtattott-e végre *). Képzeltetjük, mily váratlan volt a fiatal tanítványok meglepése, midőn két esztendővel később a megyei gyűléseknek zárva tartott ajtai megnyilván, oly látvány tünt fel szemeik előtt, mely a könyvből merített gyöngye vázlatához alig hasonlított. Való dolog, hogy gyűlést életben látni, és gyűlést könyvek után ismerni, nagy különbség. Ez egy fő-oka, miért Magyarországon kívül ezen institutióknak tiszta fogalmával még a legközelebbi szomszédink sem bírnak. E részben az én feladásom, ki hazámfiak előtt szólok a gyűlésekről, sokkal könnyebb mint azoké, kik a külföldiekkel akarják gyűléseinket megismertetni; a miért is az elméleti doctrinák mellőzésével, bátran térhetek a tényleges gyűlési attributiók előadására.

Az autonom megyei szervezet eredetileg csak két nemét fejtette ki a megyei gyűléseknek: az egyes megyék közgyűléseit és több megye tartományi gyűléseit. A kisgyűlések a XVII. század találmánya: újmutatás arra, hogy a közgyűlések egy betöltetlen ürt hagytak, mely ellátást követelt. De e találmány valóban kontár expediens volt; mit első tekintettel nem lehet fel nem ismerni, ha attributióit a közgyűlések mellé állítva vizsgálják. Árnyoldalai a kisgyűléseknek ezek voltak: rögtönzés, zárt kör, teljesíthetetlen felelősség és zavar, ha hűtlen kezekbe kerültek. Az 1723: 58. t. czikk, mely a szokásból létre jött kisgyűléseket canonizálta,

*) Jos. Keresztury, Introductio in opus Collect. Normal. Constit. etc. P. I. Viennae 1788. 77. l

az említett bajokon nem segített. A mostani legislációnak tartatott fel ezen feladás, mely a kisgyűlések helyett, úgy gondolom, az állam kellékeinek megfelelőbb gyökeres szert fog föltalálni.

Több megye egyesült gyűlései, vagy az irodalom nyelvén úgynevezett tartományi gyűlések a XVIII. században már nem létezvén, reánk sem jutottak. De a megyei szervezet új aerájának első két századában gyakoriak levén, és mind a Corpus Jurisban, mind a megyék levéltáraiban sok nyomokat hagyván, említettlenül itt nem hagyathatnak. Jászay Pál, kinek különben a hazai irodalom sok buzgó fáradozásai becses gyümölcseit köszöni, a tartományi gyűléseket kis országgyűléseknek elkeresztelte: de nem helyesen, mert az egyes megyei gyűlések hatósági körén túl nem emelkedhettek, és a köz-országgyűléshez még oly viszonyban sem állottak, mint a megyei kisgyűlések a megyei közgyűlésekhez.

Láttuk az Árpád-házi királyok alatt keletkezésüket; láttuk, hogy a vegyes házak fejedelmei korában is szakadatlan gyakorlatban maradtak; üdvös és szükséges voltak a török uralom idejében is kiválólag bebizonyult; és mégis az új dynastia alapítója, I. Ferdinánd, habár végzéseiket, mikor hozzá „de meliori esse” fölterjesztettek, rendszerint megerősítette, oly ellenszenvvel viseltetett irántuk, miszerint ily megerősítések alkalmával többnyire oda nyilatkozott, hogy ezen gyűlések, kivált királyi engedelem megelőzése nélkül, törvénytelenek, és conventiculum gúnynevet vetett reájok. Azonban mind I. Ferdinánd alatt, mind királyi utódai alatt egész a XVII. század végéig, mégis folyton, akadálytalanul, száz számrá tartattak tartományi gyűlések, a nélkül, hogy a királyi kormánynak valaha eszibe jutott volna, ezen gyűléskbeni részvétért valakit felelősségre vonni, vagy azt bűnnek tekinteni. Ezen esomó fölvilágosítást kíván. Kik más nézetben vannak, mint én, azok az 1597: 46. t. czikkre hivatkoznak. Nem bánom, és azt mondom, hogy ezen törvény a tartományi gyűlések mellett szól, nem pedig eltörlésöket tartalmazza. Hiszen az iménti czikk csak azon visszaélések fékezésére czélzott, melyek a tartományi gyűlésekbe harapództak, jelesen, hogy ott néha az országgyűlések végzése és törvények ellen hozattak határozatok. Ez természetesen alkotmányellenes bitorlás volt és méltán eltiltatott. De a mennyiben a törvény szövegében az 1504: 1. t. czikkre történik hivatkozás, ez nyilván azt jelenti, hogy csak oly tartományi gyűlések tilosak, melyeket az iménti

czikk kárhoztatott, nem pedig azok, melyek a törvényes hatóság korlátai közt maradnak. Azonban, mi nem első eset, a törvény szövegének helytelen fogalmazása oly kétértelműségbe burkolta azt, melyet a kormány, de csak későbbben I. Leopold alatt, — általános tilalomra magyarázott. Az akkori válságos körülmények közt történnén ez, az a jogtörténelem bírószéke előtt mint egyoldalú magyarázata meg nem áll. Az 1597: 46. t. cz. valódi értelmét legjobban tudhatták azok, kik ezen törvény alkotásában részt vettek, tehát az egykorúak. S már pedig az 1597. év után is, mint említém, százszámra tartattak, királyi engedelem nélkül, tartományi gyűlések, még I. Leopold alatt is. Csak a Wesselényi-féle összeesküvés fölfedezése után folyamodott a királyi kormány az egyoldalú tiltó törvény magyarázathoz. Különben a török uralom megszűntével, a tartományi gyűlések szüksége és haszna is megszűnván, azok a gyakorlatból ki is jöttek.

A tartományi gyűlések hatására nézve említém már, hogy az nem volt nagyobb, mint az egyes megyék gyűléseié, nem is terjedett ki azon megyék határán túl; de az ottan hatványozott megyei autonomia roppant befolyást gyakorolt az alkotmányos közszellem fokozására a megyében; és ez lehetett oka azon habozásnak is, melyet azok I. Ferdinánd kebelében támasztottak.

Ha valaha egy második Kovachich M. G. feltámad, szép aratás fog várni reá a tartományi gyűlések végzéseiről összeszedésében. Szerény véleményem az: hogy a magyar történeti kútfők ezen osztályának összegyűjtése új világosságot fog deríteni sok eddig homályos, sok ismeretlen és nagy horderejű eseményekre. E részben a horvát atyafiak, kiknél a tartományi gyűlések egész 1848-ig fentartották magukat, megelőzték bennünket. Legújabb gyűjteményük igen becses és tanulságos *).

Eddig csak gyűlésekről volt szó; kérdeni fogják tehát: mit jelentenek a Corpus Juris sok helyein említett, a megyei jegyzőkönyvekben és irományokban pedig szám nélkül nevezett különféle nemű és nevű Székek? Téves felelet volna erre azt válaszolni: hogy ezen nevezet, midőn magán is áll, a megyei törvényszéket jelenti.

*) Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Edidit Ioannes Kukuljevic aliter Bassani de Sacchi. Zagrabiae 1862. A II-ik könyv a tartományi gyűléseknek van szentelve. Kár, hogy választéka egyoldalú.

Nem így. A XVI. században a szék szó a tanácskozás és tanácsülés jelentésével azonos volt. Ez okon általa a megyei közgyűlést is értelmezték. Az 1550: 25. t. cikk világosan mondja: „congregatio vel sedes in singulo comitatu.“ De a rubrumban még egy más synonimon is olvasható: „congregatio nobilium seu sedes.“ Azon törvénykönyvnek 23. 24. 37. és 1569: 11. t. cikkei pedig a sedes nobilitaris és a congregatio sedis nobilium kifejezés alatt szintén megyei közgyűlést jelentettek. A megyei jegyzőkönyvek még gazdagabb tárházak a szék szó több nemű értelmezésére. Részt magán mint egyedüli főnév, részt más mellénevekkel társítva mintegy tizféle értelmet nyert a megyei életben, és jegyzőkönyvekben. Az É p i t ő - S z é k név korunkig fenmaradt; B u c s ú z ó - s z é k azon gyűlést jelenté, mely a tisztújítást megelőzte, a hol ott is a tisztikar lemondását, mit bucsúzásnak nevezének, nyilvánítá; P e c s é t l ő - s z é k a gyűlés vagy törvényszék azon tanácsulése volt, hol az okmányok nyilván pecsételtettek; R o v á s - s z é k n e k hívták a gyűlés azon tanácsulését, melyben a rovásos összeírásban történt hibák eligazítottak, miről majd alább többet; M u s t r a - s z é k nevet nyert a közgyűlés azon neme, melyen a hadikötelezettek fölött szemle tartatott; S z á m v e v ő - s z é k a köz-pénzek kezelésével megbízott számadások megvizsgálásának volt szánva; D é z m a - v a g y B é r l ő - s z é k a gyűlés azon tanácsulésére mutatott, hol az egyházi rend a papi tizedet bérbe adta. Ezek mind a XVI. és XVII. században divatoztak már. Volt még végtére a szék szónak ezektől eltérő földíráti jelentése is, némely dunántúli megyékben ugyanis a kerületet vagy járást széknek mondták. Így Fejér megyének Zsolt nevű kerületét, mielőtt Pesthez csatoltatott, nem megyének, hanem csak széknek — sedes Zsolt — nevezték. Így Zalában Tapolcza szék, Szántó szék, a XVI. században ily nevű kerületeket jelentett *).

b) Gyűlési egyenjogúság.

A megyei gyűlések tényezőit csak egy qualificatio: a nemeség tételezte föl. Hajdan a szabadok és birtokosok több osztályai közt, melyek a gyűlésekre meghívtak, a nemesi kar csak az

*) Magyar Leveles Tár. Kiadja a Magy. Tud. Akad. I. köt. 158, 159, 161. lap.

idősb testvér feladását teljesítette. Következtek századok, melyekben ezen diszes hivatás hitbizománnyá változott, és az idősb testvér egymaga ült belé. — Az arany bulla és a magyar közjogtan csak egy nemességet ismertek, rendi osztályzattal; a megyei élet fokokat, rétegeket fejtett ki birtoki tekintet szerint. Az országban főpapok, zászlós urak, mágnások és a szoros értelemben vett nemesek tették az egy nemesi testületet; a megyékben pedig volt nagy-, közép- és kis-nemesség; vagy megyei nyelven: urak, birtokos nemesek, telkes vagy egytelkes nemesek és czimeres nemesek; a nagy-nemesség viselte az urak czímét, a közép-nemességhez tartoztak a „birtokos nemesek“ czímmel élők — nobiles possessionati, — a kis-nemességhez végre számítottak, kiknek nevék telkesek, egytelkesek, kurialisták, czimeresek, másképp armalisták. Az első sorban álló urak neve azokat illette kizárólag, kik váruradalmakat vagy nagy kiterjedésű olyan jószágokat birtokoltak, melyekkel zászlóssági kötelesség volt egybekapcsolva, azaz: kik külön maguk saját zászlójuk alatt mentek a hadba törvényszabta számú fegyvereseikkel. A birtokos nemesek sorába nagyobb számú jobbágyok birtokában levők tartoztak; mert ekkor nem a földbirtok, hanem a személybirtok volt a vagyonosság fokozatainak mértéke. A kiknek tehát jobbágyaik nem voltak, és így jószágukat saját béres eselédjeikkel műveltették, vagy magok művelték, a birtok arányához képest telkes, vagy egytelkes, vagy kurialis nemesek sorába valók voltak. A czimeres nemesek osztályába végre nem csak azon nemesek tartoztak, kik kir. czimeres levél által nemesedtek meg, és hozzá nemesi szabad birtokra szert nem tettek, hanem olyanok is, kik minden tekintet nélkül a nemesítés módjára nézve, tulajdon nemesi jószáguk nem léteben, más földét mint jobbágyok, vagy mint haszonbérlők művelték, vagy ilyenben is szűkölködve, szolgálatban állottak. Így volt a nemesség rétegezve a XVI. századtól 1848-ig.

Ily szétदारabolások közt nagy feladás volt a gyűlési egyenjogúságot mindenki számára megtartani, már csak azért is, mert aránytalan erők és külön érdekek egymás mellett sokáig békésen nem szoktak meg férni. Voltak is miatta válságos küzdelmek, de a megyei szervezet geniusa az egyenetlen harczból győzelemmel lépett ki; mi ezen institúciónak életrevalóságát és kifejtési képességét fényesen igazolja.

Térjünk már a nemesi fokozatok, vagy ha jobban tejszik rétegek alakulásának vizsgálatára. A kik a nemesi családfák lélekkinző szervezetével foglalkoznak, vagy azok tanulmányozására gondot fordítottak, lehetlen volt észre nem venniök azon megdöbentő enyészetet és pusztítást, mit az idő vas foga hazánkban a régi nemesi családokon véghez vitt. Valóban néhány szűk lapra férne azon régi nemesi családok sora, melyek a mohácsi napon túl felvihetők. És ezt főleg az öldöklő háborúk, melyekben a nemes mint született és tényleg hadakozó katona akkor osztozott, érthetővé teszik. De az álladalom nem mulasztá, a rohanva ejtett csorbákat új szaporodással kitölteni. A mostani, vagy helyesebben az 1848 előtti nemesi családok nagy többsége azóta nemeseedett meg: királyi adományok, czimeres levelek, nemesi legitimatiók, tisztválasztási vagy követválasztási alkalomra készített összeírások stb. stb. által. Nem hiszem, hogy sokat hibázzak, ha kritikai összevetések alapján állítani merem: hogy a jelenben élő száz nemesi család közül kilenczvenkilencz mohács utáni, — legnagyobb részben pedig a jelen és a megelőző két század teremtménye. Példában jobban látható ezen állítás valósága. Barsmegyét mutatom fel ilyenül; mivel a tárgyra vonatkozó minden viszonyait közelebbről tanulmányoztam.

Ezen megye nemessége az Árpád-házi korszakból nem számlál jelenleg a megye kebelében élő vagy birtokló családot többet háromnál, egyet az úri (régí értelemben), kettőt a közép-osztályból; a többi család a férfi ágban vagy kihalt, vagy a semmiségig elenyészett. — Az Anjou királyi ház korából az egész megyében csak négy család maradt fen, szintén a közép-osztályból; a többi mind ezen, mind az úri osztályhoz tartozó nemzetségekről biztos adatok nyomán tudva van, hogy mind magban szakadt, vagy semmiségig megfogyva eltűnt. — A XIV. századból még kevesebb, csak három közép-osztálybeli család tartotta fen magát mostanig; valamennyi más kihalt, kiköltözött, vagy elenyészett nyomtalanul. — Még a XVI. században támadott új családok közül is alig tartotta fen magát a megyében jelen korig tíznél több; valamennyi többi leginkább a XVII. században, egy kisebb rész a XVIII. és még csekélyebb a folyóban nemesedett meg, vagy ideköltözött.

A kis-, vagy köz-, vagy apró- nemesség áramlásának menetét pedig csak keserűséggel jegyezhetem föl. Az 1574-ki összeírás sze-

rint, mely akkor telhető pontossággal készült országszerte, mivel nem tisztválasztási szavazás, hanem terhek viselése és arányos felosztása volt ézélja, egész Bars vármegyében százhuszonhat úri és közép rendű családfő mellett, a telkesek osztályából nem találtott több negyvenegy családfőnél. Egy századdal később, 1673-ban a nemesek lajstroma azon nemesek számát, kikre a megyei adó, az úgynevezett „Taksa“ legkisebb illetménye, tíz fillér rovatott, száznegyvennyolcz családfőre teszi; kikre tizenöt fillér esett, azok huszonhat családfőre mentek; kikre húsz fillér vettetett, olyak tizenhét, és végre kikre huszonöt fillér rovaték, olyak huszonhárom családfőt számláltak. Mindezek a kis- vagy köz-nemesség rétegébe esvén, tesznek kétszáztizennégy családfőt. Ugyanekkor harmincz fillértől kezdve a legnagyobb taksa illetékig, mely tíz forintot tett, fizetők, vagyis az úri és közép-nemes osztálynak száma hetven családfőre rügott. Ekkép az összes Barsmegyei teherhordó nemesség ezen időben kétszáznyolczvannégy családfőből állott. Ezen szám a török uralom idejére esvén, magán hordja a viszontagságok nyomorító és emésztő nyomát. — Lássuk a török uralom szüntével az arányokat. 1702-ben, tehát az előbbtől csak egy nemzedéki kor lefolyta alatt, ily nevezetes változás történt a nemesi osztályok sorában: egészen tehetetlen és fizetni képtelen családfő harminczöt, mely számból azon kívül húsznak neve mellett ezen szomorú jegyzék áll: „nyomorúlt — miser“ —; telkesek, kurialisták és armalisták száma száznyolczvan családfő; urak és közép-osztályúak száma kétszázhuszonkét családfő. Az egész nemesség összesen négyszázharminczhat családfő. A kútforrás, melyből ezen számok merítették, jó meggyőződéseim szerint, egészen biztos, a mennyiben a nagy-nemesi adók kivetése alapjául szolgálendő lévén, gondosan szerkesztetett. Sajnos, hogy ezt nem állithatom azon újabb összeírásról, mely 1834-ben a nemesi szavazatok számát ezer-nyolczszázhuszonnégyre tette; kiknek a levonandók levonása után is aránylagos nagy többsége a köz-nemesség osztályához tartozott. — Kisebb-nagyobb eltéréssel ezen arányok, áramlások, és a köz-nemesség meg a szegénység ily szaporodása legtöbb más vármegyében is így mutatkoznak. —

A szegénység magában még semmi bűn; hanem oly alkotmányban, hol a született aristocraták a politikai jogok majoratusában, mint fennebb mondtam, kizárólag ülnek, politikai baj; a mennyiben

kellő qualificationnak hatványozott ellentéte. Magunkról ezúttal hallgatva, állítsunk szemünk elé egy torz képet, mit más országnak tulságig elszaporodott és elszegényedett kis-nemességéről feljegyezve találunk. Azalatt, míg az angol aristocratia a polgári és nép-osztályljal a jogegyenlőség által szövetkezve, a gazdaszat, ipar és kereskedés vállalataiban amazokkal versenyre kelt, és előnyös részét kivette a közös tőkéből, mi őt nem csak az elszegényedéstől megóvta, hanem gazdaggá is tevė: azalatt a francia nemesség a polgári és nép-elemtől magát szorosan elszigetelvén, hibás utat választott, a gazdálkodást elhanyagolta, az ipart és kereskedést, mint rangjához nem illőt, megvetette, és nem csak anyagi, hanem erkölcsi tekintetben is, már a forradalom előtt, véghetetlenül elsilányult, elszegényedett. Szomorú sors, de még inkább szánakodást gerjesztő kép az, melyen a francia kormány akkori fő emberei gúnyos élezeiket szellőztették. Tocqueville-nál a forradalomról irt munkájában egy megyei főispán — intendant — levele van idézve arról: hogy azon francia szegény nemesség minden esztendőben egyszer összegyülekezik, habár ez, úgymond, csak a főispán jó akaratára és elnézésétől függ, de ki ily multságukat nem szokta megfontani; ekkor misét hallgatnak, köz-ebednél lakmároznak és ennek végeztével, ki hogyan tud, némelyek sovány gebéjükön, mások gyalog haza takarodnak. A nyomor, így zárja be a jellemzést, függésben tartja őket a kormánytól, mely a hivatalok osztása által uralkodik fölöttük. Eddig a francia torz kép. Mennyivel szerencsebbnek mondhatjuk a szintén tulságosan elszaporodott és elszegényedett magyar köz-nemességet; mely még jókor megelőzte a hasonló sülyedést, habár nem messze járt már tőle.

A gyűlési jogosultság a XIV. században még szigorúan követelt kötelessége volt a jogosultaknak, kik közé akkor a nem-nemes birtokos és szabad földészek is tartoztak. A gyűlésre meg nem jelenők három nehéz ezüst gira birságban (azon idő szerint érzékeny büntetés) marasztaltattak. Innét keletkezett az alkalom, a nem-nemesi osztályt, melynek a gyakori gyülekezések által igénybe vett időre más szüksége volt, a törvényesített birságolásokkal fárasztani, nyomorgatni és a gyűlési részvétől elriasztani. Ezen eljárást átvitte az oligarchia a kis- és szegényebb nemességre is. Hogy az innét támadott hatás és ellenhatás nagy és válságos volt, bizonyítja Zsigmond kormányának, mely a kis-nemesség oldalára állott, párt-

fogása; miről a már többször idézett 1433-ki Regestrum nyilván tanúskodik. De a pártfogó királyi kormány útjában egy nagy akadály volt: a gyűlési megjelenésnek semmi mentséget nem engedő köteleessége és a mulasztást szigorúan követő birságolás. Ez akadályon csak törvényhozás útján lehetett segíteni; mit Zsigmond kormánya szerencsésen végre is hajtott a VI. Decretum 7. t. cikkének 7. §-a által, mely a szegényebb nemességet a gyűlési köteleesség alól fölmentette és azt önkényleg gyakorolható tiszta joggá változtatta. Ezen törvényben ugyan hibázott a praecisio, mivel azon választó vonal, mely a szegénységet a vagyonosságtól különbözteti, nem volt meghatározva; következve az a megyék kezében maradt és visszaélésekre is alkalmat nyithatott volna, ha az oligarchák, de sőt ha az urak és közép-nemes osztály érdekében a törvény szellemének józan értelmezése nem foglal helyet. Már ekkor, de még inkább a mohácsi vész után üdvösnek ismerték azok, kiknek a haza szent ügye szívükön feküdt, a törvényileg felmentett kis-nemességet gyűlési meghívásokkal nem izgatni, és magára hagyták. A megyei szervezet autonom kifejlésére és megszilárdítására ezt volt — teljes meggyőződéseim szerint — a leghatalmasabb út, mód és eszköz. A kis-nemesség ki nem zárva, de meg nem jelenve, a megye és haza ügyeit az úri rend és a közép-nemesség kezébe tette le; és a nemzet jó geniusa e bizodalom árán megáldotta a nehéz napok kitartó hű munkásait. Még az építő-székek is, melyeknek a régi törvények szerint évenként kellett volna tartatniok, de a XVI. és XVII. század lefolytán, többnyire a tisztikar marasztásával pótolttak, nem igen bírták a kis nemességet nyugalmából nagy számban a választások helyére vonzani. A megyei jegyző-könyvek, — bátran hivatkozom rájuk, — bizonyítják, hogy a közelmúlt században sem ütöttek el a gyűlések ezen típustól; minnek nyomaít azon időből imitt-amott fenmaradt gyűlési szűk teremek helyiségei is nyilván hirdetik; de még inkább az, hogy Gros-singnak epébe mártott tolla sem mert az általa mindenkép gúnyolt kis-nemességre oly bünt mázolni, mintha az a gyűlések vagy választások helyeit ochlocratia tanyájává aljasította volna. Csak a jelen század két nemzedéke forgatta ki a gyűléseket a régi jó patriarchalis formájából. De ezen sajnós tárgy oda tartozik, hol a megyei élet kinövéseiről tüzetes előadásra fog a sor kerülni.

Átmegegyek a közép-rendű nemességre, mint gyűlési főtényezőre. Ha voltak a megyei életnek terhei, veszélyei és áldozatai, és ki ne tudná közölnünk ezt, mind annak fűsülya a közép-nemességre nehezedett. Ő viselte a megyei hivatalokat, mikor senkinek másnak nem kellett; ő gyűlésezett, ő székezett fáradhatlanul, családját, tűzhelyét, vagyonát szintén feledve, még akkor is, mikor mások veszítve hitték a hazát, alkotmányt, szabadságot és félrevonultak; ő fújta meg a kürtöt, ha ébresztetni kellett; ő vitte elől a zászlót, ha vezetőre lőn szükség; irányt, utat jelölt a kétes hitűeknek és tapogatóknak; az ő soraiból kerültek a törvényhozók, a reformoknak, a nemzet alkotmányos újrászületésének leghűbb apostolai; és hogy végre jót s roszt összefoglaljak, a közép-rendű nemességet illeti a dicsőség, hogy a vesztegetés minden csábjai szilárd lelkiületén megtörtek; vajha a félrevezetett kismemesség stüledését is oly önzétlenül tudta volna megakadályozni. Mindezt természetesen nem úgy akarom értetni, mintha az emberrel született gyarlóság a közép-osztály egyesek között is a magarészt ki nem szedte volna; a nagy tömör többséget, a dicsőitettem osztálynak egészséges magját illette a jellemzés. Nyissatok föl a megyei jegyzőkönyvek bármely köteteit, nézzetek be a megyei levéltári poros iratok esomóiba, és ha volt, ki iménti vallomásmat sokalta, kétségelte, e kütfőknél meg fog betűről betűre győződni állításom valódiságáról.

Itt most csak azon részvétet akarom közelebbi vizsgálat alá vonni, melyet a megyei gyűlésekben a közép-rendű nemesség gyakorolt. Zsigmond király idézett törvénye, mely a szegény nemességet a gyűlési járástól fölmenté, a közép-nemesekre nézve azt tovább is kötelességnek kijelentette, és a mulasztókra régibb időben vetett bírságot is megerősítette. A ki a közelebbi idők gyűlései nyomán akarna erről szerezni magának fogalmat, nehezen hinned azt valami rendkívüli terhesnek. Ámde tessék csak az 1550: 37. t. cikket megolvadni, mely szerint a megyékben minden tizenöt nap alatt, vagy legalább havonként egyszer nemesi-szék, mi közgyűlést jelent, tartandó volt; tessék a XVI. és XVII. század jegyzőkönyveit átlapozni, melyek kivált a válságos idők alatt évenként egész húszig és több gyűlés tartásáról tanúskodnak: és bizonyosan méltányolni fogja a hazafiság azon buzgalmát és áldozatkészségét, melynek a nemesi közép-osztály szentelte magát.

Zsigmond és Mátyás királytól kezdve, — a magyar törvényhozás, — le egész nagyatyáink koráig, a megyei tisztségeket, midőn azok tehernek tekintettek, pénzbüntetés alatt, szintén csak a közép-nemesi osztály vállaira rakta. Végre a törvénykönyvben olvasható számtalan más megyei megbízások is legnagyobb részben és mintegy ráadásul csak a közép-nemességre hárítottak. Mindez fenhangon hirdeti: hogy a közép-rendű nemesség a megyei életnek, a gyűléseknek méltán főtényezőjeként dicsőíthető.

Hátra van még a gyűlések harmadik tényezője, az úgynevezett úri rendről szólni. Láttuk fennebb, mily küzdelmekbe került a nemességnek ezen büszke s hatalmas osztályát a megyei hatóság, következve a gyűlési illetőség elismerésére szorítani. Végre a jó ügy győzött. A megyei gyűlések úr és nemes, gazdag és szegény, a haza és egyesek ügyei fölött tanácskoztak, végeztek, rendelkeztek. Az úri rend érdeke tehát magával hozta, hogy ott jelen legyen; hogy terhek, köteleességek sine illis de illis reájok ne rovasanak. A mohácsi nap után minden erő, minden rend közreműködésére szükség levén, Zsigmond idézett törvényét tehát az urak irányában is fogadatba vették a vármegyék; megjelenésüket a gyűléseken követelvén és nem igazolt mulasztásukért a törvényes birságot megvevén. De mivel a terjedelmes és több megyékben fekvő jószágok úri birtokosainak a gyakori gyűléseken személyesen részt venni nem lehetett mindig, a törvény is az igazolt elmaradásnak helyt adott: a személyes megjelenés helyett szokásba hozatott a képviseltetés, azaz: megbízása és küldése oly képviselőknek, kik a gyűléseken a megjelenésben akadályozottak jogait és köteleességeit személyesítették; kiket a megyei nyelven követeknek — nuncii — szokás volt nevezni. — A közép-nemesi osztály, — a mondottak után ítélve, — igazi specficus megyei osztály volt; mit az úri rendről állítani nem lehet. A főispánságon kívül, az urak a többi megyei hivatalokra nem éreztek hajlomot és hivatást; a gyűléseken, kivált a XVI. és XVII. század lefolytán, midőn a török uralom és a körülmények a megyei autonomiát ügyszólván mindenhatóvá tették, a nemesi főosztály, melyre a napi renden levő terhek és adózások legnagyobb részben háramlattak, mintegy védelmező szerepre volt utalva. Nincs abban tehát semmi feltűnő, hogy akkor az úri rend nem buzgólkodott a megyei élet mellett, nem a gyűlési mindenhatósággal szemközt. Az ő politikai hatásköre és tevékenységi tere az országgyűlés

volt. Mily irányt követett ottan, az nem ide tartozik; meg van bőven írva a genfi kötetben. Egyébiránt is írónk és tanácskozási termek nem mulasztottak el semmit az aristocratiai hibák és vétkek kutatásában; csak az kár, hogy e buzgalom gyakran az igazság és méltányosság rovására történt. Ezt mondá 48-ban szigorú kritikuskunk Bajza; és én a magyar nemesség, mint megyei életünk tényezője és megtartója számára, bátran merem felhasználni azon alkalomra irt igazságos paraphrasisát. „Kevés ország van, mond ő, mely a maga aristocrátiájának oly sok dicséretes dolgot köszönhetne, mint hazánk. Ha kérdezitek, ki tartotta fel nálunk a nemzetiséget, nyelvet és alkotmányt, minden tétova nélkül felelhetitek: az aristocrátia. Aristocrátia őrzötte kebelében nyolcz századon keresztül, mint a szüz Vesta templomában, a nemzetiség szent lángját; aristocrátia beszélte és mívelte, hogy ki ne haljon, e nyelvet; s az, hogy ma (?) egy municipalitással dicsökszünk, melyhez hasonló nem sokat mutathat a régi és új világ, aristocrátiánk érdeme. Mikor nemes és katona egyet jelentett, karddal, későbbi korokban észszel és rendíthetlen szilárdsággal védte a hazát és alkotmányt megtámadások és elnyomók ellen. S hogy a legközelebb történeteket említsük: hány példát mutathattok, hogy aristocrátia, mint a mienk, kényszerítés és kárpótlás nélkül (?) sajátját is oda engedte volna? A mennyi jótékony és hasznos intézeteket nevezhettek a múltban, aristocráták roppant alapítványai; a hányak keletkeznek mai nap e százados álmaiból felébredt nemzetnél, többnyire aristocrátia pénze hozá létre és ügyeik fentartani. A magyar akadémiát — hogy többet ne említek — lehet mondani, csekély kivétellel, a magas aristocrátiának köszönhetitek. Többet sorolhatnék elő, — ezzel zárja be szavait Bajza, — ha ügyvédkedni volna szándékom a magyar aristocrátia mellett: de én csak emlékeztetni akarom az aristocrátia ellen szónoklókat, hogy a dolgoknak több oldalaik is vannak, s hogy midőn egyfelől méltányosságot keresünk a nép ügyében, — a mi dicséretes, — óvakodnunk illik, nehogy igazságtalanok legyünk, s a bűnök szorgalmas jegyzése között feledjük az erényt“ *).

A mohácsi véres nap után a nemesség gondolkozása és érzelmeiben nagy változásnak kellett történni. Érezte, hogy a

*.) Bajza összegyűjtött munkái. Második bővített kiadás. Toldy Ferencz által. V. köt. 61. lap.

megyei hatóság, mit a fékezetlen anarchia tönkre tett, ily állapotjában okvetlenül el fog veszni. Körül nézett: hol, kiben és miben találjon orvosságot? A nagy-urakat ez okon, kik előbb, mint Verbőczy is méltó indignációval megírta, a megyei hatóságot maguk fölött nem akarták elismeri, ennek hódolni kényszerítette. Ez jó s üdvös volt. A fejtelenség ellenében a törvény és rend uralmát inau gurálta. Ez is helyes és szükséges vala. A megfogyott erő és számnak kellő szaporításához azonban nem érzett magában elegendő bátorságot, habár oly közel állott hozzá. Nem lehet e tekintetben észre nem venni azon vajúrást, melyet az erő és szám fogyatkozás és szaporításának érzete keltett a nemességben. Szolgáljanak ennek igazolásául következő adatok: oly királyi városok is, melyek nemesi jószágokat nem birtak, polgári képviselők által a megyei gyűléseken képviseltetni engedték, mikor erre még törvény nem létezett. Ennél többet mert tenni Szepesmegye, midőn 1528-n a király rendelete folytán a kebelbeli királyi városi polgárokat, mező-városi és falusi községeket, és minden rendű más testületeket meghívott közgyűlésére, hogy ott az új királynak hódolati esküjököt tennék le; mi valóságos teljesedésbe is ment*). Győr városának bírása elnökölt ezen nevű megye törvényszékén, mely a megyei alispán, szolgabírák és esküdtek hozzájárulásával is tartatott. A város jegyzője a megyének is jegyzője volt**). Számos adatok bizonyítják, hogy a pestmegyei török hódoltság nagy községei, mint Körös, Kecskemét, Cegléd sat. Pest megyének Füleken tartatott gyűléseire és tiszti építő-székeire hivatalosak voltak és küldöttjeiket oda szorgalmasan jártatták ***). Az 1550: 24. t. czikk a hódoltsági falusi községeknek megengedte, hogy az adórovás (dica) igazítását kívánandók, a megyék Rovás-székeikre bírójukat és esküdtszékeket küldhessék, és hogy ott vallomásuk szerint döntsessenek el a tárgyak. Mind meg annyi tanúságok, hogy a magyar nemesség jókor belátta, mikép a gyűlések ajtaít nem kívánatos oly ridegen elzárni a haza más polgárai előtt, hogy az idő intő jelére a beboesátást kívánóknak meg ne nyitassanak.

*) Wagner, *Analecta Scepusii*, III. köt. 242. lap.

**) Magyar Tört. Tár, VII. köt. 14 l. Ráth Károly közlése után.

**) Török-magyar kori Tört. Emlékek. Pest, 1863. I. köt. 106, 107, 130, 140, 154., II. köt. 9. 122 ll. és Kecskemét város Története Hornyiktól. II. köt. 487. l.

c) Gyűlési tekintély.

Ha visszatekintünk azon szerencsétlen napokra, midőn a Jagellók uralkodása alatt a fejtelenség tetőpontját érte el a megyékben, midőn minden rend, törvény, fegyelem azokból száműzetett, miről törvénykönyvünk is annyi gyász nyomokat tartott fel; más részről pedig a mohácsi vészedelemmel mintegy új életet, új irányt indulni tapasztalunk a megyékben: méltán támad bennünk azon kérdés: honnan ezen fordulat és változás? Legelől tehát, a nagy vérlecze a nemzetet bűnös mámorából felrázta; a józanabb gondolkodás és akarat tört magának utat a hazafiak kebelébe. A pálya, melyen mostantúl menniük kell, emitt a lét és szabadulás, amott a járom és enyészet felé mutatott. Hála a vezető gondviselésnek, találkoztak lelkesek, kik nem balra, hanem jobbra bekanyarodva, magok után húzták a tömeget.

Az imént még fékezetlen, szilaj és rettegett csoport, mely a megyei gyűléseket bűnbarlangokká fertőztette, mostantúl fogva, mielőtt a gyűlés kiüszöbét átlépné, hogy úgy fejezzem ki magamat, saruját leoldá, mert szent helyre ment, hol az általa elkövetett nemzeti bűnökért jóságos cselekedetekkel kell adóznia, hol a sülydedett hazát fel kell emelnie. Valóban meglepő jelenet a megromlott társadalmi viszonyok, elfajult erkölcsök napjaiban azokat, kik úgyszólván tegnap még hősi dolognak tartották a haza romlásán erejüket gyakorolni, ma már a bűnbánók és javulók sorában látnunk. Fáj ugyan a hazafi szíve, midőn egy nagy király magas törekedései után, a jólét és dicsőség jeles fokára emelkedett országot, egy nemzedék rövid pályája alatt annyira lealjasítva, elgyengülve szemléli, miszerint egy nap és egy ütközet elegendő arra, hogy a századok műve összeroskadjon; de enyhíti a fájdalmat annak tudása, hogy az előidézett csapasokat megtérés és kijózanodás követte nyomban. Ezen érzelmeknek adom át magamat mindig, valahányszor a fatumszerű augusztus 29-ke fölött hazánkfiait búsongni hallom és történelmünk jeremiáit olvasom. Elfogultságnak hiszem azt a nézetet is, hogy a mohácsi nap után csak oly gonoszul mentek a dolgok még nagyon sokáig, mint az előtt. Én ellenben ezen fordulótól kezdve a megyék életét másképp gondolom magamnak.

Általában véve azok közé tartozom, kik azt hiszik, hogy a ró-

mai birodalom bukása óta az európai álladalmakban oly időszak nem volt, melyben a bomlás közepett valami szilárdul meg nem állott volna, mi a lerombolt részek újraépítésénél támaszul szolgálhatott, és tények után mondhatta a XIX. század uralkodó eszméinek nagy nevű írója: „hogy a rablás fenekletén fejlődött ki a birtok socialis fogalma is; valamint hogy a fennálló jónak dühös megtámadói mellett, soha nem hiányoztak védői sem, kik önfeláldozással vettek részt a küzdelemben, mert őket is a jognak érzete lelkesítette és azon öntudat, hogy szent kötelességet teljesítenek.“ Bizonyára emberi keserőségeink közt szívemelő észlelet az isteni teremtető erő bölcseségének és jótékonyságának azon elrendelése, hogy a jónak és létezőnek magva soha sem vész ki tisztára.

A hatvani gyűlés kétségen kívül az anarchia legrakoncátlanabb kihágásainak kifolyása volt, a megyékből áttültetve az ország szívébe, azon tizennégyezer nemes törvényhozó által, kik a megyei gyűléseken is romlottságuknak sok gyász nyomait hagyták hátra; és még ekkor is azon háromszázan, kik Barsnak bátor és dicső fia, Kálnay János vezérlete mellett a rend, a törvény és igazság nevében, az őrvölgő zabolátlan nagy sokasággal szemközt szót mertek emelni, azt mutatják: hogy a megyékben a köz-bomlás közepett sem halt ki egészen a tiszta hazaszeretet és erény magja. Kálnay vére *) és azoké, kik a vele tartó háromszáz derék hazafi sorából a szerencsétlen király oldala mellett elhullottak, megtermékenyítette a megyék sivatag földjét akkép, hogy a megmaradt kevés egészséges magból nemzedékről nemzedékre, több és több jóra való, — szaporodásnak indult.

A kétkedők adatokat és bizonyítást kérnek. Ügyekezni fogok tehetségem szerint kívánatuknak eleget tenni.

Nézzük tehát a megyei administratio menetelét. A köz-pénzek rendes kezelése a jobb igazgatásnak egyik próbaköve. Míg Ulászló és II. Lajos királyok kormánya a törvényhozók előtt azon

*) Kálnay Jánosnak a hatvani gyűlésen lelkes fellépését egy szemtanú után olvashatni Kovachichnál: „Sammlung kleiner stb. Stücke. I. B. Ofen. 1805. 100 l., és Supplem. ad Vest. Comit. III. k. 8.—Kálnay János és István a mohácsi ütközetben estek el Brodarich, Istvánfy, Jászay stb. szerint. Ezen család a XVI. század végétől a XVII. végéig virágzott Barsban, és kitűnő férfiakat adott a hazának és megyének, kik közt mint országgyűlési követek és alispánok többen jeleskedtek.

panaszskodik szüntelen: hogy az adóból alig fordul valami a királyi kincstárba, mert nagyobb része a megyei kezelők közt elvész, a mohácsi vésnap után, bármily mostoha körülményekkel kellelt most inkább, mint az előtt küzdeni, ily panasz a törvényhozás eleibe nem került többé*); sőt mint más helyen előadtam, az 1550-ki dietán a rovásadó beszédése a kincstári rovók kezéből elvételén, ideiglen az alispánokra, illetőleg a megyékre bízott. 1532-ben Bars megye közönsége már így írt a főbányaváros Kőrmöcznek: „Ő felsége legkegyelmesebb király urunk parancsot küldött ide, hogy minden jobbágy-telek után a hadak fizetésére minden halasztás nélkül egy forintot szedjünk be és a rovók kezeibe szolgáltatassuk. . . . Tudatjuk azért Uraságtokkal, hogy itt a megye alsó részén azon segédpénz minden úr és nemes jószágából nagyobb részben már beszolgáltatott, és a legközelebbi vásárnapig a hátralevő illetmény is be fog szolgáltatni. Kérjük ennél fogva uraságtokat, iparkodjanak kegyelmetek is azon segédpénzt minden halasztás és nehézség nélkül ő felsége rovóinak és embereinek kifizetni. A mi által ő felségének kedves dolgot teendének**).“ Koránsem akarom ebből azt kihozni, hogy az új dynastia tróura léptével másutt is mindenütt az egész országban az adóbehajtása ilyen volt; mert jól tudom, hogy a felhozott példa nem a szokásos, hanem inkább a ritkaságok gyűjteményébe tartozik; és a Magyar Leveles Tárnak általam fennebb idézett I. kötetében a rovóknak ezen korból elég sok panaszos jelentéseik olvashatók arról: mily nehezen történik a rovásadó befizetése, mennyi nehézségek gördítettnek ellenében, stb. Hanem mindenesetre a bars megyei levél s az 1550-ki törvénykönyv a mohácsi napot megelőző általános peculatusi bűnnel ellenkező, jóra változott szellemét bizonyítja a megyei adminisztrációnak ezen kényes ágában, mely a mai civilisatio és állami kifejtettség oly magas fokozata mellett is Európaszerte a nehézségek és panaszok bő forrása. Az 1563: 5. t. cz. pedig kétségelni nem hágy, hogy a megyék az adózási nehézségek daczára, a rovásadót nem csak letisztázták egészen, de még némelyek előre is fizettek.

Lássuk tovább menve az állami hatalom másik képviselőjé-

*) Az 1563: 21. t. cz. csak egyes esetről szól, és a „fertur“ kifejezés egyszerű, még be nem bizonyított feladásra mutat.

**) A latin eredeti után, mely Kőrmöcz városa levéltárában őriztetik.

nek, a királyi kormánynak nyilatkozatát az új megyei aeráról; nem is ellenkezem itt azokkal, kik annak a megyei adminisztrációt illetőleg részrehajlatlanabb ítéletet tulajdonítanak. Elvonva attól, hogy a trónért versengő két király vetélkedése a megye kormányzását nagyon megnehezítette, és ez okon az ott keletkezett bajok sok része a megyei akkori élet rovására nem hárítható; annál kellemesebben lép meg bennünket tehát az új dynastia alapítójának, még a nagyváradi békekötés aláírása előtt, az 1536-ki országgyűlésen, a megyei kormányzás és élet felől a törvényben (40. cikk) kijelentett azon nyilatkozata: hogy Isten segítségével minden, mi az ország köznyugodalmára tartozik, jó rendbe hozatván, nincs senkinek szüksége, meg sem lehet engedni, hogy bárki is a maga sérelmét önkénye szerint megboszúlja; és azért a királyi fölség az úgynevezett Ligákat és Conjuratiókat, (másutt Confoederatióknak neveztetnek), habár azokat némelyek a magok védelmére igazságos és becsületes föltételek alatt megkötni akarnák, hűtlenségi büntetés alatt tiltja. Ezzel I. Ferdinánd az 1536-ki megyei hatóságoknak -- a mohácsi vésznap előttiékhöz képest, -- kiadta a megtérés és kijózanodás bizonyáglevelét. Hogy már ekkor a megyék a királyi kormány előtt más irányban is tekintélyt vívtak ki magoknak, tanúságul szolgálnak azon 1536: 60., az 1537: 21. t. cikkek és mind azok, melyeket az alispáni hivatal iránt a törvényhozás és a királyi kormány részéről tanúsított bizodalom bebizonyítására a második közleményben elsoroltam.

Nézzük már most birtak-e és mennyi tekintélyvel a megyei törvényhatóságok tulajdon főispánjaik előtt? E részben legezelszerűbbek a példák. Elsőséget adok pedig mások előtt azoknak, melyeket nem kell a megyei levéltárak sötétségében nyomozni, hanem köz-kézen forgó nyomtatványokban mindenki által föllelhetők. Ilyen egy tehát a Sárosmegyei eset. Báró Balassa Antal családja hiteles okmányai után ekkép írta le: „Serédy Györgyöt Ferdinánd Sárosmegye főispánjává nevezte ki. . . . Sokan nem akarták főispánjukul elismerni, és hogy idegenkedésüket okadatolják, több rendbeli panaszokkal járultak a fölség elé, előadván, hogy több fontos panasz van ellene a megyei hatóság előtt; az általa régen épített erősség, melynek lerombolását a rendek már több részben elrendelték, mai napig is épen és fölszerelve áll; továbbá, hogy jövedelmeit növelje, a súlyos idők daczára és a fennálló törvények

ellenére vámot állított; sőt megvetvén a birói tekintélyt, ha megidéztek is, nem jelenik meg a bíró széke előtt. Erre habár a király Serédyt a főispánságból le nem tette, mikép az 1536: 36. t. cz. szerint egyoldalú feladásra, és a panaszlott kihallgatása, meg a vádak valószínűsége nélkül, nem is lett volna a maga rendiben; de szigorúan meghagyatott neki fölülről, hogy a kérdéses várat rombolja le (1536: 60.), — a vámszedést szüntesse meg s a törvényeknek engedelmeskedjék, „mivel, mond a király 1546-ki parancsában — a főispán levén másoknak bírāja, illő, hogy a törvények iránti tiszteletben is díszéretes példányképen szolgáljon másoknak.“ *) Úgy látszik, hogy Sáros ezután főispánjával kibékölt, mert ezen panaszok többé ellene meg nem újítottak. Más, szintén közhasználatú munkából merített eset, Zemplénmegyét illeti, hol a Drugeth nádorok családjából származó hatalmas Homonnaiak a főispáni széket, mintegy örökségüket bírták. István a XVI. század másik felében kormányozta a megyét. A gyűlés azon okon, hogy fivérét megtámadván, azon alkalommal ennek megijedett neje kora szülést szenvedett, mint gyermek-gyilkossággal terheltet törvényszéke eleibe idéztette; ő nem csak megjelent, hanem azon védelmét is előadta: hogy ötvened magával kész a vád ellenében magát esküvel megtisztítani. A törvény ezt akkor megengedé, és annak teljesítése után a főispán a törvényszék által föloldatott. Ugyanezen időtájt, ugyanazon törvényszék Drugeth Györgyöt, a főispán fivérét, Tussay Jánosnak állítólag megölése végett idéztette, és mivel személyesen meg nem jelent, makaesságból elmarasztatván, a proscriptiót hirdette ki ellene; miután Tussay örököseit nagy összeg pénzzel kiengesztelé, csak királyi megkegyelmezés által menekült **).

A megyei gyűlés tekintélyének az autonóm szervezet korában is egyik kútforrása azon közjogi eszme volt, melyről a főis-

*) Hazánk, Pest 1860. II. évfolyam 206. l.

Egy másik királyi parancsában, mely 1553-ban kelt Grácban, így szól Ferdinánd a megyék tekintélyét hangoztatva: „Megértetted minő határozatokat hoztak a minap kilencz megyebeli hiveink. . . . Noha meg vagyunk győződve, hogy . . . az említett 9 megye határozmányait örömezt magadéivá teszed, a minthogy azokat a köz jó iránti tekintetből mi is jóváhagytuk. sbt. Ugyanott 462. l.

**) Szirmai, Not. Hist. Comit. Zempl. 90 l.

páni méltóságról szólomban említést tettem, tudniillik: hogy a gyűlési elnökség vagyis a főispánság a királyi hatalomnak személyesítője. De keletkezett ennél a XVI. század lefolytán a megyei és gyűlési tekintély nagy előnyére még egy gazdagabb kütfő, úgy-mint: a gyűlési és törvényszéki helyiségek szentségéről az országban elhatalmazott általános fogalom. Ekkor még a gyűlést és törvényszéket egymástól elkülönözni alig lehetvén, s mindkettőnek hatása csaknem közös levén: a szentség eszméje is mind a kettőre egyaránt kiterjesztetett. Kithonich a XVI. század jogtanának veteránja így ír: „a bíraskodó székek helyiségei, az emberek közvéleménye és régi szokása szerint szenteknek tartatnak azért méltán a legnagyobb tisztelet és méltóság és mintegy vallási áhitat illeti azokat mert a bíró ott nem csak mint szentegyházban, hanem mint Isten székén ül.“ Direct. Meth. cap. IX. q. 22. Ezen fogalommal teljes öszhangzásban fogjuk találni a megyék túlságosan szigorú eljárását a széksértési esetek meghatározásában és büntetésében. Nem polgári törvényszegés, hanem valóságos szentségtörés volt szemeikben. Elsorolok néhányat Barsmegye jegyzőkönyvei nyomán, milyenek más megyék jegyzőkönyveiben is számszámra olvashatók.

1562-ben Ethre Mihály tiltakozott Dóczy Miklós (röviden ezután Hontmegye leendő főispánja) ellen, hogy a törvényszék színe előtt ily szavakkal sértette meg: „igen subtilis orátorrá lettél, de Istenemre mondom, hogy egy nap válaszdod leszen.“ A szék-szentségének téves fogalma ezen szavakban, hol most semmi sértőt nem találunk, akkor bántalmat denunciált.

1563-ban Zudar László panaszt tesz a közgyűlés előtt Dobrakúty esztergomi kanonok ellen: hogy ötöt a szék színe előtt fenyegeté; holott a gyűlésen mint az Isten házában fenyegetni tilos volt. De a panaszlott reconventióhoz folyamodott és viszont amazt vádolá: hogy Zudar a főispán oly üzenetének volt hozója, miszerint „varga fortély esik rajta“ — a kanonokon. Magyarázná meg tehát Zudar: mi az a varga fortély? A kitérő felelet és kölcsönös elsimítás véget vetett ugyan a lánchnak; de ily esetekről aztán azt beszéltek közönségesen: hogy a vármegye és az alispán sokat enged és átnéz.

1566-ban Litasy Istrán előkelő birtokos szék-sértésben marasztaltatik, mert a gyűlés helyén Simonyi György alispánhoz

ezen szavait intézte: „nem törvény szerint való látás ez Domine vice-comes.“ Ma senkinek nem jutna eszébe innét szék-sértést következtetni; akkor mindig.

1574-ben Mászlik István vádolta Szobonya Lázár özvegyét: mikép azzal fenyegette őt ezen nő, hogy ha a török falujokba jó, Mászlik házára küldi. Mire a gyűlésen jelenlevő asszony rögtön e szavakkal válaszolt: „nem igazat mondasz.“ A gyűlés ezért mint széktörőt 25 ezüst girával lakoltatta.

1576-ban Tapolesányi János gazdag várúr, kiről már az építő-székek tárgyában szólottam, Szelezsényi Gáspár akkori alispánnak szemében, a gyűlés helyén azon okon tisztújítást sürgetvén, hogy annak ideje már lejárt, és neki Szelezsényi alispán-sága többé nem tetszenék, de ez is a fölszólalót gyomrából utálná: ezen nyilatkozatért széktörésben lőn marasztalva. Az alperes főlebbezte ugyan a királyi Curiára az ítéletet, de nem kellő idő alatt, s a miatt az elvettetett, a végrehajtás pedig a marasztalt részéről csak Novum mellett tartatott vissza. Mikor aztán az újtott per tárgyalatnék, alperes képviselője Buza Antal az alispánnak ezt találta mondani: „mit fartatsz te engem, nem szöllok én ehhez többet“*), ezért ő is szintén szék-sértőnek ítéltetett, de többek közbevetésére az alispán megbocsátott Buzának, és azzal a szék szentsége helyreállott.

1578-ban Forgách István a gyűlés helyén a főispán Dobó Ferencz irányában, ki ott jelen volt, oly hasonlatossággal élt: hogy Lévától, (ez Dobó-vára volt) úgy kell félni, mint kis Budától, pedig Budán törökök, Léván keresztyének vannak. A gyűlés Forgáchot ezért rögtön szék-sértőnek ítélte. A tárgyalás alatt a főispán védelmére fölszólaló Kókay Györgyhöz Forgách által intézett ezen szavakért: „hát, te így igazságomban megfojtanál“ újabb széktörési marasztalás szorgalmaztatott; mit csak azon érv által került ki Forgách, hogy Kókay nem tisztviselő, hanem ügyvéd.

Nem fogom folytatni tovább ezen idézeteket, hogy a szives olvasót áltaok ne untassam; és mert az eddigiekből is eleget nyilvánul azon szellem, mely a megyei új aerában tisztelettel töltötte be a megyei hatóság iránt a hazafiak kebelét. Tagadni ugyan nem me-

*) A tegezés ez időben szokott közönséges szólás forma volt a nagyobb és kisebb osztályúak közt is.

rem, hogy azon fogalom és szigor, mely a hatóság tekintélye és tisztelete iránt hibát tevőknek fenytetésére alkalmaztatott, túl volt hajtva; de más oldalról meg kell vallanom, hogy a cél, melyet ez úton elérni akartak, tudniillik az anarchia rendetlenségei és rombolásai közt tönkre ment megyei tekintély és méltóság helyrehozása üdvös volt.

Az eddigiek kiváltképen a XVI. századra, melynek a megtérés nagy feladata jutott, értendők. A következő század már megszilárdult megyei hatóságot talált, mely a gondatlan vagy sértő szavak által nem féltette tekintélye csorbulását. A túlzást is tehát, mely egykor szükséges és hasznosnak bizonyult be, mostantól a szék-sértések megfenytetésében enyhébb és igazságosabb gyakorlat váltotta fel.

Mielőtt e cikket bezárnám, szabadságot veszek magamnak, a megszilárdult megyei tekintélyből sarjadt azon külső dicsfényről is, mely a megyék nevét körülsugározta, egy pár szót felhozni. Nem volt az országban, a legnagyobb családok során végig tekintve, násznap, keresztelő, temetés vagy más hasonló ünnepély, melyben, hogy méltóságosnak tartassék, a megyék képeinek szabad lett volna hiányozni. Még I. Leopold is a korona-örökös lakadalmára meghitta a vármegyéket. — A megyék poros levéltáiraiban ezen megyei küldiesőség illusztrációjára szolgáló számtalan érdekes adat található, mikben a szépirodalom baráti gazdag anyagot fognának nyerni. — E helyett nekem azon meleg ragaszkodás foglalja el gondolatomat, mely a megyei közönségeket ezen institúcióhoz oly büvérövel vonzotta, valahányszor a nagy eszmék: a haza és szabadság, kérdésbe jöttek. Barsmegyének a bécsi béke alkalmából letett hódolati esküje, azon büvereje a ragaszkodásnak ily monumentalis szavakban adott kifejezést: „esküszöm az élő istennek hogy én kegyelmes uramnak fejedelmemnek, úgymint magyarországi koronás királyomnak, igaz híve leszek, és az országgal és vármegyém melélni halni, egyetértvén vele, akarok.”

d) Gyűlési jogkör és hatóság.

A megyei gyűlések jogkörét, vagy mi ezzel egy, hatósági körét elméletileg szabatosan meghatározni alig lehet; hacsak abban

megnyugvást nem találunk, a mivel az 1848-ki törvény a gyűlési attribúciók hatáskörét szabta meg, t. i. hogy az oly hatóság, mely a gyűlést a törvény és alkotmány szerint illeti; mihez több commentár fér.

Mi a gyűlési jogkört a tények nyomán, részletekre osztva, gondoljuk legmegfoghatóbban ismertetheti.

A gyűlési jogkör tehát ily részletes attribúciókból alakult:

Mindenekfölött az álladalmi nagy hatalmakkból a törvényhozásnak jelentékeny része övé volt; a mennyiben követői és útásításai által a törvények alkotására lényegesen befolyott. Ezen attribúciónak legértékesebb egyik kifolyása az országgyűléseken gyakorlott, de a megyei gyűléseken előkészített választásokban is nyilvánult. Míg az 1687-ki törvény a királyi primogeniturát meg nem állapította, addig a megyei gyűlési attributumok culminációját tette az, hogy a felséges uralkodó-ház fi-ágán belől a kir. trónra jelöltet indítványozhattak. Így például II. Ferdinándnak trónra emelését, az 1618-ban megyékszerte tartatott gyűlések hagyták meg követjeiknek útásításul. A megyék törvényhozási jogköréről alább tüzetesen fogunk értekezni.

A második államhatalmat, a végrehajtásit, a XVI. és XVII. századok lefolytán a megyék gyűlései legnagyobb részben absorbeálták.

Nem közjogtant, hanem jogtörténelmi múltat tárgyalván itten, bátor vagyok a kegyes olvasót arra figyelmeztetni; hogy ezen különbségnél fogva, a tényekből levont egyéni nézeteim egy részre sem prejudicálnak. A felügyelési államhatalmat illetőleg tehát, mi-kép a tények- és életben valósággal létezett, hogy ennek birtokát is a megyei gyűlések a kormány irányában a koronával megosztották, számtalan ismétlés nyomán emlitem.

A megyék a magok területén a közigazgatás organumai voltak. A közigazgatási jogkör pedig a gyűlésekben központosított az által: hogy a tisztikart, mely a közigazgatási gép egy kerekét tette, a gyűlés választotta, eljárását végzései által megszabta, számoltatta, felelőssé tette; hogy a tisztikar során kívül álló kiküldetések, választmányok, bizottmányok, mint azon gép másik tevékeny kereke irányában is ugyan azon tág határok közt hatalmat gyakorolt; hogy a kényszerítő közegek, mint karhatalom (Brachium), a pénz, a bírói döntvények közvetve a gyűlés kezében összesítették.

A megyei gyűlések jogköréhez a statutumok alkotása is tartozott.

Összefoglalván már azon forrásokat, melyekből a gyűlési hatósági jogkörnek egész volta fejlett ki, négy volt azok száma, úgy-mint: a törvény, a törvényes szokás, az alkotmányos kormányzat és a statutumok. Ezek jelölték egyszersmind azon határokat is, melyeken belül a megyei gyűlések jogosan mozoghattak.

Első tekintetre az látszanék, mintha az imént előszámláltak két elseje kétségen fölül, és kérdésen kívül álló forrását tenné és határait jelölné a gyűlési jogkörnek. De sajnos, hogy ez in praxi nem úgy volt; mert nekünk eddig a megyei hatóságot szabályozó codificált törvényünk vagyis rendszeres megyei törvény codextünk nem volt, de voltak ellenben számos ideiglenes és egyes esetekre szorítókozó törvényeink; voltak általános s határozatlan törvényezikkekink, melyek inkább jogelveket és eszméket fejeztek ki, mint teendőket; ezekre nézve tehát a kellő magyarázat, a specificus szabályok hozatalának kérdése, továbbá azon illetékeseknek eldöntése: ha vajjon a kormány vagy a statutarius jog útján töltendők-e be a törvényeknek ürességei, általánosságai? sokszor bizonytalanságba ejtették a legtisztább akaratot is. Érezte ezen fogyatkozást régen az ország; a min segíteni kívánván, már I. Ferdinánd idejétől, általános vágyat, I. Leopold korától pedig egész 1848-ig az úgynevezett országos választmányi vagy rendszeres munkák kidolgozására égető szükségét ismételve hangoztatott

A mi pedig az alkotmányos kormányzást, mint a megyei hatóság jogkörének egyik forrását illeti: az új megyei aera kezdetével I. Ferdinánd király hamar átlátta, hogy a kormányzást benn kell az országban hagyni és gyakorolni. Már 1528-ban felállította e czéllal a királyi tanácsot Budán. Egy királyi rendeletben minden megyével és törvényhatósággal tudatja: hogy távollétében helyette és királyi nevében ezen királyi tanács fogja vezetni és kormányozni a köz-ügyeket, melynek mint saját királyi személyének engedelmeskedni mindnyájan tartozzanak *). A következő 1529 nyarán Soliman közeledtére kénytelen volt az új kormányzó Mátyás várát elhagyni és Pozsonyba költözött. — Első alakulásakor, — a felsőbb kormányzásnak minden ága ezen királyi tanácsban volt

*) Kovachich, Suppl. ad Vest. Com. T. III. 120. — Pray, Epist. Proc. T. I. 327. lap.

egyesítve: a kincstár, vagy szokott nevén kir. kamara, a kir. főtörvényszék szokott nevén kir. kuria, sőt egy ideig a kir. kanczellária is, a mennyiben ekkor még a királyi koraľtnok a királyi tanács tagja volt, Pozsonyban lakással és kezében a királyi pecséttel, sőt eleinte maga a királyi könyv — liber regius — is itten tartatott és vezetett. Nagyszerű és valóban a mostani állami magas kifejlődéshez sem illetlen központosítás; hosszabb életre méltó *). Igaz, hogy az egész csak tényleges állapot volt, mert a nemzet csak az 1836-ki országgyűlésen törvényesítette azt. De már innentől fogva ezen királyi tanács a megyei kormányzás élére került, és ezen viszonyt a későbbi törvényhozás is ápolta és tovább fejlesztette **). Első csapás, mely a jól tervezett új kormányszéket érte, az volt: hogy a kanczellária tőle elszakasztott és Bécsbe költözött. Következtek rá más gyöngítések is annyira, hogy a XVI. század végén első alapításához képest csak árnyék lett belőle; habár I. Leopold uralkodása is még vonaglásában meghagyá.

A felsőbb kormányzásnak a megyék irányában másik tényező a nádori hivatal volt. Az 1485-ki törvényben volt az gyökerelve. A mely arányban a királyi tanács a megyék kormányzásában gyöngült, nőtt és fejlett a nádorságé, mikor az Illésházy és utódainak választásával a XVII. században visszaállított. A tevékeny Thurzó György, Forgách, Eszterházy Miklós és Wesselényi a megyéket úgyszólván egyedül kormányozták **). És ezt an-

*) Lásd Gévaýnál, Urkunden und Actenstücke sat. 1529. jan. 28 án, febr. 1-jén, febr. 4-én, február 23-án kelt okmányokat 59, 63, 70, 73, 148 sat. lapokon. — Monumenta Hung. I. oszt. a brüsszeli levéltárból közölt 1532. május 23-i átiratot I. k. 157. lap. Buchholtznál, Urkundenbuch zur Geschichte Ferdinands. IV. k. több helyen.

**) Lásd ugyanott Gévaýnál, 1536. augusztus 5. és sept. 30-ki, 1540. mart. 31. és apr. 10. okmányokat, 123, 124, 136, — 45 és 53 lapokon — Kovachich, Suppl. ad Vest. Comit. Tom. III. 161, 197 l. — Pray, Hist. Reg. Hung. Notit. Praev. CXX.

**) Ezen nádoroknak erélyes és tevékeny kormányzását, a megyék levéltáraiban százszámra őrzött rendeletek bizonyítják, midőn ezen korból az akkori főkörmányszék fennlétének csak nagyon gyér nyomait találjuk ott. Például: Thurzó György nádornak Barsmegyéhez intézett rendeletei, melyek politikai kormányzási tárgyakat tartalmaznak, közelítik a száz számot, azon kívül járt hozzá mintegy harminczszor megyei küldöttség, mely a nádori intézkedésekről annyszor jelentett; holott ezen idő alatt alig jött a királyi főkörmánnytől bűsz rendelet a megyéhez.

nyiban nagy szerencsének lehet mondani, mert e nélkül a felsőbb kormányzás tengése mellett a megyék — merem mondani — csak magokra lettek volna bízva; mi habár az autonomiának igen kedvezett, de veszélyt is rejtett magában.

Háttra van még a gyűlési hatósági jogkör negyedik forrásáról, a megyék statutarius jogáról említést tenni.

Egykorú az a megyék szervezetével; sőt terjedtebb volt, mert a városok, a külföldről beköltözött telepek, egyes ipar és kereskedelmi testületek is, stb. ugyanazon joggal éltek. A megyék e részben annyiban hátrább maradtak amazoknál, hogy megelőztették magokat általok ezen jog alapján alkotott rendszeres municipalis codexek szervezésében. Elég legyen a szepesi százszok és Budaváros municipalis törvénykönyveire hivatkozni*). Ellenben a megyék statutumai csak sporadicus művek, és a körülöttök tanúsított buzgalom legnagyobbika abból áll, hogy némely megyék a jegyzőkönyvekben szétszórt egyes alkalmi statutumaikat összeszedték és külön könyvbe foglalták.

A megyei statutarius jogkört sem a régibb sem az újabb törvények nem határozták meg. A mit e részben Verböczy Hármaskönyve tanít, abban nem csak a praecisio hiányzik, hanem egyoldalú is, mert leginkább a törvénykezésre vonatkozik; közigazgatási tekintetben pedig lényegtelen tárgyakra, melyeket, a mezei rendőrségek kivételével, meg sem nevez, szorítkozik. Már pedig azon analogiánál fogva, mely e részben a megyék és városok, meg szabad községek közt azon Hármaskönyv elismerése szerint is létezett, kell, hogy a megyék statutarius joga a municipalis szervezet egész körére kiterjedett legyen; különben azon képtelenséget kénytelenítenének megengedni, hogy a városi hatósági jogkör nagyobb volt, mint a megyéké. De a megyék mulasztását abban, hogy az egész jogtért tényleg csakugyan el nem foglalták, tagadni nem lehet: a miből jelen századunkban a felső kormányzat és megyék közt éles surlódások és összeütközések támadtak. E viták két szemközt álló pártot és illetőleg iskoláit is soká foglalkoztattak. Az egyikhez tartoznak azok, kik a megyei statutarius ha-

*) A szepesi százszok rendszeres Munic. Codexét kiadta Wagner Anal. Scep. T.I. 241. — Budáét, mely 1224 — 1422 közt szerkesztetett, kiadták Michnay és Lichner tanárok, Pozsony 1845. Idéztük a B. p. Szemle, új f. I. k. 434. l.

talomnak csak negatív körvonalat szabnak ily egyszerű elvben: „törvény ellen statutumot alkotni nem szabad.“ Mi majdnem Talleyrand híres mondatára emlékeztet: hogy Franciaországnak, mint az Oceannak, nem az emberi korlát, hanem önmaga szab határt. A másik oldalon meg a sorompót kellőnél szorosabbra összehúzni törekedtek azon elv föllállításával: hogy minden, mit pozitív törvény nem szabott meg, részint a törvényhozás, részint a felsőbb kormányzat körébe tartozik. Ezen munka szűkebb határai közé nem fér meg ez ellenkezések tüzetes története, melyek úgys a fennebb említett újabb történelmi műben részletesen leírva.

e) Sanior pars és szavazás a gyűléseken.

A Hármas Törvénykönyv híres szerkesztője a statutumok alkotása módját tárgyalva, a „sanior pars“ mondatnak a munka szövegébe iktatásával oly gordiusi csomót hagyott hátra, melynek megoldása sok vitatkozásra adott alkalmat a nélkül, hogy azon szavak valódi értelme el lenne döntve. De ha netalán Verbőczy is e crypticus kifejezés találmánya, a dolgot, mit alatta értetni akart, nem ő teremttette. Taglaljuk ezen vitás tan egész szövegét. Ugyanis előre bocsátja Verbőczy, hogy a statutumok eszes és okos tanácskozás által jöjjenek létre, még pedig az illető közönség többsége és értelmes része — majori et saniori parte populi — közreműködésével. Aztán következik a vitatott passus: azon esetre, ha, úgymond, a közönség két részre oszlanék, akkor az értelmesebb és előkelőbb résznek a szava döntő. Azon kérdésre pedig: melyik az értelmesebb és előkelőbb rész? — sanior et potior pars — úgy felel: hogy az a rész, melyhez méltóság és tudomány által kitünőbb emberek tartoznak.

Nem lehet föltenni, hogy Verbőczy, kinél a nemesi egyenjogúságot, mint fennebb megmutattam, senki jobban nem pártolta, azzal oly szembeötlő ellenmondásba önként akart volna esni. Kell tehát, hogy lett legyen bizonyos más alapja Verbőczynek, melyből ezen első tekintetre a nemesi egyenjogúsággal homlokegyenest ellenkező, és mindenesetre bonyolódott tant a Hármas Törvénykönyvbe áthozta.

Azzal kecsegtetem magamat, hogy a megyei gyűlések régebb, Verbőczy korát megelőző modorát és szokásait nyomozva,

a szíves olvasókat szerencsés lesznek azon hiteles forráshoz vezetni, honnan a bonyolódott tan Verböczy által merítettett.

Midőn még a megyék democrat szervezete szerint minden nemes és nem-nemes megyei lakos a gyűlésen összesereglett, csak hamar kellett oly esetnek beállani, hogy a tömeg sokaságában a rend megzavartatott, és a tanácskozások eredményre nem vezettek. A józan ész tanácsa ily esetben az volt: a jogot és czélt egymással megegyeztetni. Erre pedig mi vezethetett biztosabban, mint a képviselet? A képviseletnek a megyei gyűlésekre való alkalmazását elősegítette az országgyűlések példája is, hol az több formában gyakoroltatott *). Ámbátor nem kétlem, hogy az országgyűlések régi szervezetének egy újabb nyomozója, Kovachich fáradhatlan szorgalmát követve, több adatot fog arról összegyűjteni: mikép az országgyűlésileg összesereglett nemeseknek ezerekre menő sokasága, törvényhozási jogát és hivatását okszerűleg máskép nem sikeresíthette, ha csak kebeléből a tanácskozásra alkalmas kisebb számú képviselőket maga helyett meg nem bízott; de addig is az 1525- és 1526-ki pest-rákosi országgyűléseknek gyakorlata azt tanúsítja: hogy a személyesen ott megjelent nemesség sokasága, csakugyan a maga soraiból választott képviselőire ruházta törvényhozási jogát **). A megyei gyűlések egyben másban az országgyűlések nyomán menve és okúlva, kereshettek-e, találhattak-e alkotmányosabb expedienst a magok kis hazájokban annál, mint a nagy haza hasonló körülmények közt jónak vallott és magáévá tett? Annál inkább állott pedig be ezen képviselet szüksége a megyei gyűléseken, mert ott bírói tiszteletet is teljesítettek a Karok és Rendek, mint azt több helyen már megjegyeztem.

Halljuk már a tényeket beszélni. Nagy-Lajos kora, a megyei gyűlések gazdag tárháza, egy kitűnő gyűlési példát tartott fel az 1381. évről. Gömör és Torna megyék Gara Miklós nádor alatt közös gyűlést hirdetvén, miután arra mind a két megyéből nagy számú sokaság összesereglett volna, az elnöklő nádor a gyűlés megnyitásával azonnal felhívta a jelenlevő nagy számú közönséget, hogy magok közül oly képviselőket választanának, kikkel tanácskozni

*) Az 1447: 1. t. cz. szerint csak húsz jobbágygyal bíró nemes tartozott a dietán megjelenni. 1498: 1. t. cz. szerint tíz egy telkes nemes küldött képviselőt

**), Horváth Mihály, Magyarország Tört. II. k. 676, 689. l.

és végeznie fogna. Mire az ott levő sokaság huszonhárom tagot választott a nádor mellé, kikkel tanácskozzék és végezzen, magok pedig a választó-nemesek azzal haza mentek. A dolog lényegéhez tartozik a választott képviselőket név- és minőségük szerint ismertetni. Választattak tehát következők: Egyed mester Ethrének fia, Zuhai János, Királyi János, Tornaljai Bencze, Abaházi Aba Imre, Putnoki Mihály, Meleséri Pál, Jánosi István, Baloghi Gergely, Szkarosi Péter, Mellétei Beke, Nenkei István, Kóvári Pál, Verbeci István, Nenkei Jakab, Kornyáti Fertes, Verbóci Péter, Terestenyi István, Tekes de Zelizi István, Lorántnak fia, Kazai Simon és Kachai János; kikhez a nádor még a két megye alispánját és hat szolgabíró-t társítván, így ezekkel harminczketted magával a gyűlés minden teendőit, különösen a fenyítő igazság kiszolgáltatását intézte el *). Zsigmond idejében a nagy nevezetességű Thuróczi és Liptói Regestrumok is 1391-ben a képviselők ilyen gyűlésén keletkeztek. Helyén lesz itt ezen a maga nemében sajátos eljárást Bebek Imre országbíró szavaival elmondani: „miután, úgymond, a király parancsára azon veszélynek meggátolása és jóvátétele végett, melyek a néhai gonosz emlékezetű Deák János által nagyban üzött okmány-koholásból származtak, az illető vármegye közönségének közgyűlést kitéűzött volna, meghagyván, hogy ott mindnyájan megjelenni és szokott módon magok közül és magok helyett az országbíró mellé eskütt embereket választani köteleztessenek, kikkel együtt eljárasson,“ ez megtörténvén, hozzáfogott velők együtt minden kiváltságos levelek és nemesi okmányok vizsgálatához, melyek ezen megyéknek egész nemessége valamennyi birtokait a legrégibb időtől fogva érdekelték, és azokat, melyek a hártya, irás, pecsét s tartalmok szigorú meghányása után a hitelesség próbáját kiállották, az illető családok örök bátorságára egyenként elsorolván, megállapította **).

Ugyanezen kormány idejéből van egy 1409-ben kelt, Zemplén és Ungmegye közönségének szóló kir. parancs, hol szintén oda utasítatnak: hogy mindnyájan közgyűlésileg megjelenvén, magok közül

*) Fejér, Cod. Dipl. Tom. IX. vol. 7. 429 l.

**) Magyar Történelmi Tár IV. k. 3—42. l. Supplem. ad Vest. Com. T. I. 319 l.

szokás szerint eskütt embereket válaszszerzők, kik a király által kitűzött tárgyakban fognak eljárni *).

Még egyszer előjő a fennebb idézett Gömör- és Tornamegyének a nádor vezetése alatt 1423-ban tartatott közgyűlése a képviselés alakjában, hol a választottak szintén nevenként fel vannak jegyezve, de ez alkalommal csak tizenketten, úgymint: sytneki János mester, Putnoki László, Tornaljai László, Seyledi János, Mikóházi András, Horkachi Balázs, Gechei László, Kecheri Gergely, Hamvai Péter, Almachi Mihály, Zeéchi Frank, Szkárosi Farkas Tamás, kikhez még Gömörmegye alispánja és négy szolgabírája is járulván, ezúttal tehát tizenhatszad magával gyűlésezett a nádor**).

Ezen négy vagy öt példa tehát világosan bizonyítja: hogy a XIV. és XV. század lefolytán a megyei gyűlések választott képviselők által is intéztettek. De én ehhez hozzá teszem még azt is: hogy ezen választottak, kiknek az akkori szegény megyei irány „electi, jurati, jurati assessores“ czímet adott, az igazi „sanior pars“ minőségben tűnnek fel a megyék gyűlésein. Hogy a gömör-tornai okmányokban idézett családok, különösen a Bebekék Csetneki ága, Zeéchiek, Putnokiak, Tornaljaiak, Kazaiak, Hamvaiak, stb. stb. nagyon előkelőség és az időhöz mért műveltség meg tudomány által azok sorába tartoztak, kikről Verbőczy szerint el lehetett mondani: „sanior autem et potior pars illa dicitur, in qua dignitate et scientia fuerint prestantiores“ bizonyításra nem szorúl. A thuróczi és lipóti választottakról pedig, habár nincsenek ottan megnevezve, maga az országbíró azt állítja: hogy deákos és tudományos emberek voltak — literati et scientifici viri. — Mindezek nyomán tehát nem vak hódolat vagy elöszeretet Verbőczy tanai iránt, hanem hiteles adatok, gyűlési gyakorlat és dietalis analogia mondatta velem a „sanior pars“ tannak magyarázatját. És mivel Verbőczy azt nyilatkoztatta: hogy ő „ea duntaxat, quae a majoribus meis accepi, quaeque observavi, . . . vidi, audivi, didici,“ következőleg nem elméletet írt: ez még inkább meggyőz, hogy az általa megöröklött „sanior pars“ tan még az ő korában is, a XVI. század elején életben volt. Igen sajnálhatjuk ugyan, hogy kissé rövid és hanyag irányban fejezte ki; de éppen ez erősíti azt, miszerint akkoron köztudomású és szo-

*) Kovachich, Supplem. ad Vest. Comitior. Tom. I. 315. l.

**) Fejér, Cod. Dipl. Tom. X. vol. 6. 595. l.

kásos dologról szólván, elégnék hitte a tárgynak rövid és sovány említését. Hiszen az általam imént idézett 1525. és 1526. évi országgyűlésekről is az egykorú források minden hosszas magyarázás nélkül, mit szokásos dologról fölöslegesnek tartottak, csak egyszerűen említik: hogy az első esetben a nyolcz egész tízezerig megjelent nemesek sokasága haza menendő levén, a tanácskozás bevégezése s a törvény czikkek alkotására maga képeben százötven tagot választott, ugyan azon czélból a másik esetben a tizennégy ezerre becsült sokaság pedig száz tagot, kikkel a főrendek és királyi kormány a szokott diaetalis egyezkedés és tanácskozás útján azon törvényekben megállapodtak, melyeket mindenki alkotmányosan hozottaknak elismert.

A mit Verbőczy „senior pars“ tanáról eddig általánosságban előadtam, azt minden kétségen kívül állónak gondolom; túl ezen a specialítások még további nyomozásából, mely az ifjabb nemzedék számára tartatik fel, fognak felderülni. Ez okon addig csak valószínűséggel birhat azon vélemény: hogy Verbőczy korában a megyei gyűlésekre megjelenő nagyobb számú nemesi közönség csak akkor látott a képviselők választásához, ha oly ellentétes vita támadt kebelében, melyet kiegyeztetni nem lehetett. De ez, mint mondám, csak vélemény.

A mohácsi nap és a reá következő török uralom más viszonyokat, más szükségeket vetett a felszínre. A kis-nemességet, mint a fegyverrel hazáját szolgáló nagy számú osztályt Zsigmond király mentesítése alapján a számításból kihagyni nem lehetett. Feltámadt tehát ismét a megyei gyűléseken, melyek, mint az 1550: 37. t. cz. bizonyítja, minden tizenötöd napon, vagy legalább havonként egyszer voltak tartandók, s e miatt sok időt és költséget igénybe vettek, a képviselés szüksége. Némely megyék a számosabb köznemesekből álló községeknek úgynevezett nemesi hadnagyok, tizedesek, székbírák, bíróképek, családfők és hasonló elöljárók általi képviseltetését hozták gyakorlatba; másutt az egész megyei köznemesség nagy száma egy vagy néhány küldöttek által volt személyesítve. Trencsénmegyének 1615-ben gyűlésileg hozott Statutumai közt, melyek alkotásakor a főispán Illésházy Gáspár elnöksége alatt a nádor Thurzó György is és sok más előkelő úr a gyűlésben részt vett, ezeket olvashatni a jó latinos magyar nyelven szerkesztett akkori protocollumban: „noha méltó volna, hogy az urak is

fejenként jelen lennének az congregatióban, de szükséges, hogy az főispán gyakrabban, és a szomszéd urak is jelen legyenek, az kik pedig jelen nem lehetnek, követjeiket küldjék. A nemesség pedig (értetve a közép-osztályúak) az kinek tetszik, vagy valami hivataljok nincsen, méltó, hogy mindenkor personaliter minden congregatióban nisi justam habuerit suae excusationis causam, jelen legyen.“ — Itt következnek aztán az elmaradók ellen hozott birságotolás szabályai, és záradékul az: hogy az összes egytelkes nemesség az eddigi szokás szerint, mint egész testület egyesülten képviseltessék a gyűléseken, more antea consueto colectivo; — elmaradás esetében is a birság így vétessék meg rajtok.

A „sanior pars“ szabály a szavazást nem zárta ki a megyei gyűléseken. Zsigmond királynak 1433-ki Regestruma a nemesi felállítás és annak költségeire kellő adózás tárgyalásakor a kis — vagy mikép ott mondatik, — szegény nemességet is a gyűléseken fejenként szavaztatja; tehát azon időtájban, mikor a megyei gyűléseken a fennebb példázott képviselet még javában gyakoroltatott. Az autonomilag kifejlett gyűlésekben is a szavazásnak esete sokszor jött elő, és jobban, mint akár mikor máskor szükséges is volt; mert a gyűlések, mint jelöltük, igen gyakoriak, farsztók és költségesek levén, többnyire egy napon végződtek, a mi hosszú vitákkal nem fért volna össze. Hogy a megyék e részben a szavazást különbözőkép gyakorolták, a gyűlések régi jegyzőkönyvei szólnak róla. Különös, hogy a 1723: 58. t. cz. sem mert a szavazásban egyformaságot behozni, hanem a megyék régi szokásait, melyek sokfélék voltak, megerősítette. De ugyanakkor a törvénybe ezen két szócéska iktattatott: „ratio legis.“ Mit akart ezzel a törvényhozók bölcsesége kifejezni? Én nem tudom, meg sem foghatom; mert ha megyénként a szavazási különböző szokások mind érvényesek, akkor nincs törvénytábla szavazási modor; ha pedig csak a törvényben meghatározott szavazási mód szolgál általános szabállynul, akkor az ettől eltérő s különböző szokásoknak nincsen helye.

A „sanior pars“ szabálynak második kiadása a táblabírák institutiójába lépett életbe. Komolyan veszem ezen állítást. Az 1613: 24. t. cikk szerint az ország az igazság kiszolgáltatásának a megyékben addig divatozott szokásával nem levén megelégedve, mely abból állott, hogy a törvényszékeken minden nemesnek, ki

ott részt akart venni, szabad szava volt, épen úgy, mint a gyűléseken; de azáltal is minden gyűlés-képes egyén a bíraskodáshoz korlátlanul járulhatott, mert a gyűléseken keverten tárgyalattak politikai és törvénykezési ügyek; az ország, mondám, az igazság ezen helytelen kezelésével elégedetlen lévén, habár az alkotmányban gyökerezett, de túl élven magát, az iménti czikk által eltörölte azt. Ekkép a nemesi közönség sokaságának születve nyert bírósági joga megszüntettetvén, annak helyébe a megye előkelő és jogtudós nemesi tagjaiból több, de meg nem határozott számú táblabírák választása hozatott be; kiknek azon még ekkor a 24. t. cz. „extraordinarii jurati assessores“, a következő 1618: 41. t. cz. pedig „primarii jurati nobiles“ nevet adott. Habár ezen új institutio első behozásakor csak a törvényszéki bíraskodásra volt szorítva, és csak azon térből nyomta ki a nemesi nagy közönséget; de már a jövő országgyűlésen, mint az idézett 1618: 41. t. cz. mutatja, politikai tárgyakra is kiterjesztette hatását a törvényhozás. Az autonóm élet még tovább ment: mintha a „sanior pars“ újból föltámasztása volt volna gondolatjukban a megyéknek. Még a legközelebbi múlt század első harmadában is, III. Károly uralkodása és a királyi Helytartó-Tanács első zsengejében, a mindenre szorgalmasan figyelmező Bél Mátyás, Pozsonymegye leírásában, a táblabírák tevékenységéről és döntő hatásáról a gyűlésekben, ilyen a „sanior pars“-ra emlékeztető képet ad előnkbe: „mindenekelőtt, úgymond, megenliténdők a táblabírák, így hívják a megyei tanácsot, — senatum ita vocant provincialem, — mely a megye közigazgatása, a pörök elitélése és más a közjóra vonatkozó ügyek elintézésében, a fő- és alispánokkal, meg a többi tiszttikarral tanácskozik. A legjelesebb tagok választatnak ezen rendbe, a kik közül aztán, ha kívántatik alispánokat és más tiszteket szokás keletkeztetni“*). Sőt Bél tanúságát többel is lehetne még bővíteni. Így például Barsnak választott első tizenkét táblabírái, és kik utánok lettek, sokáig vagy kiszolgált alispánok és országgyűlési követek, vagy nagyobb vagyonú törvénytudók voltak. De a táblabírákról a megyei törvényszékek tárgyalásánál jobb alkalom lesz tüzetesen értekezni.

*) Not. Hung. Nov. Tom. I. 58. l.

f) Gyűlési tárgyak.

A megyei gyűlések tevékenysége kiterjedett minden tárgyra, melyek a megyei hatóság körén belől állottak, tartoztak legyen bár a közigazgatás, bíraskodás, vagy a különböző székezek akármely ágához. Ez így volt a mohácsi nap előtt és így volt sokáig a mohácsi nap után. A gyűlés é szerint anya-szék volt, melynek tag keblében minden, hogy úgy mondjam, fiók-székek központosultak. Minél messzebb nyomozzuk a megyék szerveztét fölfelé, annál inkább valósul ezen állítás, mint különben is az ős-kor egyszerűségével legjobban összehangzó. A köz-anya, csak akkor és azon arányban eresztette ős birtokát a fiók sarjak közé osztályra, mikor nagykorúságuk és a kifejlett önállási hajlam, de tehetség is, előállottak. De ez még az új megyei aera kezdetével sem történt mindjárt. Jó ideig vegyesen tárgyalattak gyűléseken pörös ügyek, törvényszékeken politikaiak.

Ime törvénykönyvünkben erre szolgáló adatok: az 1542: 5. és 21. t. czikkek szerint bizonyos nemű jószág-foglalások, kártételek és hatalmaskodási tények a gyűlések bíraskodása alá bocsátatnak.

Az 1550: 23., 24., 25., 1555: 3. s az 1569: 11. t. czikkek szerint az adó-rovás megigazítása a gyűlés teendője; vagyis: a rovás-szék benne van a gyűlésben.

Az 1608: p. c. 2. t. czikknél fogva a közbékét megháborító gonosz kalandorok és a nép zsarolói tetten kapatván, a legközelebb tartandó megyei székre vagy gyűlésekre, — ad primitus celebrandum sedem vel congregationem Comitatus, — idézendők és minden peres formások nélkül, — sine omni juridico processu, — megbüntetendők.

Azon 1608: p. c. 4. t. cz. az 1592-től fogva elkövetett hatalmaskodásokat az alispán által ítéltetni rendeli, a főlebbezést pedig a törvényszékre, vagy ha ilyen nincs, a legközelebb tartandó megyei gyűlésre ruházza.

Kithonich a maga koráról beszéli: hogy némely megyékben a gyűlések és törvényszékek össze vannak kapcsolva. Direct. Meth. cap. XI. q. 11.

Borsodmegye 1616-ban Rákóczy Györgyöt Aszalón tartatott

törvényszékén főispánnak iktatja, fölesketteti; ugyanakkor, ugyanazon törvényszéken a tisztikar megújítását is végezte *).

Trencsénvármegyének 1615-ben hozott végzése így szól: „a generalis congregatiókön nem méltó, hogy másféle causákat is revideálhassanak, az egy causától megválva de violentiis, az kiről articulus sanciáltatott.“

Pestvármegye is Füleken székeztén a török hódoltság idejében, vegyesen intézett el ott politikai, adóbeli, hódoltsági, jogi és peres tárgyakat hol közgyűlésen, hol törvényszéken **).

A megyék belátván ezen közösségnek és keveréknek a dolgok rendes menetére károsan ható következtéseit, azt szűkebb határok közé iparkodtak szorítani; de a törvénykezési és gyűlési tárgyakat gyökeresen egymástól elválasztani és illetőségesen elhelyezni nem igen sikerült. Nehéz feladás az, mint más helyen felhoztuk. Kevés a száma az alkotmányos kifejlés jeles fokán álló államok közt is azoknak, hol a peres és nem-peres, az igazgatási és törvénykezési tárgyak gyökeresen megkülönböztetvék és illetőségük szerint be vannak osztva.

Úgy vesszük tehát e helyen a dolgot, a hogyan volt, és megkísértjük a gyűlési tárgyakat legalább csoportok szerint elsorolni.

Személyes ügyek: a főispánok beiktatása, a tisztikarnak egészben vagy pótlásképp választása, a nemesi fölkelést vezénylő tisztek nevezése. Az országgyűlési követeket választani, visszahívni, pótolni; küldöttségeket, választmányokat, bizottmányokat nevezni, azonképp a gyűlés hatóságához tartozott.

Valaha sok tüzet gerjesztettek a gyűléseken a vallási ügyek. A békeangyala, — hála az égnek és felvilágosodásnak, — habár talán későcskén, eloltotta azt.

A török uralom alatt a megyei gyűlések sokat foglalkoztak a hódoltságra vonatkozó sisyphusi munkával, aztán az ügynevezett török tractákkal, melyekre képviselőiket küldözték. Szintén oda tartozott

a fölkelési ügy, hadfogadás, ujonezozás.

*) Magyar Történelmi Tár. VI. köt. 244. l.

**) Török-Magyar-Kori Emlékek. I. köt. 94, 336. l. 1667-ben a parasztvármegye Statutumait ex Sedria nostra adta ki. Ugyanott: 358 l. — Körösnek egy 1674. évi folyamodványa, mely adóbeli panaszra vonatkozott, előbb törvényszékieleg, aztán gyűlésileg tárgyalatott. Ugyanott II. k. 9. l.

A törvényhozási tárgyak közt, melyek a gyűlés autonom körében egyik legkittünőbb helyet foglaltak el, az országgyűlési útasításokat kell kiemelnünk.

Az új törvények kihirdetése és miképeni végrehajtásukra vonatkozó intézkedések a gyűléseken történtek ; nem különben

a főkörmányszékek rendeleteinek tárgyalása, és azzal kapcsolatban az alkotmányos ellenörködés, feliratok, nádori közbenjárás s kikérése.

A közigazgatást illetőleg, melynek terjedelmét elméletileg meghatározni, osztályokba és szakokba foglalni nagy feladás, jelenleg pedig kevés hasznot ígérő munka volna, a gyűlési tárgyak és teendők elsorolásába nem bocsátkozom. Csak azt említem fel, hogy onnét vette a tisztikar teendőinek útasítását, ott jelentett és számolt a miképeni végzettekről. Ugyan innét kaptak irányt a választmányok, bizottságok és küldöttségek.

A gyűlési teendők előkelő és nagy osztályát tették : a megyei háztartás, — háziadó, — hitel, — adósság, — díjazások és hasonlók.

Szintén nagy terjedelmű gyűlési ügyek voltak : a községi, közlekedési, árvai, katonai élelmezésre és szállásolásra vonatkozók ; melyek habár különös bizottságokra voltak is bízva, de azok a gyűlésnek számoltak.

Ezen felületes és korán sem kimerítő áttekintésből is látható a gyűlési tárgyak roppant sokfélesége és sokasága. És mennyi köztük a szövevényes, az életbevágó ? Mennyi jártasságot igényeltek azok a velők foglalkozóktól, a törvényekben, törvényes szokásokban, kormányi rendeletekben, a megyei statutumokban. stb. Valóban egy nagy megyei Municipalis Encyclopediának keresztelhetjük azon soknak összegét, mit egy megyei tisztviselőnek, kormányzónak, táblabírónak, hogy hivatalában jól eljárhasson és a gyűléseken hasznosan tanácskozhassék, tudnia kell vala. Sajnos, de kénytelenek vagyunk megvallani, hogy csekély volt azok száma, kik kitünőségig birtak emelkedni. De az okok sem tehetség sem akarat hiányában nem rejlettek. Messzebb kell azokat keresni. Az iskolák alig ismertették első elemeit a megyei közigazgatásnak ; megyei Municipalis Codex, egyes tárgyakra vonatkozó szakmunkák, (ha a későbbi időből egy-kettőt kiveszek) önképezést előmozdító tudományos egyletek, társulatok és irodák nem léteztek. Nagy akadály volt a

sokféle, egymással meg nem férő tárgyaknak és teendőknek egy hivatalba összehalmozása. Végre a gyakran visszaforduló választással összekapcsolt bizonytalanság a hivatalban, és más innét folyó viszonyok. Egyébiránt

Habár az autonóm megyei szervezetnek fennebb érintett Encyclopaediáját adni e munka tervén és célján túl lenne; mégis — úgy győződöm meg, — hogy azon autonomiának képe, melyet itt ismertetni akarok, halvány fogna maradni, ha a gyűlési tárgyak tengeréből azokat, melyek a megyei életnek lényegére kiválóan befolytak, melyek sajátos jellemét föltételezték, meg nem ismertetném. A következő néhány cikk tehát ezeknek lesz szánva-

BOTKA TIVADAR.

AZ
EURÓPAI ÁLLAMTUDOMÁNY
ÚJABB IRÁNYAI.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Vessünk már most egy. közelebbi pillantást azon álláspontra, melyet korunk államtudományi irodalma és társadalombölcseleti elmélete elfoglal, s jelöljük meg azon főbb irányelveket, melyek a szellemi munkásság e széles terjedelmű körében s jelesül: a politikai, társadalmi és nemzetgazdasági eszmék terén, napjainkban alap- és kiindulási pontul szolgálnak.

Egy közös s általánosan szembeötlő vonása korunk államtudományi irányainak mindenekelőtt az, hogy a nagy föladatokat, melyek a múlt század második felében föllépett világhírű állambölcselektől a vizsgálódó rész elé állítottak, de megoldásra mindekkoráig nem találtak, épen napjainkban, és pedig nem csak megújult erővel és érdekekkel, hanem lényegileg új alapokon és tagashé nézponatok szerint kezdik ismét megvitatni. Az alkotmányi politika sarkalatos kérdései: az államformák és államalakok, a képviseleti rendszer és a törvényhozó hatalom szervezete, a monarchia és democratia, a szövetséges állam és az államszövetség, a közhatalom föladatai és jogköre meg a helyhatósági intézmények felől — szintűgy, mint a kormányzati politikának azon szakai, melyek az államigazgatás legcélszerűbb szervezése, a centralisatio és municipalismus rendszereire, a kormányhatóságok állása és viszonylata az igazságűgy, a köz-

rendőrség stb. leginkább megfelelő szervezetére vonatkoznak; nem különben a nemzetgazdaság, a social-bölcsélet stb. ismeretes nagy vitakérdései: mindannyian újlag s (részben) újult alakban foglalkodtatják az elméket, s bárhova tekintünk, mindenütt egész sorozatával találkozunk a legfényesh nevű szakférfiaknak, kik e föladatoknak új irányban és formában tanulmányozásán és megoldásán fáradoznak.

Tudományos törekvéseink egy további, s az épen mondotakkal szorosan összefüggő jellemvonása, hogy bármily nagyok és mélyrehatóak legyenek is még a különböző (politikai, socialis és nemzetgazdasági) iskolák közötti ellentétek, bármi nagy még mindig a szakgatottság, a disharmonia az eszmékben és elméletekben: mindnyájunkban és mindenütt uralkodó azon meggyőződés, hogy ama föladatoknak, melyeket a nyilgyorsan haladó közfejlődés mintegy visszaütasíthatlan kényszerűséggel szab elénk, valahárai megoldatása, a társadalomra nézve égető szükség, melyet szem elől téveszteni, melynek horderejét kevésbe venni, a legnagyobb félszesség, megbocsáthatlan tévedés volna.

E meggyőződésben kezdették meg korunkban többen a nagy nemzetek állambölcselei közül a társadalom tudománya eddigi határait szélesebbre tűzni, a nyomozások s vizsgálódások körét kiljebb terjeszteni, s számos oly problémát vonni észleléseik körébe, melyre nézve az előbbeni évtizedek államtudományi irodalmának mezeje vagy egészben vagy részben parlagon maradt. — Nem akarunk részletekbe bocsátkozni, csak arra utalunk e tekintetben, a mi az utóbbi 10—15 év folytán, az úgynevezett „socialis kérdés“ tüzetesb kifejtése, továbbá a népképviselői rendszer sarkelvei és föladatai helyesh formulázása, az államigazgatási elmélet tökélyeshítése, a nemzetiségi kérdés közelebbi méltányolása, az ipari és forgalmi politika, az adó- és közhitel ügy okszerűbb megalapítása stb. stb. körül történt, s megannyi nagyfontosságú momentumot képez, a melynek alapján korunk államtudományi fejlődése hathatós lendületet vett, s mind belterjileg, mind külterjileg kétségtelenül a tökély magash polczára emelkedett.

Az államtudományok legújabbkori haladása, melyet imént jelzünk, s alantabb tüzetesen is kimutatni fogunk, többeknek, illetőleg körülménynek tulajdonítható.

Első sorban áll a hasonlíthatatlanul széles látkör, melynek a legújabbkori nyomozásoknál, viszonyítva az azelőttiekhez, általában örvendünk. — Azon nagy és mélyenható mozgalom ugyanis, melynek századunk második felének kezdete óta tanúi vagyunk, az eseményekben és változásokban oly gazdag másfél évtized, melyet 1848 óta átéltünk, a naponként fölmerülő új meg új jelenségek, érdekek, iránylatok a gyakorlati állam-élet terén: annyira bővítették tapasztalásainkat, oly nagy tömegével az eszméknek és tényeknek ismertettek meg, hogy bizton állíthatni, hogy e rövid időszak (valamint az emberiségre nézve általában, úgy különösen) az állambölcselethez, a nemzetgazdára, meg a társadalombuvárra nézve egy egész évszázaddal fölér, s hogy a világtörténet azon csekély tartanú szakasza, melyet a nemzedék az utóbbi 15—16 évben átélt, azon gazdag tanulságoknál fogva, melyeket nyújtott, az állam- és társadalom philosoph nézpontjának, következtetéseinek, vizsgálódásainak alapját majdnem megmérhetlen arányban kiterjesztette. Valóban, alig mutatható fel nemünk összes történelméből korszak, melyet e tekintetben a miénkkel párvonalba lehetne helyezni, melyben az emberiség aránylag jobban vénült, de egyszersmind élettapasztalatban és belátásban annyira növekedett volna, mint századunk második felének eddig lefolyt három lustrumában.

Hathatós támasza volt az államtudomány haladásának a legújabb időkben még az, hogy a nyomozás és buvárlat nem csak szélesebb alapon, hanem gyakorlatiabb szellemben, irányban és módon kezdett foganatba vétetni. — Míg ugyanis még rövid idővel az állambölcselet, az országlattan, a nemzetgazdaság elméleteinek megalapításánál és kifejtésénél jobbra előleg fölvetett általános elvek és elvont eszmék szolgáltak kiindulási ponttul, a gyakorlati élet conerét viszonyai, szükségei és tényezői pedig igen gyakran vagy egészen vagy nagyobbbrészt figyelembe se vették: napjainkban valamint a tudományos buvárlat téren egyáltalában, úgy a társadalmi tudományokon különösen, az üres eszményhajhászás, az elvont gondolatok fejtegetései, a doctrinair általánosítás mindinkább mellőztetik, mindinkább mutatkozik a törekvés: az életből meríteni, az életből alakítani, és az élet számára írni.

Kapcsolatban áll ezzel, hogy míg azelőtt az államtudomány rendszerének megalapítása és kifejtésénél kiválólag, sőt majdnem

kizárólag a p h i l o s o p h i a s ennek elvont okoskodás útján talált tételei voltak irányadók: napjainkban a t ö r t é n e l e m , s az ezen alapuló t a p a s z t a l a t szolgál főforrásul és zsinórmérvül. A minnek azután egyik jótékony, s soha nem eléggé méltányolható következése az is, hogy az emberi bölcselő ész tévedései, az elvont szemlélődés alapján képződött nézetek félszagségei sohasem oly nagyok, s oly életellenesek, mint ott, hol a társadalombölcselő a t é n y e k alapjától elszakadva, üres eszme-combinatiók által hagyja magát vezéreltetni; s többé kevesbbé oda jut, hova a socialis és communismus rajongóit félszeg világnézletök és ideológ kiindulási pontjuk vezeti.

IV.

Azt mondók fennebb, hogy az államtudomány az utóbb lefolyt egy-két év tizedben lényeges h a l a d á s t tanúsít, s mind belterjileg mind külterjileg a tökély magasabb polczára emelkedett.

Ezt közelebbről indokolni, s a már fölhozottakon kívül, egyéb tekintetekben is kimutatni, a következőkben kísértjük meg.

Egyik kétségbe nem vonható tanúsága korunk államtudománya magasabb fejlődési fokának mindenekelőtt az, hogy napjainkban, inkább mint valaha, kezd méltányoltatni azon benső k a p c s o l a t , mely az állami és társadalmi, a gazdasági és erkölcsi élet valamennyi tüneményei közt létezik, s figyelembe vétetni azon évszázadok óta szem elől tévesztett, nagy horderejű i g a z s á g , hogy valamint magában a gyakorlati nép- és állam-életben (ez utóbbinak organikus egységénél fogva), úgy ezt szellemileg felölelő eszményesítő s tökélyesbiteni törekvő államtudományban is, csak az a felfogás és nézetmód helyes és jogos, mely a p o l i t i k a i , a s z e l l e m e r k ö l c s i s a z a n y a g i elemek és erők egyidejű egységes és összesletes méltányolásából indul ki, -- a társadalom terén felmerülő jelenségeket az államszervezetre, e szervezetnek a társadalomra, az ipari és gazdasági érdekeknek az e r k ö l c s - p o l i t i k a i érdekekre és viszont, emezeknek azokra való hatását s befolyását kapcsolatosan tekinti, szóval: úgy, mint a természettudomány a p h y s i k a i c o s m o s t mint egy nagy „egészet“ iparkodik fölfogni, az álladalmi életet az e m b e r i és társadalmi r e n d c o s m o s a k é n t vizsgálja.

A modern állambölcselet, melyben ez új nézetmód mindinkább érvényre emelkedik, e lendületet egyrészt a történelem tudománya és irodalma előbbrehaladásának, másrészt a historiai jogiskola keletkezésének és hatásának, főleg pedig azon mindinkább általánossá váló tapasztalatnak köszöni, hogy a népélet valamennyi érdekeinek legszorosabb kölcsönössége folytán, minden állami intézmény, átalakulás vagy reform csak úgy ítélhető meg, illetőleg eszközölhető helyesen, hogyha egykorúlag minden oldalról, socialis és politikai, erkölcsi és közgazdasági elemei és céljai szerint vétetik figyelembe; s hogy minden erőfeszítés e téren, e momentumok kellő méltányolása nélkül, mindenkor és szükségkép hiú és eredménytelen szokott lenni.

E lényegileg új iránynak már eddig is tapasztalhatók egyben másban gyümölcsei. Így jelesen, nem szenved kétséget, hogy az utóbb lefolyt évtizedben Európaszerte érvényre emelkedett s főleg Német- és Franciaország államtudományi irodalmában fényes kifejezésre jutott az úgynevezett „social-politikai” iskola, illetőleg nézetmód kiválólag ez iránylatban gyökeredzik, s hogy egy Garnier (*Morale Sociale* 1851. Paris) és Baudrillard (*La liberté du travail et la démocratie* 1864. Paris), egy Ott és Villiaumé (*Économie Sociale et politique* 1851. 1863.), egy Mannequin (*Liberté et travail* 1863. Paris) és Laboulaye (l. alantabb) gyönyörű dolgozatai, egy Riehl (*Naturgeschichte des Volkes* 1851 óta. Stuttg., és *Die deutsche Arbeit*. 1861 s többször, Stuttgart) és Kisselbach (értekezések a *Deutsche Vierteljahrsschrift* utóbbi évfolyamaiban), egy Lavergne (*Social-politische Studien*) és Schäffle (l. alantabb), egy Whewell (*Morality including polity* 1854 és 1863. London) és Stuart Mill (l. alantabb) kitűnő, jelességű művei: hangosan szóló bizonyítéka annak, mi nagy haladási vívmányokra nyílnak itt kilátások, s mi nagy mértékben gazdagíthatnak ismereteink és eszméink, ha tüzetesen s fokozott érdekekkel és erővel fordulunk ez új mező műveléséhez. Szintoly bizonyos, hogy azon, tagadhatlanul nemesebb, finomabb és magasabb felfogási mód, mely az újabbkori államtudomány szellemi termékein tapasztalható, s mely ugyanakkor, midőn az egyes feladatok többoldalú vizsgálatát föltételezi, nem csak az egész tárgyalásnak bizonyos idealisabb zománcot kölcsönöz, hanem egyszersmind a tények tárgyilagos és azért igaz-

ságosabb méltányolására is vezet: szinte lényegileg ez új nézetiránynak eredménye, s ennek alapján és segélyével emelkedett érvényre. — Ismeretes dolog végre, hogy az itt érintett alapokon az államtudományok egy egész önálló ága, tudniillik, a nemzetgazdaságtan, az utóbbi évtizedben, névszerint Roscher, Stuart Mill, Schäffle, Baudrillart s más fényes nevű szaktudósok kezdeményezése mellett, lényegileg új és tökélyesb alakot öltött, rideg anyagiasság jelleméből kivetkőztetett, s egy-két év alatt oly magas fejlődési fokra emelkedett, hogy az összes társadalomtudományi rendszerekvetlenül legtökélyesb, legbevérgzettebb alakatágául tekinthető.

Egy második tanúsága a legújabbkori államtudomány haladásának: a szakirodalom jeles termékekben folytató növekedő gazdagsága. — Nem ugyan oly értelemben, mintha napjainkban pályatörő, korszakot nyitó művekben bővelkednénk, — ilyenek alkotására korunk több oknál fogva (melyet fennebb röviden megérintettünk) nem igen alkalmas, — hanem úgy értve, hogy alig mutathatni fel egy időszakot is, a melyben e téren nagyobb és öntudatosb munkásság uralkodott volna, melyben a jeles szellemi termékek egymást gyorsabban követték, s az állam a társadalom, kormányzat és a közgazdaság nagy feladatai sokoldalúbb módon s behatóbban tárgyalattak volna, mint az utóbbi egy két évtized folyamában. — Alantabb erről tüzetesen akarván szólni, nem bocsátkozunk itt ez állítás részletesb indokolásába, s csak arra figyelmeztetjük olvasóinkat, hogy a mily mértékben fokozódott az utóbbi években Európaszerte a politikai eszmemozgalom általában, és különösen a társadalomtudomány irodalma terén, ugyanazon arányban tapasztalható egyszersmind számos új kérdés és feladat fömerülése és megvitatása, a különböző iskolák mind teljesb s sokoldalúbb képviseltetése, sőt maguknak, a hosszabb idő óta feltűnőleg háttérbe szorított és irodalmilag parlagon hagyott egész tanszaki mezőknek újból művelése. — Nem lehet végre ez irányban említetlenül hagyni kivált azt a fontos irodalomtörténeti ténnyt, mely szerint az utóbbi évtized folytán a socialis böleselet, a közjog és a nemzetgazdaság terén a becsesnél becsesb monographiák egész sorozata látott napvilágot, s hogy egyidejűleg az egyes tudomány-szakok rendszeres és egészletes tárgyalásával, a specialis kérdések és fela-

datok megoldásában is több tekintetben fényes eredményekkel állunk szemközt.

Félreismerhetlen haladási mozzanat továbbá az államtudományok legújabb fejlődési szakában, az, hogy a politikai írók napjainkban, akkor, a midőn mint bizonyos iskola vagy párt képviselői lépnek fel, s álláspontjukat védelmezve, azt e vagy ama szellemben igazolni, nézeteiket és tanaikat érvekkel és okokkal támogatni törekszenek, sokkal finomabb, mondhatnók simább modort követnek, mint még csak két-három évtizeddel ezelőtt. Vagyis világosabban szólva: a democrata irányú politikai író, midőn demokratikus elveit fejtegeti, az absolutista, midőn az absolutismust védelmezi, a theologiai irányú sociál-philosoph, mikor theocratiai állam-eszméit dedukálja, sőt a mi több, még maga a communistikai rendszer követője is, midőn társadalomtani paradoxonait hirdeti: korunkban lényegileg higgadtabb, kevésbé szenvedélyes, mondhatnók, kevésbé nyers alakba önti rendszerét, hirdeti tanait, mint elődeik tévék. Így, hogy csak néhány példát hozunk fel, mennyivel simább, nemesb formába öntvék a republikánus elvek és nézetek egy Vacherot „La Démocratie,” egy Lieber „On Civil Liberty,” egy Stuart Mill „Representativ Government,” egy Rochau „Realpolitik,” Escher „Handbuch der praktischen Politik” stb. című műveikben, hasonlítva azon demokratikus irányú munkákkal, melyek a múlt század végétől fogva századunk első felének végeig láttak napvilágot. Mennyivel józanabb és tárgyalogob képviselője a monarchiai teljhatalom elve és a rideg conservatismusnak például egy Dupontwhite „La Centralisation,” és „L'Individu et l'État,” egy Atkinson vagy Lorimer „The progress of state not necessarily democratic 1858,” egy Bischoff „Allgemeine Staatslehre” s mások, azon publicistákhoz képest, akik még néhány évtizeddel ezelőtt irtak ez irányban, mint Grävell és Stahl, Alison és Cooper, Vollgraaf és Haller, meg az 1816-tól 1848-ig Franciaországban ismeretesekké vált hivatalos publicisták nagy része. Sőt mi több, még maguk a socialistikai és communistikai irányú társadalombüleselők művei is a legújabb időben sokkal szelidebb s szenvedélytelenebb formában jelenkeznek, mint századunk közepéig történt, hol egy Raspail és Blanqui, egy Engel és

Stirner, egy Eufantin és Babeuf szelleme lengte át a legtöbb munkát, azon nyugodt s tudományos alapú tárgyalás mód-
nak pedig, melyet legújabbán egy Villiaumé és Bray, egy Marlo és Fröbel dolgozataiban találunk, igen kevés nyomai
voltak. Ugyanez tapasztalható végre a vallás-egyházi irányú
állambölcselek irodalmi műveinél, a mennyiben ezekben amaz
orthodox határozottságú, szenvedélyes és minden tekintet szem-
elől tévesztő modor és fölfogásmód, mely századunk első tizedei-
ben az ez iskolához tartozó politikus írók rendszereiben uralkodott,
— az újabb időkben lényegesen higgadtabb, méltányosb és tudomá-
nyilag is igazoltabb tárgyalásmódnak adott helyet, s általában
a szellemi fejlődés közvivmányainak sokkal na-
gyobb mértékben találjuk elismerését az ide tartozó újabb irodal-
mi termékekben már kifejezve. Nem is említve azon több rendbeli
jeles gyűjteményes munkákat, államszótárakat stb., melyek
az utóbbi két évtizedben Angliában, Német-, Francia- és Olaszor-
szágban megjelentek, s az államtudományt hasonlíthatlanul ma-
gasb állasponton tüntetik fel, mint azt az előbbeni évtizedekben
közrebocsátott ilyenmű irodalmi termékek tévék *).

Egyik kétségbevonhatatlan tanújele végre a legújabb állam-
tudományi haladásnak egyfelől a tudomány rendszerének
helyesb tagosulata (hogy úgymondjuk: architektonikája),
melynek alapján minden egyes szak és ág az őt megillető helyet
nyeri, — másfelől a tárgyalási módszer hasonlíthatlanul
tökélyesebb s megfelelőbb volta, mely az összes újkori államtudo-
mány lassankénti átalakulására vezet, s a politikai irodalomnak
egészen új korszakát nyitja meg.

*) Így, hogy csak egy-két példát említsünk fel, mily hasonlíthatla-
nul tökélyesebb s alaposabb az ép most megjelent Block-féle „Diction-
naire générale de la Politique“ a negyvenes években kiadott Pagé-s-féle
„Dictionnaire Politique“-nél; mennyivel tudományosabb s tartalmasb
Bluntschli-nak már VIII-ik kötetig terjedő „Deutsches Staatswörter-
buch“-ja a negyvenes években megjelent Rotteck-Welcker-féle
„Staatslexicon“-nál; mily nagy mértékben múlja felül az ép most befejezett
MacLeod-féle „Dictionary of Political Economy“, Coquelin „Diction-
naire de l'Économie Politique“ meg Boccardo „Dizionario di Economia
Politica“ című munkája a negyvenes években napvilágot látott Maccul-
loch-féle szakszótárt vagy Sandelin vízenyűs nemzetgazdasági „Re-
pertorium“-ját.

V.

Minden tudományra s így bizonyára a társadalmiakra nézve is kiváló fontosságú momentumot képez : mily úton és módon iparkodik a buvár az egyes igazságok megismerésére eljutni, a sarkalatos jelentőségű tényeket megállapítani, az indokolást, a bizonyítást és a végkövetkeztetéseket eszközölni, — szóval : a tudományos módszer, melyet vizsgálódásainkban és elmélkedéseinkben követünk.

Valamely tudomány módszere legszorosb összefüggésben áll annak egyetemes lényegével és jellemével. A nyomozási tárgy és anyag természete, a tünemények szellemi feldolgozása és reproductiója az elmélkedésben, a tantételek jelleme, s azon nagy feladatoknak, melyek a tanszak vizsgálódási köréhez tartoznak, megítélése és méltányolása, — mind általában a legbensőbb viszonyban állnak e mozzanattal; úgy, hogy ugyanakkor, midőn ez utóbbi megváltozik vagy átalakul, többé-kevésbé az illető tudomány-szoknak is mindenkor bizonyos változáson, hanyatlási vagy haladási fordulatpontra kell átmennie.

Bizonyítja ezt egyebek közt az a kétségbe nem vonható s örvendetes haladás, mely az utóbbi két-három évtizedben az egyetemes tudomány-rendszer körében, a reál- valamint a szellemi tudományok fejlődésében mutatkozik *). — Haladás jelesül annyiban, a mennyiben napjainkban a különböző ismeret-ágak összefüggése és tagosulata sokkal tökélyesben méltányoltatik; a vizsgálódások ügyfolyama és eredményei hasonlíthatlanul szabályosabbak, illetőleg kielégítőbbek; a megoldatlan vitakérdések megfejtése, a nyert eredmények értékesíthetése lényegileg megkönnyebbült; a jelenségek benső törvényszerű egybefüggésének felfogása, az emberi és természeti világ mozgásába való betekinthetetés már sokkal mélyebb, biztosabb, — szóval : a tudomány akár formai, akár tárgyi oldalát tekintsük, okvetlenül sokkal magasb polcon állunk, mint állottak elődeink két-három évtizeddel ezelőtt.

E haladást pedig nagyobbbrészt és lényegileg a tudományos módszer tökélyesbedésének tulajdoníthatni. Tö-

*) V. ö. egyebek közt Morin; „Philosophie des Sciences“ című értekezését a *Révue de Paris* 1856. folyamában.

kéyesbedésnek, mely névszerint abban állott és áll, hogy az azelőtti ideolog tapogatódzás s elvont eszmék szerinti okoskodás helyébe a szigorú tárgy-nyomozás s a tényekből és tapasztalatokból kiindulás lépett; hogy az egyoldalú bölcséleti módszert, a gyakorlati életet alapul vevő szigorú öszhasonlítási és inductív módszer váltotta fel; hogy a tárgytalan gondolat-evolutiók a bírálatos tény-nyomozás, a rideg ítészet, a kérlelhetlen experimentálás által háttérbe szorítottak; vagyis az azelőtti idealismus a felülkerekedő és sokkal gyümölcsözőbb és eredményesb positivismus által kezdett helyettesítettetni.

A módszer ezen reformjára kiválólag három körülmény szolgáltatott okot. Először: a természettudományoknak az utóbbi három évtized alatti bámúlatos kifejlődése, s az azok művelésében fényes eredményekre vezetett inductió, analogia és analysis meghonosodása. Másodszor: a történelemnek az azelőttinél sokkal alaposb forrásszerű és sok oldalúbb tanulmányozása, mely az emberiség és egyes népek összes életfejlődése, művelődési folyama köz- és magánviszonyainak teljeseb megértésére s így helyeseb méltányolására is vezetett; a buvárlat látkörét szerfölött szélesbíté; a tudós pillanatát az események kapcsolatának felfogásában élesbíté, s általában az összes állam- és erkölcsi tudományok megújulásának egy főtenyezőjévé vált. — Végre harmadszor: maga a bölcsészet realisabb s positivebb irányának érvényre emelkedése, s evvel kapcsolatban a többi humanistikai tudományok, névszerint pedig a jogtan, s különösen a historiai jogtudomány gyakorlatibb és tétlegesb szellemű művelések elterjedése.

Hogy ehataladási vívmányokból az állam- és társadalomtudomány is vont, és pedig nem csekély hasznot, említeni is szükegtelen. Ugyanazon arányban, a melyben a módszer reformja általában termékenyítőleg hatott az irodalomra s az összes szellemi munkásságra: különösen a nép- és államelet nyomozásával foglalkodó tudományok körében félreismerhetlen és jótékony fordulat állott be, s lényegileg új, az eddigtől igen sokban eltérő, positivebb, s ép azért sikeresb felfogási irány kezdett érvényre emelkedni, a mely irány az egész társadalom-philosophiának, s az országlattannak, és mindenekfelett a nemzetgazdaságtannak új alakot kölcsönzött; kivált ez utóbbit egy két rövid évtized

alatt az egyetemes tudományrendszer egyik legmagasb tökélyű ágává változtatta*).

Lássuk már most, „miben állott tulajdonkép az államtudományok körében e haladás, s mennyiben jogosult az érvényre jutott új irány és új tanmódszer.“

Az államtudományok körében meghonosodott új módszer, melyet némelyek *inductivnek*, mások *történelminek*, mások ismét *physiologiainak*, mi pedig legszívesben *viszonyelviséginek* (Relativitäts-Methode) nevezünk, annyiban vált kiválólag eredményessé, a mennyiben annak alapján és segítségével a társadalmi és politikai világnak ép úgy, mint az iparinak és gazdaságának fejlődési törvényeit megismerni kezdtük; a nép- és államélet elemeinek és tüneményeinek benső kapcsolatát s összefüggését felfogni, megérteni tanultuk; az azelőtt uralkodott félszeg elváltalánosítás (generalizálás) helyébe a tárgyalagos, részletekbe ható s azért alaposb művelésmód léphetett; a tudomány az által, hogy az egyéni és a népi élet, a műveltségi polez s a különböző fejlődési fokok, a politikai és ipari formák alakulására ható

*) Az új módszer rendszeres megalapítása és kifejtésével különösen foglalkoztak Stuart Mill (Anglia legnagyobb élő státusbücselője és nemzetgazdája) következő művében: „System of Logic ratiönative and inductiv, being a connected view of the principles of evidence and the method of scientific investigation“ (London 1843, azóta már 3-ik kiadb. s németül, ámbár csonkán, Schieltől 1849-ben és 186 $\frac{3}{4}$ -ben); valamint ezen munkájában, „Essay on some unsettled questions of political economy“ (1844. London 120 s köv. l.); azután a nagy állámférfit Cornwall Lewis 1852-ben közrebocsátott „Treatise on the method of reasoning and observing in the Politics“ című nagy munkájában, — továbbá a legnagyobb holland tudósok egyike korunkban Oppoömer következő munkában: „De Weg de Wetenshapen“ (A tudományok útja. 1852-ben Utrechtben, németül Schwindtől.) Knies Károly „Die Politische Oekonomie vom Standpuncte der geschichtlichen Methode“ című 1853-ban megjelent dolgozatának utolsó szakaszaiban; a Herbart-féle philosophiai, meg a német-francia történelmi jog-iskola némely újabb képviselői ismeretes irataikban, Liebig, Kuno Fischer s főleg Roscher és Bluntschli több rendbeli értekezéseikben, legújabbban Thomas Buckle szelleműs de csonkán maradt „History of Civilisation in England“ című nagy stylen tervezett művében (főleg új angol kiad. I. köt. 1—4-ik ejezetében); hazánkban geniális Eötvösünk: „Uralkodó Eszmék stb.“ című remek dolgozatának 18—41-ik lapján.

összes (erkölcsi és physikai) tényezők és viszonyok tüzetes méltányolására emelkedett, sokkal egészségesebbé, többoldalúvá, igazabbá vált; — a félszeg alanyi felfogásmód, a pusztá sejtelen nyomán eljáró okoskodás, a részre hajló egyoldalúság pedig lehetőleg szűkebb körre szorítottatott. Legnagyobb jelentőségű s legüdvösb eredménye azonban ez új módszer meghonosultának az államtudományok rendszerében az, hogy azon megismerésre jutottunk, miszerint a szellem-erkölcsi és személyi elemeken sarkalló embervilág körében egyetemes-érvényű, minden állam és népre egyaránt alkalmazható, mindenütt és mindenkor helyes és czélszerű intézmények, formák, nem léteznek; — hogy szemközt a concret élet viszonyokkal, a változó műveltségi stádiumok és fejlődési állapotokkal, egy és ugyanazon államtudományi igazság különböző érvénnyel és horderővel is bír; — hogy egy és ugyanazon intézmény, egy és ugyanazon szabály az egyik népre s időre nézve káros és helytelen lehet; — hogy az ami itten kívánatos s czélbaveendő, a mott közönbös és figyelemre sem méltó lehet; — hogy szóval: absolut ellentétek, kiegyeztetetleneknek látszó iránylatok csak igen csekély mérvben léteznek, s hogy e szerint a különböző politikai vagy nemzetgazdasági és társadalom bölcseleti iskolák is, melyeknek tanai bizonyos relativ jogosultsággal vagy elemekkel mindég bírnak, egymásközt sokkal könnyebben kibékíthetők vagy legalább értesülésre hozhatók, — mint sokan lehetségesnek tartják. Nem lévén szükséges e tekintethen különösen kiemelni azt, hogy ezen az alapokon legbiztosabban készíttethetik elő azon tudományos irány, mely minden igazságnak, minden elvnek, a maga jogosultsági határai közt, elismeri jelentőségét; az események láncolatának fensőbb, egyetemesb szempontból felfogása alapján minden társadalmi és politikai iránynak és törekvésnek megfelelő méltányolására vezet; az ellentétek kibékítését az objectiv tudományos alapon megkönnyíti, — s a melyet e szerint az igazán harmonistikainak, egyezményesnek fogunk nevezhetni.

Ennyit az új módszer lényegéről és hatásairól. — Vizsgáljuk már most jogosultságát, különösen azt, „mennyiben lehet és szabad ez új, vagy úgynevezett inductiv-historiai módszert elismerni, s melyek ennek szükséges korlátai.“ Szükségesnek mutatkozik ez annál inkább, minthogy nem kevesen van-

nak, kik ez új módszert jogosultsága határain túl is terjesztik, s névszerint úgy értelmezvén, mintha az inductiv methodus a társadalmi és politikai tudományokban is egészen úgy és olyképp alkalmaztathatnék, mint a reál- és természettudományokban: az államtudományok fejlődését sok tekintetben téves irányba vezetik, s azért határozott ellenmondást, tiltakozást tesznek szükségessé.

Jogosultsága az új iránynak magukban azon előnyökben és eredményekben rejlik, melyek vele karöltve járnak, s az eddigiekben tüzetesen kifejtettek. Ennek bővebb indokolása tehát fölösleges; legkiáltóbb indokolást szolgáltatván azon haladási vívmányok, melyek a tudományos buvárlat és irodalom terén mindenütt és minden irányban előttünk állanak.

Nem következik azonban innen, hogy az új módszer minden tudományra s tudománykörre nézve egészen hasonló jogosultsággal bír, s mintha az állam- és társadalomtudományok mezején csak és egyedül az inductiv meg a historiai felfogásmód tekintethetnék helyesnek és célhoz vezetőnek.

Ezt két irányban lehet és kell indokolnunk.

Először ugyanis tekintettel a természettudományok körében kitünőleg alkalmazásban álló és megfelelőnek tartott kísérleti (experimental) methodusra, másodszor a könnyen félszeg eredményekre is vezető tiszta historismusra.

Az elsőre vonatkozólag, nem nehéz belátni, hogy a physikai tudományokban alkalmazásba vett inductiv-módszer egyáltalában azon (egyébiránt teljesen igazolt) föltevésen alapszik, hogy a természettünemények mindenkor és mindenütt meghatározott szabályszerűség és változhatlan természettörvények szerint jelenkeznek, hogy a physikai világrendben a természet-székszerűség törvénye uralkodik, melynek hatalma alól magát semmiféle lény sem vonhatja ki, s hogy egy szóval az okok és okozatok összefüggése oly megmásíthatlan és vaskövetkezetességű, hogy hason körülményekben hasonló tüemények bekövetkezése mindenkor és mindenütt — bizton föltehető.

Ámde nem így van ez az emberi és társadalmi élet, tehát az állammal és a morálpolitikai nép-állapotokkal foglalkozó társadalmi tudományokban. Bármennyire legyen is az ember összes physikai és erkölcsi természeténél fogva bizonyos külbefo-

lyásoknak hatalma és hatásai alatt, azt mégsem ismerhetni félre, hogy az emberi természet törvényei, mint lényegileg szellemi, erkölcsi lényünkben gyökerezők, sohasem ismertethetnek fel egyes események vagy jelenségekből oly biztossággal s matematikai szigorral, sohasem mérlegelhetők physikai eszközökkel úgy, mint a kültér természet törvényei. Nagy egyoldalúság volna azért szem elől tévesztenünk, hogy a szellem-erkölcsi, a politikai, szóval: az emberi és a társadalmi tünemények terén, a kísérlettel (*experimentatio*) mindig nehezebb, veszélyesh és csalékonyabb, hogy az ember és állam élet-organismusa, a benne működésben álló s különböző erők és elemek folyton változó mozgalmánál, az érdekek és iránylatok surlódásánál stb. fogva, sohasem nyilatkozik absolut-azonos, tehát biztossággal előre kiszámítható jelenségekben; s hogy e szerint igen nagyon tévednek, a kik, mint legújabban több német és angol szak ember, s névszerint az európai hírű Buekle (*History of Civilisation in England* cz. művében is) tevé, — kizárólag az állam- és cultur-élet fejlődési törvényeinek nyomozásában amaz egyoldalú physikai inductiv-módszer nyomán haladnak, s utoljára szükségkép az összes erkölcsi-politikai élet és létezők negatívójára jutnak *).

A második tételre vonatkozólag kétségtelen, hogy a pusztán historismus, mely csak a lettét és létezőt veszi figyelembe, a leendőre pedig semmi súlyt sem fektet, szintén ellenkezik a társadalom tudományának, mint moral-politikai ismeretnek feladatával. Jelesül annyiban is, a mennyiben maga a tapasztalás és a történelem arra nézve, a mi célba veendő, a mi a közállapotok szükséges továbbfejlesztése, javítása érdekében foganatosítandó, teljes és megnyugtató fölvilágosítást nem adhat, egyedüli zsinórmérvül nem szolgálhat. — E fölfogásmód ugyanis félszeg és egyoldalú már csak annál fogva is, mivel végkövetkeztében a legtespesztőbb *quietismus*ra vezetne, s mivel a kizáró historismus szószóllói szem elől tévesztik azt, hogy az államtudomány (a politika, a nemzetgazdaságtan, a socialbölcselet stb.) az állami és társadalmi életet nem csak nyugalmi és megállapodási helyzetében, hanem folytonos haladásában, fejlődésében is

*) V. ö. Bluntschli, *Geschichte des allgemeinen Staatsrecht, und der Politik* (1864.) 650—653 l., megérték ezek: Politikája 59—62 és Nemzetgazdaságtana 27—29 lapjait.

van hivatva vizsgálni, s hogy e hivatásnak csak akkor felel meg tökéletesen, ha a gyakorlati államférfiúnak, a statusgazdának, a törvényhozónak világító szövétnek-kép is szolgál, s az időről időre szükségessé váló reform és átalakításra vonatkozólag életképes eszményeket s előképeket is tűz ki, melyek felé haladni, s melyeket iránytűképen követni a gyakorlati állambölcsesség javallhat.

Ennyit az államtudományi módszer újabb irányáról, előnyeiről és hiányairól.

Lássuk most, közelebbi czikkünkben, a különböző iskolákat, s a politikai irodalom terén kiválókép szereplő nemzeteket egyenként.

KAUTZ GYULA.

A
BANKMONOPOLIUM
VAGY
BANKSZABADSÁG KÉRDÉSE
FRANCZIAORSZÁGBAN.

Már a középkor magánbankárai is fontos szerepet vittek. De a hat századon keresztül virított velencei, valamint később a XVII. század elején keletkezett németalföldi és hamburgi bankok teendői csak igen egyszerűek valának, s a letéteményi s forgatmányi üzleten alig terjedtek túl. A váltó-leszámitolásokkal már nagyobb körre terjedtek, nevezetesen a kereskedelmi világban. Legnagyobb, a társadalom minden rétegére ható befolyásuk különben onnan számitandó, a mikor üzletkörüikbe a jegykibocsátást is fölvtették, minek folytán többé-kevésbbé szorosabb viszonyba jutottak a kormányokkal, és a mikor a nagyobb bankok, kevés kivétellel, állam-bankokká lettek.

A jegykibocsátással s a bankjegyforgalom által lett a bankok határa a társadalomban annyira érezhető; az előmutatóra s rögtön fizetésre szóló utalványok (bankjegyek) pénztermészete tette ez üzletkört oly fontossá, hogy kisebb-nagyobb mértékben mindenütt az állam beavatkozására vezetett. Ámde a közel viszony, mely ebből a kormány s a nagy pénz-intézetek, a bankok közt fejlődött kölcsönös szolgálatokra bírván mindkettőt, a nagy közönségnek nem mindig volt előnyére. A kormányok a bankoktól szedett nagy kölcsönök viszonzásául az egyedárusságot biztosították számukra; de a bankjegy-kibocsátás körül gyakorolt bármily szigorú kormányi ellenörködés, nem biztosította viszont a közönsé-

get a bankjegyek elértéktelenítése által szenvedendő károk ellen. Politikai vagy kereskedelmi válságok születték ez értécsökkenést, s a monopolizált bankoknak lekötölezett kormányok, a bank bajain segitendők, a közönség bajait öregbítették hatalomszóval hirdetett kényszer-árfolyam által.

E válságok, visszaélések és bajok gondolkodásra birtak számokat, s a bankkérdés körüli vita mai napig már irodalomná nőtt.

Néha évekig pihen a vita, hogy egyszerre újult erővel ismét föltámadjon, s épen jelenleg lehetünk érdekelt szemlélői ily hevesen folyó vitának, mely Franciaország államférfiait s nemzetgazdáit, a kormányt s a népet két nagy táborra szakítja.

A kérdés újabb fölmerülésére egy történelmi tény szolgáltatott okot, melyet azonnal elmondunk.

E történelmi tény Nizza és Savoya bekebelezése Franciaországba. Annecyben ugyanis, Savoyában, 1851 óta létezett jegykibocsátási bank, melynek jogaira az 1860-ki államszerződés tekintettel volt. Ezen bank jegykibocsátási joga azonban alkatmatlan volt a francia monopolizált bankra nézve, miért is azt, szabadalmaira hivatkozva, el akarta volna töröltetni. A francia kormány az ügyállás megvizsgálására miniszteri bizottságot küldött ki, mely azt ajánlotta, vegye meg a kormány a bank ezen jogát 1,200,000 frankon; de e javaslatot mind a két bank visszaütöztette.

A savoyai bank védői a vita folyamában kérdésbe vonták a francia bank e kizárólagos szabadalmát. Az eredeti, 1803-ban kelt törvény ugyanis csak Párisra és környezetére terjesztette ki a bank jegykibocsátási jogát, minthogy a többi franciaországra nézve megyei bankok valának alakítandók, valaminthogy több éven át csakugyan kilencz ily megyei bank működött is a párisi mellett. Sőt, midőn 1848-ban a vidéki bankok a központival egyesítették, újabbak alakítása nem lett eltiltva, s így kizáró joga a francia banknak nem is jutott.

Úgyde ez ügy a tisztán jogi kérdés szűk határai közül a tudomány tág mezejére lett átültetve, s a savoyai és francia bank vitatkozása a kérdést az egyedárús vagy szabad-bankok kérdésévé fejlesztette, melybe a kormány-férfiakon és Pereire, az annecyi bank pártolóján kívül a tudomány emberei is beleszóltak. W o l o w s k i, a nemzetgazdasági tudomány tanára és társai a kormány által korlátolt és szabadalmazott egyes bankrendszer mel-

lett kardoskodnak; Chevalier Mihály, Franciaország egyik legnagyobb nemzetgazdájá, számos párt által támogatva, a szabad bankok rendszerét védi.

Itt mind a két nézettel megakarjuk ismertetni olvasóinkat. Az elsőt, vagyis a kormány és Wolowski nézetét s egyáltalában az egyedárus bankokat, habár tagadja, Victor Bonnet védi a „Reveu des deux Mondes“ hasábjain. Szerinte nagy zajt ütöttek e kérdéssel (a savoyai bankra vonatkozólag) s a jog eszméit s a nemzetgazdasági elveket is belekeverték. A jog eszméivel nem foglalkozik; de a mi a nemzetgazdasági szempontot illeti — ügymond — a bankok szabadsága elvét pengették és hebizonyítani iparkodtak, hogy a kamatláb mérséklésére, hasznos, ha hogy egy országban több bank bocsáthat ki jegyeket, s minthogy ez elméletet egyik nevezetes pénzügyi tekintélynek tulajdonított ily című röpirat „Réorganisation du système des banques“ (A bankrendszer újjászervezése) is vallja, szükségesnek tartja megvizsgálását.

Mi bizonyára nagy bajnokai vagyunk — ügymond Bonnet — a szabadságnak minden dologban; azonkívül tudjuk, hogy az közs jog s hogy nem kell róla lemondani csak a leghatalmasabb tekintetek miatt; tudjuk azt is, mennyit ér a nemzetek meggazdagítására s megerősítésére: mi ugyan sohasem tanácsolnók az államnak, hogy avatkozzék be ott, a hol dolga nincs, s hogy teremtsen egyedárusságot, a hol a szabad verseny hatása hasonló szolgáltatokat tesz. Mindamellet el kell ismernünk, hogy a legszabadabb államban is vannak a tulajdonképeni közigazgatáson kívül is ügyek, melyek reá háramlanak, vagy a melyeknek az ő nevében, egyedárusság által kell elintéztetni: az ilyenek a közjellellegel bírók. Mindenütt elismerték, hogy az államnak kell gondoskodni a levelek és sürgönyök tovaszállításáról, és soha senkinek eszébe nem jutott, hogy e szolgálat-kötelességet tőle a szabadság nevében elvitassa; szintoly kevéssé vitatják el tőle, hogy mága kezelje, vagy nevében monopolium által kezeltesse a vasutakat, csatornákat stb. S vajjon miért? Mert itt oly fontos közügyekről van szó, melyeket renddel, rendszerességgel s oly nagy felelősség alatt kell végrehajtani, minőt csupán az állam nyújthat; érzik, hogyha ezeket is a szabad versenyre hagyják, a szolgálat nem nyerni, hanem szenvedni fog általa. A mi áll a levelek és sürgönyök szállítására, a vasutak kezelésére nézve, ugyanaz áll és

még inkább a pénz készítésére nézve. Mindenki elismeri, hogy egyedül az államnak van joga pénzt verni, azaz, forgalomba bocsátani arany-, ezüst- és rézpénz darabokat, mintán reájok czéget ütötte s bizonyos határozott értékeket megszabta. És miért van e foglalkozás kizárólag az államra bízva? Hiszen magán-társulatok ép oly jól tudtak volna czéget verni az érczre, neki bizonyos súlybecset adni s azt saját rovásukra forgalomba bocsátani; sőt lehetséges, hogy azt jobb áron, azaz csekélyebb pénzverési díjért is tehetik; mért nem akarták sehol e versenyt, s engedték át az államnak a pénzverés monopoliumát? Mert tudták, mily fontos, hogy az érték mértékeül s valamennyi üzlet alapjául szolgáló pénznek csak egy jellege, s hogy súlya és bece biztosítva legyen a legmagasabb tekintély által, mely létezik, az állam által: ez első rendű közszolgálat, s a gyártásban remélhető csekély meggazdálkodás, mely a szabad versenyből eredhetne, számba se jöhet ezen biztonság mellett.

Azt lehet mondani, hogy ugyanaz nem áll az előmutatóra szóló jegyekre nézve, melyek mindössze is csupán fizetési ígérvény s nem maga a fizetés, és hogy mindenkinek szabadságában áll oly alakot adni fizetési ígéretének, a minő neki tetszik. Kétségen kívül az előmutatóra szóló bankjegy még nem pénz, s valameddig nincs kényszerfolyama, mindenki visszaütasíthatja; tényleg azonban úgy forog, mint a pénz; felszabadítja kötelezettsége alól azt, a ki adta, ha önként elfogadták s oly jól teljesíti a pénz föladatát, hogy a pénzben való takarékoság ösztönöz a bankjegyek mind nagyobb terjesztésére a forgalomban. Az előmutatóra szóló jegy a pénz köteletségét teljesíti, és ez nagy érdeme. S vajjon lehet-e mindenkinek jogot adni arra, hogy papír alakjában azt tegye, mire ércz alakjában csak az államnak van joga? És ha az ily módon készült pénz előmutatóra szóló jegy, és nem arany- vagy ezüst-darab, vajjon változtat-e ez a dolgon? Mindig csak pénzgyártásról van szó, s ha hasznosnak találták, hogy az érczpénznek állami biztosíték mellett csak egy jellege legyen, nem látjuk be: miért legyen máskép a hitel-papírra, vagyis az előmutatóra szóló jegyre nézve?

Ha egyszerre több, habár szabadalmazott s az állam felügyelete alatt álló bank létezik, mint például 1848-ig Franciaországban is voltak, csupán jegyeik különbözősége által is ártani fognak

egymásnak. A különféle bankok közt verseny támad, mely a hitelezés és leszámítás túlajtásában nyilatkozik s könnyen veszélyessé válhatik; ha pedig ércpénzre lesz szükségök, sokszoros tudakozásuk által egymásnak kölcsönösen megrágitják. Minthogy végre az országos üzletnek csak egy részét tekinthetik át, észre nem veszik idejekorán a válságok közeledését sem az összességre, sem egyes üzletbarátaikra nézve, s nem tudják a hitel megszorítása, a kamat felemelése, vagy az ércpénzkészlet szaporítása által megelőzni.

Ha több bank bír a jegykibocsátás jogával, alig kikerülhető, hogy hitelök szerint az egyik vagy másik bank jegyei szivesebben ne legyenek elfogadva, s ez különbséget szül árfolyamukra, nehézségeket forgalmukra nézve; s minthogy valamennyi bankban nem helyez a közönség oly bizalmat, mint a központi bankban, válság idején követelni fogja jegyei beváltását nem csak szükségből, hanem eszélyből is, mint azt bármely nehezebb pillanatban tapasztalhatni. Oly intézménnyel, mint a francia bank, ez nem várható. Válság idején tőle mindazon ércpénzt követelik, melyre szükség van, de többet nem, s ma már senki sem lát veszélyt abban, ha a francia bank ércpénzkészlete megapad.

Avagy azt hiszi-e valaki, hogy ha bankszabadság léteznék, kevesebb pénzre volna szükség? Mindig elfelejtik, ha a bankok szabadságáról s a papírpénz terjedéséről szólnak, hogy az se nem a kormánytól, se nem a bankoktól függ: csupán a közönség ítél a papírpénz mennyiségéről, melyet elfogadni s megtartani akar, és ha többet kap, mint a mennyi inyére van, rögtön a beváltási pénztárhoz viszi, a mit a kibocsátási pénztárból kapott. Mai napság, könnyen kideríthető okoknál fogva ércpénzre van szükség s nem bankjegyekre; lehet bátran új jegykibocsátó bankokat a központi banknak versenytársainak alapítani, hiába fogják beváltásra kényszeríteni s neki papírt kínálni, ha készpénzre van szüksége. Azt mondják, hogy a pénzszükséglet kizárólag az üzérkedés műve. Lehet, mert az üzérkedés jelenleg minden kereskedelmi műveletbe vegyül, s e pillanatban az ércpénz-kereskedés is ez osztályba tartozik; bizonyos mindamellett, hogy az üzérkedés csak járuléka a valóban nyilatkozó szükségnek.

A pénzforgalom összefüggését a külkereskedéssel kitüntetve, Bonnet a kamatláb felemelése által véli az ércpénz kivitelét

némileg megakadályoztathatni, s habár az egészen nem sikerül, annyit legalább is elér, hogy az alacsony kamat által fölidézett üzérkedés, a kamat fölemelésével megszűnik működni; mert, ha valamely tárgy ritka, drágán kell azt megfizetni, ez a kereskedés törvénye s ez az ércpénzre csak úgy áll, mint bármely más árura nézve. Ezek után Law szomorú példájára utalva, neki fordul a „Réorganisation du système des banques“ szerzőjének, ki azt állítja: „Ha igaz, hogy az arany és ezüst árú, s hogy árú a kínált és keresett mennyiségből ered, ép oly igaz, hogy e kínált mennyiségeket a kereskedelem szükségletének megfelelőleg lehet változtatni.“ Vagyis más szavakkal: hogy a hiányzó aranyat és ezüstöt papírral lehet pótolni.

Ez állítás megegyezésére szerző Oroszország és Ausztria példájára utal, mely két államban a hitel-papírpénz 10—20 százalékkal áll a valódi pénz értékén alól, minden ércpénz-készlet pedig kiment az országból. Ugyanez eset nyilatkozik jelenleg Amerikában is, hol a hitel-papírpénz Éjszakon 40—50 százalékot, Délen 150-et vesz az ezüstpénz irányában. Kell-e világosabb példa, hogy a hitel- vagy papír-pénz nem helyettesítheti az ércpénzt, mely terjedése arányában az országot gazdagítja? Azon ellenvetésre, hogy az idézett birodalmakban be nem váltható papírpénz forog, holott e pénznemet csak a beválthatás határáig terjedő mennyiségben akarják forgalomban tűrni, ezen ellenvetést agyremnek nevezi. Ugyanis valamennyi állam, melyben papír-pénzforgalom van, azon kezdte, hogy többet ki nem bocsát, mint a mennyit beválthat; míg nem rendkívüli szükségletek és rendkívüli beváltási követelések jelentkeztek, melyeknek az államok meg nem felelhetvén, a beváltható papírpénzből, csakhamar be nem váltható papírpénz lett. A kényszer-árfolyam a végeredmény minden oly rendszernél, mely az ércpénz-szükségletet számba nem véve, azt hitte, hogy a papírpénz terjesztése által uralkodhatik rajta.

Az Amerikában, sőt Angliában is létező bank-szabadságra utalnak, de elfelejtik kimutatni a hatást, melyet akár a válságok megakadályozására, akár a kamatláb mérséklésére gyakorol. Amerikában a kamatláb mesés arányokban változik: néha 6, néha 10—12, gyakran 15 százalék. De Angliában sem úgy áll a dolog a korlátlan szabadságra nézve, mint némelyek gondolják. (Schweicz példáját Bonnet nem említi, pedig valódi bankszabad-

ság épen ott léteznek s üdvösebb eredményeket aligha mutathat fel bármely ország; a szabad bank védelme alkalmával Schweiczra különösen visszatérünk).

A jegykibocsátó bankok szabadsága Angliában is többféle képen korlátozott. 1835 óta Londontól 65 mértföldnyi területen csak az angol banknak van joga jegykibocsátásra; a mely bankok e határon kívül a jegykibocsátás jogával bírnak, de a melyek száma napról napra fogy, az 1844-ki törvény által különféle megszorításoknak vannak alávetve; nevezetesen, hogy bizonyos mennyiségű, érték-papírok által fedezett összesen kívül egyetlenegy bankjegyet sem bocsáthatnak ki, melynek értéke ércpénzzel fedezve nincs. Az angol bankra nézve ez összeg 14-millió font s Anglia többi bankjára nézve körülbelül 7-millió. Ugyan e törvény áll a skót és ír bankokra nézve is. Ebből következik, hogy ez országokban az ércpénz által nem fűdözött bankjegyek összege csekélyebb, mint Franciaországban; New-Yorkban az 1863-ki mérleg szerint valamennyi bank papír-forgalma 5-millió dollár volt, az ércpénz-készlet 30. Egész Angliában az ércpénz nem fűdözött papírpénz 14-millió font, vagyis 350-millió frank; Franciaországban körülbelül 600-millió frank; ha tehát a haladás abban áll, hogy valamely országnak nagy papírpénz-forgalma legyen, úgy Franciaországnak nincs mit irigyelnie a csatornán, vagy a tengerentúli országoktól; csak hogy kérdés, vajjon csakugyan haladás-e ez? s ha az amerikai és angol bank-szabadságról beszélnek, inme azonnal meglátjuk, mi lesz a papír-forgalomból e szabadság alatt. Angliában, Irlandban, Skóthorban, a new-yorki államban, sőt lehet mondani egész Amerikában a papír-forgalom inkább fogy, mint emelkedik; ez tény, melyet eléggé tekintetbe nem vesznek, de a mely mindamellett figyelemreméltó. Az 1857. év october havában, az akkori válság közepett, a new-yorki bankok által kibocsátott papírpénz alig 8-millió dollár volt, 11-millió dollárnyi érc-készlet által fűdözve. Hat évi időköz után, vagyis 1863, octoberben a papírpénz már csak 5-millió, az érc-készlet 30-millió dollár.

Angliában hasonló jelenség mutatkozik. Az 1857-ki válság után, 1858 kezdetén Mac-Culloch ekkép becsüli a forgalomban levő bankjegyeket:

Az angol bank által kibocsátva . . .	28,000,000 font
magán-bankok „ „ . . .	3,700,000 „
joint-stock bank által kibocsátva . . .	3,050,000 „
skót bankok „ „ . . .	4,000,000 „
Ir bankok „ „ . . .	7,000,000 „
Összesen : 45,750,000 „	

Ha 4—5-milliót a bankok kezében maradt tartaléknak vesszünk, a forgalom 40-millió font sterling volt. 1863 szeptemberben a következő összegeket találjuk :

Az angol bank által kibocsátva . . .	20,970,780 font
magán-bankok „ „ . . .	3,024,000 „
joint-stock bank által kibocsátva . . .	2,817,517 „
Összesen : 26,812,297 „	
Ide számítva a skót bankokat . . .	4,114,276 „
az ir „ . . .	5,039,653 „
Összesen kibocsátott bankjegy : 35,966,226 „	

Az összes forgalom ennél fogva 100-millió frankkal csökkent ; s ez összegekből látni, mily aránytalanul csekély részben járultak e jegyforgalomhoz a vidéki bankok, melyek is az angol bank forgalmának alig negyedrészt teszik, vagyis 143-milliót 510 ellenében. A jegykibocsátás az angolokra nézve oly kevés vonzerővel bír, hogy akárhány bank, melynek ily joga van, nem él vele, s a melyek élnek is vele, oly mérsékelt módon teszik, hogy majd mindegyiknek hasonló összeg angol bankjegye van pénztárában. Hamburgban továbbá, a világnak London után legelső kereskedő városában, nincs jegy-kibocsátó bank. Ott nem ismerik az előmutatóra szóló bankjegyeket, s ne képzelje senki, hogy a forgalom ott meg volna akasztva, vagy hogy a pénz kamata magasabb volna, mint bárhol másutt, nevezetesen Franciaországban.

Egy nagy, szabadalommal fölrüházott intézet könnyebben van azon helyzetben, hogy az államnak hathatós segílyt nyújtson, s nyújt is a többek közt az által, hogy tőkéi nagy részét állampapirokba fekteti. Ez nem csak Franciaországban van így, hanem Angliában is, nevezetesen a joint-stock bankoknál, sőt a new-yorki bankok is úgy tesznek ; mert nem szabad forgalomba bocsátniok egy bankjegyet sem, ha állampapirok értéke által nincs fődözve. És ez azért van így, mert az állampapirokból álló tartalékban valami hasznos segílyforrás rejlik, mely a bankok li-

telét emeli, melyhez válság idején folyamodni lehet, s mely egyúttal a valódi kereskedést csorbitó papir-üzérkedést megszorítja. Igaz, hogy ez a bank voltaképeni czéljától, a leszámítolástól von el tőkét. Úgyde nem a bank tőkéit, hanem csupán jegyeit kellene leszámítolásra fordítani. A tőkének csak az a rendeltetése, hogy zálogul szolgáljon a jegytulajdonosoknak; azonkívül az állam-papirokba fektetett tőke csak egy csepp víz a forgalom tengeréhez képest.

Francziaországban 6—7000-millió ércpénzkészlet van, s ha oly ország, mint Anglia, mely Francziaországnál jóval több üzletet folytat, 1500-millió érckészlettel beéri, fölösleges, hogy Francziaország e 6—7000 milliót megtartsa. Angliában és Amerikában és mindenütt, hol a tőke fontosságát meg tudják becsülni, mihelyt valamely összeg megtakarított, bankárnál lesz letéve, ki érte arányos hitelt nyit és az illető fizetéseit teljesítve, fölöslegessé teszi, hogy valaki magánál gyümölcstelenül hevertesse pénzét. Francziaországban, főkép pedig Ausztriában mindenki a maga bankárja. Ezért kell ezen országokban sokkal több pénz, holott a forgalom legnagyobb részét bankári kiegyenlítés által lehetne véghez vinni, mint az az angol clearing-house-ban történik. H a n k e y, az angol bank egyik utóbbi igazgatója, beszéli, hogy 1858-ban 47-ezer millió üzlet ily formán egyszerű checkek útján volt végrehajtva s így megérthetni, hogy Angliában 1500-milliónál több készpénz nem kell, s hogy bankjegy-szaporításra ott nincs szükség.

Ausztriában is megkísértették ez üzlet-kiegyenlítést; s a bécsi hitelintézet a leszámítolási- az anglo-ausztrian bank pedig a giro-üzletet akarták meghonosítani. Az 5010 beiktatott bécsi kereskedő czég közül alig 900 nyitottatott magának forgatmányi lapot, s az is csak szégyenszemre tette, a nélkül, hogy hasznát venné. A vele összeköttetésben álló check-rendszer meg épen nem tud lábra kapni, s a legbiztosabb bécsi ház sem mer egy nála előmutatott váltót check útján valamelyik nagyobb pénzügyintézetre forgatmányozni, tartván tőle, hogy check-je visszaütasíttatik. Alig hogy a pénztári jegyek forgalma kissé lábra kapott; pedig a mit más országokban a bank- és pénzjegyek megszorítására nézve üdvösnek találnak, mind annak ellenkezője áll nálunk, hol az osztrák nemzeti bank kényszerfolyam mellett forgó bankjegyei képezik az egyedüli pénzt, melynek a banktörvény értelmében egyre fogyni kell, hogy a kész-

pénzfizetések ismét megindúlhassanak, s a hol aggódva tekint minden üzletember a mindinkább közeledő pillanat elé, midőn a jelenleg sem kielégítő pénz- vagy pénzjegy mennyiség, újabb forgalmai eszközök által nem pótolva, nem üzletpangást, de valóságos üzletlehetetlenséget fog előidézni.

Visszatérve azonban B o n n e t eszmemenetéhez, teljesen osztozunk nézetében, midőn mondja, hogy a folyó számla és a check a hitel tökéletesedése; az út, melyen a jövő előre fog haladni s a mely jóval túl tesz a pénz vagy bankjegy szaporításán. A check egy neme a bankra szóló utalványnak, mely lehetővé tesz minden üzletet idő és pénz megkimélése mellett. A checknek az előmutatóra szóló jegy fölött azon előnye is van, hogy valóságos, rendelkezésre álló tőkére támaszkodik, holott a bankjegy csupán bizalmon alapszik, mely csakis képzeleti tőke.

Angliában és Amerikában a bankok sokkal kevesebbet gondolnak a jegy kibocsátással s megelégesznek azzal, hogy letéteményeik szaporodjanak, s hogy érték csekélyebb kamatot fizesse nek, mint a mennyit értékesítésök által nyernek. S a helyett, hogy a szabad bankoktól várt agyrémmeel, a tőkeszaporítással foglalkoznának, inkább Franciaországban is arra kellene törekedni, hogy a meglevőket hasznosítsák és rendelkezhetőkké tegyék.

Nem mondhatni ugyan, hogy a hitelnek kiterjesztése által letétemények alapján, minden kellemetlenség mellőzve, minden veszély kikerülve volna. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a bank, mely letéteményeket elfogad, hogy használja és értékesítse, egyúttal a letéteményezőnek azt is engedi, hogy tőkéjével check által rendelkezék, s így a tőke kétszer lehet igénybe véve, a bank által is, a letéteményező által is. Rendes időben ez nem baj: a bank által elhelyezett letétemény többnyire csak pillanatra van kiadva, két vagy három óra, többnyire még kevesebb időre szól, kereskedelmi váltókra; azonkívül a takarékoság szelleme akkora, hogy a visszavont letétemény helyébe csakhamar akad új letétemény. Úgyde válság idején bonyolódik a kérdés; a tett letétemények nem pótolják a visszavontakat, s a bankok kénytelenek segédforrásaikat kimeríteni, hogy a követeléseknek eleget tehessenek. Ha tőkéiket okszerűen elhelyezték, ha bizonyos mértéken túl nem csaptak, azonkívül pedig bizalmat költenek, kibontakoznak a zavarból; de ily pillanatok mindig válságosak a bankokra nézve, s azt lehet mondani,

hogy a mióta Angliában és Amerikában a letétemények ily roppant terjedelemre fejlődtek, a válságoknak gyakran nem volt egyéb okuk, maguk a letétemények változásánál. Különben ennek is volna segéd-szere. Kellene ugyanis némely letéteményeknek határidőt szabni s inkább nagyobb kamatban részesíteni azokat, melyek e föltételnek magukat alávetik. Valami veszély, igaz, mindig maradna; de ugyan mely újabbkori nagyobbserű vállalatnál nincs az? Nincs-e a vaspályák körül is, és le kell-e azért róluk mondanunk? Erre senki sem gondol, s inkább a koczkáztatások csökkentéséről gondoskodik; ugyan ezt kell tenni a letéteményi üzletre nézve is, ki kell fejleszteni a hasznokat és távol tartani a veszélyeket. A letéteményi bankoknak útóvégre is olyanokká kell lenni, minők Amerikában, Skótiában s némileg már Angliában is, t. i. a vidék takarékpénztárának.

De még ha azzá is lesznek s ha használatukat a végeletekig tágítva gondoljuk, ebből még nem következik, hogy a tőke mindig elegendő mennyiségben s olcsón lesz kapható. A tőkének is, mint valamennyi más árunak ára, a kínálat s tudakolás törvényének van alávetve; s valamint nem lehet állítani, hogy valamikor inkább ne keressék, mint a hogy kínálják, azt se lehet állítani, hogy árát is ne változtassa; sőt épen a forgó tőkének ára a legváltozóbb, mert használata legáltalánosabb s legnélkülözhetlenebb. Lehet ugyanis, szigorúan véve a dolgot, ellenni bizonyos mennyiségű bármi tárgy nélkül s azt mással pótolni; de nem lehet ellenni forgalmi tőke nélkül, mely minden üzletnek, cserének lelke, melynek, ha hiányzik, nincs egyenértéke vagy helyettesítője, s a melyet hiány esetén drágán kell megfizetni.

Nem is lehet állandó alacsony kamatot követelni; volt az hosszú ideig elég alacsony Angliában is, Franciaországban is; s azt lehet mondani, a kínált tőke mindig több volt a keresetnél. Vagy tiz év óta a dolgok megváltoztak, az üzletforgalom roppant módon szaporodott, s a kamat is a legtöbb változáson ez idő óta esett át. A tőke ezen megdrágulása lépést tart a míveltség haladásával, s ugyanazon oka van a többi tárgy áremelkedésével. A szabad kereskedés olcsóbb életet ígért azon arányban, a mint meghonosúl; részben valósult a szabad kereskedés, s az élet mindenütt drágább lett, mint valaha volt. De vajjon a szabad kereskedés hibája e ez? Koránsem, hanem azon módon, a mint hasznos volt a közjóllét emelésére, ép úgy módot nyújtott számosaknak oly dolgok meg-

szerzésére, melyek azelőtt csupán néhánynak kiváltságai voltak, s e tárgyak ára természetesen emelkedett. Mindamellett a mint az egyesek vételképessége sokkal nagyobb arányban emelkedett, úgy a tárgyak áremelése is sokkal inkább jótétemény, mint baj. Ugyanez áll a tőke kamatjára vagy árára nézve. Ha azon roppant segédforrások mellett, minőket például a kaliforniai és australianiai aranybányák nyújtottak, azon tőkegyarapodás mellett, mely a vasútak szülte forgalomkönnyítésből eredt, s a hitel új tőkésedései mellett, melyek a felgyarapodott tőke rendelkezhetését könnyítették, a tőke ára még is emelkedett, ez onnan van: mert elhelyezhetése még sokkal magasabb fokra hágott; s a tőke ez elhelyezhetését, habár megdrágítja, áldanunk kell: mert ez nyújt munkát az egész világnak s ez biztosítja az országoknak meggazdagodásukat. A tőkét pedig semmi esetre nem a javasolt empiricus rendszerek fogják hozzáférhetőbbnek tenni, hanem sokkal inkább csak veszélyeztetni fogják a közjóllétet, s akkor a tőke még drágább lesz; nem, mert több elhelyezése akad, hanem mert nem fog merni kínálkozni.

Összevonva a kormány s az egyedárús bankok védői nézetét, azt a következőkben állapíthatjuk meg: A bankjegy, nem mint a váltó, valamely tárgy árát, valamely megkötött alku értékét képviseli, nem kereskedelmi papiros, hanem csupán fizetési igérvény; nem forog, mint a váltó, elzárt kereskedői körökben, hanem mindenhol, a kereskedéstől legtávolabb eső körökben is; nem-kereskedelmi jellemét az által is kitünteti, hogy nem kamatoz, s a feléje fordult bizalom, nem úgy, mint a váltónál, a checknél, a kereskedői utalványnál s más kereskedelmi papiroknál a kiállító jelleme és üzletköre fölötti ítéleten, hanem a bankjegy kibocsátását engedélyező állam méltósága iránti tiszteleten alapúl. A váltónál, a ki egyszer birtokában volt, forgatmányára által felelős marad; a bankjegynél azt, a ki egyszer túl ad rajta, semmi felelősség nem ér, többnyire csak igen rövid ideig marad birtokában, s ezért nem igen gondol senki fizetési értékével. Gyakran a bankjegy-birtokos adósa magának a banknak, melytől kölesün fejében bankjegyeket kapott, s így érdekében van magának is a bankjegyek terjesztése.

Mind ebből az következik, hogy az államnak joga is, kötelessége is a közönség hiányzó figyelmét pótolni; egyesek önző üzérkedését megakadályoztatni s a fizetési igérvény beváltásáért biztosítékot követelni. Örökölnie kell a felett, hogy a bizalommal, melylyel

a közönség az állam tekintélye alapján a bankjegy iránt viseltetik, az összesség rovására vissza ne éljenek. Ez örködést pedig a bankmonopolium nagyon megkönnyíti. Erre nézve szükséges a bankjegyek egysége, mi szintén egyes bank létezését föltételezi. Mint pénzhelyettesítőre, a bankjegyre is mind az ráillik, a mi az állam pénzverési jogáról áll; teljes jegykibocsátási szabadsággal bíró bankok pedig az állam e kötelessége teljesítését nagyon megnehezítik. Több bank jegykibocsátása esetén e jegyek elfogadtatása az illető bank hitele szerint igen változó, mi az üzlet forgalmat nagyon nehezíti; válságok idején pedig a közönségre nézve még több vesztélylyel jár. A mit végre több bank alapítása s jegykibocsátása által elérni akarnak: hitelnyitást s a hitel terjesztését, a fiókokkal bíró egységes bank szintoly tökéletesen teljesítheti. Monopolizált egyes nagy intézet sokkal inkább visszaszolgálhatja az államnak a tőle nyert szabadalmat; s ingyen teljesíti az állam bankári teendőit, kölcsönöket nyújt neki, s tőkái egy részét állampapírokba fekteti. Még koránsínes megállapítva, hogy több bank versenye a kamatlábat mérsékelné, s az egységes bankok szemére hányt nagy üzletnyereség koránsem akkora, hogy bármely más pénzügyi vállalatnál is elő ne fordúlna, szóval az egyedárússági bank nyújtotta előnyök sokkal nagyobbak, mint minőket a szabad verseny káros hatású több bankjai nyújtani képesek volnának.

Midőn az előrebocsátottakban Bonnet Victor közleménye szerint a bankmonopolium mérsékelt védőinek nézeteit közöltük, érveik összevonásában pedig néhány körvonallal azok nézeteit is ismertettük, kik W o l o w s k i vezérlete alatt az állam védnöksége s az egyedárús bankok egyedül üdvhozó tanját vallják: szükséges azok véleményét is megismernünk, kik a nagy nevű Chevalier Mihály szabadelvű tanainak hódolva, s nagy számmal körülötte sorakozva, emelkedettebb, nemesebb nézeteket terjesztenek, s nézeteiket és meggyőződésüket indokolni is csak oly jól tudják.

Abban, hogy a bankok új értéket nem teremtenek, hanem inkább a jövő jegyeinek helyes alkalmazást szereznek a jelenben, hogy az egyénileg korlátozott hitel helyébe majdnem határtalan kölcsönös hitelt állítanak s az ércpénz mennyiségében, szállítási költségében és koptatásában megtakarítást eredményeznek, abban,

mondjuk, a szabad bankok védői nagyon egyet értenek a monopólium védőivel. Sőt nagy része az állami ellenörködést sem zárja ki; csak azt nem ismerik el, hogy ez ellenörködés az egyedáruságot föltételezi, és nem ismerik el a bankjegyet pénznek.

A mérsékelt bankszabadság egyik ügyes védője, Léonce de Lavergne a francia megyei bankok mellett küzd, és sokban alaposan megczáfolja Bonnet előbb ismertetett értekezését.

Lavergne főczélja, bebizonyítani azt, hogy oly nagy birodalomban, mint Franciaország, több bank többet ér egynél, s min-tán értekezésében számos oly dolgot mond el, melyek a mi viszonyainkra is teljesen ráillenek, ám kövessük eszmemenetében. Nem akarja meghatározni: hány bank legyen és hol megalapítva, csak azt állítja, hogy 54-millió hektár területű, 37-millió lakost számláló birodalomban, minő Franciaország, egy bank meg nem felelhet a roppant és annyira bonyodalmas föladatnak, az üzletek folytonos haladásának, minő az általános leszámítolás, a jegykibocsátás és hitelnyitás az egész nagy terület számára. A francia bank eddigelé csak igen kis részét oldá meg óriási programjának: Párison kívül csak ötvenhárom fiókot állított, s ez ötvenhárom helyen kívül az üzlet pang. De még a mely helyeken fiókbankok léteznek is, arról panaszkodik a helybeli kereskedés, hogy a központra szorúl. A hitelnek végletekig vitt központosítása azt eredményezte, hogy maga a központ is szenved az egyedáruság alatt, s az egyedüli bank segédforrásai, a helyett, hogy Párisra és környékére szorítkoznának, szétforgácsolódnak egész Franciaországban, és minde-nütt eleget akarván tenni, voltaképen sehol sem elégségesek.

A francia bank 1863-ban 5,688-millió frankot számított le. Ez szép összeg; de a mely meg lehetne kettőztetve, ha minden méltányos igénynek elég tétetett volna. Páris leszámítolásai ez összegben $\frac{3}{7}$ -del, vagyis: 2,455-millióval szerepeltek; a megyékéi $\frac{4}{7}$ -del, vagyis: 3,233-millióval. Lehet-e azt hinni, hogy ez természetes arány?

Ha a francia szerző ez arányon megütközik, ám lásson a mi közönségünk még visszasabb arányt, melyben, mint a bécsi nemzeti bank hatáskörébe esvén, némileg mi is részesültünk. A bécsi nemzeti bank 1864-ben 38,677 leszámítolást vitt végbe 95,533,000 frt összegben; ebből esik:

Bécsre . . .	25,000	darab	76,853,000	frt összegben
Prágára . . .	3,132	"	3,664,000	" "
Pestre . . .	1,293	"	3,437,000	" "
Lemberg-re . .	873	"	959,000	" "
Brassóra . . .	629	"	830,000	" "
Bielicz-re . . .	—	"	—	" "
Triestre . . .	162	"	664,000	" "
Olmücz-re . . .	559	"	620,000	" "
Troppaura . . .	602	"	499,000	" "
Klagenfurtra .	340	"	530,000	" "
Fiumera . . .	158	"	383,000	" "
Debreczen-re .	438	"	448,000	" "
Reichenberg-re	963	"	450,000	" "
Brünn-re . . .	1,944	"	3,107,000	" "
Grác-zra . . .	1,098	"	818,000	" "
Lincz-re . . .	212	"	493,000	" "
Krakkóra . . .	140	"	364,000	" "
Laibach-ra . .	310	"	498,000	" "
Temesvár-ra . .	631	"	485,000	" "
Innsbruck-ra .	74	"	324,000	" "

Vagyis : az összes 95.₃ milliónyi leszámítolásból 76.₈ millió esik csupán Bécsre, s valamennyi egyéb fiók-intézetre mindössze csak 18.₇ millió jutott. Vajjon mit mondana ehhez de L a v e r g n e, midőn már a francia, sokkal kedvezőbb aránynál is fölkiált, hogy bármily gazdagnak gondoljuk is Párist, nehéz elhinnünk, hogy egy-maga majdnem ugyanannyi üzletet tegyen, mint a többi Franciaország összevéve. Ha minden vidéknek segédbankja volna, mindentütt az történnék, a mit jelenleg Saint-Lôban tapasztalunk, melynek banknótáját főkép a marha tenyésztők tartják. Itt a marha nyújtja a leszámítolás anyagát; másutt nyújtáná a gabona vagy bor, a gyapjú vagy selyem, a mivelés végtelen változatossága szerint.

Vajjon egyetlenegy intézet megfelelhet-e legjobb akarattal is mindenütt úgy, hogy a szükség színvonalára emelje a kielégítést is? Tényleg napról napra mindinkább nyilvánul, hogy egy bank erre nem képes. Nem sajnos-e, hogy a bank, ha nagy igényeket kell kielégítenie Párisban, megszorítja az escompteot Marseilleben, Bordeauxban, Lyonban, melyek magok sem elégíthetnek ki

minden igényt? Nem látjuk-e azon különös jelenséget is, hogy valahányszor a bank kénytetve látja magát arra, hogy leszámítási kamatját Párisban emelje, csupán e tény által mindenütt emeli?

Az anyagi tehetetlenség legmeglepőbb jele különben a pénzkészlet körül nyilvánul. Már az is nehéz vállalat, hogy egy pénztárban kell készen tartani az elégséges pénzt a jelenkező jegyek beváltására. A nehézség százszorozódik, ha minden ponton egyidőben kell készen állni. A banknak nem egy pénztára van csupán, hanem van neki ötvennégy s kellene még többjének lenni. Innen a folytonos nyugtalankodás és a végtelen zavar. Ez egyedüli központból kell szünet nélkül az ötvennégy fiók-pénztár állapota fölött őrködni, pénzt küldeni oda a hol hiányzik, elhozni onnan a hol fölösleges; s miután mind e rendelet meg van sürgönyözve, mégis minden pillanatban ki vannak téve annak, hogy valamelyik hitelezőjük üres pénztárnál kopogtat. De a fiók-pénztárak meg visszadják a kölcsönt, s a szó teljes értelmében kimerítik a központi pénztárt. A készpénznek alig negyedrésze marad Párisban, három-negyedrészt a fiókok vesznek igénybe, minthogy Párisban forog a legtöbb bankjegy s ott történik a legtöbb oly üzlet, mely kevés készpénzt vesz igénybe: ez aztán új és csodálatos következménye az egyedárusságnak.

E teher megkönnyítésének egyedüli módja az: ha megosztják. A mit egy bank nem művelhet, több megteheti. Semmisem könnyebb, mint egy birodalmat több részre osztani, melyek mind-egyikének anya-bankja volna. A mint ez megtörténik, minden fennebb említett bajon segítve van. A többes bankrendszer ellen fölhozott nehézségek két rendbeliek: egyik a biztosságra vonatkozik, mely több bank által csökkenne; másik az előnyökre, melyeket a bankjegyek egysége nyújt. Ez ellenvetéseknek csak addig van némi értelmök, a míg az egyes bankot határtalan mennyiségű, rend és szabály nélkül működő szabad vállalattal szembesítik. Míhelyt csak bizonyos számú, törvény szentesített társulatról van szó, a dolog rögtön megváltozik. Nem lehet ugyanis különbséget tenni egy vagy több törvényesen alapított bank biztossága közt, ha csak abban nem, hogy több bank több biztosságot nyújt egynél. Minden bank veszélylyel jár; osszszuk föl a bankokat, s fölosztjuk a kockáztatást. Ha a közönség bizalma az egyes bank iránt meg-

inog, az egész területen minden üzlet megakad; a válság roppant és általános. A többség rendszerében az egy bank által elkövetett hibák csak közvetve hatnak vissza a többire; nehéz pillanatban segíthetnek egymáson, s fenttarthatják egymást; a dolgok rendes folyamában pedig egymást oktatják s összehasonlítás által egymást ellenőrzik.

A kormányzók közelében levő bankok mindig veszélyeknek vannak kitéve. Az államnak szükségei vannak s gyakran tekintélyével él, hogy a segédforrásokat a maga számára kibányászsza. Példa reá a francia bankon kívül az osztrák bank, melynek az állammal folytatott üzletei még maiglan sínesenek lebonyolítva, s hogy lebonyolíttathassanak: a birodalom összes lakossága érzi s fogja még inkább érezni a rárótt terhek súlyát. Franciaországban az 1830-ki kormány alatt, az első évek válságain túl az állam semmiféle előleget nem kért a banktól; az 1848-iki forradalom után elkezdődtek az előlegezések. Kezdetben csak ideiglenesek voltak; míg el nem érkezett a pillanat, hogy az állam kötelezettségeinek eleget nem tehetvén, kénytelen volt tartozásait consolidálni, s így lön, hogy a bank alaptőkéje, noha 1857-ben megkettőztetett, végkép az állam-adósságba olvadt. A vidéki bankok, remélhetőleg távolabb esnek a bajoktól, s tőkéjük nagy részét meg fogják tartatni készpénzben.

Végre pedig a mi az annyiszor emlegetett érvet, a bankjegyek egységét illeti, ez előnyös ugyan, de nem mellőzhetetlen szükség; nem, annál kevésbbé: mert a bankjegy nem pénz. A bankjegy csak akkor pénz, ha kényszerárfolyama van, pedig mindenki gyűlöli a kényszerárfolyamot. Annyi áll, hogy a bankjegy kényelmesebb levén a pénznél, előnyösen helyettesíti azt számos esetben, s e helyettesítés annál könnyebb, minél általánosabban ismert és elfogadott a bankjegy; de azért se nem lehetetlen, se nem nehéz a legtöbb bankkal megegyezni, ha nem is tökéletes egység, legalább az egység minden előnyeire iránt. Elég, ha a törvény meghagyja a bankoknak, hogy egymásnak kölcsönösen hitelt nyissanak, hogy jegyeiket előmutatás esetén beváltsák s egymásra utalványozzanak, azon határozott kikötés mellett, hogy minden hónapban, vagy akár minden két hétben egymással leszámoljanak. Hasonló gépezet létezik, emlékeztet haladó idők óta Skótiában s tökéletesen működik. Lehetne azokat egy közös intézetben vagy

épen a kormány által is készítettetni, s bizonyos föltételek alatt a bankok között elosztatni; ez még inkább eloszlatná a nehézségeket: de fölösleges, a társulás maga is elégséges.

Az egységes bankjegyek védői különbséget tesznek a bankok műveletei között. Csupán egy bank számára akarnak jegykibocsátási jogot s azt mondják: „Ha a jegykibocsátás nem is szabad, szabad a letéteményezés s a leszámítolás. Alakítsatok annyi letéteményi s leszámítoló bankot, a mennyi nektek tetszik, de azon föltétel alatt, hogy bankjegyet ki nem bocsátotok.“ Ez állítást alig lehet komolyan venni. Ki ne tudná, hogy az uralkodó szokások szerint a kibocsátási joggal nem élő bank csak nagy bajjal tud megalakulni s elégtelen eszközökkel működni? Ha Angliában vagy Amerikában a bankok csupán a folyó számlák segélyével meg tudnak élni, abból nem következik, hogy ez mindenütt így legyen. Látjuk, hogy Angliában és Amerikában a bankok majd mindig egyesítik a jegykibocsátás és folyó számlák jogát, s bizonyára a check használata nem fejlett volna ki annyira, ha a jegykibocsátás joga meg nem előzi. Ha a francia banknak csupán folyó számlái joga volna, üzlete ötödrészét sem tehetné. Legnagyobb hatalma a jegykibocsátásban rejlik. Lehet, hogy valamikor kevésbé kíváncsós lesz a jegykibocsátás, de a jelenben ez szükséges föltétele minden komoly fejlődésnek.

Ha pedig a több bankok nem is eredményeznék a kamatláb leszállítását, elég nagy hasznót hajtának csupán a hitel általánosítása által is; vajjon ez lesz-e hatással a kamatláb leszállítására? Remélünk igen is lehet. Bonnet az előbb közöltük értekezésében eléggé kimutatta az ábrándokat, melyek a papírpénz hatása iránt uralkodnak. Most legalább tudják már, hogy a bankjegynek nincs az a neki tulajdonított varázsereje, hogy új tőkét teremtsen: a bankjegy csupán csak egy értéknek a másik által helyettesítése, új alakba öntött fizetési ígérvény, mely könnyebb forgalomban részesíti. Ez átalakításnak azonban vannak határai, melyeken túlmenni nem szabad. Tudományilag be van bizonyítva, hogy minden erőszakos befolyás a kamatlábra hasztalan és káros, s ha a tőkének ritkák lesznek, el kell magát arra szánni, hogy drágán fizessük. És vajjon, ha a francia bank például, a helyett, hogy működését 89 megyére forgácsolja, Párisra és környékére szorítaná csupán, vajjon fogná-e leszámítolási kamatját gyakran 4—5 százalé-

nál magasabbra emelni? s a többi bankok, ha a hitel eszközeit szaporítják, vajjon nem fognak-e szintén az alacsony kamatláb fenntartására közreműködni? Ha a forgalmi tőke mennyisége szaporodik, a kamat természetszerűen alább száll. A bankokat semmi sem kényszeríti, hogy egyforma kamattal működjenek. Mindenki meg fog alkudni a viszonyokkal, s meg fogja látni mily körülmények között találja meg a kereskedés veszély nélkül a legtöbb előnyöket. A francia bank állam- és egyéb papirokba fekteti tőkéit, s lehet, hogy a központon így cselekszik legokszerűbben. A vidéki bankok nem így fognak tenni, hanem tőkéiket kereskedelmi és ipar papirokba fogják fektetni, a mi az ily intézetek legfőbb célja.

Az állandó kamat még koránsem eldöntött kérdés; nem ugyan a tőkék általános forgalmában, hol a kamatnak szabadnak kell lenni, hanem egy szabadalmazott intézetre nézve. Hogy a kamatokat emelik, ha a kereskedésnek új segédforrásokat nyitnak, az megérthető és igazságos: jobb 100,000 frankot kapni, 10%^o százaléért, ha szükségünk van annyira, mint csupán 50,000-et 5%^o-ért. De a francia bank nem így jár el. A helyett, hogy leszámítolásait a kamat emelésével együtt szaporítaná, inkább megszorítja, úgy, hogy a kereskedelem egy időben kevesebb segédforrást is lel, drágábban is fizeti. Az Angliában két ízben tett tapasztalás bizonyítja, hogy nem lehetetlen okszerűbben is eljárni. A jegykibocsátás szigorú megszorítása ugyanis, mely a bankok hitele megalapítására nélkülözhetlen, rendes időkben meg lehet tartva, s ekkor a kamatláb bizonyos maximumot meg ne haladjon. Válság idején azonban a kormány felhatalmazhatná a bankokat, hogy a jegykibocsátást szaporítsák, emelve egyúttal a kamatlábat is, azon föltétel alatt, hogy lehető gyorsan térjenek vissza a rendes határok közé mind a kibocsátással, mind a leszámítolással. Körülbelül ez történt 1847 és 57-ben, midőn az angol kormány ideiglenesen megszüntette az 1844-ki bank-actát. Ez esetben a magasabb kamat törvényszerű, s minthogy kárpótlás az új kockáztatásért s új szolgálatért, a kereskedés a nyers megszorítás helyett több segédforrást talál azon időben, midőn reá legtöbb szüksége van. Ez olyan volna, mint a víztartó, mely rendes időkben megtelnék, hogy válság idején legyen honnan meríteni.

De L a v e r g n e munkálatának többi része inkább történelmi visszapillantás a francia bank és a régebben létezett vidéki ban-

kok keletkezésére, a központi bank jogaira, szemben az anneeyi bankkal s a párisi bank működésének összehasonlítása fiókjainak működésével. Itt inkább össze akarnók röviden foglalni a bankszabadság védői nézeteit és érveit, mint azt korábban a kormány és bankmonopolium védőivel is tettük.

A mérsékelt bankszabadság védői, mint előbb láttuk, nem ellenzik a kormány ellenörködését, csak egyedárusság alakjában nem tűrik, mint a mely az ellenörködésnek leggyűlöletesebb, a szabadsággal legellenkezőbb módja. Ha a jegykibocsátással üzhető visszaélés miatt monopolizálni akarják a bankot, úgy a checkkiadást, a pénztári jegy kibocsátását is egyedárusságnak kellene nyilatkoztatni: mert ezekkel is csak annyi visszaélés történhetik. Azokra nézve, kik a szabad jegykibocsátás folytán attól tartanak, hogy az ország el lenne árasztva bankjegyekkel, s az érezpénz kiszorúlna az országból, elég Oroszország példájára utalni, hol egyedárús bankok és megszorított jegykibocsátás mellett csakugyan több ízben elárasztatott az ország bankjegyekkel; Ausztriából pedig az érezpénz majdnem két évtized óta kiszorult.

A szabad bankok és szabad jegykibocsátás mellett különben bátran állithatni, hogy akár bankjegy, akár érezpénz nem maradhat több a forgalomban, mint a mennyire ennek szüksége van, és nem lesz érdektelen itt Schweicz példájára utalni, melyben a jegykibocsátás megszorítására nézve, csekély terület és számos bank mellett úgyszólván törvény sem létezik:

Schweiczban huszonöt voltaképeni bank áll fenn, melyek nagyobb részt letéteményi-, leszámítoló, kölcsön- és jegykibocsátó bankok egy időben. Mindez intézet névtelen részvénytársulat, s valami kizáró szabadalommal, minélfogva, hogy a megyei bank mellett se magánosok, se alakuló más részvénytársulatok banküzleteket ne tehessenek, egy sines felruházza. A bankügy nem is tartozik a szövetséggyűlés által magának fentartott központi hatalom körébe. Sehol sem lehet bankjegyeket, még a megyei bankokét sem valakire rákényszeríteni, mégis mindenütt elfogadják úgy a megyebeli, mint a szomszéd bankok jegyeit. Az egyes határokon messze túlterjedő bankjegyforgalom mellett alig merült föl visszaélés, még csak bankjegy hamisításról is alig hallani. Összefoglalva a Fick Henrik, zürichi jogtanár által irt ez értekezés eredményét, kitűnik, hogy Schweiczban oly értelmű banktörvényhozásról, mely egy-

szer mindenkörre bankpolitikai szabályokat alkotna létező bankok ellenőrzésére, vagy újabbak engedélyezésére, sehol szó sincs. A bankszabadság megszorítása ellenben, vagyis az államhatalom beavatkozása a bankok keletkezése és igazgatása körül csak annyiban létezik, hogy a bankoknak szüksége van a megyei kormány beleegyezésére, hogy jogi személyeknek, névtelen részvénytársulatoknak elismertessenek. További állambeavatkozás olyformán, hogy például bankjegyek kibocsátására, még ha magán személyek által is üzetnék, az állam közreműködése meg volna szabva, csak kevés megyében, például Zürichben látható. Az e megszorítások következtében az egyes megyéket illető beavatkozási jogot, mint a bankok nagy számából is látszik, igen szabadelvűen kezelik, pedig mindekkoráig se a bankok részéről nem emeltek vádat túlszigorú, se a közönség részéről túllaza kormányi beavatkozás ellen.

A hol kényszerárfolyam nincs, a forgalom maga szabja meg a szükségelt bankjegyek mennyiségét, s a mely bankjegy fölösleges, rögtön visszatér a kibocsátási pénztárhoz. Több bank versenyzése okvetlenül lenyomja a kamatlábot a nélkül, hogy ezért a leszámítolási üzlet biztosságán esorba ejtetnék, mert az egyedárús üzlettel egyedárussági nyereség is jár. Minthogy pedig a szabad bankok védőinek nézete szerint a bankjegy nem pénz, az állam pénzverési jogából származtatott következtetések sem illenek a bankjegyre, különben az ércpénztől elválaszthatatlan kényszerárfolyam a bankjegyek ugyan e jogához vezetne, sőt vezetett is, mi a bankjegyforgalom legveszélyesebb oldala. A bankjegyek egyformasága, mire oly nagy súlyt fektetnek, mint feljebb már ki lett mutatva, könnyen eszközölhető, s minden nehézség eltűnik, ha a több bank egymás jegyeit elfogadni köteles. Hogy a tapasztalás a szabad bankok mellett szól, Anglia, Skócia, Amerika példáján kívül, Schweicz példája eléggé mutatja; s a szabad bankok körül, nevezetesen Amerikában mutatkozott veszélyek koránsem az amúgy is megszorított jegykibocsátásból, mint inkább a túlzásig használt nyílt-hitelből és nem elég biztos alapra nyújtott túlságos előlegekből származtak. A leszámítolási üzlet számára gyakran és hosszú időre fölemelt kamatláb s az előlegezési üzlet nehezítése a mellett bizonyítanak, hogy a forgalomnak új bankjegy-üzletre van szüksége, természetesen csak megfelelő biztosíték mellett. Végre pedig nem helyes dolog, hogy a bank oly roppant összegeket kölcsönöz az államnak,

és tőkéje nagy részét a leszámítolástól és előlegezési üzlettől elvonva, állampapírokba fekteti.

Az egyedárús bankok védői és a szabadság bajnokai között folyt vita, habár különlegesen a franczia bankra vonatkozik, mint láttuk, sokkal általánosabb érdekű, semhogy abból másutt is, üdvös következtetéseket vonni ne lehetne. És a fennebb előadatott, részrehajlatlan vázlatból is kitűnik, hogy még oly országban sem felelhet meg az egyes bank minden jogosult igénynek, hol, mint Franciaországban, egyik főfeladatát, a bankjegyek beváltását, legalább pontosan teljesíti.

Mit mondjunk oly monopolizált bankról, mely, mint a bécsi nemzeti bank, ez első, lényeges feladatnak sem felel meg, melynek jegyei kényszerárfolyam mellett, egyedül érvényes pénz gyanánt, nem csupán pénzhelyettesítőként forognak egy nagyobb terjedelmű, szintannyi lakossal bíró birodalomban, mint Franciaország? Mit mondjunk akkor, ha e kiváltságos kényszerpénz, elég tűrhető arányban levén érzékészlettel fűdözve, nem bír oly árfolyamra vergődni, hogy 10—20, sőt 40 százalékkal is alább ne álljon a, természetesen csak a külfölddel való közlekedésben előforduló érzékpénznél?

A mit külföldön, nevezetesen Franciaországban a magas kamatlábról mondanak, azt Ausztriában és következőleg Magyarországon is kell értenünk. Itt nemcsak a tőke ritka, melyet ennél fogva egyszerű nemzetgazdasági törvény szerint drágábban kell fizetni; de kevés maga a forgalmi tőke, a közvetítő, a pénz, vagy a mi, fájdalom ugyan azt jelenti, az egyuralmi bécsi papirbankjegy.

Minden országban bizonyos mennyiségű forgalmi eszközre van szükség. Minél kezdetlegesebb iparú és kereskedelmi valamely ország gazdasági állapota, annál többre: mert az östermelés csak lassan forgatja meg a tőkéket; egy és ugyanazon mennyiségű pénzüsszeg tehát annyszor egy évben nem cserélhet gazdát, s többszöri forgása által nem termékenyíthet annyira, mint a gyorsabban fizető iparnál, vagy a még sebesebben forgató kereskedésben. De a földművelő, csekélyebb iparú s még gyéresebb kereskedelmi államban azért is van több pénzre szükség: mert a kiegyenlítés itt többnyire készpénzzel történik, s az előhaladott kereskedelmi államok gazdag

pótlékai : a váltó, nyílt-hitel, folyó számla, check, pénztári jegy, clearing-house s a forgalmi gyűpontokon használatban levő mind meg annyi kiegyenlítő és pénzt meggazdálkodó mód itt még nem igen lel alkalmazást.

KELETI K.

* * *

A francia irodalomban a bankkérdés körül támadt vitát ismereti a fennebbi értekezés ; elmondja a mindkét részről előhozott érveket. Nézetünk szerint ezen vitatott kérdés eldöntöttnek tekinthető, miután mind a tudomány, mind a tapasztalás határozottan a bankmonopolium ellen és a bankszabadság mellett nyilatkozott.

Minden józan nemzetgazdasági elvekkel ellenkezik a hitel szabad kifejlődését akadályozó jegybank-monopolium. Czélszerű, sőt szükséges bizonyos szabályokat állítani föl, melyekhez a jegybankok felállításánál alkalmazkodni kell ; czélszerű az állam részére fentartani az engedélyezést, az üzlet feletti folytonos felügyeletet, mely utóbbi tekintetben mindazáltal legbiztosabb ellenőrködés gyakoroltatik a nyilvánosság által, miután minden bank saját — jól fölfogott érdekében, közzé teszi havonként vagy hetenként üzletének eredményét, mindegyiknek a közbizalom levén képes a hitelintézeteknek életet kölcsönözni. A tudomány, ezen föltételek mellett, határozottan a bankszabadság mellett nyilatkozott.

A gyakorlat pedig fényesen igazolta a tudomány által elfogadott elvet. Mint fennebb ki volt fejtve, Schweiczban az általános bankszabadság legczélszerűbben működik. Skóciában a bizonyos szabályokhoz kötött szabad bankrendszer volt egyik fötényezője ez ország gyors anyagi felvirágozásának. A tapasztalás itt megmutatta, hogy oly országban, mely nem bír nagy gyár-iparral vagy kereskedelemmel, mely kiválólág földműveléssel foglalkozik, mennyire üdvös hatást gyakorolnak a vidéki jegybankok. Amerikában is nagyszerű, üdvös hatást gyakorolt a szabad bankrendszer, — mindamellett, hogy itt a túlüzérkedés, mi ezen hatalmasan fejlődő ifjú államban többször előfordult, időközi zavarokba hozá a bankokat, kivált miután kezdetben semmi ellenőrködési szabályok nem voltak a törvényhozás által felállítva.

Másrészt a tapasztalás igazolta, hogy az állam védelme alatt álló és annak segélyére szolgáló szabadalmazott vagy épen egyedárús bankok, jegyeik beváltásától, rövidebb vagy hosszabb időre magukat az állam által fölmentetni voltak kénytelenek. Már az a szoros viszony is ártalmas, a melyben minden egyedárús bank az állammal áll. Közgazdasági szempontból mindazáltal legerősebb érv az egy bankrendszer ellen az, hogy egy nagyobb terjedelmű államban sem képes egyetlen bank a különböző vidékek hiteligényeit fedezni, és azoknak kellő mértékben hitelt nyújtani.

De ha megengednők is, hogy lehetnek államok, a hol az egy bankrendszer látszik czélszerűbbnek: tekintve a magyar korona országainak hitelviszonyait és igényeit, kereskedelmi fogalmát s azon helyet, melyet ez országok az összbírodalomban elfoglalnak, az ausztriai monarchiára nézve a bankmonopolium fentartását határozattan károsnak kell nyilvánítanunk. Ily nagy bírodalomban, mely annyi különböző érdekű országokból áll, a földművelés, ipar és kereskedelem csak akkor fog virágzásnak indulhatni, ha egyéb létező akadályok elhárítása mellett, egyszermind bizonyos czélszerű szabályokhoz kötött szabad bankrendszer fog életbe léphetni.

Az ausztriai bírodalomban a bankmonopolium ellen szól a tapasztalás; az ellen szólnak az anyagi, közgazdasági, sőt nevezetes politikai érdekek is.

Csak a bank kizáró szabadalmának megszüntetése után lehetnek a bírodalom népei oly calamitas ellen biztosítva, mely már tizenhét éve minden érdek tetemes sérelmével folyton uralkodik, a melynek gyökere megszüntésére, bármily áldozatok hozassanak is a valuta helyreállítás végett, bármily közelnek lássék is az időpont, midőn a parancsolt elfogadású papírpénzt ércpénz-forgalom váltja fel: az egészséges ércpénz-forgalom mindaddig, míg csupán egy jegybank lesz, tökéletesen és minden eshetőség között biztosítottak nem mondható.

A bankmonopolium ellen nyilatkozott ez okoknál fogva már az 1843-ki országgyűlés kereskedelmi választmánya. Ez ellen nyilatkoztak hazánk kitünőbb nemzetgazdasági tekintélyei *).

Hazánkban még számos téveszmékkel találkozunk a jegybank és bankjegyek természetéről. Gyakran látunk fölmerülni eszméket és tévnézeteket, melyek azt látszanak föltenni, mintha bankjegyek kibocsátása által új értéket, új tőkéket, szóval: pénzt lehetne teremteni; holott a jegybankok, miután a hitel maga még nem tőke, szintoly kévéssé képesek semmiből teremteni valamit, mint más hitelintézetek. Igaz, hogy a hitel az anyagi jobblét hatalmas tényezője, mert habár új tőkét, mely nem létezett, elő nem varázsolhat is közvetítése által, a létező tőkék gyorsabb forgalmát, folytonos hasznosítását eszközli; a másképp kellő alkalmazást nem nyert tőkéket a nemzeti munkásság folytonos használására juttatja.

Egyébiránt az érintett téveszmék keletkezése nem csoda oly álamban, hol a jelen században már két ízben, évtizedeken át, valódi ércpénz helyett, parancsolt értékű papírpénz volt forgalomban s van jelenben is.

Tanulmányozzuk tehát a hitelintézmények kérdését; hogy ha majd bekövetkezik azon idő, midőn hazánk hitelintézetei rendezésébe befolyhatunk: a józan elvek czélszerű alkalmazása iránt magunkkal tisztában lehessünk. E czélra kívántunk működni, midőn a franzeziák-

*) Gróf Dessewffy Emil, A fenforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről. 1856.

nál a bankkérdés felett támadt vita ismertetésének a Szemlében helye tartadtunk.

Hazánkban nagy a fogékonyság a czélszerű hitelintézmények meghonosítására. Leginkább bizonyítja ezt takarékpénztáraink virágzó állapota, melyek nem csak, mint takarékpénztárak, a takarékossgot mozdítják elő, de egyszersmind megannyi kis vidéki letéti bankok s a személyes hitel kifejlesztésére nevezetes szolgálatot tesznek. Miután oly fontos hazánkban a takarékpénztári intézmény, s miután részben letéti bankok természetét vették fel, szükséges, hogy óvatosak legyenek eljárásaikban, takarékosak kezelésökben, solidak minden ügyletökben, és mindenekfelett a náluk elhelyezett értékek nagy részét könnyen ismét folyóvá tehető módon tartsák elhelyezve, úgy, hogy vállalt kötelezettségeiknek, pénzválságok idejében, zavar és fennakadás nélkül tehessenek eleget. Óhajtató végre, hogy pénztári állapotukat mentül gyakrabban teunék közzé. Feltékenyen őrizték azon bizalmat, melyben eddig részesültek, hogy ha majd elérkezik a hitelintézetek szabad kifejlődésének ideje, oly alapot képezzenek, melyre bizton lehet építeni.

S z e r k.

MAGYARORSZÁG HŐMÉRSÉKI VISZONYAI.

Észlelések 1783 óta Budán, századunk 4-dik tizedében, azonkívül Kolosvárott, Károlyfehérvárott, Pécsen, 1848 óta Brassóban, 1850, 1851, 1852 óta több helyütt tétettek. A régebbi adatokat Berde Áron dolgozta fel 1847-ben megjelent „Légtünemény“ tanában, az újabbakat még senki sem, csak Sonklar az esőmérséket állította egybe néhány évről, Jelinek pedig a középhőmérséket számította ki 21 szorosabb értelemben vett magyarországi, 6 erdélyi s 4 horvátországi és végvidéki állomásról. A feldolgozás nehézségét, különösen a levegő mérsékét illetőleg, mindenki könnyen beláthatja már azért is, mivel az észlelések nem tétettek egy időben, reggel 6—7, estve 9—10 órakor, délután 1—2 órakor. Azért nem vágnak össze az adatok. Továbbá az észlelési évek száma is nagyon különböző, még seholsem elegendő.

En 54 helyről gyűjtöttem össze s dolgoztam fel az 1863-ig s illetőleg 1864-ig terjedő adatokat, s ezennel szerencsém van a Szemlében a hőmérséki viszonyokra vonatkozó eredményeket közölni. A magyar birodalomban a levegő mérsékére nézve Fiuménak legnagyobb (11.51°), Borszéknak és Árva-Váraljának legkisebb (3.30 illetőleg 4.61°) évi középmeiszéke van; a különbség 8.01 s illetőleg 6.9 R. fok. Az évi középmeiszéke pl. Zimonban 9.36 , Pancsován, 9.39 , Lugoson is 9.39 , Budán 8.87 , Debreczenben 8.53 , Sopronban 7.83 , Szegeden 8.95 , Nagyszebenben 6.88 , Brassóban 6.20 , Kolosváron 7.17 , Késmárkon 4.97 , Árva-Váralján 4.61 , Borszéken 3.30 fok stb. Az egyes évszakokra nézve az 54 helynek légmérsékében tavasszal 7.10 , nyáron 7.69 , ősszel 7.80 , télen 10.61 R. foknyi

különbség van. Az őszi közép-mérséke általán véve nagyobb, mint a tavaszé, néhol 1—2 egész fokkal; e különbség legesekélyebb Erdélyben, Horvátországban s a Felföldön. A tavasz közép-mérséke hol valamivel kisebb, hol pedig nagyobb, mint az egész év közép-mérséke. A tél és tavasz közötti különbség többnyire nagyobb, mint a tavasz és nyár közötti s 6.50 — 11.12 fokot tesz. E különbség általán véve annál nagyobb, minél keletibbre esik valamely hely; tehát Erdélyben nagyobb, mint Magyarország keleti részében, s itt ismét nagyobb, mint a nyugati helyeken. — A tavasz és nyár közép-mérsékében 7.21 — 9.10 foknyi különbséget találunk; tehát erre nézve az egyes helyek kevésbé térnek el egymástól, mint a tél és tavasz közötti különbséget illetőleg. A nyár és tél közép-mérsékében 14.6 — 19.92 foknyi különbség van, s némi kivétellel annál nagyobb, minél inkább keletre esnek a helyek. Vagyis más szóval: a mérséki változások szélsőségei kelet felé növekednek, s pl. Pesten nagyobbak, mint Veszprém, Bakonybélben, Felső-Lőn, Sopronban, s kisebbek, mint Debreczenben, Kolosváron, Csik-Szeredán, Déesen, Segesváron. A leghidegebb és legmelegebb hónapok mérséki különbsége az egyes helyeken 16.2 — 21.99 -ot tesz. Likka, Veszprém, Bakonybél, Felső-Lő, Selmeczbánya, Árva-Váralja, Lőcse azon helyek, hol e különbség kisebb, mint 17 fok; Sopron, Komárom, Pannonhalma, Nyitra városokban is csak kevésbé több mint 17 fok; ellenben Erdélyben többnyire 19— 21.99 fok. Dublinban 9.88 , Londonban 12.60 , Párisban 13.43 , Münchenben 15.62 fokot tesz a legmelegebb s leghidegebb hónap közötti különbség.

Egybehasonlításul szolgálhatnak ezek is:

	tél:	tavasz:	nyár:	ősz:
Páris	$+2.60$	8.24	14.18	8.97
Kassa	-1.85	7.92	16.10	7.34
München	$+0.22$	7.53	14.43	9.15
Pozsony	-0.11	8.10	16.67	8.63

E helyek pedig egyenlő szélességben fekszenek.

Minthogy a tengerszín feletti magasság nagy befolyással van a hőmérsékre, s 750 láb magassági különbség egy R. foknyi különbséget okoz, azért az egybehasonlítás helyeken tapasztalt légméréseket a tenger szintjére kell redukálni. Hogy azután megtudhassuk valamely helynek klimai tényezői mennyiben mondhatók kedvezőknek, még azt is ki kell számítanunk, micsoda légmérésék illeti

meg a kérdéses helyet földirati fekvésénél fogva, s mennyire tér el attól a tenger szintjére redukált mérsék. Ezt tevén, úgy találjuk, hogy hazánk évi közép-mérséke, úgy mint egész Európáé, általában nagyobb, mint földirati fekvésénél fogva megilletné. A tévölegyes eltérés azonban nem egyenlő, hanem az egyes helyeken 0.76 és 4.36 fok között változik. Egy foknál kisebb eltérés csak a likkai völgyben és Borszéken van, tehát ott aránylag a legkedvezőtlenebb klíma van; egy foknál nagyobb az eltérés: Mehádia, Ó-Gradiska, Károlyváros, Szabadka, Brassó, Orsova, Nagyszében, Segesvár, Csík-Szereda, Veszprém, Dées és Árva-Váralja; két foknál nagyobb: Lugos, Pancsova, Zimony, Temesvár, Pécs, Varasd, Szeged, Szabadka, Maros-Vásárhely, Kolosvár, Sopron, Felső-Lő, Kassa, Edelény, Nagyszombat, Bakonybél, Komárom, Walleudorf, Csetnek, Rosnyó, Késmárk és Szepes-Olaszi; három foknál nagyobb: Fiume, Zágráb, Arad, Holics, Pozsony, Esztergom, Buda, Pest, Debreczen, Pannonthalma, Eger, Nyitra, Maszniko, Eperjes, Selmecz- és Beszterezebánya, Lőese, Szepes-Váralja és Károlyfehérvár állomásokon. Azon vonalokat, melyek által a földirati fekvésnek megfelelő közép-mérséktől egyenlő mértékben eltérő helyeket összekapcsolják, isanomáloknak nevezik. Magyarországon tehát az $1, 2, 3$ s $3\frac{1}{2}$ fokú isanomálok mennek keresztül. Bécs évi lég-mérséke 2.5 , Berliné 4.1 , Londoné 4.3 , Edinburgé 5 fokkal nagyobb, mint a földirati fekvésnél fogva megilletné. Tehát az évi közép-mérsék Magyarország nagy részében aránylag nagyobb, mint Bécsben, de Fiume kivételével mindenütt kisebb, mint Berlin, London és Edinburg városokban; Erdélyben pedig már általán véve kisebb, mint Bécsben is.

Azon vonalokat, melyek által az egyenlő évi, évszaki és havi mérsékű helyeket kapcsolják össze, isothermáknak, egyenlő évi vonaloknak nevezik. Magyarország különböző vidékei a $7-11.7$ fokú isothermák alá tartoznak. Még pedig:

A 7° isotherma Árva-Váralját és Borszéket kapcsolja össze, tehát a Kárpátok délkeleti határlánczatát követi.

A $7.5-8^{\circ}$ isotherma Késmárk, Rosnyó, Szepes-Olaszi és Dées mellett vonul el.

A $8-8.5^{\circ}$ vonal egyfelől Veszprém és Bakonybél, másfelől Holics, Nagyszombat, Selmecz- és Beszterezebánya, Csetnek, Ede-

lény, Lőcse, Szepes-Váralja, Kassa, Wallendorf és Csik-Szereda mellett kanyarodik el.

A $8.5-9^{\circ}$ isotherma egyfelől a likkai völgyet Felső-Lövel, Sopronnal, Pannónhalmával és Komárommal, másfelől Nyitrát és Eger Kolosvárral, Nagyszebennek és Brassóval köti össze.

A $9-9.5^{\circ}$ isotherma Varasd, Károlyváros, Pécs és Zalaegerszeg másfelől Pozsony, Esztergom, Buda-Pest, Szabadka, Szeged, Debreczen, Károlyfehérvár és Maros-Vásárhely mellett kanyarodik el.

A $9.5-10^{\circ}$ vonal Zágráb, Ó-Gradiska, Zimon, Pancsova, Temesvár, Lugos és Mehádia mellett vonul el.

Az évszaki és havi isothermák sokkal nagyobb szabálytalanságot mutatnak.

Az évi isothermák általában véve a pesti medenczében vagyis az Alföldön éjszak felé, Erdélyben pedig dél felé; a téli isothermák az Alföldön és Erdélyben dél felé, a nyugati vidékeken pedig éjszak felé hajlanak ki. A nyári isothermák ellenkező görbületeket mutatnak.

Ha a leghidegebb s legmelegebb hónap isothermáit a földirati fekvésnek megfelelő mérsékkel hasonlítjuk össze, úgy találjuk hogy a tapasztalt légmérsék tévölegesen eltér:

	a leghidegebb és legmelegebb		
	hónapokban		
Pesten . . .	2. ₆₂		3. ₄₀
Pécsett . . .	2. ₁₁		2. ₆₀
Debreczenben . . .	2. ₂₂		3. ₇₉
Szegeden . . .	1. ₇₄		3. ₂₄
Egerben . . .	2. ₉₅		3. ₃₇
Késmárkon . . .	3. ₀₇		2. ₁₀
Árva-Váralján . . .	2. ₇₉		1. ₀₀
Nagyszebenben . . .	0. ₅₁		1. ₅₀
Brassóban . . .	0. ₃₃		1. ₆₃

Kolosváron a leghidegebb hónap 0.84 fokkal hidegebb, mint földirati fekvésénél fogva lennie kellene, a legmelegebb hónap pedig 2.25 fokkal melegebb. Ebből látjuk, hogy a földirati fekvésnek megfelelő mérséktől az Alföldön a nyári meleg jobban, a Felföldön kevesebbet, s hogy Erdélyben mind a leghidegebb, mind a legmelegebb hónap aránylag legkevesebbet tér el. Vagyis más szóval: hogy az Alföldnek aránylag zord tele és forró nyara, a Felföldnek aránylag enyhe tele, Erdélynek végre nagyon is kemény tele s nem-

igen forró nyara van. S a következmény mindezekből az, hogy lég-mérséki tekintetben a magyar tartományok téiben éjszaki Német-országhoz, Hollandiához, sőt Norvégiához sorakoznak, nyáron ellenben déli Németország, déli Franciaország, sőt Spanyolország és Portugallia melegében osztoznak.

Mindeddig csak a közép-mérsékekről volt szó. Ámde ezek az égalji viszonyokat koránsem jellemzik hiven. A mérsékleti változásokat és ingadozásokat is tekintetbe kell venni. Ha az egyes hónapok és évek közép-mérsékének ingadozását az észlelési évek alatt tekintjük, úgy találjuk, hogy a havi közép-mérsék ingadozása 3–8.76 fokot tesz. Ez ingadozás egyremásra:

	Jan.	Febr.	Mart.	Apr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Évi ingad.:
Alföld . .	6.76 ^o	8.77 ^o	5.15 ^o	4.03 ^o	3.51 ^o	3.02 ^o	3.72 ^o	3.06 ^o	2.9 ^o	3.33 ^o	4.03 ^o	4.97 ^o	1.83 ^o
Felföld . .	6.31	8.96	5.12	4.71	3.76	3.29	3.53	3.00	3.17	4.02	4.36	5.91	2.02
Erdély . .	8.41	9.63	5.38	4.31	4.01	3.38	2.66	2.41	3.19	3.43	5.33	6.51	2.01

Tehát a február és január változékonysága mindenütt legnagyobb, a szeptember és augusztus változékonysága pedig legkisebb. Az évi közép-mérsék ingadozása egyremásra csak 2 fokot tesz.

Sokkal nagyobb az észlelési évek alatt tapasztalt maximumok és minimumok átlagos különbsége, mely a következő:

	Jan.	Febr.	Mart.	Apr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Évi ingad.:
Pozsony .	15.8 ^o	15.2 ^o	16.2 ^o	15.6 ^o	17.1 ^o	16.1 ^o	14.6 ^o	15.5 ^o	18.9 ^o	15.5 ^o	15.2 ^o	13.5 ^o	37.4 ^o
Sopron .	15.6	18.0	19.6	21.0	18.7	12.7	12.8	13.5	15.8	16.3	20.1	20.1	37.5
Buda . .	16.6	14.8	16.5	15.7	16.1	14.0	14.1	13.7	13.4	14.3	14.7	18.9	36.0
Eger . .	15.7	16.9	18.1	18.7	18.6	17.8	17.3	17.3	17.7	17.2	17.9	16.1	39.3
Debrecen	14.7	14.7	16.1	17.1	17.1	16.1	15.1	15.5	17.3	17.4	17.8	16.7	38.3
Zágráb .	16.8	16.9	17.2	18.1	14.9	15.7	15.3	14.9	15.6	16.8	15.5	14.7	38.2
Késmárk	18.3	20.	19.3	16.0	18.2	13.7	14.0	17.6	20.3	18.8	21.3	21.6	43.3
N.-Szeben	20.9	19.1	21.6	19.3	18.3	17.1	16.0	17.6	20.2	20.7	20.0	18.8	42.8

A havi maximumok és minimumok átlagos különbsége tehát 13–22, az évi különbség 36–43 R. fokot tesz. Az észlelési évek alatt tapasztalt legnagyobb hideg és legnagyobb meleg közötti különbség tesz:

Pozsonyban	42.0 fokot,	Lőcsén	50.0 fokot,
Nagyszombat	46.2 „	Zimonyban	50.1 „
Nyitrán	45.7 „	Décsen	50.3 „
Komáromban	48.0 „	Medgyesen	51. „
Budán	43.5 „	Kolosváron	53.0 „
Egerben	46.3 „	Árva-Váralján	54.0 „
Pancsován	49.0 „	Lugoson	60.3 „

Árva-Váralján 1855. dec. 20-kán a hőmérő -27.5° -ra, sőt Námesztóban -29° -ra szállott; Zimonban pedig 1856. jun. 6-kán $+33.7^{\circ}$ -ra, sőt Lugoson 1861. aug. 25-kén $+39$ fokra emelkedett: tehát a magyar állomásokon 1850. óta följegyzett mérsékleti szélsőségek 62., sőt 68 foknyi különbséget mutatnak.

A melegségi maximumok leginkább augusztusban, gyakran júliusban s néha júniusban, a minimumok vagyis legnagyobb hidegek pedig leginkább januárban, gyakran februárban és decemberben fordulnak elő.

Igen nagy továbbá hónaponként az egyes napok közép-mérsékének ingadozása. Így az 1854—1856-diki években azon ingadozás egyremásra tett:

	Jan.	Febr.	Mart.	Apr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.
Késmárkon	14. ₂₁ ⁰	14. ₈₄ ⁰	12. ₀₈ ⁰	12. ₁₃ ⁰	12. ₄₅ ⁰	11. ₁₇ ⁰	6. ₂₈ ⁰	8. ₃₀ ⁰	10. ₁₂ ⁰	11. ₆₂ ⁰	14. ₁₇ ⁰	16. ₃₅ ⁰
Pozsonyb.	13. ₂₇	12. ₃₈	8. ₃₄	10. ₂₃	12. ₁₀	11. ₃₅	8. ₁₁	8. ₆₀	8. ₁₈	11. ₃₄	9. ₆₉	10. ₀₃
Debreczen.	14. ₃₇	12. ₆₉	10. ₀₀	10. ₆₄	11. ₃₅	10. ₃₃	5. ₆₅	7. ₂₄	8. ₈₁	9. ₈₂	13. ₁₁	12. ₁₆
N.-Szebenb.	19. ₃₇	13. ₈₆	15. ₃₅	11. ₃₇	13. ₁₆	8. ₂₅	6. ₂₇	8. ₉₇	8. ₀₄	14. ₃₁	19. ₀₀	19. ₃₁

Az egyes napok közép-mérsékének havi ingadozása tehát általában véve a téli hónapokban legnagyobb, júliusban pedig legkisebb, s egyremásra 6—20 fokot tesz.

Az egy napi mérsék változékonysága ellenben nyáron és tavasszal sokkal nagyobb, mint télen és ősszel, s egyremásra 3—9 fokot tesz. Derült napokon általán véve nagyobb, mint borús napokon s a nyári hónapokban 13 fokra is rüg.

A mérsékváltozási hirtelen ugrások az Alföldön csakugy ismeretesek, mint a Felföldön és Erdélyben. Az Alföldön a hives éjszakák és forró napok mérsékének különbsége igen gyakran rüg 10—12, néha pedig 20—23 fokra. Nyugati Európában a napi mérsék ingadozása sokkal kisebb.

Nevezetes azon mérsékesökkenés, melyet csaknem minden évben május 18. és 22-ke között tapasztalunk, s mely az 1854—1856-ki években egyremásra tett:

Késmárkon	5. ₆₂ fokot,	Debreczenben	4. ₃₉ fokot,
Selmeczbányán	6. ₇ „	Zimonban	4. ₂₃ „
Pécsett	5. ₉₇ „	Nagyszebenben	5. ₈₀ „
Pesten	5. ₀₀ „	Brassóban	4. ₃₆ „
Szegeden	6. ₇₉ „	Wallendorfban	8. ₂₄ „

Az említett helyeken a hőmérsék május első felében általán véve 13—18 fokra emelkedett, azután 17—22-ke között 7—12

fokra szállt alá s utóbb ismét gyorsan emelkedett. Gyakorlati tekintetből érdekes tudnunk, hogy az ország különböző vidékein egy-egyremásra hány fagyos nap szokott lenni évenként s mikor állnak be ősszel az első, tavasszal pedig az utolsó fagyok és derek. Erre nézve az adatok még hézagosak és hiányosak. Mindazáltal annyi kitetszik belőlük, hogy nálunk az évenkénti fagynapok száma a különböző helyeken 65 és 125 között változik, s hogy az Alföldön egyremásra 74, Erdélyben 110, a Felföldön 112 fagyos nap van évenként. Az első fagyok Budán nov. elején, az utolsók pedig april elején állanak be, de gyakran october közepén, sőt october elején és május elején, sőt közepén is előfordulnak. Általában véve pedig azon időköz, melyben rendszeren nincsenek fagyok, az ország egyes vidékein 100—250 napra terjed. Egészben véve csak jun., jul. és aug. havak szoktak fagy és dér nélkül lenni, de az éjszakai vidékeken, Felső-Szepesben, Árvában, Sárosban, Mármarosban azon hónapokban is havaz, nem ritkán. S a 3000 lábnál magasabb helyeken egy hónap sincs fagy, dér és havazás nélkül. Így f. évi jun. 12-kén is a 3000 lábnál magasabb helyeken éjszakai Magyarországban mindenütt hó esett; ezt írták nekem többi közt Lőcséről is.

A növényzet fejlődésére a föld melegségének is nagy befolyása van. Azért a talaj mérsékének járását is kezdik megfigyelni. Nálunk ez még csak a budai reáliskola kertjében történik ötféle mélységben s egy árnyékos meg egy napos helyen. Az észlelések 1863. oct. 28-kától fogva tétetnek minden szerdán délben. A folyó évi május 24-dikéig folytatott észleletek középéreménye szerint:

Árnyékban:	Az évi közép-mérsék:	Az évi minimum:	Az évi maximum:	Évi ingadozás:
4 lábnyi mélységben:	8. ₁₆ ⁰	febr. 3. ₇₆ ⁰	aug. 12. ₄₀ ⁰	8. ₆₁ ⁰
8 " "	8. ₈₆	mart. 6. ₆₅	sept. 11. ₁₇	4. ₅₂
12 " "	9. ₄₈	april. 8. ₀₈	nov. 10. ₈₂	2. ₇₃
16 " "	9. ₇₃	máj. 8. ₉₃	nov. 10. ₅₃	1. ₅₈
20 " "	9. ₈₂	jun. 9. ₃₃	jan. 10. ₂₂	0. ₈₉
Ellenben a lég-mérsék:	8. ₃₇	jan. — 1. ₀₁	jul. 17. ₇₈	18. ₈₂

A talaj mérsékének meghatározására a források mérsékét is szokták használni. Ez ugyan nem szolgáltat mindig biztos eredményt, de a források mérsékes változásainak ismerete már magában veve is fontos. Azonban ezeknél is folytonos észlelések kívántatnak egyik-másik napon tett mérésből semmit sem lehet

következtetni, még akkor sem, ha az illető forrás tengerszin feletti magasságát ismerjük, s ha egyszermind a levegő mérséke is meghatározott.

Budán a reáliskola kertjében levő kút vizének mérsékét is rendszeren feljegyzik, s az eddigi észleletek szerint évi közép-mérséke $9_{.88}$ fok, minimuma novemberre esik s $9_{.50}$, maximuma májusba esik s $10_{.12}$; évi ingadozása csak $0_{.62}$ fok. A kútnak mélysége $46' 9''$, s rendszeren 3 ölnyi vize van. Dorner és Kerner Budán és környékén más kutak és források mérsékét határozták meg. Ezeket itt elmulasztom. Többféle adatok vannak továbbá a Magas-Tátra és Bihar hegység forrásainak mérsékéről. Azon adatok eredménye gyanánt az tűnik ki, hogy a Magas-Tátrában, déli, azaz: magyarországi oldalán, a források közép-mérséke 3200—3500 láb magasságban júliusban $3_{.81}$, augusztusban $5_{.89}$, szeptemberben $5_{.17}$ fok. A Bihar hegységben a források közép-mérséke 4000—5000 l. magasságban $4_{.4}$, 5000 lábnaál nagyobb magasságban pedig $3_{.4}$ fok. Mindkét hegység forrásai aránylag melegebbek, mint Morvaországban, hol már 2500 l. magasságban mérsékek csak $4_{.1}$ fok.

Salzer tanár Medgyesen, Lurtz Brassó környékén figyelték meg a források mérsékét. Salzer a Küküllő folyó mérsékének változásait is évek óta feljegyzi. Hét évi észleletei szerint Medgyesen a források évi mérséke többnyire $1-1\frac{1}{2}$ fokkal nagyobb a levegő közép-mérsékénél; a Küküllő vize éppen egy fokkal melegebb. Két forrásnak közép-mérséke hidegebb, mint a levegő. A források mérsékének minimuma martius, april, február és január, a maximum szeptember és october havakba esik. Az évi ingadozás a különböző forrásoknál $0_{.9}-5_{.3}$ fokot tesz. A Küküllő mérsékének minimuma januárba, maximuma júniusba esik. A Brassó környékén megfigyelt források évi közép-mérséke többnyire szintén nagyobb, mint a levegőé; a minimum martius, april és február, a maximum augusztus és sept. havakba esik. Az évi maximum és minimum közötti különbség az egyes forrásoknál $0_{.19}-7_{.63}$ fokot tesz. Zeithammer, volt zágrábi tanár, Zágráb megyében figyelte meg számos forrásnak mérsékét. Adatai szerint a források mérséke a lapályban 10—12, a dombvidéken 8—11, a hegységben 6—9 R. fok.

Az egész országban megfigyelt leghidegebb források: az únökői forrás Erdélyben s a Rablókút a Magas-Tátrában; amának mérséke augusztusban $2_{.4}$, emezé $2_{.8}$ R. fok.

Általában véve az eddigi észleletekből kitetszik, hogy a források hőmérséke rendesen valamivel nagyobb, mint a levegőé; hogy mérsékők évi ingadozása nagyon különböző, de mindenütt sokkal kisebb, mint a légmérsékleté; hogy mérséki maximumuk többnyire augustus, september és october, minimumuk pedig februar, martius és april havakba esik.

HUNFALVY JÁNOS.

BUGÁT PÁL

EMLEKEZETE.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia folyó évi július 11 ki ülésében.)

Tisztelt Akadémia!

Az egykori barátság jogával élek, az előttem felbomlása után is szent barátság kötelességét teljesítem, midőn megragadom a szót, hogy e teremben Bugát Pálnak az utolsó tisztességet én tegyem meg. Mert ámbár — nem érzés-, hanem véleménykülönbség miatt — régóta kitagadott ő már szivéből, kit egykor, örömmel mondom, szeretett: de nem feledém, s nem fogom feledni soha, hogy ő, az idősb társ s a már tekintélyes állású férfiú, volt az, ki engem, régibb író-t ugyan, de az életpályán még csak kézdőt, első keresett fel, s legott, előttem mindig becses, barátságába fogadott; nem feledém, hogy ő, az életpályára kiléptemet, midőn t. i. az első orvosi folyóiratot megindítandó valék, hirnevélvel készségesen támogatva, társul csatlakozott hozzám; nem feledém, hogy majd három évtizeden át egymás mellett szép egyességben járdaltuk azon utat, mely az irodalomban, mely e tisztelt testületben, de a magán-életben is, közös útja volt mindkettőnknek, osztva velem irányt és munkát, örömet és bajt. S ha ő, sokkal utóbb, csalódva emberekben, csalódva hazafiúi reményekben, lakolva — nem bűnökért, mert ilyeket nem követett el, hanem a viszonyok hatalmáért — s állását veszítve, magát melözve látta; s kénytelen elvonulásában elkeseredve, sérülékeny

lön azon téren is, az igazság terén, melyen a magát érző léleknek joga van függetlenségét, még a barátság irányában is, megővni; ha mélyebben érezte e téren is az ellenkezést, mely barátjától jött, mint a mely ellenétől, és elidegenedését mutatta is: soha sem szüntem meg érdemeit dicsőíteni, hirdetni azt, a mi által neve halhatatlan lett irodalmunk történetében; és ma csak folytatom vagy ismétlem azon tisztelet művét, melyet szigorral ugyan, de melegebben nem tanusított irányában senki, mint én.

És hogy ne írtam vala ki keblemből mindannak emlékeztét, mi az ő neheztelésében, nem mondom bántó, de fájó volt, midőn koporsójánál állánk, azon szűk háznál, mely ily gazdag összegét zárta le a tehetségnek, a munkásságnak, s az erénynek? s mely hozzám is komolyan eszméltetve szolt, ki, körültekintve a társak seregében, miután ő is elbuesúzék tőlünk, már csak harmad magammal élek a huszonkét férfiú közül, kik ez intézetet harminczöt év előtt megindítottuk. Elvonulván ekkor lelkem szemei előtt hosszú sora a jeles, a nagy embereknek, kik új irodalmunknak örök diszei, részben megteremtői, voltak, s kik közt vala ő is; és elvonulván e legújabb halott tetteinek is hosszú sora: foghat-e el egyéb érzés, mint a tiszteleté? s felkelvén előttem erőteljes férfiúságunk lefolyt kora egész szépségében, fel azon szorosh kör, melylyel minden emelő, és vigasztaló, és édes emlékezeteim össze vannak csatolva, s mely körnek ő oly derék, oly lelkes, oly hű tagja volt: érezhetek-e egyebet, mint gyönyörűséget a múlt, fájdalmat a jelen felett, s borút, mely e kör majd egyetlen fennmaradottjának jövője felett elterül?

Igenis, Uraim, engem megillet a szó Bugát Pál hamvai felett; engem, kinek szívében nem maradt fenn egyéb érzés, mint a hála s szereteté a barát—, s a méltányló tiszteleté az elmúlhatatlan érdemű író társ iránt. Legyen az hű méltatása az írónak: az egykori barát árnyéka irányában engesztelő áldozat.

Előzményeivel kell kezdenem. Bugát Pál, kispolgári szülők gyermeke, 1793. ápril 19. Gyöngyösön született; alsóbb iskoláit ott, a felsőbbeket Egerben, az orvosi tudományokat Pesten végezte, hol 1818. orvostudorrá, 1820. szemésszemesterré avattattott. Több évig tanársegéd, 1823. bakabányai, 1824. schmecczi tiszti orvos, már ez év végén az elméleti orvosi tudományoknak a sebészek számára rendelt tanszéket foglalta el egyetemünknel, me-

lyet teljes huszonnégyszáz évig töltvén be, 1848. a honvédelmi bizottmány kormánya alatt, Magyarország főorvosául neveztetett ki. Elesvén 1849 elején a főváros, Bugát szülötte földén vonult el, hogy, midőn a világosi nap után az egyetem kormánya oly kezekre szállott, melyek ez ország legfőbb tanintézetét a nemzeti elemekből „kítisztázní“ ügyekezének, elvonulása megbuktatására használtassék fel. Ekkép az egyetem egyik legrégibb s legérdemesb tanára, fáradozásai jutalmát igazságtalan mellőztetésben és keserű nélkülözésekben vette. Im egyszerű képe barátunk életének, melyet a sors végre is homályba borított: fordúljunk verőfényes oldalához, melyet dicsőségének sugarai világítanak meg.

A tárgyak, melyeknek tanítására Bugát hivatta volt, az élet, a kör- s a gyógyszer-tan, német és magyar nyelven adattak elő. A mely tankönyv ezekre létezett, sovány és elavult vala tartalmára nézve; épen használhatatlan nyelven. Új munka kellett a kopár téren, s Bugát kezdette szerkeszteni füzeteit. Minden nyomon érezte magát az akkori magyarnyelv kezelhetésének lehetlensége tudományos tárgyakban. Minden második szó deák. Tudjuk, mennyire meghódíthatatlan minden idegen szó nyelvünk ragozó és képző alkotásánál fogva. Tessék olvasni azon magyar tankönyveket, melyek keletkeztek vala, mióta Mária-Terézia a magyar nyelvet behozta volt a sebészeti tanfolyamba. Érezték a küzdelem nehézségét Bugát elődei e körben, s készítettek magyar műnyelvet: de, boldog isten! mily nyelv volt az! Avagy mutassatok műszót, mely, ha nem két, három, négy sesquipes szónak — nem is összetétele, hanem — csak egymás mellé rakása volt, de még is érthető, szabatosan határozó, származtatásokra, összetételekre alkalmas volt volna. Kétségbe estek a legbizuóbbak is. És születtek új szók, rövidebbek, de gúnyára a nyelv szóképzési törvényeinek, melyekről csak egypár nyelvésznek volt fogalma: Révai csak ezeknek, sőt ezek közül is mely kevésnek létezett! S ez a nyomorult, ez a szánandó állapot virágzásban vala nem csak a természeti és orvosi tudományokban, hanem minden más szakban is, ha tán itt-ott kisebb mérvben. Mert a tudományos műnyelv egy fölfedezetlen Amerika volt. Colombót is megelőzték éjszakai bátor hajósok az új-világ némely részein: Bugátot megelőzte Schuster János egy szigetnek, a vegytani műnyelvnek,

meghódításában, de tudományos nyelvünk nagy continensét, annak Amerikáját, ő fedezte fel.

S ha mai nap tekintünk e nagy vívmányra, oh mely természetesnek, mely egyszerűnek, mely könnyűnek találjuk azt: hiszen az nem is lehet máskép. S itt ismét a Colombo tojása jut eszembe. Mi egyéb az ő elmélete, mint az elvont gyökök, és képzők, s az ösztétel elmélete, melyet ma már minden növendék ismer és bír. E szerint az alapfogalmak megjegyzésére egyszerű, többnyire elvont, gyököket vett, csodálatos tapintattal szedve azokat úgy az avúlt s a tájbeli, mint a közkeletű szókinesből; ezekből rövid származékokat alkotott nyelvünk ritkább képzői segédelmével (acs ecs, am em, any eny, or ör, asz esz stb.): a ritkábbakkal, hogy a szoros műfogalmakat a szó külső alakja által is elkülönözze a közélet ruganyos, ingadozó és tág jelentésű fogalmai- és műszavaitól. Bírva az alapszókat, ezekből viszont közönséges képzőkkel igen alkalmas, mert még mind elég rövid, mellékneveket és igéket származtatott; másfelől az összetett fogalmak kifejezésére nem hosszú, vagy legalább a régieknél kényelmesb összetételeket nyert, kényelmesbeket legalább rendszerint az európai divatú idegen műnyelvekénél. Ezen kívül, rendkívüli lelékenységgel tudott más, néha tágasb, néha szűkebb rokon, vagy hasonló, vagy képes értelmű, közéleti szókat, vagy azok elvont gyökeit is, egyes, szorosan határozott műfogalmakra alkalmazni, mikép a külföld műszó-alkotó tudósai is tettek mindenha: s ez úton nyerte sokszor a legszebb, legsajátabb, legfeszőbb kitételeket. A rokon fogalmakat pedig, s azok árnyékait, azon egy gyökből különböző képzők segédelmével alakított szókkal rokonította, s különböztette meg egyszersmind.

Első nagyszerű alkalmazását e rendszernek — mert már ez nem volt vak tapogatódzás, nem sporadicus kapkodás, hanem tudományos rendszer, — Boncztudományában találjuk 1828.; melyet 1830. „Közönséges körtudománya,“ „Éptana,“ Hahnemann Organumának fordítása, majd egyes orvosi cikkei közös szakfolyóiratunkban követtek; később Természettudománya (Tschärner után), három sebészeti munka (Chelius és Fritze után), míg ez alkotó működését, 1843, „Természettudományi Szóhalma“z"-ával zárta be.

Hozzak-e fel példákat, hogy visszaemlékezzünk termékeny bátorságára és sugallatszerű szerencséjére az alkalmas alapszók

megtalálásában? Ime ott a láz és lob, hideglelés (mert még forró hideglelésről is beszéltünk) és gyuladás helyett, a lobláz, a gyuladásos hideglelés helyett, a lobpille, lobroham, lobellenes stb.; ott a geny és ev, a seb mellett a tályog, a fekély mellett a fekvély (decubitus); az inashús és ikráshús helyett az izom és mirigy; az ideg és dúcz, a szálág és sejt, ütér és visszér, gátor és rekesz — emez, hinnék-e? — „melluek és hasnak üregét általrekesztő hártya“ volt, és műszó szintén! — a tömlő és tömlőcse zsaeszkó és zsaeszkócska helyett, és száz más! Az ilium neki csíp, bátran, de innen aztán: csípfonat és csíptáj, csípütér és csípizmok; az agy neki cerebrum: continens pro contento, de aztán agyacs a „kis agyvelő“, agykér az agyvelő-hártya, agyütér az agyvelő-verőér, agylob az agyvelőgyuladás helyett stb. Az izommal: mellszakizom a tizenegy tagú musculus sternothyreoideus, és mellkülcsecsizom a tizenhárom tagú musculus sternocleidomastoideus!

Lássunk származékait és ezekből összetételeit! Az a sz esz képzővel (támasz, eresz): a k a s z: tenaculum, csipesz: pincette, akesipesz: Tenacelpincette, horogcsipesz: Hackenpincette, szemcsipesz: Augenpincette; m e t e s z (a met-él gyökéből): bélmetesz: enterotomus, kőmetesz: lithotomus, garatmetesz: pharyngotomus, és metfelület: Schnittfläche; n y o m a s z: érn y o m a s z: Tourniquet; t ö m e s z: haugtömesz: Stethoscop; l é k e s z: Trepan, ívlékesz: Bogentrepan, és lékelni: trepaniren, lékoszorú: Trepankrone; k u t a s z, k u t a s z o l: Sonde, sondiren; mert kutat tágabb értelmű; s i n n e n: vajakutasz, kőkutasz, vezérkutasz: Hohl-, Bein-, Leitsonde stb. Az a m, e m képzővel: h a j l a m, r o h a m, n y i l a m (lumen) stb.; az a n y e n y - n y e l; h u s a n y: sarcoma, a régi húsos kinövés helyett; a c s e c s, a g e g g e l: a g y a c s, s z á l a c s: bougie, míg szálág: ligamentum, a közéleti szalag a pántlikának maradvány; és több számtalan, a képzők minden sorain át. De elhagyom a beszédbe nem illő részleteket, bevallva, hogy e műnyelvi roppant vállalatban minden szava nem sikerülhetett egyformán; hogy a szerencse és könnyűség gyakran vakmerővé, a szükségesen is túlmenővé tették; hogy ezért sok szava mellőztetett, soknak helyét még rövidebbek, kifejezőbbek, szebbek pótolják már ma: de e z e r m e g

ezer szava el van fogadva, különösen ugyan a boncz-, az élet-, a gyógy- s a sebészettanban, de a természeti tudományok más ágain, sőt az életben is: példájának hatása pedig az elfogulatlan tudomány-embereire villanyszerű és egyetemes volt! Rendszere állott: s állott a meggyőződés, hogy minden ismereteket, tudományos formában, szabatosan, kifejezőleg és bizonyos takaros csinnal előadhatni nyelvünkön; s íme megszűnt ama szánandó nyomorgás, e sikeretlen küzdés, mely lehetetlenné tette vala tudományos irodalmunkban a boldogulást: minden téren, még a társas életén is, az ő műnyelvészete lett uralkodóvá: átment az a légkörbe, a közérzetbe; hagyományos úton, nem is ösmerve már a rendszer alkotóját, követte őt, és követi ma már minden tudós és író, sőt még a szobaleány is, ki szintén a jó appetitus helyett „jó étvágyat“ kívánva vendégének, nem tudva — Bugátot dicsőíti.

S mégis, élve bár minden nyomon az ő rendszere vívmányaival, a csak előre néző jelenkor, a jótétémény nagysága fölött elfelejtette a jótevőt! De nekünk, Uraim, szent kötelességünk legalább sírja fölött megadni a nagyérdemű embernek, mi őt illeti: a dicsőítést jótétéményeért. Összes tudományos irodalmunk — mert az ő hatása egyetemes volt — a nyelvet tekintve, egy nagy emlék: Bugát Pál elpusztúlhatatlan emléke!

S ez legyen elég. Említhetném még roppant munkásságát e tisztelt akadémia körében, részvételét első szótára kidolgozásában; említhetném, hogy a magyar természettudományi társulatnak, mely oly hatalmas emelesője lett tudományosságunknak ez irányban, indítványozója és szellemi alapítója ő volt; említhetném, hogy az Orvosi Társaság, első megszűnte után, felélesztője és tíz éven át társ folytatója ő volt; említhetném, mennyit tett ő, hosszú életén át, a tanteremben s a társas téren a nemzetiség érdekei sürgetésében: de hallgatva ezekről, s orvostudományi eredeti dolgozatai méltatását is e helyt másoknak hagyva, ki kell mondanom: hogy hasonlító nyelvészetünknek, szorgalmas finn studiumai folytán, egy ideig fő hordozója ő volt, s hogy gerjesztő hatását e téren nem szabad csekélylenünk, habár az épület alapjait nem neki sikerült is lerakni; ki kell mondanom: hogy nagy kiterjedésű és mély nyelvphysiolo-

giai vizsgálatai tömérdek termékeny magvakat tartalmaznak, melyeket csak minnen kárunkkal hagyhatunk használatlanul.

De, Urak, a legmagasb torony leghosszabb árnyékot vet. Ha végre buzgósága, bátorsága, lelékenysége és szerencséje a szóképzés terén azon óriási tévútra csábította, mely működései vég-szakában annyi gúnyt vont reá, s neki annyi keserű órát szerzett: legyünk elég nemesek ezt feledni, és csak nagy szolgálatainak őrzeni meg emlékezetét, melyeket a magyar nyelvnek és tudomány-nak tett.

Én pedig, midőn érzékeny istenveledet mondok az elköltözött társ árnyékának az irodalomtörténet álláspontjáról, nyugton és higgadtan átgondolva, s azért bátran ismétlem másutt kimondott ítéletemet, mely szerint: helyesen szólni, Révai; szépen, Kazinczy; műszabatosan -- Bugát Pál tanította e nemzetet.

TOLDY FERENCZ.

IRODALMI SZEMLE.

Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve; írta Dr. Konek Sándor, egyetemtanár. Pesten, 1865.

A politikai tudományok tapasztalati adatok gyámolítása nélkül elvont elvek összegénél nem egyebek, csakis az életből merített történeti esetek nyújthatnak nekik oly szint, oly világot, melylyel azután a nemzetek összes életére jótékony s üdvös behatást gyakorolnak: s ez okoknál fogva már igen korán társult az államtudományokhoz a statistika, s igen korán fejlesztetett ki azokkal karöltve az egyes adathalmaz puszta gyűjtése önálló tudományyá. Hazánk egy évtized óta nem mutathat fel önálló s az egész ország s annak minden viszonyaira kiterjeszkedő statisztikai művet*), s így Dr. Konek jelen kézikönyve hiánypótló és szükségesnek tűnik fel, s a tudomány embereinek egyaránt kedves jelenségül szolgálhat, főkép miután oly szorgalmas buvár, fáradhatlan adatgyűjtő s az adatokat éles eszűen az életre alkalmazó statistikustól nyerik azt, mint milyennek a tudós szerző ismeretes.

Nem akarjuk ezúttal a nagy munka (nagy 8-ad rétbén 670 lap) tartalmát dióhéjba szorítani, csak a fontosabb momentumokat emeljük ki, hogy ezek után a t. közönség legalább vázlatilag lássa, mit s mennyi anyagot nyer földolgozva e kézikönyvből.

A munka három részre oszlik; az első szól az ausztria birodalom alaperőiről; a második a műveltségről; s a harmadik a birodalom szervezetéről. Az állam alaperői: a terület s a népesség. A terület, ha Dalmátországtól eltekintünk, jobbára összefüggő hosszúkás négyszöget képez, melynek határvonala elég jelentős (1148 mfd, úgy hogy minden 10 mfd határtiszabó). A terület, Lombardia elvesztése után tetemesen kisebbedett ugyan (mert csak 11762.⁸⁰ □ geogr. mfd, azelőtt pedig 12131.⁷³ □ mfd); de e kisebbedés daczára Ausztria megtartotta előbbi sorozatát az európai államok közt, mennyiben most is közvetlenül Oroszország után következik (ha Svéd s Norvégországot ki-

*) Kivéve Hunfalvy János jeles értekezését a statisztikai közleményekben. — Szerk.

lön tekintjük). Szerző ezek után az oro- s hydrographi viszonyokat tárgyalja; különös figyelmet szentel a Duna s Tisza folyamoknak, előadja szabályozásuk történetét s jelen állapotát; áttér utóbb a számtalan ásványvizekre s az éghajlat minőségére.

A népesség (mint az államalapérők második alkatrésze) viszonyai felette gondos kidolgozás s éles eszű tárgyalásban részesíttetnek, látszik minden részletből, hogy e tárgy szerző kedvencz gyermeke. A birodalomban a nép-összeírás már 1753 óta foganatosított, de tulajdonkép csak az 1850. s 1857-diki népszámlálási működések felelnek meg a kívánalmaknak. Ez utóbbi összeírás szerint a hadseregen kívüli népesség száma 37,129,867 főre, s így Ausztria e tekintetben nemcsak Orosz- hanem Franciaország után következik csak rang sorozatban. A belterjes viszonylagos népesség—(egy□mfdre általában 2900 lélek legnagyobb a velencei királyság- és Csehországban, 5500—7600 lélek egy□mfdre) Magyarország és a birodalom legnagyobb részében 2500—4000 ember esik egy-egy mértföldre; legkisebb a népesség Dalmatia, s az Alptartományokban (970—2100). A mi a népesség mozgalmát illeti: az esketési arány az utolsó évtizedben (1852—1861) rosszabbult; azelőtt ugyanis 119, sőt 117 ember után egy-egy házasság számított, most csak 121 lélekre esik egy; (szorosabb ért. vett Magyarországon már minden 108 lélekre) Magyarországon sokkal több házasság kötöttik fiatal korban, mint a nem-magyar tartományokban; a 24 éven alóli völégények perczenatútiója az összes birodalomban $31\frac{4}{10}\%$, a m. korona országaiban pedig $50\frac{4}{10}\%$; a 20 éven alóli menyasszonyoké a birodalomban $26\frac{4}{10}\%$ a magy. korona országaiban $44\frac{6}{10}\%$ át képzik az összes esketéseknek. S így igen természetesen több palingam házasság is van a magy. korona országaiban s kevesebb protogam, mint a többi koronaországokban (a nem-magyar tartományokban az összes házasságok $18\frac{4}{10}\%$ palingam, $81\frac{6}{10}\%$ protogam; a magyar k. országokban $26\frac{0}{10}\%$ palingam, $74\frac{0}{10}\%$ protogam). A tételes törvényhozás befolyása az esketési arányra leginkább az ujonczozási intézmény által mutatkozik károsnak. A nemzetiség és valláskülönbség inkább az égalj hatása által foly be a házasságkötésekre. A születési arány igen magas, minden $24\frac{3}{10}$ lélekre, (sőt a magyar korona országaiban már $22\frac{3}{10}$ -re jő egy új szülött; de a törvénytelen születések száma is vesélyesen emelkedik (a birodalomban 10, a magyar k. országaiban $5\frac{0}{10}\%$ je az összes szülötteknek), úgy hogy minden 7—8 születés törvénytelen. A holtanszülöttek számviszonya igen kedvező, a mennyiben az összes születéseknek csak $1\frac{6}{10}$ — $1\frac{7}{10}\%$ át képezik (ha ugyanez adatoknak himni lehet). Ellenkezőleg a halandóság felette nagy, már minden 30 (Magyarországon $27\frac{8}{10}$) lélekre esik egy halott; különösen nagy a gyermekhalandóság, az összes halálesetek 25 (a magyar korona országaiban 31) $\%$ esvén a gyermekhalálozásokra. A kimúlások okai közt sajnosan kell különösen Magyarországon a sok erőszakos kivégzést említenünk. Míg a többi nem magyar tartományokban 94 egyén

esik átlag évenként a hóhér keze alá: addig a magy. k. országaiban 362 egyén leli ily úton kimúlását. A népesedés állandó mozzanatából a nemkülönbségre nézve éjszaka a nők (100 férfi 105 nő) délen a férfiak (100 férfi 97 nő) szerepelnek túlnyomósággal. A nemzetiség szerinti osztályzatnál nincs népfaj, mely általános többséggel dicsekedhetnék; sőt ha az érdekeik s politikai nézleteikben is annyira különváltó szláv fajokat együtt vesszük is, csak viszonylagos többséget (14.⁵ mil.) nyerünk. Különben német van 7.⁸ mil. (a magyar korona országában 1.⁶ mil.), cseh, morva és tótok 6.⁷ (a m. k. o. 1.⁶ mil.) lengyel 2.¹ mil. ruthen 2.⁷ mill. (a m. k. o. 400,000), slovenek 1.¹ mil. (a m. k. o. 54000), horvátok 1.³ mil. (a m. k. o. 1.²), szerbek 1.⁴ mil. (a m. k. o. 1.¹), magyarok 4.⁹ mil., mely adatnak azonban daczára hivatalosságának nem lehet hinni; olaszok 2.³ mil., oláhok 2.⁶ mil. (a m. k. o. 2.³), és izraeliták, kik az 1857-diki összeírásban még mint külön nemzetiség szerepelnek, 1 millió (a magy. kor. országaiban 400,000) s több apró törzs, mint a bulgárok (24,030), friaulok (416,000), ladinusok, (14498), albaniak (3175), görögök s macedo-oláhok (2255), örmények (16131), czigányok (146,100) A vallásra nézve egészen máskép áll a dolog; itt az egyes vallás hívei sokkal compactabb egészet képeznek területileg véve is, mint a nemzetiségek. A katolikusok általános többséggel bírnak, a mennyiben számuk a 24-mil. majdnem meghaladja.

A vallást illetőleg van 23.⁹ millió (a m. k. o. 6.³) róm. katolikus; 3.⁵ (a m. k. o. 1.⁴) mil. görög kath.; 9737 (a m. k. o. 6311) örmény kath.; 2.⁹ (a m. k. o. 2.⁶) millió n. e. görög; 1.² (a m. k. o. 1) mil. ágostai; 1.⁹ (a m. k. o. 1.²) mil. helv. hitvallású. A lakhely szerinti különbségre megemlítjük, hogy a városi lakosság folytonos növekedésben van általában, a mennyiben nem csak belterüleg növekedik, hanem a falukról számos bevándorlás által folytonosan gyarapittatik (s pedig 1850 óta 2-millióval). A lakosság tényleges tartózkodása nem üt el igen a hovávalóság viszonyától, a mennyiben többnyire e különbségnél is azt lehet tapasztalni, hogy valamely koronatartomány egyik helyében van az illetők tartózkodási, s ugyanazon koronatartomány más helyén a hovávalósági lakhely, kevés kivétellel. — Eddig tart a munka első része. —

A második rész a birodalom közmívelődését tárgyazza, és pedig három nagy fejezetben: az anyagi, a szellemi s az erkölcs-vallásbeli műveltséget. Az anyagi műveltség magában foglalja a mezei-, a bányai-, a mű- és kereskedelmi ipart, oly bő adathalmazsal, hogy valóban csodálkozni lehet szerző fáradhatlan adatgyűjtési türelmén. — A mezey ipar, magában foglalva a földmívelést és baromtenyésztést, két részre oszlik. Az összes birodalmi területből mintegy 9596 □ mf., vagyis a területnek 85.³% termőföld (szor. ért. vett Magyarországon 3132 □ mfd, s így 86%₀), habár e termőföld részbe az erdők (az egész birod. 3051 fld, a magy. kor. orsz. 1486 □ mfd) s az ugarföldek is beszámítvák. Se termőföld műveltetése hivatalos adatok szerint 16,956,259

egyént foglalkoztat, s így a népesség 48,8^o/_o-a az őstermelésben leli foglalkozását (Hain ez adatokat hamisaknak tartva 20-milliót számít). A földmivelés legnagyobbbrészt még az ősi háromnyomású rendszer szerint történik, s egyáltalában még a birodalomban a mezei gazdaság felvirágzására sok tenni való van hátra; a trágyagyűjtés teljesen elhanyagoltatik, alagesővezésről alig lehet szó, s a kitünőleg földmivelői államnak tartatni szokott birodalom összes földmivelői állambudgete 1860-n 270,960, 1861-ben 150,887, sőt 1862-ben már csak 147,807 forint; pedig az összes államkiadások ez évben 457-millió forintot tettek. A birtokviszonyok 1848 után a törvényhozás egyik főgondját képezik; a német-szláv tartományokban 1849. mart. 4. és 1850. sept. 25., Magyarországon 1853. mart. 3., Erdélyben 1854. jun. 21. kelt patensek által létesítettett a földtehermentesítés. A földtehermentesítés foganatosítására tett államadósság 1860-ban 570,803,774 forintra rúgott, mire ugyanazon év végeig 513,881,660 frt értékű tehermentesítő kötvények állítottak ki, melyekből ugyancsak 488,830,238 frt értékben (a m. k. o.-ra 220,490,440 frt) maradt forgásban. — A vadászati jog a nem-magy. tartományokban az 1849. mart. 7., s a hűbérviszony 1862. dec. 17. szüntettetett meg. — A birtokszerzési képesség 1860. febr. 18. az izraelitáknak is megadatott; a földhitel emelésére 1855. oct. 21. a nemzeti bank egy külön jelzálogos osztály létesítésére (35—40-millió forint alappal) lön feljogosítva; 1863-ban létesült a magy. földhitelintézet is. — A gazda-értelmiség fejlesztésére az 1850 óta állam-intézetté alakult magyaróvári tanintézet szolgál; újabb időben a keszthelyi ismét megújítottatott; a körösi erdőszeti s gazdasági intézet, valamint a nem magyar tartományokban több földmivelő iskola említendő még meg. — Ily alapfeltételek mellett a birodalmi mezei gazdaság következő: termeltetik 49 (a m. kor. orsz. 27.₂ szor. ért. vett Magyarországon 24.₃) mill. mérő buza; 77 millió mérő (Magy. orsz. 28.₉) rozs; 48.₈ mil. m. (Magy. orsz. 38.₈) tengeri; 45 mil. m. (Magy. orsz. 19.₃) árpa; 87.₅ mil. m. (Magy. orsz. 35.₈) zab; szóval gabnanemű összesen 335-mil. mérő (Magy. orsz. 168 m.) 862-mil. frt értékben. Rizs belsükségletre elegendő termeltetik (Velenczében 48,900 mázsa), sőt nagyrészt (129,919 m.) kivitelnek is szolgál tárggyául; a burgonya azonban még nem nyer elégséges műveltetést (89 mil. mérő), különösen a nem-magyar tartományokban (csak 17.₆ mil. m.); répa 37.₆ mil. m. (a m. k. o. 18.) hüvelyes vetemények 6.₂ mil. mérő termeltetik, melyhez a magy. kor. országai 2.₂ millióval járulnak. A repeze az újabb időben elhanyagoltatik (azelőtt Magyarország 600,000 mérőt, 1860 óta csak 400,000-et termeszt). A szőlőmivelés jó lábon áll; a hivatalos adatok ugyancsak 29.₈ (a m. kor. orsz. 14.₂) akóra teszik az évi termést; de Hain és Brachelli már Magyarországra 22—23-millió akót vesznek fel, s az egész birodalom termését 41-millió akóra becsülik; a borászaton azonban segíteni kellene, kivált ha a külföld piaczeit akarjuk termelvényeink számára meghódítani. Az erdőmivelés nincs épen a legjobb állapotban,

habár igaz, hogy erdőink évenkénti jövedelme 110-millió frt, s nagybőségű erdőink következtében 21—23 millió frtért több fa vitétik ki, mint be a birodalomba. Az ausztriai birodalomban, daczára a nagy erdő mennyiségnek, sok helyütt valóságos fahiány mutatkozik, s ez csak ottan magyarázható, mivel számos tényező zsihasztólág hat reá; nevezetesen az erdők földrajzi aránytalan elosztása, az okszerű művelés csekély terjedtsége (a magy. k. országaiban különösen a sok hamuzsir előállítás), az erdőségi szakképzettség hiánya (felsőbb erdőségi tanintézetek a mariabrunni s a selmeci), az okszerű fakímélés ritkasága, mintán a tüzelésre szolgáló pótszerek, különösen a turfa, alig használatnak még. — A baromtenyésztés sincs azon a fokon, melyen állania lehetne és kellene is a birodalomban, s ennek oka leginkább a hiányos rétművelés, valamint a takarmány növények termesztésére fordított csekély gond. A lótenyésztésre a kormány s az egyesek részéről nagy gond fordítatik. Van pedig az egész birodalomban 3,460,399 (szor. ért. vett Magyarországhban 1,569,823) ló; 23,781 (a m. k. o. 2351) öszvér; 88,000 (a m. k. o. 24500) számár. A szarvasmarha tenyésztés különösen honunkban hanyatlik; a szarvasmarhák összes száma 14.₂ (a magy. k. országaiban 8.₆) millió darab, mire leginkább a keleti marhavész hat be (az egész birodalomban 258,117 darab esett el; a m. k. országaiban 204,786). A juhtenyésztés ellenkezőleg a birodalom mezőgazdászataának fénypontja; hivatalos adatok szerint 16.₄, a m. k. országaiban 11.₂ millió darab juh volna; holott Hain, b. Czörnig, Brachelli s mások a juhállományt legalább is 30-millióra s Magyarországra nézve 15-millióra teszik, a mi valószínűbb is. Ausztria mind a gyapjumennyiség (hivatalos adatok szerint 481,100 mázsa, Magyarországhban 300,000, holott Czörnig 672,000), mind minőség tekintetében bátran megmérkőzhetik bármely állammal, mi leginkább gyapju kivitelünkől látható, a mennyiben 32-millió frt kiviteli többletet eredményez ezikk. A sertésenyésztés a birodalmi szükségletre nem elégséges (8,151,000 db, Magyarország 4,505,000 db), miután 1863-ban 519,049 sertés hozatott be, s csak 137,503 vitétt ki. A baromfi (60-millió darab) s a méhtenyésztés (1.₃ millió méhkas) virágzik. A halászat, különösen a tengeri, nem kellő (1.₆ mill. frt értékű halak hozatnak be). A vadászat sem képes ellátni a birodalmat a szükséges bőrökkel (6-millió frt beviteli többlet). Egyáltalában a földjövedelem és a baromtenyésztés együttvéve 2693-millió forintra tétetik (projecturalis számítás szerint).

A bányaipar, daczára a nagy érc s ásványbőségnek, pang; az egész évi érték jelenleg is csak 45—48-millió frt közt ingadozik. 1862-ben csak 3354 bányabirtokos volt, s a bánya munkások száma 118,945 főre rúgott. Újabb időben a törvényhozás a bányászatot is figyelembe vette; a szabad cserkészetnek az 1862. apr. 28. kelt rendelet vetett véget; a bányavám meg lett szüntetve, s 1854. máj. 23. általánosan kötelező bányatörvény hozatott; a bányászati egyletek előmoz-

dittattak s az összes bányászat a közgazdászati miniszterium alá rendeltetett. A bányatermelékek állapota következő: Az aranytermelés hanyatlott, csak újabb időben mutatkozik ismét emelkedés (1862-ben 6159 márká 2,335,932 frt értékben; miből Erdély 4184, Magyarország 1899 márkát szolgáltatott). Az ezüst termelés, különösen az utóbbi években tetemesen csökkent (112 565 márká, miből Magyarország 58,197, Erdély csak 5478 márkát ad). — A vastermelés stationarius, 6,318,628 mázsa termeltetik, Magyarországhanl., mil. m. — A kőszén folytonos és tartós előhaladást mutat, 1819—28-ig átlag csak 2₄ millió mázsa termeltetett, sőt 1850—60-ig is évenként csak 40₄, holott jelenleg 81₆ millió mázsa, miből Magyarországra 10₃ mil. m. esik. — A só, daczára a roppant mennyiségnek, mely különösen Erdélyben találattik (itt 66,950, mill. mázsára becsült sókészlet van), az egyed-árusság járma alatt csak 6—7-millió mázsát szolgáltat természet gyanánt. Egyáltalában a birodalmi bányászatnak nyűgöző terhe az, hogy a kormány nagy mértékben szerepel, mint bányamivelő; pedig ez a nemzetgazdaság nagy hátrányára van; s leginkább itt tűnik ki, mily költségesen producál az állam.

A műipar ellenkezleg félreismerhetlen haladást tanúsít, főleg mióta a törvényhozás elhagyva a tiltó és czéhrendszer szűkítő ösvényét, előbb a védvám és ipar-engedélyezési rendszer útjára tért át; majd legújabbán a kereskedelmi s iparszabadság üdítő eszményéhez többet-kevesebbet törekszik közeledni. Az intézmények, melyek a műiparra befolyással vannak, a pénzérték folytonos ingadozása, mely felette káros behatású; s ha mindazonáltal az agio uralma alatt is legtöbb iparcikknek kivitele örvendetes arányban emelkedett, ez csak új érv arra, mily életrevaló a birodalomban az ipar. A rendelkezésre álló tőkék és a hitel hiánya vagy felette drága volta is nagy gát az ipar terén, mely akadályon újabb időben több hitelintézet (az ausztriai hitelintézet, az alsó ausztriai számítolási társulat, a morvaországi leszámitolási bank, az 1864-ben alapított magyar iparbank) segíteni törekszik; káros hatású a vaspályáknak minden józan mértéken túl feleslegzött szállítási tariffája; a könnyű forgalom, jó egyesületi törvények hiánya s az associatio zsenge volta. Az iparos értelmiség fejlesztésére 1851-ben szerveztettek újra a realiskolák, melyeknek száma 56 (Magyarországhan 17); műegyetem 7 van (M. o. 1.). A törvényhozás működéséből meg kell említenünk az 1859. dec. 20. kelt es. patenst, mely által a czéhrendszer megszüntettetett; nevezetes még a szabadsalom törvény (1852) s az iparos jegyeket s mintákat védő törvény (1858). Az egyes iparágak állapota következő: a gépek, szállító eszközök (különösen a magyarországi koczik) s különféle mérnöki, műtői stb. szerek általában nagy mennyiségben gyártatnak, úgy hogy 5-millió kiviteli többletet nyújtanak; az ásvány-ipar termelvényei (felette virágzó az üvegtermelés) szintén 4-mill. frtnyi többletet szolgáltatnak; a fémipar 5-millióval szerepel. De már a vegytani cikkek, kén és egyéb

savak, széksó, mütani czélokra szolgáló olajok, gyertya, szappan, égő- s gyűszerek gyártása nem ily kedvező eredményű; itt 11-millió frt többlet mutatkozik a bevételben. A táp- és fogyasztási anyagok, különösen a cukor (15.₃ mil. mázsa cukor-répa dolgoztatott fel) és szeszgyártásra vetett adó következtében (minden fok után 7.₂ kr.) koránsem létesítik a kívánható eredményt; a sörtermelés különösen Csehországban virágzik, az összes termelék 14-millió akó; a dohánygyártás a monopolium által tartatik vissza előmenetelében; a monopolium 1862-ben 62.₈ millió bruttó s 40.₆ millió forint tiszta jövedelmet nyújtott; általában a táp- s fogyasztási anyagok mérlege passiv (10.₃ mil. a bevétel, 10.₂ a kivétel). A szövésipar haladásban van; a gyapottfonás megcsökkent ugyan az előbbi évekhez képest, 1856-ban 606000, 1859-ben csak 515,900 mázsa) úgy hogy évenként 12 - 13-millió forintnyi gyapottfonal kerül be, de a gyapottszövéz emelkedik; Cseh, Morva és Alsó-Ausztriában a gépek is mindinkább honosúlnak, Magyarországon azonban csak kézműileg üzetik ez iparnem. A len- és gyölesipar nyers anyagát illetőleg hiányzanak a biztos adatok; b. Czörnig a lentermelést 1.₇ millió mázsára, a hivatalos adatok csak 991,000 (miből Magyarországra 263,000 esik) teszik; a kender évi termelése 1.₅ mill. mázsa (Magyarország 570,000; Erdély 235000). A lenfonalgyártás összesen 220,000 mázsára tehető, a szövés azonban még inkább kézi s nem gépi; ez iparág évi gyártmánya 150-millió ftra rüg. A gyapju iparnál szákfonal ugyan elegendő mennyiségben állittatik elő, de gyaratott fonal oly kevés, hogy évenként 7-millió frtot meghaladó bevételi többlet mutatkozik; a gyapjuszövéz leginkább Brünn, Igló, Bielitz s Reichenberg körül üzetik nagyban; nálunk a gäcsi, a zayugróczy és majki gyár érdemel említést. A selyemipar Lombardia elvesztével sajnosan hanyatlik; az évi termelés azelőtt 43-millió, most 21.₂ millió frtot eredményez. Egyéb anyagokat feldolgozó iparnemek, mint a börgyártás, a papír-, faáruk stb gyártása kedvezőnek mondható. A művészeti iparnemek is mindinkább fejlődnek. Van összesen 350 (M.o. 100) nyomda, 150 könyomda, 500 irodalmi s műárui keresk. telep. —

A kereskedelmi ipar hathatósan emelkedett a prohibitiv rendszer megszüntével; így 1863-ban az összes bevétel 262-, a kivétel 303-mill. frt volt. A kereskedés azonban inkább szárazföldi, mint tengeri, mit főleg onnan kell kimagyarázni, hogy Ausztria nem világtenger, hanem zárt öböllel határos, s e tengeröböl is nagyobb részt a még míveletlen Dalmatiát mossa. A tengeri kereskedés emelése s a hajózásra való serkentés tekintetében külön diszlobogók lettek megállapítva; a tengeri szerencsétlenségek kikerülése végett fénytornyok állittattak fel, s a biztosító ügy körül is több nevezetes lépés történt; a Lloyd-társulat ép úgy, mint a Dunagőzhajózási társulat az állam részéről segélyeztetik, az előbbi 1863-ban 2-millió, az utóbbi 989,000 forinttal. A continentalis kereskedésben leginkább a németszövetséggel történik az üzérkedés, az összes kereskedés 47⁰/₀. A transitó kereskedés,

melynek emelésére csak a legújabb időben szüntettetett meg a vám, 116-millió frt áruszállítással dicsekszik. — A kereskedést előmozdító eszközök közül a vaspályaugy korán sincs még kifejlődve; 1864-ben 801 forgalomnak átadott s 97 mfd épülőfélben levő vaspálya van az egész birodalomban, mely vonalok 1985 gözmozdony, 3545 személy- és 27,954 teherszállító kocsi felett rendelkeztek. Dalmát s Erdélyországban még semmi vaspálya nincs; Horvátország, a katonai végvidék, Salzburg csak legújabban vonattak be vaspályahálózatba; Karantán, Krajna s Tirolország csak igen szerény mértékben részesülnek a vaspályák áldásos kihatásaiban. Hogy mennyire maradt a birodalom a vaspálya ügyben az európai culturállamok mögött, kitűnik a következő adatokból. Angolországban 2800 mfd, Franciaország 1600 mfd, Poroszország 859 mfd hosszú vaspályákkal bír, pedig területük sokkal kisebb Ausztriáénál. A postaügy 1848 előtt csak mint államháztartási forrás vétetett tekintetbe, de ezen év után annak közgazdászati igényei is mind inkább előtérbe nyomultak, olyannyira, hogy nincs egy könnyen a birodalomban államintézmény, melynél a fiscalis érdek félrevetésével a nemzetszállítási érdekek újabban inkább érvényre jutottak volna, mint a postaintézménynél. A távirati ügy habár regáljog, magánosak használatára felette olcsón engedtetik át, s 1863-ban 2157 mfd távirati vonal hossza s 290 állomás mellett 882,000 magán, 149,600 államtávürgöny köröztetett 1.2 millió frt bevétellel. — A kereskedelmi téren oly szükséges hitel támogatására hozatott az 1863. júl. 1. életbe lépett (csak a nem-magy. tartományokban) keresk. törvénykönyv; a kiegyezkedési eljárás átdomittatott; a súly- s mértékrendszerben czél-szerű újítások történtek, s a pénz a tizedrendszer szerint szerveztetett. Legnagyobb behatású az ausztriai szabadalmazott nemzeti bank, mely magas hivatását azonban a közte és a kormány közt keletkezett viaskodás, természetellenes viszony következtében el nem érhetette, az 1862. dec. 27. kelt birodalmi törvény után e tekintetben is lehet javulást remélni. Különben a bank követelése az állam irányában 1864-ben 94.4 millió frt; fémkészlete 112.2, s a forgásban levő jegyek összege 375.8 millió frt; összes évi üzlete 4738-mil. frt, mely üzlet következő alk-elemekből áll: leszámítolás 95.3, kölcsön 51.1, útalványozás 77.3, letét 103.9, forgatmány 34.8 millió frt értékben. Összes activái 550-millió frt. — Egyéb kereskedelmi bankok: a magyar 1841 óta s jelenleg 44.2 mill. frtnyi mozgalommal; a triesti 253-mill. üzlettel, az anglo-ausztrian 1863. óta, s üzlete már is 300-mil. frt; meg a velencei s az alsó-ausztriai escompt bank. Azonban e hitel intézetek távol sem felelnek meg a forgalmi élet szükségleteinek. A forgalmi élet közvetítésére szolgálnak az árutőzsdék, az árualkuszintézmények s a kereskedelmi társulatok, kamarák. A keresk. tanintézetek a kormány részéről legkevesebb figyelemmel sem gyámolítottak, s az újabban keletkezett kereskedelmi tanintézetek (jelesen a pesti) egyedül magánosok egyesülése által létesültek. —

A szellemi műveltség ama nagy nemzeti tőke, mely legbiztosabban s tartósan állapítja meg az egyes államok közti rangfokozatot; sajnos, hogy épen e drága nemzeti kincs szellemies lényénél fogva leginkább ki fog a statisztikai fényképezés mesterségén. A tanintézetek közül a népiskolák ügye a concordatum folytán az egyház kezébe lőn áttéve, s az államigazgatásnak a néptanodák körül újabb törekvései csak czélszerűbb tankönyvek kiadása, a tanodákra vonatkozó természetbeni tartozások megváltása és a magyar korona területén az u. n. fassiók vagy az iskolai alapítványok és létszerük hivatalos fölvételének eszközzése iránti gondoskodásra szorítvák. Van pedig példányfőiskola 681, falusi iskola 27,556 s kizárólag leányiskola 1580. A polgári iskolák az ausztriai birodalom tanügyének leggyöngébb, legelhanyagoltabb részét képezik; e hiányt a fiúknál a reál- s egyéb tanodák némileg helyreépítjék, de a nőnembeli ifjúságra nézve csak a nőszerzetek és magánosok intézeteiben (s pedig a nem-magy. korona tartományaiban 578) nyílik elég soványalkalom főleg a női magasabb kiképzés eszközzésére. A gymnasiumi tanügy az utolsó évtizedben gyökeres átalakulást nyert, humanistikus irány mellett a reáلتudományok is mindinkább előtérbe léptettek; van pedig 244 gymnas., Magyarországon 90) köztük 147 felgymnasium (M. o. 44). Az egyetemek is új szervezést nyertek, az előbb fennállott tanfegyelem helyébe a tanszabadság elve lépett s a magántanársági intézmény hozott be; van pedig összesen 8 egyetem 8,282 hallgatóval (a pesti 1394, sőt 186 $\frac{3}{5}$ -ben már 1635, köztük 1000 joghallgató, úgy hogy ez utóbbi kar hallgatóinak száma a bécsi egyetemét már felülhaladta) 605 tanárral. Külön szakiskolák a magyarországi jogakadémiák, a sebész-, a szülészet-, állatgyógyászati intézetek, a keleti akadémia, különféle tornászati stb iskolák. Az oktatási ügy helyesebb vezetésére alapított 1863 jun. 30. az úgynevezett oktatásügyi tanács, mely öt külön osztályban kíséri figyelemmel az összes tanügyet. A szellemi műveltség előmozdítására léteznek különféle tudományos akadémiák s társulatok, jelesen az 1846-ban I. Ferdinánd által alapított bécsi akadémia 24 tiszteletbeli, 60 rendes, 119 levelező s külföldi taggal, e testület kevés kivétellel egészen az államköltségén tartatik fenn, az 1864-i budgetben 6800 ft saját jövedelmén kívül 63,000 frt költség van felvéve. A magy. tud. akadémia 1830-ban alapított, 1854-ben új alapszabályok szerint szervezetett, alaptőkéje 1,100,939 frt és 800 arany; 6 osztályra szakad, 42 rendes, 24 tiszteletbeli s határozatlan számú (jelenleg 167) levelező s (jelenleg 68) kültagból áll. Az 1781-ben alapított „tudományok csehországi társulata” 22,000 frt törzsvagyons 121 taggal; a velencei (304 tag) s trevisoi (128 t.) athenaeumok, a velencei „tudományos intézet (78 tag), a paduai (274 t.), rovignoi (428) tudományos akadémiák, a bovolentai dei concordi társulat (281), a vicenzai academia olympica (263 t.); az 1750-ben alapított rovedoi (Tirolban) tudományos academia degli agiati (1036 tag), a tri-

esti Minerva kabinet (43), a gróf Ossolinsky-féle irodalmi intézet Lembergben s a krakkói tudós társaság (298 t.). — A sajtómozgalom a birodalomban épen nem megvetendő, s évenként nagyobbodik a sajtótermelvények száma; így 1863-ban már 128 politikai s 326 nem politikai tartalmú lap s folyóirat jelent meg (köztük 64 illetőleg 68 magy.lap).

Az erköles-vallásbeli műveltség kitüntetésénél tekintettel kell lenni mindenekelőtt a különféle humanistikus egyletek működésére; nevelőintézet van a nem-magyar tartományokban 374; az árvaházak igen csekély számban jelenkeznek (40), a magyar országheli árvaházakról nincsenek adatok; a kisdedővő-intézetek gyors terjedést nyertek (jelenleg 149 a nem-magyar tartományokban), a magyar k. országaikra, hol különösen gr. Festetich Leó karolta fel ez ügyet lelkesedéssel, oly hiányosak az adatok (csak 15 intézet léteznék?), hogy jelenleg, 10 évvel ezelőtti felvett adatokhoz mérve, négyszer kevesebb kisdedővoda volna mert 1846-ban Fényes szerint 61 kisdedővoda volt. A bölesődék lassan szaporodnak, de mentőintézetek alig ismeretesek még a birodalomban; jobban van a birodalom ellátva lelenezházakkal (26) s közszülházakkal (32 a birodalom nem-m. tartományaiban). A közerkölesiség egyéh tájmaj, mint a mértékletességi, az állatkinzás elleni egyletek alig emlithetők. A közerkölesiséget felette rosz színbe helyezi a birodalomban a bünvádi statistika; az elítéltek száma (1863-ban) 36,000 főre rügott, úgy, hogy minden 1204 lakosra (söt Magyarországban már minden 860-ra) esik egy elítélt bünös. A nőnem 13,8% (Magyarországban csak 11,4) van képviselve itt is, mi minden-esetre sajnos jelenség. A vallás elömozdítására van Ausztriában 13 r. kath. érsekség, 50 püspökség s egy praelatus nullius, meg 3 önálló érseki s püspöki közhelynökség, 85 káptalan, 3 vitézrend (a német, a joanniták s vörösesillagrend), 728 férfi- s 283 nőszerzettelep. A gör. kath. egyházban 2 érsek, 8 püspök. A gör. keleti egyházban egy metropolitaszék van; a román nemzet legújabb időben szintén külön metropolitát kapott. Az evang. egyház túl a Lajtn az 1861. apr. 8. és 9. kelt patensekkel nyerte kétszeres szervezetét. Magyarországban pedig a bécsi és linczi békekötés, valamint az 1791: 26. t. czikk a döntő. Az unitaria vallás hívei egy főtanács kormánya alatt állanak. A Mózes vallású községek csak kevés tartományban bírnak létszeres szervezettel. A vallás és közoktatásra 1864-ben nem több, mint 5,888,735 frt fordíttatott az állam részéről.

A birodalmi szervezet képezi a műharmadik nagy részét, s két fejezetre oszlik, melynek elseje az alkaticidomról, másodika a kormány-idomról szól. — Az uralkodó család a habsburg-lotharingi, öröködsi rendje a *pragmatica sanctio* által van meghatározva (szerettük volna ha szerző itt legalább jegyzetileg megemlítette volna a különbséget, mely a nem-magyar tartományokra és Magyarországra szóló *pragmatica sanctio* közt létezik), a koronaörökös, illetőleg a fejedelem nagy korúsága, nemkülönben a regenség, különféle családi szerződések

által szabályoztatott. A trónralépés módja különféle, némely tartományban külön hódolási, másokban formászerű koronázás szokásos; az uralkodó vallása a róm. kath.; címei és címerei háromfélék (nagy, közép és kicsiny). Az uralkodó udvara kettős, külső és belső. A belsőhöz tartozik a főudvarmesteri törzs; ide tartoznak a vitéz-, katonai s polgári érdemrendek. Az udvari díszrendek következők: a kegyes Fülöp burgundi herceg által 1430-ban alapított arany gyapjas rend; az I. Lipót neje által létesített csillagkeresztrend s a Mária-Terézia rend. A polgári rendek: a Sz. István, Lipót, vaskorona s Ferencz József rendje --

A birodalmi népképviselőt az 1861. febr. 26-án kelt nyiltparancsral nyert új szerkezetet. A birodalmi tanács hatásköre kiterjed a törvényhozás minden tárgyaira, melyek valamennyi országok és tárgyak közös érdekeire vonatkoznak. Áll a birodalmi tanács (az életfogytiglani kinevezés által vagy rangjuk s hivatalok következtébeni tagokból álló) urak házából s a hat évre választatni szokott képviselők házából. A törvényhozó testület némely ügyekben, mint szűkebb birodalmi tanács működik, midőn csakis a nem-magyar korona tartományoknak követeiből áll, a törvényhozás mindazon tárgyaival foglalkodik, melyek az egyes országgyűléseknek nincsenek fentartva és a tartományokat közösen illetik; vagy ha az egyes országgyűléseknek fenn vannak is tartva, de az illető országgyűlés azoknak közös tárgyalását javallja. A kezdeményezési jog a koronát s a birodalmi tanács mindkét házát illeti. Érvényes határozatra általános szavazattöbbség kívántatik; de a birodalmi tanácsot szabályzó alaptörvény módosítására vonatkozó indítványok a voksoknak két-harmadát igénylik. Magyarországon a régi vagy inkább az 1848-diki törvények a szabályt alkotók. Erdély az 1863. apr. 21. leirat által nyert az előbbi országgyűlésétől eltérő szervezettel bíró törvényhozói testületet. Horvátországban a volt tartományi gyűlés az 1861. febr. 26., máj. 9. és nov. 8. kelt leiratok által országgyűléssé emeltetett. Olaszországnak nincs még alkotmányos képviselő, a központi és tartományi congregatiók inkább csak tanácskozó, felügyelő és kezelő testületek.

A kormányidom tekintetében vannak kizárólag kezelési s tanácskozási közegek és effectív működő hatóságok. A kabinet-iroda, szintén kezelési közeg, mely a fejedelemhez nem katonai ügyekben intézett beadványok átvételére, valamint a fensőbb rendeletek s parancsok kiadására van rendelve. Tanácskozási közegek: az állam- és a miniszteri tanács. Miniszterium (számtalan változás és átídomítás után) jelenleg 8 van; t. i. a császári ház s külügyek, az állami, a pénzügyi, igazságügyi, hadügyi, rendőri, kereskedelmi és közgazdászati miniszterium, végre a tengerészeti, melynek megszüntetése újabb időben terveztetik. A miniszterek legújabb időkig csak felfelé voltak felelősek, t. i. csak az uralkodónak; 1862. máj. 1-én kelt császári rendeletben kimondatott felelőssége lefelé (a képviselő háznak) is; de csak elvileg, gyakorlati alkalmazás nélkül.

Az egyes miniszteriumokat tekintve, az államminiszterium két főosztályra szakad, miután publico-politikai s a vallás-oktatási ügygyel foglalkodik. Hatásköre azonban csak a nem-magyar tartományokra terjed; mert Magyarhonra nézve e tekintetben a kir. udv. kancellária (10 osztályban) s a helytartótanács (22 oszt.) működik. Szintügy létezik Horvát- és Erdélyország részére is külön kancellária, gubernium és helytartótanács. Az államminiszterium hathatós befolyást gyakorol a szegénység elhárítására; pedig Ausztriában a szegényügy felettle rosz gondoskodásban részesült. A mindinkább elszegényedés gátlására szolgáló takarékpénztárak inkább hitelműveletekre használtatnak; a biztosítási ügy szép haladásnak örvend, különösen Magyarhonban; a szegénység elhárítására szolgálnak még a dologházak, zálogházak, a különféle segélyegyletek, nyugdíjazási s középölő intézetek. A közegészségi ügyről szintén nincs kellőleg gondoskodva a birodalomban. Kevés az orvos (különösen Galicia s Bukovinában); a szülésznők és sebészek sem elegendők. — A rendőri miniszterium az államrendészeti és közbátorsági teendőit foganatosítja 21 rendőri igazgatóság s az alája rendelt biztosoktól gyámolítva. — Az igazságügy legfensőbb vezetésére az igazságügyi miniszterium s a különféle kancelláriák rendeltetvők. Magyarországon módosításokkal visszaállították a régi rend. Horvát-, Slavonia- és Erdélyországban az 1830. évi diploma folytán az igazságügyre nézve csak a törvényszékek előbbi szerkezete állítatott vissza, de nem a hazai jogtörvényhozás is, hanem az osztrák polgári s büntető perrendtartás is épségben hagyatott. Mily nagy a pörök száma Ausztriában, kiténik a törvénykezés statistikájából; volt ugyanis 1863-ban 1,053,725 peresügy, mely szám az előbbi évekhez képest igen nagy; bűnvádi kereset volt 1859-ben 165,062. — A pénzügy az egész birodalomra nézve a pénzügyi miniszterium által vezetetik, mely az 1864-ki törvény óta 4 szakaszban működik. A financia-igazgatás összes teendőire minden tartományban egy-egy országos igazgatóság létezik (Magyarhonban 5 külön igazgatósági osztály), minden tartományban van egy országos főpénztár (nálunk 2 fő- és 4 országos főkpénztár), azonkívül van minden tartományban több-kevesebb fiók- s gyűjtőpénztár. Az kincstár s közalapítványok érdekeire a pénzügyi ügyészségek örködnek; a direct, indirect adók s a jövedékek behajtására több hatóság van rendelve. Az államháztartás Ausztriában egyáltalán nem kedvező; a deficitök évenként nagyobbodnak, úgy, hogy 1850—64-ig több mint 1400-millió forintnyi hiánylat mutatkozik. Az állam adóssága jelenleg már 3,069,443,244 ftra rüg. — A hadügyi miniszterium központi irodából és három különböző szolgálati ág szerint elosztott (18) osztályból áll, minden osztály élén egy generalissal. A hadsereg katonai és administratív ügyeinek vezetésére 10 főhadikormányzók léteznek. A hadsereg maga 8 testre oszlik, s békélábon 320,528, hadlábon pedig 613,526 főre rüg. — A tengerészeti ügyek vezetésére a megszünteten-

dő tengerészeti minisztérium van rendeltetve; a kereskedelmi, ipar s közgazdászati minisztérium 1861. apr. 10-én alakítottatott jelen alakba, s köréhez tartoznak mindazon intézkedések, melyek az ipart és kereskedést, szárazon és vízen való közlekedést, meg a messze-terjedő köz-igazságot illetik. Az állam ellenörködése eszközzésére az 1854. márt 25. kelt császári rendelettel az előbb fennállott General-Rechnungs-Directorium helyébe, egy, a minisztériumokkal hasonállású és hatás-körü, közvetlenül ő felségének alárendelt legfőbb számoló és ellenőri hatóság léptetett, melynek fő feladata, gondoskodni, hogy az állam számvivő-ügyben kellő rend s ügyvezetési pontosság nyerjen helyet.

- A külügyi minisztérium, mely egyszersmind a császári házé is, a külügyeket vezeti; alája van rendelve a császári kir. udvari és államlevéltár, egy külön fizető hivatal s a keleti akadémia.

Ez rövid tartalma és eszme-menete Konek nagy művének. A mi az előadási modort illeti, a tárgy maga szeletekben adatik elő, s minden szelet számtalan jegyzettel van kísérve, melyekben részint kevesbé fontos statistikai adatok, kritikai megjegyzések, részint párhuzamos összeállítások, különösen az európai első rangú államok életéből fordulnak elő. A szerző, mint maga is állítja előszavában, kettős czélt tűzött ki magának e munka megírásánál: egy felől kézikönyvet kívánt nyújtani az államvizsgálatok- és jogszigorlatokra készülő jogásznak, más felől megismertetni kívánta mindazokkal a birodalomnak s szent István koronája alatti országoknak legújabb viszonyait, kik jövő sorsukra döntő befolyással lehetnek. S e kettős célból magyarázhatni meg e kézikönyv irányának tömörségét egyrészt, és virágos s ügyszólván keresett válogatottságát s a gyakrabban belevegyített élczekeket másrészt. Az első rész különös genialitással vizsgál minden momentumot, mely a népeiségre csak némi befolyással van. A második részben a nagy adatbőséget kell említeniünk, melylyel minden egyes iparág felvilágosittatik, s a harmadikban különösen a tömörség uralkodik, mint jellemző vonás. S bizton állíthatni, hogy habár szerző óhajta szerint e statistikai kézikönyv minélelőbb történeti művé lesz is, el nem évülő példánykép lesz az hazai statistikusaink előtt s el nem enyésző emlékköve szerző tudományos fáradozásainak és munkálkodásának.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

A TÖRTÉNETI IRODALOM EREDETE ÉS ÁLLAPOTA A KÖZÉPKORBAN.

History of Civilization in England, by Henry Thomas Buckle, London John W. Parker and Son. 1858. Vol. 1. Ch. VI.

Azon anyagok, — írja a nem rég elhunyt jeles szerző, kinek nevét és munkája czímét, a melynek ismertetéseül közöljük e sorokat, e közlemény fölébe irtuk, — melyek Európa legrégibb állapotának tanulmányozására szolgálhattak volna, már rég elvesztek de azon ki-

terjedt ismeretek, a melyekkel a barbár népek felől bírnak, nagyon hasznos segélyforrásokul tekinthetők ; mert a barbár népek sok tekintetben megegyeznek egymással, minthogy a legmélyebb tudatlanság uralkodó véleményei mindig ugyanazonosak, kivéven ha módosítva vannak azon különbségek által, a melyek a természetből erednek. Ennélfogva nem is haboztunk felhasználni az illetékes utazók által gyűjtött adatokat és azokból következtetést vonni az európai műveltség azon korszakára, a melyről közvetlen tudomásunk nincs. Ily következtetések bizonynyal csak elméletiek lehetnek, de az utolsó évezred óta tökéletesen függetlenek vagyunk e tekintetben, annál inkább, mivel minden nagyobb országnak voltak saját krónikásai a IX. századtól kezdve : Franciaország pedig a VI. századtól fogva szakadatlan sorával bír a krónikásoknak. Célunk : példákkal felvilágosítani, hogy mily módon írtak rendszerint történetet a XVI. századig Európa legnagyobb tekintélyei, és minthogy a XVII. századig a történelem alig volt egyéb, mint a legdurvább tévelyek és balfogalmak törvénye, mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk általános megromlottságának fő okait, és ki kell jelölünk azon körülményeket, a melyek által annyira el lőn torzítva, hogy Európa több századon át nem bírt egyetlenegy emberrel sem, a ki itészileg tanulmányozta volna a múltat, vagy csak képes lett volna tűrhető tüzetességgel elbeszélni saját korának eseményeit.

A népek haladásuknak nagyon korai időszakában és sokkal előbb, mintsem a betűk használatával megismerkednek, szükségét érzik vala bizonyos segédeszköznek, a mely a békés idők üres óráiban mulattassa őket és a harcban felserkentse bátorságukat. Ezen igénynek megfelelnek a balladák, a melyek minden történelmi tudomány alapját képezik, és egy vagy más alakban feltalálhatók e földteke legmivelvetlenebb néptörzseinél is. Legnagyobb részben oly egyének által énekeltetnek, a kiknek mesterségük ekkép fentartani a régi hagyományokat. Ezen érdekltség a múlt idők eseményei iránt oly természetes, hogy nagyon kevés nép van, a melynél a bárdok vagy minstrelek nem lennének ismereteseek. Hogy néhány példát említsünk, ezek őrizték meg a népies hagyományokat, nem csupán Európában, hanem Chinában, Thibetben, Tatárországban, Indiában, Scindeben, Beludistanban, nyugat Ázsiában, a Feketetenger szigetein, Egyiptomban, nyugati Afrikában, Éjszak-amerikában, Dél-amerikában és a Csendes-tenger szigetein is.

Mindezen földrészekben és tartományokban a betűk használata sok ideig ismeretlen volt, s minthogy a népek ily állapotban a szóbeli hagyományon kívül egyéb módon nem képesek megőrizteni történelmüket, azon alakot választják, a mely legalkalmasabb emlékezőtehetségük elősegítésére, és úgy hisszük, mindenütt azt fogjuk látni, hogy a tudomány legelső körvonalaít mindig költemények és gyakran rimes versek képezék. A csengő rimek kellemesen hangzanak a barbár em-

ber fülében, és biztos kezességül szolgálnak arra nézve, hogy oly meghamisíthatlan állapotban fogja tovább adni gyermekének, a minőben ő maga kapta. E kezesség a meghamisítás ellen még inkább neveli e balladák becsét s a helyett, hogy pusztá mulattató énekekül tekintetnének, némely helyen bírói tekintélyre emelkednek törvényes dolgokban. A bennök foglalt czélzások oly kielégítő bizonyítékok, a melyeknek alapján vetélkedő családok érdemei felett ítéletet hoznak, sőt döntő befolyással bírnak oly birtokhatárok kijelölésében is, a minőkkel ily állapotban levő társadalom bírhat. Ezeknél fogva úgy találjuk, hogy ezen énekek bevallott dalmokai és szerzőik elismert bírók minden vitás kérdésben, és miután ezek gyakran papok, és sugalmazottaknak tartatnak, valószínű, hogy legelsőbbben ily módon támadt a költészet isteni eredete felőli közhit. Ezen balladák mindenesetre különböznek egymástól, a különféle nemzetek szokásaik és véralkatuk, valamint a különböző éghajlatok szerint. Délen szenvedélyt és kéjt lehelnek, éjszakon figyelemreméltóbbak tragikai és harezias jellemük által. De e különfélésegek mellett mindnyájan bírnak egy közös jelleggel, és ez az, hogy nem csak a valón alapúlnak, hanem tekintetbe vévén a költészeti színezetet, tartalmuk is szorosan hű a valósághoz. Olyan emberek, a kik szünet nélkül ismételnék mindig hallott dolgokat, és a kiket eme dalok feljogosítottak, hogy énekeikre, mint legfőbb bírókra hivatkozzanak vitás ügyekben, nem egykönnyen fognak tévedni oly dolgokban, a melyeknek tüzetessége annyira érdekükben áll.

Ez a legelső és legegyszerűbb azon állapotok közül, a melyeken a történelemnek át kell mennie. De, ha csak kedvezőtlen körülmények nem jönnek közbe, — időjárával a társadalom előre halad és egyéb változások közt különösen van egy, a mely legnagyobb fontossággal bír : értjük az írásmesterség meghonosulását, a mely szükségképen tökéletes változást idéz elő a nemzeti hagyományok jellemében, rövid idő alatt. A mennyire tudjuk, még soha sem lön ismertetve, hogy ez mily módon történik, s ezért talán érdekes lesz körvonalozni néhányat ezen átalakulás részletei közül.

Az első és talán legszembeötlőbb észrevétel az, hogy az írásmesterség meghonosulása állandóságot kölcsönöz a nemzet ismeretének, és ekkép mindkevésbé teszi szükségessé azon szóbeli hagyományokat, a melyeknek egy írást nem tudó nép minden ismeretét magukban kell foglalniok. Innét van, hogy minél előbbre halad szellemileg valamely ország, annál inkább gyengül a hagyományok befolyása, és annál kevésbé hitelt érdemlökké lesznek maguk a hagyományok. E mellett, a társadalom ily állapotában a hagyományok megőrzői is sokat vesztenek előbbi hirnevükből. Mint fennebb említettük, egy tökéletesen tudatlan népnél a ballada-dalmokok egyedüli ismerői s mintegy letétmenyesei azon történelmi tényeknek, a melyektől a törzs főnökök híre, dicsősége és gyakran vagyona is függ. De ha ugyanezen nemzet megismerkedik az írásmesterségével, nem akarja többé e dol-

gokat vándorló énekesek emlékezőtehetségére bízni, és az új művészet segélyével iparkodik megőrizni azokat, megállapított és anyagi alakban. Mihelyt ez megtörtént, a nemzeti hagyományok dalnokainak fontossága is nevezetesen csökken. Fokként alacsonyabb osztályllya sülyednek, a mely elvesztvén régi jó hírét, nem áll többé azon kitűnő emberekből, a kiknek ügyességük alapítá meg hirnevöket. Ekkép látjuk, hogy bár nevezetes tudományosság nem létezhetik írott betűk nélkül, mégis bizonyos, hogy ezen utóbbiaknak elterjedése két irányban kárára van a történelmi hagyományoknak : először a hagyományok hitelességének gyengítése, és másodsor azon osztály tekintélyének csökkentése által, a mely a szóbeli hagyományokat megőrizni hivatta van.

De ez még nem minden. Az írásmesterség nem csupán csökkenti a hagyományos igazságok számát, hanem egyenesen felbátorít hamisításokra. Ezt pedig az idézi elő, a mit az összehalmozás elvének nevezhetnénk el. Például a hajdankorban Hercüles nevet adtak néhánynak azon merész kalandorok és rablók közül, a kik az emberiség osförái voltak, és ha iszonyú bűnmerényeik sikerültek, bizonyosak lehettek benne, hogy haláluk után hősökül fognak tiszteltetni. Ezen elnevezés eredete bizonytalan, de valószínű, hogy legelsőben egy ember viselte, s aztán felruháztattak vele mindazok, a kik hőstetteik által hozzá hasonlítottak. Az egyes nevek használatának ily módoni kiterjesztése a barbár népeknél van szokásban, és csak igen kevés vagy épen semmi zavart sem okozhat, míg az illető vidék hagyományai helyhez kötöttek és őrszigeteltek maradnak. De mihelyt e hagyományok írott nyelv által állandósítva lettek, összegyűjtöik, a nevek hasonlósága által tévűtra vezetve, egybefoglalák a szétszört és különemű eseményeket, egyetlenegy embernek tulajdoníták a többek által véghezvitt különféle hőstetteket, és ekkép csodás hitregetan hírvonalára alacsonyíták le a történelmet. Kevéssel a betűk ismeretének meghonosulása után Éjszak-Európában, épen ily módon írta le Saxo Grammaticus, a híres Lodbrok Ragnar életét. Skandinavia e nagy hőse, a ki megtanította Angolországot remegni, véletlenségből, vagy szándékosan ugyanazon nevet nyerte, mint egy másik Ragnar, a ki Jütland hercege volt, körülbelöl egy századdal előbb. A nevek ezen esetleges összehalmozása nem okozott zavart, mindaddig, míg mindkét ország megörzé saját Ragnarjának külön és a másiktól független mondáját. De az írásmestersége által az emberek képesekké lettek különböző és egymástól távoleső eseményeket egybefűzni s két igazságot egy hamis állítással összeolvasztani. És ez csakugyan így történt. A hiszékeny Saxo egymás mellett sorolta elő a két Ragnar különböző viselt dolgait, és valamennyit kedvencz hősének tulajdonítván, mely homályba burkolta Európa hajdankori története legérdekesebb részének egyikét.

Az éjszak évkönyvei még egy különös példáját mutatják fel a téves állítások e kütforrásának. A finnek egy néptörzse, a quanenek, a

bothniai tengeröböl keleti partjainak jelentékeny részét bírta. Országukat Quaaen országnak hívták, és e név azon feltevésre adott okot, hogy a Balti-tenger éjszaki részén egy amazon nemzet lakik. Helyi ismeretek e véleményyt könnyen helyreigazították volna, de az írás használatára megállapította a kósza hirt, és ily nép létezését egész határozottsággal állítja néhány a legrégibb európai történetírók közül. Így Abot, Finnland hajdani fővárosát Turkunak nevezték, a mi svéd nyelven vásár-helyet jelent. Brémai Ádámot, midőn a Balti-tenger melletti vidékekről írt, annyira félrevezeté a Turku szó, hogy a híres történetíró biztosítja olvasóit, hogy Finnlandban törökök vannak.

E példák mellett még sok mást elősorolhatnánk, annak kimutatására, mennyire félrevezették pusztán nevek a régi történetírókat, és mennyi hamis állításra adtak okot, a melyek könnyen helyreigazíthatók lettek volna a helyszínén, de a melyeket az írásmesterség távol országokba vitt és ekkép a megegyezés körén kívül helyezte. Ezen példák közül még egyet emlíünk, a mely Angolország történetét illeti. I. Richardot, legbarbárabb fejedelmüket, kortársai „az oroszslány“ név alatt ismerték. Ez elnevezést merészsége és kegyetlen természete miatt nyerte. Ennek folytán azt mondták, hogy oroszslány szíve volt, és az „Oroszlányszívű“ elnevezés nem csupán elválhatlan lett nevétől, hanem egy, számtalan író által ismételt regére is szolgáltatott okot, a mely szerint egy, oroszslányt ölt volna meg pártusában. A név okot szolgáltatott a regére, a rege megerősíté a nevet, és így még egy mesével szaporodott a valótlanságok azon hosszú láncolata, a mely a történelem legnagyobb részét képezé a középkorban.

A történelem ekképeni megromlásához, a melyet az írásmesterség meghonosulása ily módon előidézett, Európában még egyéb ok is járult. Az írásmestersége tanításával legtöbb esetben a keresztyén vallás oktatása is karöltve járt, és az új vallás hirdetői nem csupán elpusztítottak sokat a pogány hagyományok közül, hanem még többet átváltoztattak, egybeolvasztván szerzetesi legendákkal. Nagyon érdekes volna vizsgálni, mily kiterjedésben történt ez, de talán egy vagy két példa felemlítése kielégítendi az olvasók legnagyobb részét.

Az éjszaki nagy nemzetek legrégibb állapotáról nagyon kevés biztos tudomással bírunk, de még fenmaradt néhány azon dalok közül, a melyekben a skandináv költők elbeszélték őseik vagy kortársaik viselt dolgait; és tekintetbe nem véven későbbi meghamisításukat. A legilletékesebb bírak által el van ismervé, hogy való és történelmi tényeket foglalnak magukban. De a IX. és X. században a keresztyén hittérítők átkeltek a Balti tengeren és meghonosíták vallásuk ismeretét Éjszak-Európa lakosai közt.

Alig hogy ez megtörtént, a történelem kútforrásainak megszámitása is elkezdődött. A XI század végén Sigfussen Saemund, egy keresztyén pap összeszedte a népies és eddig írásba nem foglalt éjszaki történeteket „a régiebb Edda“ című gyűjteménybe, és jónak

látta compilatióját egy keresztyén hymnussal megtoldani. Száz évvel később még egy gyűjtemény készült az éjszaki történetekből; de a fennebb említett elv, a melynek e közben hosszabb ideje volt működni, most még világosabban feltűnteté hatását. E második gyűjtemény, a mely „az újabb Edda“ név alatt ismeretes, igen kellemes vegyületét foglalja magában a görög, zsidó és keresztyén regéknek, és a skandináv évkönyvek közül itt találjuk fel legelőször a trójaiaktól származás messze elterjedt tévfogalmát.

Ha egyéb világrészek felé fordúlunk, szintén oly tények sorozatára akadunk, a melyek fennebb kifejezett nézetünket igazolják. Látni fogjuk, hogy oly országokban, a hol a vallás nem változott, a történelem is hitelt érdemlőbb és összefüggőbb, mint oly országokban, a hol a vallásban változás történt. Indiában a bráma-vallás, a mely még most is uralkodik, oly régen lön alapítva, hogy eredete a legtávolibb hajdankorban enyészik el. Ennek az a következtetése, hogy az ottani évkönyvek sohasem lettek megrontva semmiféle újabb babona által, és a hinduk régibb történelmi hagyományokkal bírnak, mint bármelyik a többi ázsiai nemzetek közül. A chinaiak több mint 2000 év óta megőrzék Fo vallását, a mely a Buddha vallás egy válfaja. Ennélfogva China — ámbár sohasem érte el az indiai mivelődés fokát, bír oly történelemmel, a mely nem oly régi ugyan, mint a chinaiak velünk elhithetni szeretnék, hanem mégis több századdal megelőzi a keresztyén korszakot, és félbeszakítás nélküli láncolatban van lehozva korunkig. Más részről a persák, a kik értelmi fejlettség tekintetében bizonyynyal a chinaiak felett álltak, semmi hiteles tudomással sem bírnak hazájuk ősi történeteiről. Ennek oka nem lehet egyéb, mint-hogy csakhamar a Korán kihirdetése után Persia meg lön hódítva a mohamedánok által, a kik tökéletesen megrontották és megsemmisítették a pársz vallást s ekkép félbeszakíták a nemzeti hagyományok láncolatát. Innét van az, hogy, félretéve a Zendavesta hitregéit, nincs Persia történelmét illetőleg a persák közt semmiféle tekintély, a kit hitelt érdemlőnek mondhatnánk, a Shah-Nameh megjelenéseig a XIV. században, ezen utóbbiban azonban Finduzi összevegyíté a hazájában egymásután uralkodott két vallás csodaszerű regéit. Ebből az következik, hogy ha nem történt volna számos nevezet-s felfedezés az emlékoszlopok, feliratok és pénzek körül, kénytelenek lennénk a görög írók, gyér, hiányos és minden pontosságot nélkülöző tudósításaikkal megelégednünk, ázsia legnevezetesebb királyságai egyikének története felőli ismereteinket illetőleg.

A barbár nemzeteknél szintén ezen szabály működését látjuk. A malay-polinesiai faj óriási szigetsoporton van elterjedve, Madagaskartól 2000 mértföldnyire Amerika nyugati partjaitól. E messze szét-szórt népnek vallása eredetileg a polytheismus volt, a mely legtisztább minőségben sok ideig fennmaradt a Philippini szigeteken. De a XV. században számos polynesiai nemzet áttért a mohamedán vallás-

ra, és ezt tökéletesen olyan eredmény követé, mint fentebb más országoknál kijelöltük. Az új vallás, megváltoztatván a nemzeti gondolkozás módját, ezáltal megfosztá tisztességétől a nemzeti történelmet. Az indiai szigettenger valamennyi szigetei közül Jáva volt az egyetlen, a mely a műveltség magasabb fokára emelkedett. Most azonban a jávaiak nem csupán elvesztették történelmi hagyományait, hanem királyaiknak létező névsoraiba is mohammedán szentek nevei vannak becsempészve. Más részről a szomszéd Bali szigeten, a hol az ősi vallás maig is fennáll, a nép ismeri és kedveli a régi jávai legendát.

Szükségtelen volna több példával is megmutatni, hogy a nem tökéletesen polgárisult népeknél egy új vallás megalapítása mily módon fog mindig az ősi történetek pontosságának ártalmára szolgálni. Csupán ennyit kell megjegyeznünk, hogy a keresztyén papok homályosakká tévők mindazon európai nép évkönyvét, a melyeket megtérítettek, és megsemmisíték vagy legalább megronták a gallok, walesiek, irek, angolszászok, a szláv nemzetek, finnek, sőt az izlandiak hagyományait is.

Mind Ezek mellett még egyéb körülmények is hasonló irányban működtek. Kevés idővel a római birodalom végfelosztása előtt az európai irodalom tökéletesen a papok kezébe került, a kik már rég az emberiség egyedüli oktatói gyanánt tiszteltettek. Több századig igen nagy ritkaság volt az olyan világi ember, a ki olvasni vagy írni tudott, és bizonyynyal még ritkább tünemény volt az olyan, a ki képes lett volna valamely munkát összeszerkeszteni. Az irodalom, a mely ekkép egy osztály egyedárussága alá került, természetesen azon osztály akkori sajátosságainak kinyomatává lön. És miután a papság, mint testület, kötelességének tartá inkább a hitet megerősíteni, semmint a buvárkodást elősegíteni, nem csodálhatjuk, hogy irataiban a hivatásának és foglalatosságainak megfelelő szellemet iparkodott terjeszteni. Ekkép, mint megjegyeztük, az irodalom, sok ideig a helyett, hogy javára szolgált volna a társadalomnak, inkább ártalmára volt; mert növelte a hiszékenységet, s így megakasztá a tudományok haladását. E részben a fogékonyság oly nagy mérvben növekedett, hogy nem volt oly állítás, a mit az emberek el ne hittek volna. Semmi sem hangzott hitetlenül mohó és hiszékeny füleikben. Csodákról, lélekjelenségekről, előjelekről, bámúlatos égi tüneményekről szóló mesék, a legbádarabb és legesekélyebb összefüggés nélküli képtelenségek szájról szájra, könyvről könyvre lőnek ismételve, és pedig oly gondosan, mintha az emberi bölcsesség legdrágább kincsei lettek volna. Az emberi szellem erélyének legdöntőbb bizonyítékául tekinthető, hogy Európa kiemelkedett ezen állapotból; mert nem is képzelhetünk oly körülményeket, a melyek a társadalom haladására kedvezőtlenebbek lehetnének. De annyi bizonyos, hogy míg a felszabadulás megtörtént, az általános hiszékenység és könnyelmű gondolkozásmód képtelenné tévő az embereket a buvárkodásra, és képtelenné nem csupán a múlt

események sikeres tanulmányozására, hanem még a körülök történő dolgok tüzetes följegyzésére is.

Visszatérve tehát az imént előadottakra, látjuk, hogy néhány alárendelt körülmény mellőzésével három fő ok idézte elő az európai történetírás megromlottságát a középkorban. Az első ok volt, az írás mesterségének gyors meghonosulása és az ebből eredt összeolvadása a különnemű helyi hagyományoknak, a melyek különválva igazak, de egybeolvasztva hamisak voltak. A második ok volt a vallás változása, a mely két irányban működött, mivel nem csupán félbeszakította a régi hagyományokat, hanem okot adott becsempészésekre is. A harmadik és valószínűleg leghatalmasabb ok az volt, hogy a történelem egyetlen és oly osztály egyedurassága alá került, a melyet hivatása szükségképen hiszékenynyé tett, s a melynek ezenfelül, közvetlen érdekében állt az általános hiszékenységet előmozdítani, mivel ez volt az alap, a melyen saját tekintélye épült *).

Ezen okoknál fogva Európa történelme annyira megromlott, mint ezenkívül semmiféle korban. Hogy tulajdonképen nem is létezett történelem, ez még a legkisebb baj volt; de szerencsétlenségre az emberek nem elégedtek meg a való nem. létezésével, hanem azt költött dolgok koholása által helyettesítették. Számtalan példa közül különösen ezen koholmányok egy neme érdemes a megemlítésre, mivel tanúságot tesz a hajdankor azon szeretetéről, a mely jellemző tulajdona azon osztályoknak, a melyek akkor a történelmet írták. Értjük azon költeményeket a különböző nemzetek eredetéről, a melyekben a középkor szelleme tisztán tükrözi magát. Sok századon át minden nép azt hitte, hogy egyenes ágban származik le azon ősektől, a kik jelen voltak Trója ostrománál. Ezt oly elvitázhatlan bizonyosságú ténynek tartották, hogy senkinek sem jutott eszébe kétségbe vonni. Az egyetlen kérdés csupán e kitiűnő származás részletci körül támadhatott. De e tekintetben is bizonyos összhangzás létezett a vélemények közt; mert nem említve több másodrendű országot, el volt ismervé, hogy a francziák Francustól származtak, a ki köztudomás szerint Hector fia volt; így szintén mindenki előtt ismeretes volt, hogy a brittek Brutustól eredtek, a kinek atyja nem volt más, mint maga Aencas.

A városok és helyek neveinek eredetéről szintén különös dolgokat találunk feljegyezve a középkor nagy történetíróinál. Ezekről szóló elbeszéléseiben, valamint a híres férfiak életírataiban, a történet rendszerint nagyon régi korban kezdődik, és a főtárgyra vonatkozó események gyakran szakadatlan lánczolatban vissza vannak vezetve azon pillanatig, midőn Noé kiszállt a bárkából, vagy éppen midőn Ádám átlépte a paradicsom kapuját. Más esetekben nem tartanak

*) Mint szerző legtöbb állításában, úgy abban is van igaz, a mit a középkori papságról mond. Azonban ne feledjük más felől, hogy e papság volt fentartója zárdáiban az ó kor classikus műveltségének, mely utóbb a világ megújhodását idézte elő.

ugyan igényt ily ősi eredetre, hanem azért leszármaztatásaik még is nagyon nevezetesek. Azt állítják, hogy Franciaország fővárosa Priamus fia, Páris után lön elnevezve, a ki Trója elpusztulása után ide menekült. Tours szerintök azon körülménynek köszöni nevét, hogy itt lön eltemetve Turonus, a trójai hősök egyike. Troyes várost pedig, mint neve is mutatja, maguk a trójaiak építették. Senkinek sem jutott eszébe kétségbe vonni, hogy Nüremberg Nero császár, Jeruzsalem pedig Jebut király után lön elnevezve. Ezen utóbbi nagyon híres ember volt a középkorban, de a későbbi történetírók nem voltak képesek kimutatni, hogy valaha létezett volna. Humber folyam azért nyerte nevét, mert régi időkben a hunnok egyik kárálya fült bele. A gallok némelyek szerint Japhet egyik női ivadéka Galatheától, mások szerint Japhet fia Gomertől vették eredetüket. Poroszország Augustus egyik öcsöze Pruttus után lön elnevezve. Ez az akkori időhöz képest nagyon csekély és jelentéktelen származás, hanem e helyett Szilézia Illés prófétától nyerte nevét, a ki a siléziaiak ősapja volt. Zürich város eredetének ideje vita tárgyát képezé, de kétségbe vonhatlanul Ábrahám idejében lön építve. A cigányok szintén közvetlenül Ábrahámától és Sárától származtak. A saracének vére már nem oly tiszta, mert ezek csupán Sárától származtak, hogy mily* módon? — arról nem történik említés; valószínűleg második házasságból, vagy pedig valamely egyiptomi eselszövény következtében. A skótok kérdésen kívül egyiptomból eredtek, mivel Pharaó leánya Scotán ivadékaik voltak, a ki nevét reájuk ruházta. A középkor számtalan hasonló tárgyról birt épen ennyire hiteles tudomással. Köztudomású dolog, hogy Nápoly városa tojásokon van építve; valamint az is, hogy a szent Mihály rendet maga az arkangyal alapítá, a ki a rend legelső lovagja volt, és a kitől az egész lovagi rend eredetét veszi. A tatárok természetesen a Tartarusból származtak a mely némely theologusok szerint alsóbbrendű pokol, mások szerint azonban a valódi pokol volt Bármikép legyen is, föld alóli származásuk kétségbevonhatlan, és be is van bizonyítva számtalan körülmény által, a melyek mind mutatják, mily végzetes és titokszerű befolyást voltak képesek gyakorolni. Mert a törökök ugyanazonosak a tatárokkal, és tudva van, hogy mióta a szent kereszt török kezek közé került, minden keresztyén gyermeknek tiz foggal kevesebb nőtt, mint az előtt*); és ez oly általános csapás volt, a melynek elhárítása lehetetlennek látszott.

A múlt idők eseményeire vonatkozó egyéb dolgok szintén hasonló könnyűséggel lőnek megfejtve. Európában több évszázadon át az egyedüli általánosan használt állat tápszer a sertéshus volt; a marha-, borjú- és juhhúst pedig aránylag alig ismerték. Ennélfogva a keresztes vitézek, keletről visszatérvén, nem csekély megütközéssel beszéltek el az

*) Rigord, Fülöp-Ágoston történetírója állítja ezt.

otthon maradottaknak, hogy oly nép közt voltak, a mely a sertést tisztátalan állatnak tartja, mint a zsidók, és nem eszi meg. De a csodálkozásnak rögtön vége szakadt, mihelyt e különös tünemény oka meg lön fejtve. A megfjtést pedig Páris Máténak a XIII. század legkitünőbb történetírójának és az egész középkor legkitünőbb történetírói egyikének kell köszönnünk. E híres író értesít bennünket, hogy a mohamedánok azért nem esznek sertéshúst, mivel prófétájuknak egykor sajátságos kalandja volt a sertésekkel. Úgy látszik, hogy Mohamed egy ízben annyira túlterhelte gyomrát étellel és itallal, hogy egészen öntudatlan állapotba jutott és egy szemétdombon elaludt, a hol egy csapat sertés megpillantá őt ezen épen nem előnyös állapotban. A sertések megtámadták az alvó prófétát és halálra fojtogatták; követői e miatt utálják a sertéseket és azoknak húsát nem is eszik meg. E meglepő esemény kellőleg megmagyarázza a mohamedánok egy kiváló sajátságát, míg egy másik, a mely nem kevésbbé meglepő, megfejtí, hogy mikép támadt vallás felekezetek. Köztudomás szerint ugyanis, Mohamed előbb bibornok volt, és csupán azért lett eretnekké mivel nem választották meg pápává, a mint remélte.

A középkor nagy írói különös előszeretettel buvárkodtak a keresztényiség legrégibb történeteiben és megőrizték oly események emlékét, a melyekről különben semmit se tudtunk volna. Froissart szerint a XIV. század leghíresebb történetírója westminsteri Máté volt. E kitünő férfiú egyebek közt különösen Júdás történetére terjeszté ki figyelmét, és iparkodott felderíteni azon körülményeket, a melyek e fő istentagadó jellemét kifejleszték. Buvárkodásai, úgy látszik, nagy kiterjedésűek voltak; de fő eredményök abból állt, hogy Júdást elhagyták szülői gyermekkorában és kitették egy Scariot nevű szigetre; innét nyerte a Júdás Iscariotes nevet. Ehhez még a történetíró hozzá teszi, hogy Júdás, miután felnőtt, egyéb szörny-tettei közt meggyilkolta tulajdon atyját, és nőül vette tulajdon anyját. Ugyanazon író, történetének egy másik részében oly tényt említ, a mely nagyon érdekelheti azokat, a kik a szentszék régi történelmét tanulmányozzák. Kérdések támadtak a pápai lábesókolás szokása iránt és még a theologusok is kétségben voltak e különös szertartás felől. De westminsteri Máté megszüntette e nehézségeket és előadta e szokás valódi eredetét. Azelőtt, úgymond, szokás volt ő szentségének kezét megcsókolni, de a VIII. század vége felé bizonyos rossz életű nő, kihallgatáson lévén a pápánál, nem csupán megcsókolá, hanem meg is szorítá kezét. A pápa Leo volt a neve — látván a veszélyt, levágta saját kezét és ekkép letörölte a mocskot, a mely méltóságát beszennyezé. Ezen idő óta elővigyázatból a pápák lábukat adják csókolni kezök helyett, s ha netalán valaki ezen elbeszélés hitelességében kételkedni találna, a történész biztosít bennünket, hogy az őt vagy hatszáz évvel előbb levágott kéz még az ő idejében létezett Romában, és ép romlatlan állapotban őriztetett a Lateranban. Minthogy némely olvasó talán szeretne

valamit tudni magáról a Lateránról is, a hol ama kezét őrzik, a történetíró erről is gondoskodott, művének egy másik részében, a hol annak eredetét felviszi Nero császár koráig. A hit e kegyetlen üldözője ugyanis egy ízben egy vérrel elborított békát hányt ki, és minthogy azt saját ivadéknak hitte, megparancsolá, hogy eltakarítsák egy sírboltba, a hol több ideig elrejtve maradt, latin nyelven a latente szónak értelme elrejtett s a rana szó békát jelent, e két szó összetételéből származik Lateran, a mely csakugyan azon helyen épült, a hol a békát találták.

Könnyű lenne egész köteteket megtölteni ily adatokkal, és mindczt elhítték a sötétség ama korszakában, vagy mint jól elnevezték: a hit korszakában. — Valóban ezek voltak az egyháznak aranynapjai, minthogy az emberek hiszékenysége oly fokig növekedett, mely a papságnak hosszas és általános uralmat látszott biztosítani. Kifűzött határainkon kívül esik fejtőgetni, hogyan kezdett el az emberi elme ismét felvilágosodni, mielőtt azonban jelen ismertetésünket bevégeznők, helyén lesz még néhány példával felvilágosítani a középkorban uralkodott véleményeket, és e czélból meg fogunk vizsgálni kettőt azon történelmi mondák közül, a melyek legnépszerűbbek voltak, legtöbb befolyást gyakoroltak és legtöbb hitelt nyertek.

Értjük Arthur és Nagy-Károly történetét. Mindkét elbeszélés szerzője magas egyházi méltóságot viselt, és mindkét elbeszélés a magas állású szerzőket megillető tisztelettel lön fogadva. A Nagy-Károlyról szóló monda Turpin krónikájának hivatik, és szerzőjének Turpin rheimsi érseket tartják, a ki a császár barátja és bajtársa volt. Némely sora után okunk van hinni, hogy a XII. század kezdetén iratott, de a középkorban az emberek nem voltak nagyon óvatosak az effélékben, és nem könnyen lett volna valaki képes hitelessége fellett vitatkozni. A rheimsi érsek neve elég ajánlat volt, és ennél fogva 1122-ben formaszzerű helyeslést nyert a pápától, és Beuveis Vincze, a XIII. század leghíresebb íróinak egyike és IX. Lajos fainak nevelője említést tesz róla, mint becses műről, és mint fő tekintélyről, Nagy-Károly uralkodását illetőleg.

Ily általánosan olvasott és ily illetékes bírák által szentesített könyvet szükségképen kielégítő irányfonalúl tekinthetjük azon kor tudományának és uralkodó véleményeinek megítélésében. Ez okból rövid ismertetése nem lesz érdeknélküli, mivel képesekké teend bennünket megérteni, hogy mily végtelen lassúsággal, mily, csaknem észrevehetetlen léptekkel haladt előre a történetírás, mignem a XVIII. század nagy bölcssei új életet leheltak belé.

Turpin krónikájából értesülünk, hogy Nagy-Károly egyenesen sz. János fivére, sz. Jakab ösztönzésére, vezette hadait Spanyolországba. Az apostol, a ki e tévedés oka volt, intézkedett is, hogy sikere legyen. Midőn Nagy-Károly Pampelunát ostromlá, e város makacsul ellenszegült; de mihelyt az ostromlók imádkozni kezdtek az egekhez,

a falak azonnal összeomlottak. Erre a császár gyorsan bejárta az egész országot, csaknem megsemmisíté a mahomedánokat és számtalan templomot épített. De a sátán segélyforrásai kimeríthetlenek. Az ellenség soraiban egy Ferracutus nevű óriás jelent meg, a ki a hajdani Góliáth ivadéka volt. Ez a Ferracutus a legborzasztóbb ellenség volt, a ki valaha szembe szált a keresztyénekkal. Ereje felért negyven ember erejével; areza egy rőfnyi, karja és lábszára négy rőfnyi, egész magassága húsz rőfnyi volt. Nagy-Károly legvitézebb harczosait küldé ellene; de ezeket könnyen szétkergette az óriás, a kinek csodás erejét elképzelheti az olvasó, ha megtudja, hogy még ujjai is tenyérnyi hosszúak voltak. A keresztyéneket rémület fogta el. Hiába szált szembe húsz válogatott vitéz az óriással; egyetlen egy se tért vissza a csatatérről; Ferracutus valamennyit hóna alá szedte és foglyokul ejté. Végre előlépett a híres Orlando és élet-halál harczra hívta ki az óriást. A küzdelem heves volt; de a keresztyén lovag nem aratván óhajtott sikert, theologiai vitatkozásba bocsátkozott ellenfelével. E téren a pogány vitéz csakhamar legyőzetett, Orlando a vita folyamában nekihevülve, megtámadta és a földre teríté az óriást, és halálosan megsebesíté kardjával. Ezzel a mohamedánok legutolsó reményfonala elszakadt, a keresztyén fegyverek diadalmaskodtak, és Nagy-Károly felosztá Spanyolországot azon hős lovagok közt, a kik az országot meghódítani segítettek.

Arthur történetéről a középkoriak hasonlóan hiteltel tudomással bírtak. Többféle monda keringett e híres király felől, de ezeknek valódisága még nem volt bebizonyítva, mignem a XII. század elején, Galfréd monmouthi híres födiacon figyelme e tárgy felé fordult. E nevezetes férfiú 1147-ben közzétette buvárkodásainak eredményét egy könyvben, a melyet „a brittek történetének” nevezett el. E munkában az egész kérdést kimerítőleg tárgyalja, és nem csupán Arthur életét írja le, hanem egyúttal meghatározza azon körülményeket is, a melyek előkészíték az útát ezen nagy hódító megjelenéséhez. Arthur viselt dolgait illetőleg történetírónk nagyon szerencsés volt, mert a művének ezen részéhez szükséges anyagot már barátja Walter, oxfordi födiacon összegyűjté, a ki szintén nagy érdeklél tanúlmányozta a történelmet. A könyv e szerint a két födiacon egybeolvasztott szerzeménye és érdemes a figyelemre nem csupán ezen szempontból, hanem úgyis, mint a középkor legnépszerűbb irodalmi termékeinek egyike.

A nagy történelmi munka első részét azon buvárlatok eredménye képezé, a melyeket a monmouthi födiacon tett Britannia állapotát illetőleg, Arthur trónralépte előtt. Ezzel semmi dolgunk sincs, ámbár nem lesz fölösleges megjegyezni, hogy a födiacon azt állítja, hogy Ascanius, Trója bevételé után, kimenekült a városból és egy fiúgyermeket nemzett, a ki Brutus atyja volt. Azon időben Britanniát óriások lakták; Brutus valamennyit megölt, s miután egész fajukat kiirtá, felépítette Londont, rendbe hozta az ország ügyeit és elnevezte azt saját neve után Britanniának. Ezután a födiacon elbeszéli számos ki-

rállyal viselt dolgai, a kik Brutust követték; többen közülök nagyon kitünő férfiak voltak, némelyik pedig híressé lett azon csodák által, a melyek uralkodása alatt történtek. Így Rivallus idejében egymásután három napon vér-eső esett; és midőn Morvidus ült a trónon, borzasztó tengeri szörnyeteg rémité a partokat, és miután számtalan embert megevett, végre magát a királyt is felfalta.

Ezeket és ehhez hasonló adatokat beszél el a monmouthi földiacon, mint saját buvárkodásainak eredményét, de Arthur történetének megírásában barátja, az oxfordi földiacon is segítségére volt. A két földiacon azt állítja, hogy Arthur a híres boszorkánymester Merlin bűvészetének köszönte létezését; ez ide vonatkozó részleteket oly körülmenyes tüzetességgel írják le, a melyen -- tekintve az elbeszélők papi rangját, -- méltán csodálkozhatunk. Arthur későbbi tettei nem hazudtolák meg természetfeletti származását. Hatalmának semmi se birt ellentállni. Számtalan szászt meggyilkolt; meghódította Norvégiát, megtámadta Galliát, Páriszt székhelyévé tette és készülleteket tön egész Európa meghódítására. Két óriást párbajra hitt és megölt mindkettőt. Ezen óriások egyike, a ki a sz Mihály-hegyen lakott, az egész vidék réme volt és meggyilkolt minden vitézt a ki vele szembe szállt, kivévén azokat, a kiket foglyokul ejtett, hogy később elevenen meggye. De végre Arthur hősiességének áldozatán esett, valamint Ritho, egy másik óriás is, a ki ha lehetséges, még borzasztóbb volt amannál. Mert Ritho nem elégedett meg az alsóbbbrangú emberek legyilkolásával, hanem oly szörnyűséget viselt, a mely az általa megölt királyok szálából volt készülve.

Ilyen állításokat adtak a világ elé, történelem név alatt a XII. században, és pedig nem homályos nevű írók, hanem magas állású egyháziak. Semmi se hiányzott a mi e könyv sikerét biztosíthatá. Szerzői a monmouthi földiacon és az oxfordi földiacon voltak; a felajánlást Róbert, gloucesteri gróf, I. Henrik fia elfogadta; és az egész munkát oly nagy nyereségnek tartották e nemzeti irodalomra nézve, hogy fő szerzője püspöki méltóságra emeltetett, — a mely kitüntetést egyenesen az angol történelem terén tett buvárlatai sikerének köszöné. A helyeslés minden jelével ekkép elhalmozott könyv, bizonyára eléggé jellemzi a kort, a melyben bámultatott. A bámulat csakugyan oly általános volt, hogy több évszázad folytán csupán két vagy három ember bátorzkodott gyanúba venni hitelességét. Beverley Alfréd, az ismérletes történetíró egy latin kivonatot közölt belőle, és hogy mindenki megismerkedjék e becses munkával, Layamon lefordította angol nyelvre, anglo normanra pedig előbb Gaimar, azután Wace; e buzgó emberek lelkiismeretesen törekedtek rajta, hogy a Galfréd művében foglalt fontos igazságok annyira elterjedjenek, a mennyire a körülmények engedik.

Nem szükséges még több példával felvilágosítani, mily módon írták a történelmet a középkorban; mert a fennebbi mutatóanyagot

nem találomra vettük elő, hanem a legügyesebb és leghíresebb írók műveiből vannak azok kiválogatva, és mint ilyenek, híven tükrözik Európa tudományát és itéletét ama korszakban. A XIV. és XV. században legelőször tűntek fel közelgő változás halvány előjelei, de a haladás csak a XVI. század végső, és a XVII. század legelső éveiben lett észrevehetőbbé; mert a XVI. század végeig nem csak hogy nem írtak valódi történelmet, de a társadalom állapota is olyan volt, a mely a történetírást lehetlenné tette. Európa tudományossága még nem volt annyira érett, hogy sikeresen lehetett volna alkalmazni a múlt események tanulmányozására; mert nem kell hinnünk, hogy a régi történet-szek gyarlósága természetes képesség hiányának lenne tulajdonítandó. Az emberek aránylagos értelmi képessége valószínűleg minden időben egyenlő, de a befolyás, a melyet a társadalomra gyakorolnak, szünet nélkül változik. Ennélfogva a társadalom általános állapota volt az, a mely hajdan a legtehetségesebb írókat, a leggyermekesebb képtelenségek elhívésére kényszeríté. Mig ezen állapot meg nem változott, addig a történeti irodalom létezése is lehetetlen volt, mert senki se tudta, mit kell elbeszélni, mit kell elvetni és mit kell ellinni.

Ennek az volt a következtetése, hogy még ha oly kitünő képességű férfiak tanulmányozták is a történelmet, mint Machiavelli és Bodin, nem használhatták azt egyébre, mint saját politikai elmélkedéseik ismertető és terjesztő közegeül, és egy munkájukban sem akadnak a legcsekélyebb kísérletre sem, oly általánosítások színvonalára emelkedni, a melyek elég tágasak volnának valamennyi társadalmi tüne-mény egybefoglalására. Ugyanezen megjegyzés alkalmazható Cominesre is, a ki, bár Machiavelli és Bodin alatt áll, nem mindennapi élet elmével megáldott vizsgáló volt, és bizonyynyal ritka ítélőtehetséget tanúsít sajátos jellemek taglalásában. De ezt saját értelmi képességeinek köszönheté; mig másrésről a kor, melyben élt, babonás-ság és a történelem magasabb céljai irányában szánandóan rövidlátóvá tévé őt. E rövidlátásáról döntőleg tanúskodik ezen körülmény, hogy legcsekélyebb tudomással se bírt eme nagy szellemi mozgalomról, a mely saját korában, gyorsan felforgatá a középkor hűbéri intézményeit; ő erről egy szóval sem emlékezik meg, hanem mind egész figyelmét azon otromba politikai ármányokra fordítja, a melyeknek elbeszélése képezé véleménye szerint a történetírást. Babonás hitét felesleges volna sok példa által bebizonyítani, minthogy egy ember sem élhetett a XV. században, a nélkül, hogy elméjét el ne gyengítette volna az általános hiszékenység. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy bár személyes ismeretségben állt számos államférfiával és diplomatával, ennélfogva bő alkalma volt látni, hogyan dőlt dugába sok, legszebb reményekkel kecsegtető vállalat, pusztán a vállalkozók tehetetlensége miatt: ő mégis minden fontosabb alkalommal, ez ily megbukást nem a valódi oknak, hanem az istenség közvetlen közbenjárásának tulajdonítja. A XV. század e befolyása oly hatalmas, oly ellentállhatlan volt,

hogy e kitűnő világismerő és az élet mesterségeiben jártas politikus határozottan állítja, hogy a csaták nem azért vesznek el, mert a hadsereg rosszul van felszerelve, mert a hadjárat rosszul van tervezve, vagy mert a hadvezér tehetetlen; hanem mert a nép vagy a fejedelem istentelen, a miért a gondviselés büntetni akarja. A háború, úgymond Comines, nagy titok, és mivel azt az isten, akaratának végrehajtására szokta használni, néha az egyik félnek, néha a másiknak adja a győzelmet. Hasonló módon, pusztán mennyei intézkedés folytán zavarok támadnak az államban, a mi sohase történnék meg, ha a jólétre vergődött fejedelmek vagy országok nem feledkeznének meg azon forrásról, a mely őket a jóléttel megáldá.

Ily kísérletek, a politikát a theologia egy ágává tenni, nagyon jellemzik ama kort, és annál érdekesebbek, mivel egy nagy tehetségű ember művében találjuk, a ki a közélet tapasztalatai közt öszült meg. Ha ily nézeteket nem egy zárdai szerzetes védelmez, hanem egy kitűnő államférfi, a ki a közügyekben nagy jártassággal bírt, könnyen elképzelhetjük, minő volt általános értelmi állapotuk azoknak, a kik minden tekintetben alatta álltak. Kézzelfogható dolog, hogy ezen utóbbiaktól semmit sem lehetett várni, és hogy sok lépésnek kellett még történni, mielőtt Európa kibontakozhatott a babonából, a melybe el volt merülve, és keresztül törheté azon hatalmas akadályokat, a melyek jövő haladását gátolták.

De bár még sok tennivaló volt hátra, nem tagadhatjuk, hogy az előre törő mozgalom szakadatlan volt, és már akkoriban is, midőn Comines írt, nagy és elhatározó változásnak félreismerhetlen jelei léteznek. De ezek csak jelezték azt, a mi közeledett, és körülbelül száz év múlt el halála után, míg a haladás összes eredményeiben nyilvánult. Mert, bár a reformatió e haladás következménye volt, mégis bizonyos ideig kedvezőtlen befolyást gyakorolt rá az által, hogy emberi észszel fel nem érhető kérdések vitatására és feszegetésére ösztönözte a legtehetségdúsabb embereket, és ekkép elvonta őket oly tárgytól, a melyekben törekvéseik hasznára váltak volna a művelődés általános céljainak. Ennek folytán azt találjuk, hogy valódiilag nagyon kevés történt a XVI. század végéig, midőn a theologiai hüszgálm lankadni kezdett Angol- és Franciaországban, és előlön készítve azon pusztán világi bölesészet útja, a melynek Bacon és Descartes legelső képviselői, de nem teremtoi voltak. Ezen korszak a XVII. századhoz tartozik, és innét származtathatjuk Európa értelmi újjászületését, épen úgy, mint társadalmi újjászületését a XVIII. századtól kell számítanunk. De a XVI. század nagyobb részében a hiszékenység még általános volt, mert nem csupán a legalsóbb és legtudatlanabb, hanem a legjobban nevelt osztályon is uralkodott. Ezt számtalan példával lehetne behizonyítani; mi azonban, rövidség okáért csak két példára szorítkozunk, a melyek különösen meglepőek a velők összekötött körülmények és azon befolyás miatt, a melyet oly emberekre gyakorol-

tak, a kikről kevésbbé volnánk hajlandók feltenni, hogy ily tévedéseknek voltak alávetve.

A XV. század végső és a XVI. század legelső éveiben, Stoeffler, a híres csillagász, a matematika tanára volt Tübingenben. E kitűnő férfiú nagy szolgálatokat tett a csillagásztannak és egyike volt azoknak, a kik legelőször jelölték ki a módot, miképen kellene helyreigazítani a hibákat a juliáni naptárban, a mely szerint még akkoriban az időt számlálták. De se tehetsége, se tudománya nem volt képes őt korának szellemétől megoltalmazni. 1524-ben közreboesátotta bizonyos homályos egybevetések eredményét, a melyekkel régóta foglalatoskodott, és a melyek által azon nevezetes fölföldözésre jutott, hogy e világot még ugyanazon évben egy újabb özönvíz fogja elpusztítani. Ily kitűnő férfiúnak e lehető leghatározottabb hangon kijelentett jóslata nagy és általános rémületet okozott. A közelgő csapás híre gyorsan elterjedt és Európát iszonynyal tölté el. A kik a tengerek vagy folyamok partjain laktak, odahagyák házaikat hogy a legelső rohamtól meg legyenek mentve; míg mások belátván, hogy ily rendszabályok csak ideiglenes oltalmat nyújthatnak, sikeresebb módokhoz nyúltak. Híre járt, hogy V. Károly császár mindenekelőtt biztosokat fog kiküldeni az egész országban, hogy kijelöljék azon helyeket, a melyek legkevésbbé vannak kitéve a közelgő áradásnak, és ekkép legbiztosabb menhelyül szolgálhatnak. Leginkább az akkor Florenczben székelő császári hadvezér óhajtá, hogy ez megtörténjék, és kívánata folytán egy könyv lön közreboesátva, a mely e rendszabályt melegen ajánlotta. De az emberek sokkal inkább megvoltak zavarodva, hogy sem képesek lettek volna megfontolni valamely tervet, és e mellett az áradás magassága is oly bizonytalan volt, hogy nem lehetett tudni, vajjon nem borítandja-e el a legmagasabb hegyek csúcsait is. E közben a végzetes nap mindinkább közelgett, és még semmiféle nagyobb szerű előkészület sem történt a szerencsétlenség megelőzésére. A számtalan megpendített és elvetett indítvány elősorolása hosszú fejezetet képezne. Egy indítvány azonban érdemes a megemlítésre, mert nagy buzgalommal lön valósítva, és ezenfelül híven jellemzi a kort is. Egy Auriol nevű pap, a ki akkoriban az egyházi jogot tanította a toulousei egyetemen, folytonosan azzal gyötörte elméjét, hogy valami módot találjon fel az általános csapás enyhítésére. Végre eszébe jutott, hogy ismételni lehetne Noé azon kísérletét, a melyet hasonló esetben egykor oly fényes siker koronázott. Alig, hogy az eszme megvillant agyában, azonnal hozzáfogott létesítéséhez. Toulouse lakói segédkezet nyújtottak neki; és csakugyan felépítették a bárkát azon reményben, hogy az emberi nem egy része legalább mégis megmenekülhet, és újra megnépesítheti a földet, miután a vizek visszatértek medreikbe és a föld ismét szárazzá leendett.

Mintegy hetven évvel később más eset történt, a mely több ideig foglalatoskodtatá Európa legnagyobb birodalmai egyikének leg-

híresebb tudósait. A XVI. század végén roppant zajt okozott azon hír, hogy egy Sziléziában született gyermek állkapczájában egy aranyfog jelent meg. A tett vizsgálatok igazolták a hirt. Most már lehetlen volt e dolgot eltitkolni a közönség előtt; csakhamar egész Németország megtudta a csodát, a melyet mindenki titokteljes előjelnek tartott, és általános lett az aggodalom, hogy mit jelenthet e soha nem hallott tünemény. Valódi jelentőségét Horst tudor derítette fel legelőször. E nevezetes orvos 1595-ben közrehoesátá buvárkodásainak eredményét, a melyből kitűnik, hogy a gyermek születésekor a nap Saturnussal találkozott a bakjegyben. Az esemény ennél fogva bár természetfeletti, de épen nem volt aggasztó. Az aranyfog előjele volt egy aranykornak, a melyben a császár kifogja tűzni a törököket a keresztyén országokból, és egy birodalmat alapítand, a mely évezredekg fog fennállni. És erre, úgy mond Horst, világosan czéloz Daniel ismeretes második fejezetében, a hol ezen próféta aranyfejű szoborról beszél.

HUSZÁR IMRE.

EGY PILLANTÁS BOISSIER VARRÓJÁRA.

Etude sur la Vie et les Ouvrages de M. T. Varron, par Gaston Boissier, professeur de Rhétorique au lycée Charlemagne. Paris. Hachette. 1861. (8-vo pp. 386.)

A párisi „Académie des Inscriptions et Belles-Lettres“ 1859-ben a Bordin-féle jutalmat Gaston Boissiernek ítélte oda azon munkáért, melylyel a „rómaiak legnagyobb tudósát“ a-francia közönségnek bemutatva. E kitüntetést Boissier műve valóban megis érdemli; nem mintha épen minden igénynek megfelelné, de csak azért, mert Varró dolgait még eddig senki érdekköltöbbs kísérlet tárgyává nem tette, mint ő. Spengel, Otfried Müller, Oehler, de Vahlen, Krahner, Franken, Merklin, Ritschl Varrót különböző oldalról méltatták már, az igaz; de e philologok kutatásai csak annak szolgáltak kimutatására, hogy Popmának eddigelé ünnevelt kiadásában még mindig sok a helyreigazítani való. Egy ily emberről, mint Varró, kimerítőleg írni még akkor sem lenne csekély föladat, ahoggy kényelmesen lapozhatnánk munkáinak legnagyobb részében; még akkor is érteni kellene életírójának az emberi ismeretek csaknem mindegyik nagy csoportozatához, mert hisz, a mint Quintilian mondja, Varró maga is roppant sokat, majdnem mindent földolgozott! „Quam multa, immo paene omnia tradidit!“ Mennyivel nehezebb vállalat tehát most róla kritikailag írni, midőn több százra menő munkájából csak egyetlenegy, t. i. az, melyet a mezei gazdaságról írt, szállott át teljes épségében korunkra! Marcus Terentius Varró Reatében, a város építettésének 640-dik évében született. Eredetre plebeius, de voltak rokonságában lovagok,

tribunok, consulok is; ő maga gazdag sabinumi birtokos, ki nagy juhnyájakat tart Apuliában, Reatinumban pedig méneseiket; azon jámbor falusi nép közt nevededik vala föl, kiknek erényeiről Horatius, Virgilius énekelnek, s kiknek nevét, nyelvészkedésében ő maga, az isteni félelemtől származtatja. Tanítványa azon Aelius Stilonak, ki nem csak a görögöket fordítja, de a tizenkét tábla törvényeit és a sali papok énekét is képes volt még magyaráztatni; — tanuló társa ugyancsak Aelius alatt a nála tíz évvel fiatalabb Cicerónak; Athenébe rándúlt, hogy Antiochustól tanulja a bölesészetet, s hogy Sylla zsarnok-uralmát ne kelljen látnia. Harminczötéves volt, midőn hazajött Rómába: 678-ban már az ő „Ephemeris Navalis”-ából igyekezett megtanulni a tengerészetet maga Pompeius is, négy évvel később pedig, midőn consul lett, „Isagogicus”-ából azt: hogyan kell vezetni a senatust. Jött a kalóz-háború; Varrót Pompeius tanácsnokából osztályparancsnokká teszi; Varró hajóival Delos és Sicilia között czirkál, tanulmányozza Epirus városait, Aeneas kalandjait, s midőn ütközetre kerül a sor, fegyverestől átugrik egy ellenséges hajóra, elfoglalja azt, s megnyeri a fővezértől a „corona rostralis”-t. Örömmel követi ezután Pompeiust Mithridates ellen; mert alkalma nyílik meglátni Ázsiát, észlelni a Kaspi tengert, a folyókat, melyek utóbbiba omlanak, s kipuhatolni a legrövidebb útat, melyen India áruczikkei Európába érkezhettek. Visszajön és résztvesz Pompeius triumphusában; zsebre teszi az ezer talentumot is, melyet a diadalmas hadvezér hadnagyainak bőkezűleg osztogat: de midőn a triumviratus létrejött, midőn Cato úton-útfélen jajveszékel, hogy oda van a respublica, ő sem játsza többé az udvaronczt, hanem egy gúnyiratában nyíltan háromfejű szörny”-nek meri nevezni Caesar, Pompeius és Crassus szövetségét. Nem üldözték. Elmehetett Capuába gyarmatot alapítani; majd azután visszatért; de távol tartá magát a hatalmaktól, a nélkül, hogy őket újra maga ellen ingerelje. Ő, a merev modorú, félszeg falusi ember, nem sirt volna nygan, mint Cicero sirt a számkivetésben: de azért még sem kívánta hazáját Caesar elleni gyűlöletének föláldozni. Lett ő aedil, tribun, s mint ilyen tisztelte a polgárok szabadságát, és a régi törvényeket, melyek római polgárt tribun elé idézni nem engedtek: s midőn a polgárháború végre kitört, s ő Pompeius által mint legatus Spanyolországba küldetnék, látván, hogy vezére részéről minden veszve, kimélni akarta a vért, s följánlotta barátságát a győzőnek. Azonban Caesar mit sem akart róla tudni, gúnyos megjegyzéssel is kíséri e lépését a „De Bello Civili”-ben. Megakarja őt előbb egészen törni. Föllázadnak a marseillesiek; Afranius ismét győzni kezd: Varrónk is megembereli magát; rendbe szedi legióit, és Gades sánczai mögött fölláll. Ámde a mint Caesar közeledik, a városok tőle elpártolnak. Oda hagyják tulajdon katonái is; nincs mit tennie, mint elmenni Cordovába, és megadni magát. Egyszerre azonban fölkerekedik, s Epirusba menekül, Caesar elleneinek táborába, hol Ciceróval találkozik. Corfuban a ra-

gályos betegeken segít; Dyrrhachiumban Catóval tanácskozik. Pharsalia után leteszi fegyvereit; s a mint hazatér, Antonius el akarja kobozni jószágait; s az csakugyan megis történt volna, ha Caesar levele meg nem érkezik. A triumphator kimentette. Ez időtől fogva Tusculumban a tudományosságnak, az irodalomnak él, és Cicero barátságának. Együtt mennek el Caesarhoz; együtt kérnek tőle bocsánatot. Caesar nagylelkű, s ha hihetünk Suetoniusnak, megbizta Varrót, hogy gyűjtsön össze minden még fenlevő görög és római munkát azon könyvtár számára, melyet ő a népnek akar vala emelni. E közben ledöfik Caesart; s örökségén tábornokai megosztóznak. De ha valaki örömet tűri is egy Caesar zsarnokságát, még nem következik, hogy örömet fogja tűrni egy Antoniusét is. Varró sem akarta tűrni; utól érte hát a proscriptio; s a haláltól csak Calemus rabszolgáinak hallgatagsága menthette meg. Végnapjait szép mezei jószágain, Casinumban, Cumaeban, Tusculumban töltötte. Tagjai már elgyengültek, de lelke az ifjúság teljes üdésévével kéjelgett a szellemi termékeken, melyeket könyvtára számára egymásután beszerezni sietett, és Mentor, Arcesilaus szobrain, melyekkel villáit felékesítette. E szép napok békéjét nem is zavará meg többé semmi: Augustus maga tisztelője volt, Asinius Pollio pedig be sem várta halálát, hanem előre oda állította szobrát a történelem nagy embereinek szobrai mellé. Nyolczvan éves korában még irvessző volt kezében, még dolgozott, s mint Valezius Maximus mondja, csak akkor szűnt meg írni, midőn egyúttal élni is: kilenczven éves korában. Eltemették úgy, a mint végrendeletében meghagyta, a pythagoricusok modorában: kitéglázott sírboltba; s azután myrtus leveleket hintettek rá, olajfa és fekete jegenye-galyakat.

Varró nagyon termékeny író volt. Igaza van szent Ágostonnak, hogy ő annyit olvasott, hogy az ember el sem tudja képzelni, hogyan találhatott időt még az írásra is; és annyit írt, hogy alig elég arra egy emberélet, hogy munkáit mind el lehessen olvasni. Sokat írt; mert sokat tanult, sokat tudott; és örömmel írt, mert ép annyira szeretete hazáját, mint a hogy átlátta, miként ő az által fog legtöbbet használhatni Rómának, ha mind azt, a mit útjaiban észlelt, a mit a görögöktől hallott, s a mit egy hosszú, böleselő élet folytán átgondolt, Lavinium nyelvén adja át az utókornak. Ő böleselő életet élt a szó nemesebb értelmében; neki az életcél maga a tudomány volt, nem pedig, mint csak Cicerónak is, a tudomány czélja a hatalom. Mennyire másként viselte ő az állami ügyek viszontagságait, mint Róma ünnepelel szónoka! Cicero nagyon zokon vette, hogy kimaradt a hivatalból. Írta ugyan egyremásra a leveleket Varrónak, melyekben meleg szavakkal hálálkodik, „mennyire örül, hogy végre nem nyomják a közgondok, — hogy végre megint van érkezése régi jó barátainak, a szelídebb műzsákkal — ad mansuetiores musas, — a könyvekkel háborítlanul társalogni.“ De ez nem volt egyéb pusztá képmutatásnál. Fontos, siránkozó arczczal, a philosophot játszva, ott sétált azért

mégis a rabigába hajtott Róma utcáin, — siránkozó arccal, mintha csak egyebet nem is siratna a szabadságnál!

Örült, ha kíváncsian megbámúlták a legyőzött párt emberei, mert legalább régi dicsőségét juttaták eszébe; de még inkább örült volna, ha a győzők figyelmét is annyira magára bírja vala fordítani, hogy újra hivatalt nyerhetendett. Egyszer egészen elárulta magát. Nyíltan kimondta, hogy „még akkor is kész lenne szolgálatát Caesar pártjának följánlani, ha nem is mint architectust, hanem mint egyszerű napszámost engednék résztvenni az állam épületének újraképzésében.“ Soha ily panaszokra Varró nem fakadott; sokkal nagyobb volt benne a tiszta tudvágy, az irodalmi élet szeretete, mint a hiúság, az áhítozás fényes hivatalok után. Varró összes munkáinak száma körülbelül százra mehetett. Modern bírálók nem akartak hinni ezen ódon tudósításnak; hajlandók voltak több önállónak híresztelt mű azonosítása által a létszámot csökkenteni.

Legújabbban azonban megtalálták Origenes egyik kéziratában azon levelet, melyet szent Jeromos, szent Paulához intézett, s melyben az egyházatya Varró munkáinak címeit párhuzamosan közli Origene-sével, hogy ekként némileg az egyházi és a világi tudomány termékenységége között párhuzamokat vonhasson. Szent Jeromos indexe 39 munkáról *) emlékszik, melyek összesen 486 könyvre oszlottak. Ezek közt nem találjuk fel azokat, például a „De Antiquitate litterarum“ című, s egyéb műveket, számra harminczat, melyekről egyéb szerzők emlékeznek. E harmincz munka is legalább 100 könyvre rughatott. Ritschl legalább azt mondja. Varró tehát életének hat utolsó esztendejében, nyolczvanas létére, még száz könyvvel bírta gazdagítani a római irodalmat. Boissier szerint Varró összes munkáinak legnagyobb részét ismerjük; mégis lett volna tíz oly munkája, melyeknek ma már címét sem ismernők. Teljes épségében mindezekből csak a „De Rustica“, a többiből csak töredékek szálltak korunkra. Boissiert e töredékek arra bátorították, hogy a „legtudósabb római“-ban egymásután a gúnyíró és költőt, a bölcsészt és nyelvészt, a történetíró és theologot közelebből tanulmányozza. Ezen tanulmányainak harmadik,

*) Szent Jeromos következőleg közli a létszámot: XLI. libros antiquitatum, IV. de vita populi romani. Imaginum XV. Logistoricon LXXVI. De lingua latina XXV. Disciplinarum IX. De sermone latino V. Quaestionum Plautinarum V. Annalium III. De origine linguae latinae III. De poematis III. De originibus scenicis III. De scenicis actionibus III. De actis scenicis III. De descriptionibus III. De proprietate scriptorum III. De bibliothecis III. De lectionibus III. De similitudine verborum III. Legationum III. Suasionum III. De Pompeio III. Singulares X. De personis III. De iure civili XV. Epitomen Antiquitatum, ex libris XLI, libros IX. Epitomen ex Imaginum libris XV, libros IV. Epitomen de Lingua latina, ex libris XXV, libros IX. De principiis numerorum libros IX. Rerum rusticarum libros III. De valetudine tuenda librum I. De sua vita libros III. De forma Philosophiae libros III. Rerum urbaneorum III. Satyrarum Menippearum CL. Poematum X. Orationum XXII. Pseudo-tragediarum VI. Satyrarum IV.

negyedik, ötödik, hatodik és hetedik fejezeteit szenteli; a nyolczadikban egyéb műveire tér át; a „De Re rustica“-t végül az utolsóban a kilencedikben veszi bonczkés alá.

Én e rövid vázlatban, néhány ponton át párhuzamosan fogom kíséni azon vonásokat, melyekkel Boissier Varró sokoldalúságát kiemethetni hiszi vala. Teszem pedig azért, hogy netáni kifogásaimat is a kellő helyen érvényre emelhessem.

Fiatal korában Varró sem birt ellenállni a versírás viszkete-gének. Költeményeit menippe satyráknak nevezte. Boissier szerint Varró e verseket azért írta, mert a görög bölcsészetet kívánta Rómában megkedveltetni. E czélból választotta volna a költészetnek szülőföldjén legnépszerűbb alakját, Ennius modorát; ezért határozta volna el magát Menippus szerepére, azon vén cynikuséra, ki Lucian kifejezése szerint valamennyi e fajta bölcsész között legtöbbet „ugatott“, de egyúttal legjobban „harapott“ is. Nem utánozta szolgálilag Menippust, mérge sem volt oly gyilkoló, mint görög példányképeé. Verseikkel elegyes prózában, a legbiztosabb czímek alatt drámai jeleneteket eszközölt, melyekben majd a pythagoraeusok, epicureusok, stoikusok nézeteit énekli meg a dolgok eredetéről, majd pedig a „fekete szemek“ szépségét, és a „bibor tunica alól kikaczerkodó márvány-keblek tüzeit.“ Ő, ki több helyütt fölkiált, minő nagy tanya ily parányi lénynek, mint az ember, ez a föld *), másutt meg elragadtatva szól „a hölgyek kedves picziny szájáról, mely oly nehezen szokott fölnyilni, mintha csak attól tartana, hogy örökre kirepül rajta bájos mosolyuk“ **), és gyöngéd szavakban írja le, mint „hagyta hátra a nőjakkon Amor újja az úgynevezett szépség gödreit“ ***). Varró nagyon fiatal volt még, midőn e versneműeket írta; ezért vegyít annyi érzékenységet oly sok tudományos adattal. Ez Boissier ítélete. Én erre csak azt felelhetem, hogy a „De Re rustica“ három könyvét nyolczvanéves korában írta, s még ezen művében sem bir erőt venni érzéseinek mélységén: de nem is írhatott másképp, mert saját énjén csak nem követhetett el erőszakot? A menippe satyrák — folytatja Boissier, — nem érték el czéljukat. Annyira tudákosak lettek volna, hogy a gúnyt, melyet szórniok kell vala, senki el nem értette. Megengedem; ha Boissier a philosoph-rendszerekre vesztegetett epigrammokat érti, igaza lehet; de hiszen maga Boissier is tudja, hogy ezen verseknek még más föladatuk is volt. Kikelni a társadalmi ferdeségek, a fényűzés túlesapongása, a politikai erkölcstelenség, hitszegés, és a forumnak elpiaczkodása ellen. És e téren, azt hiszem, mindig talált olyanokra, kik megértették. Midőn a „Meleagri“ című satyrában

*) „Dolium.“

**) „Papiapapae.“

*) Ki hitte volna, hogy az úgynevezett 7 szépség ezen egyikét már Varró is ismerte?

örülteknek nevezé azokat, „kik a helyett, hogy szép csendesen ülőhelyökről néznék a circus vadászatait, maguk mennek ki vadászkalandokra, és halálra szaladgálják magukat az erdőben a nélkül, hogy valami hasznát vennék fáradozásaiknak.“ bizonyára voltak, kik e sorokon jóízűt kacagtak. Midőn „Cycnus“-ában azt mondá, hogy „örültség sok pénzt pazarolni a temetésekre,“ vagy midőn a „De officio mariti“-ban azt állitá, hogy „a feleség gyöngeségeit vagy gyökeresen ki kell irtani, vagy még jobban támogatni.“ bizonyára voltak még többen, kik szavait úgy vették, mint talpra esett vényeit az igaz életbölcsőségnek. Hanem midőn a maga „Bimarcus“-ában oly hiven festené a hajdani rómaiakat, „kiken megérzett ugyan az olaj és a foghagyma szaga, de legalább volt szívök is;“ — midőn „Gerontodidascalos“-ában oly hiven festené a hajdani római nőket, kik az időt gypjuszövésben töltötték, kik soha sem vették le szemeiket a levesről, s legfőlebb egyszer-kétszer tettek évenként férjeikkel sétakocsizást; míg másrésről, leírván a „Marcipor“-ban a vele egykorú hölgyeket, kik családjuk vagyonát drágakövekre, gyöngyökre fecsérlik el, s a vele egykorú örök mámoros dözölőket, a „Sexagesi“-ban fölkiáltott, hogy „azon egyszerű ösöknék még volt hazájok,“ s hogy ezek „még nem aljasították le a forumot egy nagyszerű, elefántesonttól ragyogó, szőnyegegekkel diszelgő, illatfellegektől áradozó dísznőhidassá:“ tán épen a jobbak voltak azok, kiknek e szavak hallatára könny toltú szemökbe, mert tán maguk is érezték, hogy a költő nem igen ment túl a szomorú igazságon.

Varró bölcsész munkái közül főleg a „Logistorici“-k kötik le figyelmünket. Ez megint oly szó, melyet ő maga faragott. És e könyvek megint olyasmit tartalmaztak, a minek az ifjúságot kell vala a bölcsészet tanulmányozására serkentenie. Szent Jeromos szerint legalább is hetven ily logistoricust írt össze, melyek közül mindegyik két címet viselt: ha hihetünk Censorimusnak, egyiket, mely egyúttal a könyv tárgyát volt megnevezendő, belől a munka kezdetén; a másikat, mely azon személy nevét vala tudatandó, kit Varró, mint bölcsész, regényének hősét vala benne fölléptetendő, kívül a borítékon. Ezen személyek mindig a történeleméi voltak, nem pedig, mint a görögök hason igényű kísérleteiben fölhasználták, a hitregekörei. Azon logistoricus, melynek élére Tubero lón állitva, az ember eredetéről (De origine humano) szólott. Pythagoras elméletét fejtegethette benne, miután az ember fogantatásának momentumai rejtélyes szám-arányokhoz voltak benne kötve. Pliniusnál olvashatni belőle egy töredéket. E töredék a világot tojáshoz hasonlítja, a mi szembetűnőleg az orphikákra s keleti hagyományokra emlékeztet. Gallus Fundanius volt írva azon logistoricus homlokzatára, mely „De admirandis“ czimírával

a régi görög csodás elbeszélésekre utal : és csakugyan, valamint a pseudo-Aristoteles félében, úgy ebben is volt szó mindenféle forrásokról, melyektől majd megbutul az ember, majd ismét nagyon megokosodik; vizekről, melytől az ember nagyon szépen tudna énekelni; csermelyekről, melyek közül az egyik megfeketitené, másik pedig megfehéritené a juhok gyapját.

Volt egy logistoricus (,,Orestes"), melyben az örültséget írta le; egy másik, melyben a számokról értekezett (Atticus). Kíváncsivá tehetnek bennünket e czimek is : „Calenus," „Nepos," „Laterensis;" főleg miután tudjuk, hogy ez utóbbi annyira imádta a népfenséget, hogy látván, miként barátja Lepidus is Antoniushoz szegődik, kétségbeesésből meggyilkolta magát. De bármi érdekesen lehetnek is irva e minden kétségenkívül politikai memorandumok : a „Cato" nevű még amazok hiányát is csaknem feledteti; „De liberis educandis," a gyermek neveléséről értekezik. Educit obstetrix, educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister. Varró nem csak azt kívánja, mit Quintilian, hogy a dajka jól tudjon beszélni, hanem azt is, hogy fiatal legyen és egészséges : „mert a vén asszonyok teje, valamint vérök is, már egészen megromlott; a terméshetbuvárok is azt tanítják, hogy a tej nem egyéb, mint habja a vérnek. Nem kell a gyermeknek engedni, hogy sokat egyék, sem olyasmit nem kell neki adni, a mi hevíti. Mustár, fog- és vöröshagyma, ez épen nem neki való. Ha a gyermek sokat eszik és sokat alszik, nagyon elhízik; fejlődése meg lesz gátolva, és nem fog nőni. Midőn a gyermekben a lelkitehetségek is már nyilatkozni kezdenek, akkor kell rá legjobban vigyázni. A juhász elűzi nyájától a beteg birkát : azért nagyon meg kell választani a gyermek társaságát, miután félni lehet, hogy egyetlen egy vásott kölyök is képes arra, hogy társai mind megromoljanak társaságában." Catónak adja ugyan ajkára Varró mind e tanácsokat, de szerintem is igaza van Boissier-nek, midőn azt hiszi, hogy nem igyekezett hübb jellemzését adni még ezért a történelem Catójának, mint Plató a párbeszédeiben oktató Socrates által a történelem Socratesének.

A „Plumarium" soraiban azt kívánja, hogy a nők tanulják a festészetet, ugyancsak a „Nonius"-ban oly nagy súlyt fektet a zenére, mind a szavalás, mind a tüzetesebb műélvezet ügyében; kárhoztatja azokat, kik orvosok helyett kuruzsló vén asszonyokhoz folyamodnak; — nem engedi, hogy az ifjú nemzedék erejét az állam javára kegyetlen játékokban igyekezzék megedzeni, hanem inkább sürgeti, hogy minél előbb igyekezzenek a szülők olvasmányok által szelidítőleg hatni a gyermek kedélyére.

Vajjon a történelem Catója tanácsolja-e mindezeket; a történelem Catója, ki az orvosokat gyűlölte, mert azt hitte felőlük, hogy az irigy görögök küldték azokat Itáliába Romulus népét kiirtani? Az a Cató-e, ki előtt többet ért egy ünnepélyes alkalom a pironkodásra,

mint a legszebb zene, meg a legszebb festvény? A történelem Catója-e, ki nem egyéb, mint maga a megtestesült, cynikus életbölcsestől majd meg pukkadó nemzeti erény és brutalitás? (!?)

Varrónak azonban, mint bölcésznek legfontosabb műve a „De philosophia“ volt. Cicero e könyv és azon körülmény után ítéelve, Varró ascaloni Antiochusnak volt tanítványa, azt következteti, hogy barátja utolsó leheletéig testestől lelkestől az ó akadémiához szitott. Boissier is úgy találja, sőt kész kigúnyolni Ottfried Müllert, mert Varrót Cicero ellenére stoicusnak állítja. Ha már most meg én azt találnám kimutatni, hogy valamint a „De lingua latiná“-ban és az „Antiquitates“-ben inkább stoicus, úgy a természettaniakban határozottan pythagoricus: ugyan mit hozhatnának föl ez ellen Boissierék? Bizony semmi okosat, hanem csak annyit, a miből legfőlebb is kitetszhetnék, hogy ő a summum bonum, a legfőbb jó kérdésére nézve a régi akadémia eljárását követte. Úgyde hát miben állott tulajdonkép ez akadémia eljárása? Miben? hát az — eclecticismusban. Azaz, hogy hát ezen Antiochusok, Arcesilausok, Carneadesek, nem foglalkoztak egyébbel, mint egy kis metaphysikával, s egy kis ethikával. Foglalkoztak pedig akként, hogy előadták, mi mindent nem lehetne egy vagy más erkölestani kérdésre nézve megvitatni, rávitatni, elvitatni a nélkül, hogy tanítványaikat valaha tisztában hagyták volna a felől, vajjon tulajdonkép hát mihez ragaszkodjanak. Teljes elhanyagolása azon mezőnek, mely egyedül volt képes az emberi nemnek táplálók eledelt nyújtani; oktalan, következetlen, sőt lelkiismeretlen kapkodás egy oly téren, a hol az eclecticismus már valódi bűn: ez jellemzi a régi akadémiát, melynél egészen véve Görögország valamennyi úgynevezett felekezetei közt csakis épen a „közép“ akadémia, meg az „új akadémia“ voltak még haszontalanabbak.

Különben a bölcészlet történetírói nagyon helytelenül cselekesznek, ha e szóra „felekezet“ oly nagy súlyt fektetnek. Sehol sem tűnik ez annyira ki, mint azon erőködéseknél, melyek Varró természettani ismeretkörének helyre szervezésénél tétetnek. A modern gondolkodókat inkább fogják az ódonság ügyének azon buvárok megnyerni, kik kimutatnák, mennyire volt Varró észlelő, midőn a bolygóknak földünkhözi viszonyáról, a szerves élet múltjáról és a vízőlönökről beszélt, mint azon philologok, kik a fölött vitatkoznak egész évtizedeket össze, hogy vajjon stoicus volt-e Varró a természetiek kérdésére nézve, avagy heracliticus? Az ily eljárás csak meddővé teszi korunk ismeretkörére nézve a régiségbuvárlatot. Azon dolgozatban, melyet Nigidius Figulus emlékének szenteltem, vissza fogok térni még e pontra, s tán ki fogom egyúttal deríthetni, hogy azt, a mit e „legtudósabb római“ a cosmiqus ismeretágakból nem saját észlelései folytán, hanem öröklés útján tudott, csak is a pythagoraensoknak, hosszú évezredek munkáján alapuló ismeretköréből kölcsönözte.

Varró nyelvészeti, szónokművészi, történelmi, régiségtani, iste-

nészeti, tengerészeti, csillagászati, számtani, mértani és kórtani munkáiról most nem beszélek. Boissier egész terjedelemben szólott rólok; minden pontot, úgy szólván, kimerített. — Varró theologiai méltatását érdekesebbé tette egy valóban művelt ember számára akármelyik hírhedt párisi regénynél, sőt csipősebbé akár Capefigue Bacchansnőinél. Csak ott, hol a tudományokról, a természetiokről, meg a mennyiségtaniakról van szó, ott maradt a lycée Charlemagne szónoklattanára, szótagosdi, úgy látszik, pusztá szerénységből.

E munka terhe mások vállaira nehezedik. Pedig e munkát a modern ismeretkör kifejlődésének leginductívabb történetirői sem mondhatják fölöslegesnek, mert itt még a Whewellek és Delambrek számára is nagyon sok a böngészni való.

Varró gazdasági könyveit azonban nem szeretném e futólagos pillantás alkalmával sem mellőzni.

Boissier és sok más kritikus azt jegyzi meg, hogy Varró három könyve „De re rustica“ minden tudományos adathalmazza mellett is, tankönyvnek eltévesztett szerkezet. De itt mindenekelőtt is az a kérdés, valóban csakis gazdasági tankönyv volt e az, a mit Varró írni akart? Hát mit akart volna egyebet, fogja kérdezni ön? Én meg azt felelem, hogy — emlékiratokat. Az emlékiratnak egy tudós férfúnál nem csak azon egy kizárólagos alakja van, mint a hatalom boldogainál, kiknek életök különben alig volt valaha egyéb fényes henylésnél. A tudós ember gyakran akkor is mémoires-jait írja meg, midőn a tyro azt hiszi fölöle, hogy compendiumra törekedett, de saját ügyetlensége miatt megbukott a formában. Compendiumtól szabad ugyan elvárni, hogy csak bizonyos egyezményes körvonalakban mozogjon: de egy naplótól, egy életrajzi töredéktől ilyesmit csak az követelhet, ki a retorika corollariumai közé szeretné bekergetni magát az életet. Varró a maga gazdasági munkájában épen úgy megérdemli a remekíró nevét, mint az ódon római irodalomban bárki más. Mert Varrónak ezen munkája, nem mint gazdasági tankönyv, hanem mint ódon olvasmány a legműveltebbeknek minden időben tetszeni fog. Azután belőle még a gazdák is eleget tanulhatnak. Az ódon guano, az ódon termelési arányok, az ódon piaczi árak, úgyhiszem, mindig fogják őket érdekelni. Legjobb lesz, ha elmondom röviden, mi mindent, s mily rendben foglal magában e három könyv: „De Re rustica.“ S azután ítéljen mindenki maga, a ki nem philolog. Mert a philologokat megtéríteni lehetetlen.

Az első könyvben, miután művét Fundaniájának följajánlotta, a tizenkét nagy istenséget segédül hívta, a gazdasági irodalom eddigi görög-római munkáit bemutatta és kijelentette volna, hogy az ő tanácsai hármas forrásból merítvék, u. m. saját gyakorlatából, olvasmányokból és hallomásból; elbeszéli a vén római, hogy a vetés-ünnep alkalmával Tellus szentély-örének meghívására ez isten templomába ment és ott találta vejét Fundaniust, Agrius Socraticus lovagot, meg

egy harmadikat, kinek neve Agratius. A szentély öre azonban nem volt benn; az aedilis hívatta magához. Vendégei ezalatt hát, míg visszajőne, Italia térképét nézegették a falon. E szép ország bájainak magasztalása beszélgetés közben önkéntelenül is a földmivelés tárgyhoz vezet. A három vendég váltakozva szól a kérdéshez. Meghatározást adnak elsőben is a földmivelés „művészeté”-ről, és annak egyes részéről; majd azután a majorság elrendezésére, a földek termő erejének kipuhatólására, a gazdasági eszközökre, a vetésekre, a szőlő megszedésére és a gabna learatására térnek át. Igen, le van aratva már a gabna; csak be kell még azt gyűjteni. „Régóta ülök már itt, — szól Agratius Stolonhoz, — itt a major kapujában, és várom kezemben a kulcsokkal, hogy behordjátok fedél alá.” Megtörténik az is. Elhelyezik a gabnát és a takarmányt a magtárakba, az olajmagot a sajtárba, a bort a pinczébe. Tart a beszéd már 69 fejezetet át; a vendégek távollevő gazdájokat és az ebédet már-már el is felejtették, midőn egy rabszolga berohan hozzájuk és könyhullatva jelenti, hogy urát a házigazdát, a szentély-ört, útközben fölmészárolták. A vendégek erre elrémülnek és visszavonóznak, „jobban föl levén indulva, mondja Varró, ezen egyes ember szerencsétlensége, mint elbámúlva a fölött, hogy nem múlik el nap a nélkül, hogy Rómában ilyesmi ne történék.”

A második könyv a marhatenyésztéssel foglalkozik, és egy szenvedélyes marhatenyésztőnek, Niger Turraniusnak van ajánlva. Varró maga is nagyban űzi a marhatenyésztést. Számos juhnyáját tart Apuliában; reatei birtokán pedig jelentékeny méneseket. Mielőtt azonban tüzetesen a tárgyhoz fogna, előbb még egy kissé elpanaszolja, hogy ugyanazon erőteljes római kezek, melyek hajdan a mezei munkában és a szőlőkapálásban izzadoztak, az ő korában már csak legfőlebb abban fáradoznak, hogy a circusokban az előadást megtapsolják, hogy az Afrikából és Sardiniából vásárolt gabnáért a pénzt átadják, és hogy túl a tengeren Cosban, Chiosban szüreteljenek: és csak azután, miután ezt már elpanaszolta, meg miután a tulajdonképen földmivelés és marhatenyésztés érdekei vagy szükségletei közt különböztetni ügyekezett, csak ezután kezdi elbeszélni, miket hallott szakferfiaktól a marhatenyésztés dolgában Epirusban, midőn a kalózháború alatt a Cilicia és Delos közt állomásozó görög hajóhad fölött parancsnokolt. Elsőben saját szavait ismétli, melyeket, állítólag idézett alkalmmal, a marhatenyésztés eredetéről, becseről mondott; azután fölmelegíti Atticus előadását a juhokról, Cossiniusét a kecskékről, kutyákról, szamarakról; Lucienusét a lovakról, Scrofaét a disznókról. Utóbbival elmondhatja, mint nyerte ezen különös családi nevet, mely Eumaeusra emlékeztet.

„Öregapám, így szól a sertések szakképzett méltatója, — öregapám volt az első, ki ahhoz Macedoniában Licinius Nerva alatt hozzá jutott. Az ellenség föl akarta használni hadvezérünk távollétét, ránk

rontott. De ösöm szembeszáll velök, bátorítja csapatait : úgy fognak előlünk futni, — mondja — mint a hogy a malaczok futnak a disznó után. — Eszavak hatnak. A támadók visszaveretnek. A távollevő Licinius Nerva jutalmul kapja az imperator, öregapám pedig a Scrofa nevet.“ Ezalatt megérkezik Maenas szabadosa és jelenti, hogy a liba be van fejezve. Kéri őket ura nevében, hogy jöjenek hozzá és legyenek jelen az áldozatnál. De Varró fölkiált, hogy addig egy tapodtat sem megy, míg csak az öszvérekről, kutyákról és pásztorokról is nem hallott. Az öszvérekkel tehát Murrius kezdi rá. A kutyákról Atticus beszél. A pásztorokat Cossinius veszi oltalma alá. Erre távozni akarnak : de Varró még előbb a tejről, sajtról és gyapjúról is kíván hallani. Cossinius tehát áttér ezekre is. Midőn éppen már-már befejezné értekezését, megjelenik Vitulus szabadosan, tudtúl adja, hogy ura a kertben már rájok várakozik, és meghívja őket, Scrofát és Varrót magához lakomára. Most hát végre csakugyan fölkerekednek és egy része elmegy Vitulushoz, a többiek pedig áldozni Maenashoz.

Jön már most a harmadik, az utolsó könyv. Nincs itt egyébről szó, csak a baromfijajárási törvényekről, galambházairól, víztartóiról : abban mégis igazat adok Boissiernek, hogy az előadás e könyvben a legdrámább. Aedil választanak. Varró és barátja Axius nem állhatják ki tovább a meleget, megújják a várakozást, bemenekülnek tehát a Marsmezőn levő nép-villába. Ott találják egy augurt, Appius Claudius, és még néhány madárnevű embert, Cornelius Merulát, Fircellius Pavót, Minucius Picát, Petronius Passert. E nevek madárszerű hangzása szolgáltat alkalmat arra, hogy a belső majorság dolgaira térjen át a beszélgetés. Merula kezd rá a pávákra, gerlékkel, ludakkal, récékkel stb. Majd azután felszólítja Varrót, hogy beszéljen ő is valamit casinumi madárházairól. Varró rááll és egész építész szakavatottsággal ecseteli, hogy minő jól folynak dolgai az ő rigóinak, fülemiléinek stb., a maguk madárházi termeiben. Ezalatt zaj támad a Marsmezőn hullámozó tömeg között. Varró társasága kíváncsi tudni, hogy mi az oka e zavargásnak, de csak akkor tudhatja meg, midőn Pantuleius Parra közéjük érkezik. Egy kortes hamis szavazatokat akart becsémpészni az urnába, kedvencz jelöltje érdekében, azonban rajta kapták. Ez okozta a zajt. Fircellius Pavo erre fölkerekedik és távozik. A mire azután Axius fölkiált, hogy „már most egészen szabadon beszélhetünk a pávákról.“ Elmondja, hogy mennyire szeretne a pávatenyésztés által meggazdagodni. Aufidius Lurcóra hivatkozik, kinek pávai évenként hatvanezer sesterciusnál többet jövedelmeznek. Száz pávától nagyon könnyen lehetne évenként negyvenezer sesterciusnyi jövedelemre számítani, sőt hatvanezerre is, föltéve, hogy Albutius példájára, minden anyapávától három-három fiat nyerhetne az ember. Ezalatt ismét érkezik valaki, a consul, apparitor és elhívja az augurt. Újra Merula ragadja meg a szót, és beszél a galambokról, gerlékről, tyúkokról; Merula veszi át a ludakat, récéket, foglyokat.

Visszatér Appius is. Neki jut a vadaskert, a szarvasok, az őzek, a vadjuhok, a mezei és házi nyulak egyiránt. Sőt ő fejtegeti a csigák és pelék szükségleteit, a méhek eredetét, tulajdonait.

A méheklüz azonban Merula szintén hozzászól. Megtér Fircellius Pavo, és hírül hozza, hogy a praeco már kihirdette az új aedilis nevét. Appius tehát fölkel és üdvözlésére siet. Fölkelnek és elmennek a többiek is; csak Varró marad meg Axis. Elakarják még egymásnak mindazt mondani, a mit a halastó körül tapasztaltak. Éppen midőn már-már bevégeznék, zaj támad újra a jobb oldal felől. Az új aedilis jön egész díszmenettel, egész pompával. Eléje lépnek tehát ők is. Üdvözlík őt, és azután vele együtt mennek föl a Capitoliumba.

Így ír Varró. És mért ne szabadna így írnia? Gondoljuk meg csak, hogy Virgiliusnál is többről van szó, mint pusztá tankönyvekről. Virgiliustól pedig Varró a sorok kötetlen volta különböztetheti meg legfőlebb. Ha az, a mi a „Georgicon“ íróját lelkesítette, nemesebb valami volt merő agyrémnél: úgy mért ne emelhetne volna az magát a „legtudósabb római“ is ezen könyvek alkalmára költővé? Azt hiszem, Varró három könyve a földművelésről nem compendium, hanem költészet kötetlen beszédben, és oly alakja a gondolat-képletezésnek, mely mindaddig megengedve lesz, míg csak tudományosan művelt bölcselő lángelme és költőileg fogékony érző szív párosulhatni fognak a földtekén. Csakhogy természetesen nem hős költészet az, sem lyrai, sem drámai a megszokott szabályzatok szerint. Ezek közül egyiknek sem illenék be. De azért mégis költészet az, egy neme tudniillik az életrajzilag letett magasabb regénynek. Oly regénynek, minőnek tárgyilagos háttérét az újabb állambölések, Mohl, Kisselbach, szintén regénynek, még pedig „Staatsroman“-nak szokták nevezni.

Hiszen van valami még a Sasernákban, Scrofákban, Columellákban, Palladiusokban is, a mit hiába keresnénk a Hesiodusoknál, Xenophonoknál. Van bennök ilyesmi, mert magában Catóban is volt, a mitől még ő is fölmelegült, átérezvén, hogy a földművelés szeretete nélkül a legiók véres hagyományai még nem avatnák őket valódi rómaiakká.

Rómában a földművelés része volt, hogy úgymondjam, az állami egélynek. Virgilius, Varró humanismust, társadalmi könyört, csaknem socialismust szított annak jótékony gyakorlatából: hogy vetették volna tehát alá magukat a tankönyvek módszertanának, korlátainak, ők, kik épen akkor, midőn erről gondolkoztak, midőn erről irtak, álltak már csak alig egy lépésnyire az evangeliumhoz?

Különböznék fölösleges, hogy én itt Varró szépségeiről hosszasan vitatkozzam. Mert az embereket meg lehet ugyan győzni a felől, hogy mi igaz, mi nem. Néha még arról is, hogy mi jó, mi rossz. De azt, hogy mi szép, mi rút, mi tessenék, mi ne: azt senki embertársainak fejébe verni soha nem fogja.

SCHWARCZ GYULA.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1865.

Junius - Julius.

A junius 12-kén tartott rendes heti ülésben Purgstaller József rendes tag „A tünemény és eszme közti viszony”-ról értekezett.

A tünemény és eszme közti viszony tisztábahozására értekező mindenekelőtt az ész alapfogalmainak érvényét tüntette ki. „E fogalmak sorába, úgymond értekező, az önállósággal és okossággal együtt az erő tartozik, melynek viszonyait az anyaghoz külön értekezésben adtam elő. Az erő a törvénynyel és czállal van szoros kapcsolatban.” Legelőbb oly vitatárgyat hoz szőnyegre értekező, mely legújabb korban került elő, és azon kérdés körül forog: van-e különbség az erő és a törvény közt? „Vannak, kik az erő létét a törvény erejébe fektetik. (Fechner.) A bölcseész meg nem ütközik azon, hogy a természetbuvár figyelmét a törvény sokkal hathatósabban vonja magára, mintsem az erő; mert a törvény a világi esemény alakjában nyilatkozik, ezen alak könnyebben ötlük szembe és vizsgálható, mintsem a rejlő ható ok vagyis erő, melynek nyilatkozata gyakran egyetlenegy percznek műve. Innét van, hogy a természetbuvárlás előbb fedezte fel a bolygók mozgásainak törvényeit, mintsem ama mozgás okát, a nehézkedés erejét. — A gondolkodó ész, így szól értekező, okszerűen megkülönbözteti a törvényt az erőtől; mert tisztán áll az elfogulatlan elme előtt, hogy olyan létező gondolható, melynek nincs törvénye, hogy lehetséges oly esemény, melyet törvény nem szab, hogy lehetséges, sőt van is önkényes mozgás, szabadakaratú tett. Ellenben törvény nem gondolható a nélkül, hogy tevékenységet, mozgást, változást ne tegyünk fel oly dolgokra, melyekre a törvény vonatkozik s melyeket meghatároz. Igaz ugyan, hogy a törvény határozza meg az eseményt, ezt tehát megelőzi, s ennek feltétét, alapját, okát teszi. De mélyen pillantva a dologba, azon belátásra jövünk, hogy a változást és mozgást tulajdonkép az erő, mint annak szülő oka, előzi meg, s hogy a törvény voltakép nem oka az eseménynek egyáltalában, hanem csak az esemény törvényszerűségének, azaz egyenlően előforduló alakjá-

nak. Ezen előzmények után meghatározható : mi tulajdonkép a törvény? A tapasztalás szerint a törvény alatt a világi tüneménynek egyenlően előforduló alakját értjük. A nehézkes törvénye például azon egyenlően előforduló irányban és sebességben fekszik, minél fogva a bolygók kerülékes pályán forognak a nap körül. E felfogás szerint a törvény az eseménynek mindenkor és mindenütt egyenlően előforduló alakja. De az alak csak külső jelenség; ennek kell, hogy belső alapja legyen, melyből keletkezik. E belső alap nem lehet egyéb, mint a világi lénynek léte és tevékenysége, mely eszközli, hogy a lény jelentkezhetik és némi alakot ölthet magára. Ha már a törvények a tapasztalás szerint meghatározott tüneményi alakban jelentkeznek, úgy okszerűleg felteszszük, hogy azoknak belső alapja, tudniillik a világi lények léte és tevékenysége, sajátos módon van eredetileg meghatározva. Ebből érthető, hogy a törvény voltaképp a lény erejének sajátosilag meghatározott tevékenysége, azaz : működésmódja. Valamint az erő a lény belsejéhez tartozik, úgy a törvény is. — A különbség, mely az erő és törvény közt van, abban fekszik, hogy az erő közvetlenül az anyag által, a törvény pedig a tünemények alakja által nyilvánítja magát.

Értekező továbbá így szól : „Ha vannak egyes természettörvények, úgy egyetemes törvénynek is kell lenni, mely az egyesekben, bár módosítva is, valóságát leli. A bölesészhez tartozik az ilynemű egyetemességet tekintetbe venni. A természettörvény, mint az eseménynek mindenkor és mindenütt egyenlően előforduló alakja jelentkezik. Ezt tekintve, a gondolkodó ész az eseményre az egyetemesség és szükségesség alapfogalmait alkalmazza, minél fogva az eseménynek a valóság körében egyetemes és szükséges érvényt tulajdonít. Ekkép a gondolkodó ész az egyetemes természettörvény fogalmára emelkedik. E törvényt így lehet kifejezni : törvényszerű a természetben az, a mi egyetemileg és szükségkép történik; vagy más szavakkal : az egyenlő feltételek alatt mindenkor és mindenütt egyenlően előforduló esemény törvényszerű. Az előadott egyetemes természettörvényben a bölesész a gondolkodás főtörvényének, az úgynevezett azonosság elvének alkalmazását a világi tüneményekre látja kifejezve. — Ugyanis az azonosság elvéből, melynek képlete $A=A$, foly, hogy egyenlő okok szükségkép, tehát mindenkor és mindenütt, egyenlő okozatot hoznak létre; következésképp egyenlő belső és külső okok létezése mellett, azaz : egyenlő feltételek alatt egyenlő esemény fordul elő. Ebből látható, hogy az esemény külső alakjának belső működésmód, az érzéki jelenségnek a törvény gondolata, tehát eszme felel meg. Világos továbbá, hogy a természet egyetemes törvénye a gondolkodó ész fő elvével, tehát a természet a szellemmel összhangzásban létezik.“

Értekező áttér a czélszerűségre, azon tárgyra, melyet a természettudósok vizsgálásuk köréből kizárnak, annak érvényesítését a bölesészre bízván. A bölesésznek nincs kifogása az ellen, hogy a termé-

szetbuvár szaktudományi kutatásában a világi tünemények határát átlépni óvakodik. „A bölcseész el nem hallgathatja az észnek azon igényét, miszerint szabad legyen az eszméknek, nevezetesen a czélszerűségnek érvényét a természet terén is kifürkészni. Itt legelőbb azt lehet kérdezni, hol lel álláspontot a czélszerűség a természet világában? Mert elemezve a tüneményt, csak két elemre akadunk, úgymint annak tartalmára, vagyis az anyagra, és a tünemény alakjára; már pedig az anyagnak, mint tüneményi tartalomnak, az erő felel meg, s a külső alaknak a belső törvény. Nem alaptalan tehát azon kérdés: mi szemlélteti a czélszerűséget a tünemények körében? E kérdésre azt válaszolja a bölcseész, hogy a czélszerűségnek van állása a külvilág terén, oly helye, melyen jogszerűségét és érvényét igazolni tudja: ez állás a világ rendje. De azt viszonzozzák: hogy a világ rendjét a törvények alapítják, tehát ama rend nem eredménye a czélszerűségnek. Igaz, hogy csak ott létezhetik rend, a hol törvények uralkodnak, minélfogva a törvények a rend megállapítására és fentartására közreműködnek. De bizonyos az is, hogy a pusztá törvényesség csak egyféle pályafutást, csak élettelen gépezetet, csak holt rendet képes előállítani. A tapasztalás és ész arról értesítnek, hogy a természet országában bölcsen szervezett rend, életnyilatkozat, fejlődés és tökéletesedés nyilvánul. Számptalan sok adatot hozhatni fel, melyekből bebizonyúl, hogy a világon tervszerű rend uralkodik.“ Értekező megmutatja, hogy a természet körében az önálló egyes lények bizonyos nemek és fajok szerint vannak rendezve, hogy ezen rendezésnél fogva mindegyik önálló lény nem csak korlátozott, azaz véges, hanem egyszersmind feltétes és függő, mindegyik külső feltétektől, más lények közreműködésétől függően. E világi rend felderítésére kiváló példákat hoz fel értekező a tünemények világából.

Mintán megmutatta értekező azon állást, melyet a czélszerűség a természet országában elfoglal, a czélszerűség fogalmát határozza meg. Fennebb emlité értekező, hogy a létezők a természet körében különféle nemek és fajok szerint vannak rendezve. „E rendezés tekintetéből a világi lények sajátságos és közös tulajdonságokkal vannak ellátva. A sajátság vagyis különösség eszközlí, hogy a létező az, a mi, vagyis hogy más lényektől mivoltára nézve különbözik, e sajátság tehát a létezőnek lényegéhez tartozik, s annak önállóságát, egyediségét, jellemét teszi. De a sajátságon kívül szükségeltetik, hogy a létező egyedek közös tulajdonságokkal bírjanak, és pedig a végett, hogy e tulajdonságok által egyesüljenek és közlekedjenek egymással, s ezen eljárás útján teljesítsék hivatásukat. — Ebből könnyű már a czélszerűséget megérteni: Azon feladat, mely a létező egyedek tevékenysége elé van tűzve, s melynek megoldására az eredetileg meghatározott erők és törvények szolgálnak eszközüil: a cél. A lénynak azon alkotása, minélfogva célú ér, a czélszerűség. Ekkép megérthető azon különbség is, mely a ható ok és cél közt áll fenn. A különbséget akkép

lehet kifejezni, hogy a ható ok azon tevékenység, mely által történik valami; a cél az, mi végett tevékeny a lény, és mit törekszik ama tevékenység által elérni. A cél elérhetése követeli, hogy az eszközök a célhoz legyenek alkalmazva. E tekintetben okszerűleg felteszszük, hogy a világi lények erői és törvényei eredetileg úgy vannak alkotva, és akkép meghatározva, miszerint a kitűzött célok elérését eszközölhessék. Minthogy a világi lény hivatását, kitűzött célját, a hozzá alkalmazott erők és törvények által éri el: helyesen következtetjük, hogy a cél vezeti az erőket és törvényeket, az intézi el a világi eseményeket, az határozza meg a világ rendjét, röviden: a cél az igazgató hatalom.

„Tekintve már, úgymond értekező, a világi lények mibenlétét, azt vesszszük észre, hogy ama lények némi belsőből és külsőből állanak. A létezők belsejét azoknak eredetileg meghatározott tevékenysége, vagyis az erő, törvény és cél teszi; külsejüket pedig az ama tevékenységből keletkező jelentkezési mód, azaz tünemény képezi. A tünemény, mint jelentkezési mód, a tevékenységnek nyilatkozata; nevezetesen a tünemény tartalma az erőt, alakja a törvényt, állása a világ rendjében a célt fejezi ki. A létezőnek belseje, vagyis az erő, törvény és cél a világi lénynek érzékfeletti, eszmei hatalmát teszi. Minthogy a világi lénynek külseje belsejéből származik, s a belső a külső által jelentkezik, ennél fogva a külső és belső, a tünemény és eszme közt összhangzás létezik “

A czélszerűség jelentékenységet az által tünteti ki értekező, hogy terjedelmesen megmutatja, miszerint a czélszerűség a természet és szellem országában uralkodó fejlődésnek alapja. E fejlődés megismertetésében értekező a különböző rendű lényeknek különböző czéltevékenységét részletesen fejtegeti.

Az értekezésnek végszavai ezek: „Említetlenül nem hagyhatom azt, hogy a világi lényeknek sajátos és közös céljaik vannak. Minden önálló lény úgy van alkotva, hogy belső, azaz önmagára vonatkozó célt ér el. E sajátos, vagyis belső cél arra van irányozva, hogy a mi a létező egyed eszmeileg azaz lényegére nézve, az legyen a valóságban tüneményileg is; vagy más szókkal: hogy a lénynek külső mibenléte megfeleljen belső lényegének. Példa erre az ember, kinek lényege az, hogy érzékiséggel korlátozott észlény; e lényeg az életnek zsenge korában fejletlen, azt tehát fejleszteni kell, úgy, hogy az emberi méltóság, a szellemi tökéletesülés valósulást érjen. De e világi lények arra is vannak hivatva, hogy egyesített erőikkel a közös célok előmozdítására, a világrend tervének valószínűsítésére működjenek közre. Itt helyén lenne a világ legfőbb célját, a létezők végrendeltesét fejtegetni; azonban e jelentékeny tárgyat más alkalommal veszem vizsgálat alá.”

Ez előadás után H e n s z l m a n n I m r e lev. tag közelebbi archaeologiai kirándulásáról tett jelentést.

Junius 19-kén, a nyelv- és széptudományi osztály ülésében két előadást hallottunk, különböző címek alatt, ugyanazon tárgyról.

Pompéry János lev. tag folytatá Joannovics György értekezésének „A magyar a mutató szócskáról“ felolvasását; s Toldy Ferencz r. tag ily cím alatt: „Az a indulathang és családja nyelvünkben“ ugyan e tárgyat fejtegette.

A sok szónak is csak az a vége, hogy az „a mi, a ki stb“ szókat összerántva így kell leírni: a mi (s talán kimondani is úgy, mint a franczia: ami, mon ami), a ki.

Grammatici certant et adhuc sub iudice lis est.

Az ami- és akisták közé tartoznak Toldy, Czuczor, Fogarasi, s hozzájuk csatlakozott Ballagi is.

Ellenükben áll fontos nyelvtani indokokkal Hunfalvy Pál, s az irodalomtörténetre, az érintett szók századok gyakorlata által szentesített leirási módjára és a magyar nyelvérzékre és kiejtésre támaszkodva, Arany János. Az utóbbi, mint tudjuk, indokait a „Koszorú“ ban nemrég adta elő, s a mai értekezésekben nem hallottuk érveit megcáfoltatni.

Sajnálattal vette az osztály, hogy Lukács Móríz tiszt. tag a nyelvtudományi bizottság elnökségéről, gyakori, hosszas távolléte miatt, lemondott.

Még egy tárgya volt az ülésnek.

Fogarasi János a nyelvtudományi bizottságban Kriza János „Vadrózsák“ című székely népköltési gyűjteménye ügyében a következő indítványt tette: E népköltési gyűjtemény sok oldalú bece általánosan és a legtekintélyesebb bírálók által el van ismerve, minélfogva annak folytatását és bevezetését nem csak a népszellemi és szépművészeti, hanem kiváltképen a nyelvtudományt érdek tekintetéből is óhajtanunk kell. Ámde a gyűjtemény folytatását az anyagi eszközök hiánya, a mely az első kötet csekély kelete miatt támadt, szerfelett késlelteti, sőt csaknem lehetlenné teszi. Indítványozá ez okból Fogarasi úr: eszközölje ki a bizottság, hogy az osztály az akadémiát a nevezett gyűjtemény elősegítésére kérje meg. A bizottság méltányolván a tett indítványt azt elfogadta, s a mai ülésben felkérte az akadémiát, hogy valamint az mindjárt felállításának első évében a népdalok gyűjtését elhatározta, a minek következménye a Kisfaludy-társaság által kiadott népdalok és népmesék három kötetnyi gyűjteménye, valamint a tájzólások és nyelvjárások egybegyűjtésére jutalmat hirdetett és tájzótárt adott ki; valamint, egyebeket mellőzve, Merényi Lászlónak segélyt adott a népmesék gyűjtésére s a magyar nyelvészetet 50 példányra való előfizetés által elősegítette: úgy Kriza János székely népköltési gyűjteményét is — mely nem csak a székely népmesék és tájzólások összegyűjtése által becses, hanem, a miben az eddigi efféle kiadásokat felülmúlja, a magyar népköltészeti érnek oly kincseit hozza

napfényre, minőket eddig alig is sejtettünk, s ezenkívül az eredeti kifejtés formájában teszi közre, mi a nyelvtudományt nagy mértékben érdekli, — az által fogja pártfogás alá, hogy mind a megjelent első, mind a második kötetnek hatvan-hatvan példányát vegye meg s osztassa ki a nyelvosztály által megnevezendő belföldi és külső tagok közt. Az akadémia egyértelműleg terjeszti e kérelmet az elnökség és igazgatóság elé.

Junius 26-kán a philos., törvény- és történettudományi osztályok tartottak ülést, s egyszersmind havi összes ülés volt.

Csupán egy értekezést hallottunk, de ez több havi lélekismertető kutatás és számítás eredménye. Hunfalvy János lev. tag, ki az akadémia megbízásából oly munkán dolgozik, a mely már a tudós világ figyelmét Angliában is magára vonta — értjük Magyarország természettudományi leírását — először állítja össze nagyobb részletességgel az adatokat, melyek Magyarország hőmérséki viszonyaira vonatkoznak. E nagyérdékű értekezést egész terjedelmében közli jelen füzetünk (242—250 l.).

Julius 3-kán a mathem. és természettudományi osztályok ülését rövid összes ülés előzte meg, melyben az Első Magyar általános biztosító társulat alapítványából az akadémia által 1865-dik évre kitűzött, s ezer forinttal jutalmazandó nemzetgazdasági kérdésre Julius elsejéig, mint határnapig beérkezett három pályamű mutattatott be. E pályaművek megbírálás végett a statisztikai bizottsághoz tétettek által, mint a mely a jutalomkérdést kitűzte. A kérdés, mint tudják olvasóink, a vámpolitika általában, s különösen Magyarország és az ausztriai birodalom szempontjából. Örvendetes, hogy e nagy érdekű kérdésre három pályamű érkezett, melyek közül kivált az egyik igen nagy terjedelmű, s a kérdéssel, mint látszik, részletesen foglalkozik.

Az osztály ülésnek két érdekes tárgya volt.

Szabó József lev. tag. Molnár János gyógyszerész értekezését olvasá fel a „rákos-palotai ásványvizről.“ Az ásványvizek közt új tünemény ez. Az antimoniumot ily mennyiségben, úgy hogy orvosi hatása is van, és mireny nélkül, még egy ásványvizben sem észlelték. Az orvosok figyelmét már is magára vonta, s már használják is, habár nem oly régen, hogy még határozottabb ítéletet lehessen róla mondani, noha dr. Rózsay kórházi használata után máris nagy jövőt ígér ezen, maga nemében páratlan ásványviznek. Újabban Than vette vegybontás alá. Molnár vegybontása szerint ezer rész vízben van 7 egész és 0802 (7.080) szilárd alkatrész. Ime az elemzés részletei:

konyhasó	1,7826	mész-salétrom	1,5303
chlor-antimon	0,0076	szénsavas-mész	0,4092
gypsz	0,9250	szénsavas vas oxidul	0,0154
natron-salétrom	1,0128	kovasav	0,0357
magnesia-salétrom	1,2818	szerves-anyag	0,0831

Mióta az előadás tartatott, többször vétetett vegybontás alá a víz, a nélkül, hogy antimont találtak volna benne.

A másik előadást Fest Vilmos r. tag tartá „Magyarország álladalmi és országos útairól.“

Értekező már állásánál fogva szükségkép a legrészletesebb és legbiztosabb áttekintéssel bír e fontos tárgyban, miután az alapos szak tudós egyszersmind a hivatalnok hosszas tapasztalataival, s az állásban rendelkezésére álló számos adattal rendelkezik.

Mindenekelőtt kiemelé értekező a kőutak, mint a belközlekedési eszközök fontosságát a vaspályák mellett, majd által tért hazánk főútjai hálózatának leírására. Mi a legbecsesebb részleteket mellőzni levén kénytelenek, csak az általános vonásokat s az eredményeket állítjuk egybe összevonva.

Magyarország útjai, a jelen rendszer szerint, négy osztályba sorozhatók.

Első helyet foglalnak el az ú. n. birodalmi vagy állam-utak, melyek kereskedelmi, közgazdasági és hadtani tekintetben kiváló jelentőséggel bírván, az állam-kincstár költségén építtetnek és tartatnak fenn.

Ezek után következnek : az ország-utak, melyeknek helyreállítása és fentartása az országos útépítő-alapot érdekli, a mely, mint tudjuk, az országos közmunka-erő összegéből, s egy részének pénzzel megváltásából áll; továbbá : a közlekedési és végre a községi utak, — amazok számosabb, ezek csak két vagy három helységnek egymásközi összeköttetését eszközlik, s az érdekelt községek gondviselésére bízzák.

Értekező csak az első és második pontban érintett útakról szól előadásában, — és pedig először is az állam-utakról, kijelölven azoknak főirányait, hosszát, jelen és régi állapotát, a javításukra mintegy másfél évtized óta fordított, s végleges helyreállításukra még szükségelt költségeket, az egyes vonalak forgalmát, s ezen alapuló jelentőségük fokozatát, azután az ország-utakra tér által, azokat is leírja, s igéri, hogy közelebb meg a fennálló útfenntartási rendszerre is által megy, s ki fogja emelni, a mit azon módosítandónak vél.

Az állam-utak — mondá többek közt Fest Vilmos r. t. Magyarország álladalmi és országos útjairól tartott értekezésében — az állam-utak 1851-ben vétettek által kezelési kezelés alá, minek folytán a fentartási és házilag kezelt kiadások, valamint a rendkívüli építésekre szükségelt költségek nagyobbára az álladalmi útépítő-alapból fedeztettek, az országos közmunka-erő pedig csekélyebb mérvben járult azontúl az állam-utak csinálásához, de az általa teljesített munkák, vagyis ezeknek pénzértéke akkor nem is tértettek meg az országos útépitési-alapnak.

De, miután még az 1853-dik év folytán az állam-utak vám alá kerültek, elkerülhetlen volt egyszersmind lényeges módosításnak vetni

alá azt az elvet, melyen az útfenntartási rendszer közvetlenül azelőtt sarkallott. A vámsorompók szerte felállítására önként következett az a megállapodás, melyszerint az állam-utak céljaira fordított országos közmunka-erő, vagyis inkább ezen erővel eszközölt munkának valószínűsége pénzegyenértéke a birodalmi kincstárból az országos útépitő-alapnak visszapótoltság. Nem sokára azonban tapasztalni kellett, hogy a vámrendszerhez kötött várakozásokat távolról sem elégité ki azon csekély anyagi eredmény, mely az útvámok jövedelméből származott; sőt megkellett győződni arról, hogy a behozott vámrendszer nem találkozhatott rokonszenvével, s nem gyökerezhetett meg szellemében a nemzetnek. Ide járult még más nehézség. A vámsorompók, talán túlzott buzgóságból, oly útszakaszokra is fel lettek állítva, melyek, noha kedvező időben jó állapotúak, nedves őszi vagy tavaszi hónapokban járhatlanokká válván, a közönség méltányos panaszára adtak alkalmat. E körülmények folytán az útvámok megszüntetése — a volt temesi bániságot kivéve — már 1854-ben felsőbb helyről megrendeltetett. A vámsorompók tehát ismét országszerte lehullottak, s a kereskedelmi forgalom e bilincseitől megszabadulva, újabb lendületet nyert. E változás az állam-utak kezelésében ismét módosítást idézett elő; azon alapelv megállapítását illetőleg, mely szerint az útépités és fentartás költségei megint az állami útépitő-alapból lettek fedezendők, úgy mindazáltal, hogy az országos útépitő-alap évenként oly összeg erejéig vétessék igénybe, mely az útvámok eltörlésével megszüntetett vámjövédelmet teljesen egyensúlyozza. Az ezen elv szerinti kezelés 1860-ig fentartotta magát, a mikor újra módosítást szenvedett. Ugyanis a megyékben székelő építészeti hivatalok által összeállított s felsőbbileg megbírált évi költségvetés alapján, évi adományul, először megállapított azon pénzösszeg, a mely, egészen eltekintve a közerő közreműködésétől, az állam-utak fentartására és folytatálagos kiépítésére az illető évben valóban szükségeltetik. Ebből levonatik az út- és hídvám megszüntetése utáni veszteség egyenértéke, mely — a hiadakat ide nem értve — évenként egy-egy mértföldért 800 forintra tétetett, föltételeztetvén egyébiránt, hogy az illető útszakasz vámolható, azaz: tökéletesen jó állapotban és félbeszakasztás nélkül legalább hat mértföldnyi hosszú legyen. Az ekként fennmaradó összeg egyik része házilag kezelt kiadások és rendkívüli építések fűdőzésére szolgálván, az álladalmi kincstárba folyt; a másik része ellenben, úgynevezett fentartási és újítási munkák teljesítésére levén fordítandó, az országos útépitő-alapnak engedtetik át. Mindkettő havonkénti részletekben utalványoztatik. Míg tehát a házi kezeléshez tartozó kiadások, úgymint: az útmesterek fizetései, azoknak irodai szükséglete, jutalmazása, utazási költségei, ellátási és nyugdíjai, térképezési költségek stb., nem különben a rendkívüli építkezések, az oly nagyobbserű út- és hídigazítások, melyek egészen új tárgyakra, vagy még nem létezett építményekre vonatkozóan, a rendkívüli adományból fizettet-

nek, az állami kincstárt veszik igénybe : addig az országos útépitési-alap az említett fentartási munkákat látja el, ú. m. a felügyelő lakok és szertárak újítását, az anyag (kövecs) előállítását, utak és hidak fentartását, hólapátolást, a különleges építéseket és beszerzéseket, az alsóbbrendű személyzet, vagyis az útkaparók és segédnap számosok fizetését, az útiszerkek és eszközök beszerzését, kijavítását, a földek kisajátítási költségeit és különféle kisebb kiadásokat. A két alap közt fennálló viszonyosság közelebbi felderítésére szolgáljon például az 1861-dik évi leszámolás. Ez évben a megvámolható állam-utak hossza $309\frac{2028}{1000}$ mértföldnyire ment. Az első osztályú, azaz : 10-től 20 ölig hosszú hidak száma volt 66 ; a második osztályú (20—40 ölnyi hosszú) hidaké 29 ; a harmadik osztályú (40 ölnyinél hosszabb) hidak száma végre 15. Miután a szomszéd tartományok vámjövendelmét alapúl véve, megállapítottatott, hogy egy első osztályú híd helyett egy mértföld, egy második osztályú helyett két mértföld, egy harmadik osztályú helyett pedig három mértföld hosszú vámút vétessék számításba :

tehát az első osztályú 66 híd képvisel 66 mértföldet,

a második " 29 " " 58 "

a harmadik " 15 " " 45 "

vagyis összesen : 169 mértföldet, mely a

fennebb említett $309\frac{2028}{1000}$ mértföldhöz számítva, a megvámolható utak összes hosszát $478\frac{2028}{1000}$ mértföldre növeli. Ennek megfelelő vám-értéke egyenlő $800 \times 478\frac{2028}{1000} = 382,805$ forint 60 krrel. Legyen továbbá az állam-utak szükségleteire 1861-ben engedélyezett összes adomány 2,296,909 frt 60 kr., s vonassék le ebből a 382,805 frt 60 kr-ra rugó évi vám-egyenérték : s a mutatóköz 1,914,110 frtnyi maradvány képviseli azt az összeget, mely a mondott évben utalványoztatott, még pedig : házilag kezelt kiadások fejében 75,196 frt, rendkívüli kiadásokra 28,184 frt, s fentartási és újítási munkákra 1,810,724 frt. Ez utóbbi összeg az országos útépitési-alapba oly világos kikötés mellett tétetett által, hogy az évi előszámlába felvett munkák és beszerzések az év folyamata alatt kimerítőleg fogamatba vétessenek. Ezek szerint tehát az országos útépitési-alap úgyszólván vállalkozóul lép fel az állami kincstár irányában, s azért amannak jól érzett érdekében áll a közmunka-erőt minél nagyobb mérvben felhasználni mindazon helyreállítások teljesítésére, melyek az évi előirányzat fentartási és újítási című rovata szerint okvetlenül végrehajthatók. Megjegyzendő végre, hogy az állam-utak bizonyos számú útkaparók közvetlen felügyelete alatt állanak ; ezek fölött örködnek az útmesterek (úti felügyelők), kik a megyékben székelő építészeti hivatalok alatt állanak. Ez utóbbiak hivatásához tartozik főleg : az állam-utak kezelése, azok állapotának szemmel tartása, a szükségeseeknek mutatózó építkezések és javítások tervezése, s az évi előirányzatnak évről évre összeállítása.

Ezeket előrebocsátva, rendre szól értekező a buda-bécsi, a buda-gráczai, buda-eszéki, pest-kassa-duklaai, pest-szabadkai, vácz-kassai, losoncz-zólyomi, kassa-jablonicza-csernoviezi, sziget-kapniki, nagybánya-kolosvári, debreczen-temesvár-fehértemplomi, nagyvárad-kolosvári, szeged-arad-nagyszombi, temesvár-nagyszombi, lugos-orsovai, versecpancsovai, temesvár-szegedi, bezdán-nagykikinda-lovrini, mohács-lefene-varasdi, varasd-fridói, tapolecza-fridói, tapolecza-kanizsai, pozsony-varasdi, pozsony-hainburgi, nagyszombat-krakkói, tornócz-nyitrai, diószeg-jablunkai, trencsén-hrozenkai, komárom-érsekújvári, vácz-selmeczi és végre a sziget-kirli-bábai állam-utákról.

Fest Vilmos r. tag „Magyarország álladalmi és országos útjairol” tartott értekezletéhez egy táblázatot is mellékel, melyből a következő érdekes adatok merithetők.

Az országban levő 30 álladalmi útnak hossza összesen $587\frac{2616}{4000}$ mf. Ebből kincstári kezelés alatt áll $569\frac{1489}{1127}$ mf.; magán-vámút $18\frac{1127}{1127}$ mf. Köburkolatos részlet $7\frac{0205}{1624}$ mf.; köalapú részlet $233\frac{0558}{1624}$ mf.; köalap nélküli kövecsút $249\frac{1624}{1624}$; kongó téglaut $2\frac{2327}{1624}$; csupán porondozott út $3\frac{1656}{1624}$; esinálatlan részletek $91\frac{3166}{1624}$; melyből $718+2637=3355$ ölnyi esinálatlan magán-vámút. Kész álladalmi út mindössze $495\frac{3150}{1624}$ mföld. S így a tisztán állami kezelés alatt álló kiépített utak hossza összesen: $569\frac{1489}{1000} - (91\frac{3166}{1624} - 3355)$ mf., vagyis $478\frac{1678}{4000}$ mföld.

Kiderül továbbá Fest úr táblázatából, hogy az imént említett esinálatlan útrészletek tökéletes kiépítése mintegy 7,298,937 frtot veend még igénybe. 1852-től fogva 1864 végeig mintegy $122\frac{1481}{1624}$ mf. készült egészen újból, s ezek, valamint más jelentékenyebb műtárgyak (hidak, mértföldoszlopok, útmutatók, úttatarozók házai, biztonsági támfalak, korlátfák stb.) helyreállítására, a rendes fentartási költségeken kívül, összesen mintegy 5,900,325 forint fordított.

Kövecs és kötőreces, mely az utak rendes fentartására szükséges, mintegy 433 helyen fejtetik. Középszállítási távoluk $\frac{1}{400}$ és 19 mf. közt ingadozik. Az eső, hó és folyóvizek kártalan elvezetésére mintegy 1179 hid és 4340 átereszt szolgál.

A helyszíni felügyeletre van összesen 208 útmester, 1352 útka-paró. Amazokra, a esinálatlan útrészletekkel együtt, egyenként közép számmal $\frac{569}{208} = 2\frac{1}{2}$, mértföldnyi, — ezekre pedig $\frac{569 \times 4000}{1352} = 1680$ ölnyi hosszú útszakasz esik.

A rendes utak fentartása, más országokéhoz hasonlítva, rendkívüli költségeket emészt fel nálunk. Az illető számvevősegnél vezetett biztos előjegyzetek szerint csupán a fed-anyag előállítására következő pénzüsszegek fordítottak a közelebbi években:

1862-ben a már kiépített államutakra szállított kövecs és kötőreces került 1,127,590 frt 23 krba. Ezen költség legnagyobb része a vállalkozókat illette, a kik $136\frac{1}{2}$ kövecshalmot termeltek, aprítottak és szállítottak az utakra, míg közmunkaerővel csak $46,968\frac{1}{2}$ gar-mada állított elő és szállított az útra. A vállalkozók munkája

870,343 frt 73 krt, a közmunka-erő 257,246 frt 50 krt képvisel. E szerint a mondott évben mintegy 204,000 (54 köbláb tartalmú) kövecshalom szállított mindenestől a $378\frac{1678}{1000}$ mfnyi, vagyis 1,913,678 folyó-ölnyi állam-útakra. Egy folyó-öltre esik egyremásra 5. köbláb.

1863-ban került a fed-anyag előállítására 1,214,290 frt 63 krba, mely összegből a vállalati munka 891,981 frt 77 krt, a közmunka pedig 322,308 frt 85 krt képvisel. Egy öltre jut a fed-anyagból 5.99 köbláb.

1864-ben a kövecs szállítás ment összesen 1,308,523 frtra és 89 kr-ra. Ebből vállalat útján

mindenestől előállított	166,110 rakás
csupán termeltetett	15,058 "
" szállított	41 "
" aprított	5675 rakás. Ellenben közmunka-erővel
egészen előállított	67,128 "
csak termeltetett	188 "
" szállított	16,961 "
" aprított	11,645 "

Az egészen előállított köhalmaz száma 1864-ben 13,512,960 köblábra tehető. S az ennek előállítására szükségelt költségből a vállalkozóknak jutott 986,946 frt 41 kr., míg a közmunkaerő 321,577 frt 48 krt képvisel. Egy folyó-öltre jutott a fennebb érintett mennyiségű fed-anyagból az állam-útakon 7 köbláb.

Eddig csupán a fed-anyag előállításáról szoltunk. Említsük-e a hidak és más egyéb műtárgyak javítási költségeit, az úttartozók, napszámosok fizetését, az útiszerk és eszközök beszerzését stb.? Mind ez annál többre kerül nálunk, minél kevésbé kedvezők nálunk azon tényezők, melyektől az útfenntartási költségek függenek. Tudjuk, hogy a kőanyag sok vidéken lágy és porhanyó; hogy kő nagy kiterjedésű téreken hiányzik; hogy útjaink nagy része kőalap nélküli egyszerű kövecses út; hogy a járművek keréktalpai nálunk felettebb keskenyek; hogy némely útszakaszok lapályos helyeken vonódnak el; hogy a kőanyag nélkül szűkölködő vidékeken a néptelenség s a falvak távolsága aránytalanul felemeli a napszámot; s hogy végre házánk égalja alatt a tél igen hosszú, zordon, változó szokott lenni, s a fagy és olvadás egymást felváltva, nagy befolyással van az útak megromlására. Hogy e körülmények miatt mennyire rúgtak a közelebbi 13 év alatt az útfenntartás költségei: kitetszik azon összeállításból, melyet Fest Vilmos úr előadása végén bemutatott, s a melynek eredménye az, hogy 1852-től bezárólag 1864-ig

a fentartási kiadások	21,204,633 frtot,
a rendkívüliek	3,925,033 "
s a házilag kezelték	1,126,155 "

összesen tehát: . . . 26,255,821 frtot vettek

igénybe, s így egy év alatt átlagosan 2,020,000 frt fordítottatott az általadalmi utak építésére és fentartására.

Az országos utakról és országos útaink ügyének az újabbkori fejlődésnek megfelelőbb rendezéséről, valamint a fennálló útépitési és fentartási rendszer javításáról más alkalommal mondja el értekező észrevételeit. Óhajtjuk, hogy minél előbb!

Julius 11 kén, a philos., törvény- és történettudományi ülésben, miután Toldy Ferencz r. tag Bugát Pál elhunyt tag emlékezetének szentelt néhány percet, s a titoknak Torkos Sándor lev. tag halálát jelenté be, — két értekezés tartott.

Rómer Flóris lev. tag mutatóványt olvasa fel Frankl Vilmos ily című munkájából: „Pázmán Péter és kora.“ Az ifjú szerző nagy szorgalmat tanúsít az adatgyűjtésben; s az adatokat össze is állítja, feldolgozza, hogy ne csak a történet-íróknak szolgáltasson anyagokat, hanem a művelt hazai közönségnek is élvezetet és tanulságot nyújtson. Örvedetes, hogy ez irányban mind többen indulnak ifjú íróink közül. Minő eredménnyel működik Frankl úr, mint történetbuvár, kitetszik azon egy adatból is, melyet Rómer úr említe róla, mely szerint Pázmántól már is mintegy kétezer darab levelet gyűjtött egybe. Óhajtának, bár e gyűjtemény is megjelenhetne függelékül a munkához, melyből ma csak egy töredéket hallottunk.

Ezután Henszlmann Imre lev. tag ült az olvasó asztalhoz. Előre gyanitók, hogy ismét bajnak kell lenni valamely becses régi műemlék renoválása körül. Nem csalódánk. Pozsonyban — úgymond Henszlmann a székesegyház megújítására egylet alakult. A terv készítésével Lippert hazánkfiát bízták meg, a kinek a győri kápolna stilszerű jellemét köszönhetjük. Lippert szerint a pozsonyi sanctuariumot ki kelle festeni, és az abban levő czopfos korú oltár helyébe új, az egész templommal öszhangzatban levő oltárt kell vala felállítani. — E terv ellen döntő helyen aggodalmak támadván, alkalmat vesz Henszlmann védelmére kelni Lippert tervének, a fenmaradt hazai példák felmutatása által igazolván azt. Lippert terve ellen azt mondják, hogy a csücsives styl nem tűr különféle színű festést vagy virágdiszítést a szentély boltozatán, kivéve a zárkövek czímer paizsait, s így csak az utóbbiaknál volna megengedhető a többszínűség, míg a boltozat egyéb részét homályos festékekkel (color obscurus) kellene bevonni. Hazánkban — válaszolja értekező — három kisebb templom van, melyben a XIV. század végéről származó szentély festése még meglehetősen épségen fenmaradt, ú. m. a martianezi, veleméri és turnicsai, mind a három Vas megyében, közel Stájerország határához. Ezek közül legépebb állapotban díszlik festményével a martianezi szentély, melynek boltozatán ábrázolva látjuk az áldást osztó üdvezítőt, a négy evangyélísta jelét, és tizenöt, részint hymnusokat éneklő, részint imádkozó vagy az üdvezítő mandorláját tartó angyalt, s ezen húsz alak mind a boltsüve-

gekre festett csillagos kék ég alapján emelkedik ki külön-külön eleven festékekkel kitüntetve; külön színnel van kitüntetve a bolt gerinczeze és két zárköve is, habár az utóbbin nem fordul elő czimer. A turnicsai templom szentélyének boltozatán ugyanis az üdvezitőt látjuk trón-szivárványon ülve mandorlában, melyet szintúgy, mint Martianczon, négy angyal tart. Ez előadás építészeti keretbe van foglalva, s az egész dús színezetben tűnik fel. Velemérett a sanctuarium boltozatán a négy evangyelistának állatjele, mindenik az őt illető színnel van festve, a boltsüveg alapja barnás alapon fehér csillagot mutat, a gerinczezen színes levél-guirland látható. Felmutatja értekező az érintett műemlékeknek Storno által az archaeologiai bizottság részére készített másait s ezekből következteti, hogy nem áll, mintha a csücsives styl nem tűrne szentélye boltozatán különféle színű festést. Ellenkezőleg; mert hiszen a festett ablaktáblák ragyogása mellett a homályos színű falak csaknem tömlőz alakot öltenének. A szentélyben ez oknál fogva, melyet az épület egyéb részei fölött különösen ki akartak tüntetni, mindig a legragyogóbb színezést találjuk, a mint a három érintett példányon kívül minden régi templom mutatja, ha modern bemesezelését levakarjuk. A cimerek alkalmazása a zárköveken csak a csücsives styl későbbi korszakában jött divatba, mert a XII. és XIII. században még szerényebbek és jámborabbak voltak és több kegyelettel viseltettek az úr láza iránt, hogysem annak főhelyén személyes kitüntetést mertek volna igényelni. — A mi a pozsonyi főoltárt illeti: ez, köztudomás szerint, már készítése koránál fogva sem olyan, hogy őszhangzathba lehetne hozni nagyszerű és komoly stylii környezetével: s e templombútornak se művészeti, se anyagi értéke nem olyan, hogy eltávolítását sajnálni kellene. Beszélnek ugyan — mond értekező — értékes márvány-oszlopairól, de hallgatnak értéktelen gipsz anyagáról és művészeti jelentéktelenségéről. A ki meg akar győződni az iránt, minő hatással van a csücsives templomokban a szárnyoltár, — tekintse meg — úgymond értekező — a hártfai és löcsei oltárokat, melyek még a modern meszelés alatt szenvedő szentélyt is képesek kiemelni újabb templomaink üres és kopasz művészetlenségéből.

Reméljük, hogy ez adatokkal támogatott czáfolat illető helyen minden aggodalmat eloszlat.

Ugyanez alkalmat felhasználta értekező egyszersmind igen érdekes előadásra a régi műemlékek színezéséről, a különböző színek alkalmazása törvényeiről stb.

A harmadik értekezés, mely e napra be volt jelentve, Konek Sándor lev. tag előadása a magyar kir. curia statisztikai működéséről, ezúttal elmaradt.

Julius 17-én, a nyelvtudományi osztály ülésében, derék hasonló nyelvésziünk, Budenz József lev. tag értekezett „Néhány magyar ígéképzeiről,” — nevezetesen az aszt és

ad, ít és úl, t és l társas átható és benható igeképzőkről, melyek jobbadán denominatív igeképzők. Szólott értekező a magyar **t** és **t a t** causatív képzőről is, különösen az utóbbinak, mint összetett képzőnek, alkotó részeit fejtegetvén. Azonban kövessük az igen alapos, s olykor meglepő fölfedezésekre vezető értekezés sorát:

A fennemlített magyar képzők fejtegetése előtt értekező szemlélt tart a finn-ugor (mordvin, cseremisiz, votják, vogul, osztják) nyelvekben szokott ilyféle denominatív igeképzés felett (milyen t. i. az **a s z t**, **ad, ít, úl**-féle a magyarban). Kimutatja, hogy e nyelvekben az átható denominatív („azzá tevési”) ige rendesen nem egyenesen az alapszó (névszó)-ból ered, hanem az ebből előbb képzett benható („azzá levési”) igéből, még pedig a rendes causatív igeképző által. Így p. o. a mordvin átható **ja ft**, **ga ft** képző (= magyar **a s z t** és **ít**) nyilván a **ja t** és **ga d** benható képzőnek causativuma: **ja -ft**, **ga -ft** (eh. **ga d -ft**), p. o. **erv ä ja ftan** nősíték (férfit): **erv ä jan** nősülök (erwä nő, feleség), **sok ir ga ftan** vakítok: **sok ir ga dan** vakulok; így a mord. **pt** (eh. **mt**) = cseremisiz **md**, **ngd**, finn **nta** (osztják mett, votják mit) képző, érték szerint = magyar **ít**, nem egyéb, mint az **m**, **ng** (finn **n**) benható denominatív és **t** causatív képző, p. o. mordvin a **k š i p tan** fehéríték (cser. oš emdem): a **k š i man** fehérülök, fehérédem (cser. o š e mam) a **k š a** fehér; finn **k oven a m** keményíték (tő: **k oven ta**): **k oven en** keményedem: **kova** kemény. Bővebben tárgyalja értekező, különösen a finn **itta** és **ista** (= magyar **ít**-féle) képzőket; kimutatván, hogy a **tta** és **sta** előtti **i** nem egyéb, mint közvetítő benható képző = mordvin **ja** (sőt = mord. **ga d is**, melynek a **ja** csak elváltoztatja); a **tta** és **sta** pedig egyaránt causatív képzők, melyeknek utóbbika alkalmasint alakilag is eredetű a **tt a val**, mely eredetibb **hta** (= cser. **kt**, mordv. **ft**) helyett való. Így a finn **itta** és **ista** tökéletes hasonmása a mordvin **ja ft**, **ga ft** képzőnek, p. o. **lu jo itta v. va ho ista** erősíték (**lu jai -tta**, **va h va -i -sta**) képzőjére nézve összevethető a mordv. **erv ä ja ftan** nősíték, **ma zi ja ftan** szépíték, **ko za ga ftan** gazdagítók igékkel. Néha az **itta**-nak, gyakrabban az **ista**-nak, elmarad az **i**-je; p. o. **su orta** egyenesíték (**su o ra** egyenes). Értekező fejtegeti az ily hangelmaradásnak csak hangejtési jellemét, s azon nézetét fejezi ki, hogy azonkívül is, a hol kivételesen csupa **t** (**ta**) megelőző mássalhangzóhoz hozzá szorúlva, mint causatív képzőt a finn-ugor nyelvekben találunk, ez csak a rendes képző-alakoknak (cser. **kt**, mordv. **ft**, finn **tt**, ebből: **ht**) kapott mása, nem hogy merőben más képző volna; vagyis más szóval: hogy az érintett nyelvekben a causatív képző egyáltalában eredetileg nem csupa **t**, hanem megelőző, gutturalissal: **kt**, **ht** volt, melyből részsint **ft**, **tt**, részsint **st**, **št** állott elő.

Ilyen eredményre támaszkodva, kérdi azután értekező, vajjon a magyar nyelvben, a melyben **t** és **t a t** szerepelnek mint causatív képzők, — nem maradt-e valami nyoma a **t** causatív képzőnek eredetibb

finn-ugor alakjának (**kt**, **ht**)? Ilyen nyomot lát először abban, hogy a magyar **t** képző, kevés kivétellel, az alap-ige végmássalhangzójától, habár ez egyszerű is, önhangzó által el van választva: **mosat**, **veret**; ez arra mutat, hogy a **t** valaha kettős volt, vagy még oly más salhangzó volt előtte, mely könnyen áthasonúlhatott: **mosatt**, **mosath**, **verett**, **vereth**. V. ö. cseremis **moskukt**, mordv. **muskajt** = **mosat**, cseremis **kerekkt** = **veret**.

Egy másik nyomot némely **ít** végű causativ igékben talál, melyek a régi magyarságban **ojt**, **ejt**-en végződven, szintén ennek **jt**-je legjobban **ht**-ből fejthető meg, p. o. **veszit** = régi **veszejt**, = **veszeth**. A hasonlításra itt legjobban „ansam praebet“ a **tanit** (**tanojt**) ige = cseremis **tünükt** (olv. **tünyükt**) és mordvin **tonaft**, mely tudvalevőleg **tonaht** helyett van, úgy hogy itt a **tanojt** beli **jt** épen az **ft** (**ht**), **kt**-nek, azaz: a mordvin-cseremis causativ képző alaknak felel meg.

Az egyszerű magyar **t** képző tehát az, mely a finn-ugor nyelvekbeli causativ képzővel egyezik meg. De nincs a magyar **t**-nak mint causativ képzőnek másutt megfelelője. Értekező ezt úgy fejtí meg, hogy a magyar **t** nem tiszta causativ képző, hanem egyszersmind (az igaz most alig érezhető) gyakoritás vagy folytonosság mellékelteme is van benne kifejezve, a mint ő hiszi, a **t** második **t**-jében. Támogatja e nézetet különösen a **járat**, **folyat** és **jártat**, **folytat** igék jelentési különbsége, s kivált az, hogy a rögtönségi igék (**pat-tan**, **csat-tan**, **dur-ran**), melyek fogalmával meg sem fér a gyakoritás, nem is vették soha fel a **t** képzőt: **durran-t**, **csattan-t** (nem **durran-tat**, **csattan-tat**).

Az **aszt** képzőnek **ad**-hoz való viszonyát most úgy fejtegeti értekező, hogy amabban értékileg az egész **ad** rejlik, a kívántató causativ képző pedig nemesak csupa **t**, hanem a finn **sta** alaknak megfelelőleg **szt**. Megmutatja, hogy az **ad**-féle igék hasonpárjai megvannak a finn-ugor nyelvekben is, s hogy az **ad** csakugyan a mordv. **gad**, (**ga**, **ja**), tehát a fennebb magyarázott finn **i**-nek is megfelelője. V. ö. magyar **seb-hed**, **hir-hed**, **por-had**. — Hogy néhány igékben **-ogat** lép fel, **osztgat** helyett, p. o. **halogat**, értekező abból magyarázza, hogy az **aszt** (**oszt**) helyett, a másik causativ képző alakot alkalmazva, **aht**, **oh**t, állhatott (és bizony elő is fordúlt), mert **sza**kajt, **sza**laajt van **sza**kaszt, **sza**laaszt mellett, meg **hasa**d-nak csak **has**it (**has**ojt) a causativuma. Hogy pedig ***has**ohgtat válhatott **hasogat-tá**, bizonyíthatja a **sántikál**, **hajigál**, e. h. **sántít-kál**, **hajít-gál**.

Az **ít** (**ojt**, **ejt**) igeképző magyarázatára ajánlkoznak értekezőnek ilyen példák, milyenek **has**it, **haragit**, **sza**kit, **feh**érit, melyek a **ben**ható **hasa**d, **haragud**, **sza**kad, **feh**éred-re támaszkodnak, s ezekből épen úgy, mint az **aszt**-félék, csak hogy nem **szt**, hanem **ht**, **jt** causativ képző alakkal keletkeznek. A nyugov-ás,

haraguvás, alvás stb., alakok mutatják az útat, melyen sz t és ht, jt előtt eltűnt a benható ad, od-nak d je. Érdekes a tan ojt ige, mely = mordv. tonaft; a benható alapige, melynek causativuma tan o-jt, rejlik a tanakodni-ban és *tanod, tanadnak hangzott (tana', tan o') = mordv. tonadvin. A finnbe ezen ige tunte alakban létezik (tunete h).

Az **úl** (v. régiesen **ól** is), az **ít** (ojt) társa, értekező fejtegetése szerint ugyanazon benható **ad**, **od**-féle alaphól áll elé, belszenvedő **ol** v. **ul** (eredeti **vol**) = finn **u** által, melynek kivált a finnben való nagy szereplése figyelemreméltó. E szerint tanúl ebből keletkezik: tan o'ul * (tanodul) s ehhez képest a többi **úl**-féle denominatív igék is.

Értekező még a dit, dúl-féle igéket is érinti, (for-dit, for-dúl, moz-dúl, moz-dit stb.). Ezek az ő nézete szerint, feltételes *forda-ni-féle alakokból, s ugyancsak belszenvedő **ul** és causativ **ht**, **jt** képző által keletkeztek; a forda-nak (mely bár forgdá helyett lehet) da-ja pedig egyszerűséget jelentő elem, milyen az összetett gyakorító dos és dal (kap-dos, vag-dal) képzőkben és talán a dogál-ban is van, s milyen önállólag a kérdeni, toldani igéken mutatkozik (kérni, tolni mellett) s milyen végre a mordvinban is elég szokott használatú, p. o. jor-an dobok, jor d-an egyszer dobok.

Végre az ilyen igékben, mint fül, fojt stb. haj-lik, hajt stb., omlik, ont (omt) stb., foszlik, foszt egymásnak ellenében álló benható **l** és átható **t** (illetőleg a fojt-félékben **jt**) képzőket az egyszerű belszenvedő **ul**-nak (milyen tanúl-ban a tan o' igitőhöz járult) és causativ **t** (**jt**) képzőnek magyarázza, megjegyezvén, hogy e képzők előtt bajosan volt más benható igeképző, mert különben boml helyett boml és bont helyett bom ojt, bomit keletkeztek volna, melyek aligha rövidülhettek oly könnyen boml-lá és bont-tá.

Julius 24-kén a philos., törvény- és történettudományi osztályok ültek együtt.

Három előadás volt bejelentve.

Urházy György lev. tag, a „Hon“ című politikai lap egyik fűmunkatársa, foglalá el mindenekelőtt székét a történettudományi osztályban, melybe már két éve hogy megválasztatott. „A jelenkori szabadság, tekintettel a magyar alkotmányra“ volt tárgya értekezésének. Az egészről csak egyes részleteket hallottunk, csak töredékeket, a kapcsolatok megjelölésével. Először is a szabadság értelmezését állítá fel értekező, aztán előadá a jelenkori kitünőbb állambölcséselők, egy J. Stuart Mill, egy J. Simon, báró Eötvös nézeteit a szabadságról, az állam céljairól stb.; kimutatá, hogy e nagy szellemek, minden országban, minden népnél találkoznak, mintegy felelnek egymásnak, az egyén jogai érvényre emelését, biztosítását, az egyén emancipációját illetőleg. S aztán az újkori állambölcsészek nézeteinek valóítását vizsgálja értekező a különböző alkotmányokban, — mely

vizsgálataiból azonban csak azt a részt olvashatá fel, a mely a magyar alkotmányról szól. Kimutatta, hogy azon elemek, melyeket korunk állambölcsészei a jó alkotmánytól megkivánnak, az idők viszonyaihoz képest, mindig megvoltak, s az idők folytán mindinkább uralkodókká lettek, és elvégre teljes határozottsággal kifejelettek alkotmányunkban. Az egész értekezés sok emelkedettséggel van írva.

Az ülés másik tárgya volt Toldy Ferencz r. tag értekezése „A lebediai köemlékek alakjain előforduló öves és széről.” Van talán olvasóink közt, a ki emlékezni fog Jerney által keleti utazásából küldött köbábokra, melyeknek ábrái a nevezett férfiú úti-rajzai mellett is láthatók. Toldy úr egy nagy kaukázusi utazást is mutatott be az ülésben, a mely utazási mű számos ily köbáb rajzait közli. Ez utóbbiak határozott mongol típusúak, míg Jerney ábrái magyar typust mutatnak, mintha csak egy tekintélyes falusi tanácsbeli atyánkfia ült volna a festőnek. Nem tudjuk, mennyi szabadságot engedett e részben magának a magyar utazó, vagy talán a festő; de sajátlag nem is czélunk ezúttal az ábrákat vizsgálni. Annyi bizonyos, hogy azon roppant térségeken, a hol a régi scythák laktak, s a hol a kunok, kazarok és őseink is bolyongtak volt különböző időkben, számos úgynevezett scythá sir található, melyeken ily babák állottak, s hogy e babák övein elől, kivétel nélkül, csésztét láthatni. E csészékről értekezett sajátlag Toldy úr. Mindenekelőtt számos idézettel kimutatta, hogy ily babákat a scythá-hunn, vagy a mint ma mondjuk, a velünk rokon altáji népek szoktak emelni sirjaikon; s idézte a scythák eredetéről szóló mesét, melyet magyarra Télfy fordított görögből, s a melyből világos, hogy a scythák viseltek volt öveikben csésztét; s mindezekből következtetett, hogy az érintett köbábákat csakugyan scythá őseinknek (különböző nevek alatt) kell tulajdonitanunk.

A fennebb érintett két előadás közt Konek Sándor lev. tag a magyar kir. Curianak statisztikai működését ismertette. Utóljára hagytuk ez előadást, mivel hosszasan kívánjuk ismertetni.

Értekező rövid bevezetés után kiemeli a gyakorlati angol nép eredetiségét a statisztikai adatok gyűjtése körül, minek köszönhetni, hogy sehol sem találhatók gyakorlatibb, a fenforgó körülmények közt hasznavehetőbb statisztikai kimutatások, mint Britanniában, hol, tekintettel ugyan a tudomány követelményeire, de nem merőben doctrinalis befolyás alatt, kiválólág a viszonyok szükségére szerint gyűjtetik a statisztikai anyag. Hasonló eredetiséget mutat a m. kir. Curianak újjaalakításától fogva önmagától megállapított s évről évre örvendtesen gyarapuló statisztikai működése. Csak az a kívánandó, hogy az angolok példájára, a tudomány igényei is inkább méltányoltatnának. A m. kir. curia statisztikai működése a szabályos ügymenet természetes eredményéül tekinthető. Melczér kir. személynök úr belátta,

hogy valamint a hadi vezénylet a hadtani, úgy a közigazgatás és törvénykezés vezetése sem nélkülözheti a statisztikai térképet. Intézkedése buzgó végrehajtóra talált Rósa Károly főigazgatóban, ki az adatok gyűjtése, a mintázatok fogalmazása, s azoknak folytonos tökélyesbítése körül ernyedetlen szorgalommal fáradozik. A kimutatási tabellák száma, e tevékenység folytán, évről évre növekszik. 1861-ben az egész statisztikai anyagot csak egy fő táblázat foglalta magában, 1862-ben már 6, 1863-ban 9, s a múlt évben már tíz táblázat tünteti fel külön-külön a törvénykezés minden egyes stadiumát. S a haladás minőségileg is mutatkozik a rovatok elrendezésében és alaki szerkezetében s a kivétel műtani csínosságában úgy, hogy e táblázatok már is több tekintetben mintául szolgálhatnak egyik és másik, a közigazgatási statistika mezején megüszült osztrák tartománybeli hatóságnak. Növeli a táblázatok becsét, hogy szerkezetökben benne rejlik egy-szersmind a közlött adatok hűsége iránti biztosíték, miután a fő táblázatokban az elintézés módja nem csak tárgyilag, hanem alanyilag is, a tárgyakkal az egyes táblai ülnökök közt mikénti felosztása által, ki van tüntetve, s a végeredménynek mindhárom oldalról, ú. m. az ügydarabok tárgya, az illető előadók és a teljesített munka idejére nézve, teljesen összevágának, mi a feljegyzési pontosságnak legbiztosabb criteriuma.

Ezek után áttér értekező az érintett 10 táblázat, s az egész statisztikai gépezet leírására és ismertetésére, magasztalván annak gyakorlati voltát, s kiemelvén a gépezet biztos működését. Azonban a tabellákon észrevehetni, hogy a tudomány és elmélet közvetlen hozzájárulása nélkül jöttek létre. Sok oly igazságügyi kérdés megoldására, melyet a tudomány a törvénykezési folyamatra nézve méltán formuláz, szükséges tudni, hogy miféle polgári perek kerülnek tárgyalás alá, hány telekkönyvi, gyám- és gondnoki, világos adóssági, házassági, bányai stb.; mily eljárás követtetett az alsó bíróságnál, sommás szóbeli vagy írásbeli, a felfolyamodás miféle bírói végzések ellen volt intézve stb. Hosszú sora lenne a tudomány szempontjából szükségelt tudnivalóknak, melyek nálunk annál égetőbb természetűek, minél parancsolóbb szükség az igazságügyi és törvénykezés gyökeres átalakítása. De legszembetűnőbb az elmélet mellőzése azon táblázatnál, mely az egyes büntettek neveit betűsoros rendben tünteti fel; itt-ott oly önkényes elnevezésekkel, oly sajátlagos nomenclaturával találkozunk, mely se a tudományban, se a magyar büntetőtörvényekben, se a törvényszéki gyakorlatokban nem lel igazolását. Büntények említettnek, melyek megértésére commentár kellene stb.

Íme, ismét feltűnik előttünk egy külön országos statisztikai hivatallal szüksége, mit annyi alkalommal kiemelt a Magyar Tudományos Akadémia. Csak ily hivatallal képes a tudomány igényeit a gyakorlati élet szükségleteivel köztartani; mert, tekintettel az ország külön viszonyaira, tekintettel a reformtörekvéseknek a statisztikai anyagok

iránti igényeire, egyetértve az egyes igazgatási ágak vezérlésére megbízott közegekkel: — csak ily országos tekintéllyel intézkedő központi statisztikai hivatal tervezhetne oly mintázatokat, melyek az adminisztratív czélokra kívánt anyagok szolgáltatása mellett a tudomány érdekeit sem tévesztik szem elől.

Óhajtható, hogy a magyar közigazgatás újabb szervezéskor tekintettel legyenek e kiáltó szükségre kormányférfiaink!

Lássuk most a kir. ítélőtábla működésének főbb eredményeit K o n e k ú r előadása szerint.

A megelőzőtt évben fennmaradt s az év folytán az iktató-hivatalhoz beérkezett iratok és beadványok száma volt:

	Polgári per ügyekben:	Úrbéri	Büntető	Össze- sen:	Növe- kedés:
1861-ben	3930	188	996	5114	—
1862-ben	10,423	370	2784	13,577	163 ⁰ / ₀
1863-ban	16,687	617	4303	21,607	59 „
1864-ben	20,920	820	4956	26,696	23 „

Tehát folytonos növekedés. S a kir. tábla minő erőt fejtett ki e tárgyak elintézésében, mutatja a következő összeállítás:

	Elintéztet ügydarab:	%	Hátralékban maradt:	%
1861-ben	2219	43 ⁴ / ₁₀₀	2895	56 ⁶ / ₁₀₀
1862-ben	9350	68 ⁸ / ₁₀₀	4227	31 ² / ₁₀₀
1863-ban	17,304	80 ⁰ / ₁₀₀	4303	20 ⁰ / ₁₀₀
1864-ben	22,275	84 ⁶ / ₁₀₀	4421	16 ⁴ / ₁₀₀

A részletes kimutatásokat mellőzvé, elégnek tartjuk itt megemlíteni, hogy legtöbb az úrbéri, aztán a bűnvádi s végre a polgári ügyek közül került elintézés alá.

Kiegészítés végett visszaküldetett:

	Polgári per ügyekben:	Úrbéri	Büntető	Összesen:
1862-ben	1090	88	69	1247
1863-ban	1393	55	92	1540

Nem öröndetes jelenet, miután a kiegészítés végefti visszaküldés egyfelől az alsó bíróságoknak pongyola, vagy nem egészen megfelelő eljárására mutat, másfelől meg a peres ügyek gyors elintézését késlelteti. E mozzanatot az ausztriai törvényhatóságok nem szokták kimutatni, holott jellemző az alsó bíróságok működésére.

Megemlítve ezeketán értekező, hány esetben történt az elintézés, feljebbezés és felfolyamodás alapján, az ítéletek számát, minőségileg ekkép tünteté fel:

Polgári ügyekben hozatott ítélet:

	Jóvá- hagyó:	%	Megmá- sító:	%	Megszün- tető:	%	Össze- sen:
1862-ben	1700	73. ₉	340	14. ₇	262	11. ₄	2311
1863-ban	3063	66. ₉	824	18. ₀	688	15. ₁	4575
1864-ben	4341	66. ₀	1205	18. ₃	1032	15. ₇	6578

Úrbéri ügyekben:

1862-ben	118	59	40	20	42	21	200
1863-ban	270	72. ₇	72	19. ₄	29	7. ₉	371
1864-ben	316	71. ₃	93	21	34	7. ₇	443

Büntető perekben:

1862-ben	1504	80. ₈	183	10	174	9. ₂	1861
1863-ban	2556	73	252	8. ₂	271	8. ₈	3079
1864-ben	3180	83	326	8. ₅	312	8. ₂	3816

Míg e szerint az úrbéri és fenytő perekben a megmástitó vagy megszüntető ítéletek folyvást csökkennek: a polgári pereknél növekedést tapasztalunk. Jele, hogy a helyes jogászai felfogást, kellő bírói tapintatot és ítélő tehetséget föltételező polgári törvénykezés terén első folyamodású törvényszékeink nem járnak el oly bírói ügyességgel, hogy ítéleteik a felsőbb forum előtt megállhatnak a bírálatot, különben nem módosíthatnák vagy szüntetnék meg évenként átlag több, mint egy harmadrésze a felebbezett ítéleteknek a polgári ügyekben.

A kir. ítélőtábla munkásságáról nagy magasztalással szól értekező. Mellőzván a részleteket, azt látjuk, hogy az ítélőszék által 1862-ben 9350, 1863-ban 17,304, s végre 1864-ben 22,275 ítélet vagy határozat hozatott. Míg a szóban forgó trienniumban a peres beadványok 245 száztól emelkedést mutatnak: az azok elintézésére irányzott törekvés 435 száztólival nagyobb eredményt tanúsított. Annál dicséretesebb, mivel a munkaerő koránsem szaporodott hasonló arányban. Az előadók száma ugyanis, oda értve a kisegítőket és a csak ideiglen működött ülnököket is, 1861-ben 37, 1862- és 63-ban 48, s 1864-ben 58 volt. Ezek közt még nagyobb a fejenkénti munkaosztalék, ha csak azok a táblai ülnökök vétetnek számba, kik az egész éven át igénybe voltak vehetőek, s mellőzzük azokat, a kik előléptetés, áthelyezés, kiküldetés vagy egyéb ok folytán csak részben szentelheték erejüket a törvénykezésnek. De az ülések száma is kiáltó bizonyossága a nagyobb tevékenységnek. 1862-ben 920, 1863-ban 1193, s 1864-ben már 1509 ülés tartatott. 1864-ben tehát, az ünnep- és vasárnapokat sem véve ki, több mint négy ülés esik az év minden napjára.

A kit a részletek érdekelnek, a statistikai bizottság közleményeire utasítjuk, hol Konek úr értekezése meg fog jelenni.

Részünkről csak általánosságban maradván, térjünk által a kir. hétszemélyes tábla működését illető adatokra.

A hétszemélyes tábla, mond Konek a kir. Curia működését tárgyazó értekezése folytán, mint legfőbb törvényszék, csak azon peres ügyekben járván el, melyek a kir. táblától hozzá felelbezés vagy felülfolyamodás útján kerülnek; munkaköre azon arányban növekszik, melyben a kir. tábla nagyobb tevékenységet fejt ki. Az iktató-hivatalhoz érkezett beadványok és iratok száma volt:

	Polgári	Úrbéri	Büntető	Összesen:
	per ügyekben:			
1862-ben	2434	414	442	3290
1863-ban	2933	90	1287	4310
1864-ben	3822	135	2054	6011

Az elintézés itt is folyvást növekedni, s a hátralékot csökkenni látjuk. 1864-ben 13. százdtólival több intéztetett el, mint 1862-ben, s ugyanannyival kevesebb maradt hátralétben. Mellőzve itt is a részleteket, csak az általános egybeállítást közöljük:

	Elintéztet ügydarab:	%	Hátramaradt ügydarab:	%
1862-ben	2354	71.5	936	28.5
1863-ban	3364	78.0	946	22.0
1864-ben	5125	85.2	886	14.8

A legnagyobb munkássági eredmény itt is a polgári perekben tapasztalható.

Kiegészítés végett visszaküldetett:

	Polgári:	Úrbéri:	Büntető ügy:	Összesen:
1863-ban	26	—	8	34
1864-ben	33	—	19	54

Tehát itt is növekedés, melynek további progressiója, habár a jelen szám csak parányi töredéke az összes felebbvitt pertömegnek, épen nem kívánatos.

Minőségileg volt a hétszemélyes tábla ítéletei közt:

Polgári ügyekben:

	Helyben hagyó:	%	Másító:	%	Megszűn- tető:	%	Összesen:
1862-ben	552	80.0	111	16.3	19	2.0	682
1863-ban	826	80.2	149	14.4	55	5.4	1030
1864-ben	1332	83.5	171	10.7	92	5.3	1595

Úrbéri ügyekben:

1862-ben	155	61	82	32.3	17	6.7	254
1863-ban	24	72.7	6	18.2	3	5.4	33
1864-ben	18	62.1	8	27.6	3	5.8	29

Büntető perekben:

1862-ben	265	91	21	7.2	5	1.8	291
1863-ban	879	93.6	41	4.4	19	2.0	939
1864-ben	1521	94.9	61	3.9	19	1.2	1602

A három nembeli perekben kelt ítéletek e szerint a szóban forgó három évben összesen 6455-re, a megmásított és megszüntetett ítéletek pedig 874-re menvén, a kir. táblától általában felebb vitt pereknek $13,5\frac{0}{10}$ -ka szenvedett módosítást a legfelsőbb forumon. Mennyivel kedvezőbb arány, mint a királyi tábla módosító ítéleteiben az alsóbb fórumokkal szemben. Az érintett három évben ugyanis 23,234 kir. táblai ítélet közt 6179 vagyis $26,6\frac{0}{10}$ fordul elő olyan, mely az első bírósági ítéleteket módosítja vagy megszünteti. Az ausztriai birodalom nem a magyar koronához tartozó országaiban a legfőbb folyamosítás által elintézett pereknél a megmásított és megszüntetett ítéletek $26,3\frac{0}{10}$ -ra mennek. Tehát a királyi táblára nézve kedvező az arány, habár megjegyzendő, hogy a kir. tábla referensei által a hétszemélyes tábla tárgyalásaira oly befolyást gyakorol, minőt a birodalom német-szláv országaiban nem találunk.

Kár, hogy a helybenhagyó és módosító ítéletek közt nincsenek kitéüntetve azok, melyek a kir. tábla, mint első bíróság részéről hozott ítéletekre vonatkoznak. Az jellemezné leginkább a kir. tábla működését. Egyébiránt oly per, mely a kir. tábla, mint első folyamodási bíróság által intéztetett el, mindössze is kevés (4 polgári, 45 fenyítő) került a hétszemélyes tábla elé.

A mi már a hétszemélyes tábla tevékenységét illeti: hozott ítélet vagy határozat 1862. 1863. 1864. évben:

a) érdemleges tárgyalás mellett . . . 1688. 2621. 4285.

b) ily tárgyalás nélkül 2354. 3364. 5125.

Oly eredmény, mely a bécsi legfőbb törvényszék működése eredményével bátran egybevetethető.

Konek úr értekezése a m. kir. Curia statistikai működéséről még két fejezetet foglal magában. Az egyikben a bünvádi törvénykezés némely eredményeit állítja egybe, míg a másikban a kir. Curiahoz érkezett peres ügyeket az ország egyes törvényhatóságai szerint közli.

A bünvádi kimutatásokban, mint már fennebb érintők, sajnosan nélkülözzük a szabatos műnyelvet. Az egyik vagy másik törvényszék által felvett perczím szerint új meg új rovatok vétettek fel, honnan ugyanegy bűnös cselekmény különböző rovatok alatt fordul elő stb. Az igaz, hogy nem csak a törvényszéki gyakorlatban nincs eddig megállapodás az egyes büntények, megfelelő műszóval, megjelölésében: de a hány régi vagy újabb büntetőjogi kézikönyv, annyi különféle terminologia. A hazai főtörvényszéknek kellene a helyesebb elnevezések megállapítására hatni országszerte, és — majd a törvényhozásnak, mely alkalommal a tudomány emberei is meghallgatandók lesznek.

A mi a törvényhatóságok szerint összeállított táblázatokot illeti: e táblázatok egybevetését s az azokból a vidékek jellemére vonatkozó tanulságok elvonását olvasóinkra kell ez úttal bízunk, mi végett ismételve utaljuk őket a „M. Tud. Akadémia Statistikai Közleményeire,“ melyeknek füzetei annyi érdekes és tanulságos dolgot közölnek már is

hazánkról, a mit egy értelmes hazafinak, kivált ha a közdolgozókhoz kíván szólni, okvetlenül tudnia kell. Végül

Tudják olvasóink a lapokból is, hogy Geguss Dániel, szegedi tanácsos, a Corpus Jurist magyarra lefordította, s kérte Ő Felségét, hogy neki ajánlhassa, megvizsgáltatván előbb a Curiával vagy az akadémiával a fordítást.

A Curia-bizottsága oda nyilatkozott, hogy ezen nyolczszázados törvénytár átvizsgálása, a feladat komolyságánál és nem kis horderejénél fogva sok időt igényel, s így azzal a Curiának más rendeltetésű tagjai, bírói hivatásuk hátránya nélkül, nem bízathatnának meg. A Curia tehát Geguss úr fordítása bírálatával az akadémiát vélte megbizandónak. A kanczellár még kir. helytartó úr által folyó hó 14-ről kelt levélben felszólította e munkára a M. Tud. Akadémiát

Azonban a M. Tud. Akadémia jogtudományi osztálya, midőn a Corpus Juris fordítása egyik közelebbi nagygyűlés alkalmával szóba jött, Deák Ferencz elnökle alatt határozottan kijelentette volt immár: hogy nehéz, s a jelen viszonyok közt egyszersmind kényes tárggyal ez idő szerint nem kíván foglalkozni.

Hasonló véleményt nyilvánított ma az akadémia, Csengery és Wenzel rendes tagok indítványa folytán.

A Corpus Juris fordítását ugyanis előbb e nagybecsű gyűjtemény szövege lehető kiegészítésének és kritikai tisztázásának, s az ekkép megállapított szöveg eredeti nyelven kiadásának kellene megelőznie. A magyar Törvénytár szövegét illető ezen tudományos szempont mellett az akadémia nem is tarthatja feladatának, hogy ily nagy művalaki által benyújtott fordításának vizsgálatával, az eredeti szöveggel egybevetésével s a fordításban talált hibák kijelölésével, tagjai, szakbeli nagy elfoglaltatásuk mellett, annyi egyéb, korunk és viszonyaink igényei által reájok rótt tudományos kötelességeik mellőzésével, talán hónapokig, sőt évekig foglalkozzanak. Már magukban is fontos tekintetek, ha egyszersmind közjogi szempontok nem szólnának is a mellett, hogy éppen a jelen válságos időkben óvakodjék az akadémia nevével szentesíteni minden olyatén, különben becslést érdemlő tudományos igyekezetet, mely a törvények értelmezésével is szükségkép kapcsolatban áll. Így Csengery — többek közt — kiemelte, hogy a *pragmatica sanctio* fordításával tekintélyes tudósok foglalkoztak, s Deák Ferencz kimutatta, minő botlásokat követtek el.

— Julius 31-kén a math. és természettud. osztályok jöttek egybe. Utolsó ülés a szünnapok előtt. Hunfalvy János lev. tag értekezett „Magyarország esőzési viszonyairól.” A nagy érdekű értekezést közelebbi füzetünk egészen közlendi

ERDÉLY

M A G Y A R O R S Z Á G

KIEGÉSZÍTŐ RÉSZÉ.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNY.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Az együttesen „Erdély“ nevezet alatt ismeretes magyarországi megyék és székek complexumának eddig lefolyt állami élete három fő korszakra oszlik.

Az első korszak a magyar birodalom alapításával, tehát a 904-ik évvel kezdődött, midőn Tuhutum, egyike a honszerző hét magyar vezérnek, a „hegyentúli vidéket“ meghódította s a magyar államba bekebelezte, — illetőleg 1002-től fogva, midőn Sz.-István ez országrészt még szorosabban kapcsolta birodalmához, és tartott — nem mint némelyek állítják, az 1526-ban történt mohácsi szerencsétlen csatáig, midőn a fiatal II. Lajos a vegyes házbeli utolsó magyar király a csatatéren maradt, hanem — I. János választott és koronázott utolsó nemzeti király 1540-ben bekövetkezett haláláig, illetőleg az 1556-ki tordai, szászsebesi és kolosvári országgyűlésekig, mikor az addigi „erdélyi részek“ s velök több Királyhágón inneni (tiszai) magyar megye, független nemzeti választó fejedelemséggé alakult.

A második korszak, 1556-tól 1688-ig illetőleg 1691-ig, a Lipóti hitlevél keltéig lefolyt éveket foglalja magában; mikor „Erdély és kapcsolt részei“ külön önálló fejedelem-

ség lenni megszűntek, s visszafértek a magyar koronához.

A harmadik korszak 1691-től 1848-ig, az „unio“ létrejöttéig, terjed; mikor az „erdélyi kerület“ s azzal az úgynevezett „részek“ (partium) Magyarország többi megyéivel teljesen viszont egyesültek.

E három korszak elmozdíthatlan zárkövel örökre be van rekesztve. Az első alatt Magyarország „erdélyi részeivel“ együtt egységes államot, egy elválaszthatlan politikai testet képezett, s a harmadik bezártával azzá lett ismét; de a második alatt sem szűnt meg „Erdély“ Magyarország része lenni.

Vegyük sorban mindegyik korszakot.

I. AZ ERDÉLYI RÉSZEK VISZONYA MAGYARORSZÁG TÖBBI MEGYÉJÉHEZ, AZ 1526-KI MOHÁCSI VÉRNAP ELŐTT.

Árpádtól, illetőleg Sz.-Istvántól kezdve I. Jánosig, mely korszak körülbelül 627—652 évet, következőleg kétszer annyit foglal magában, mint a más kettő, s nem csak tartamánál, hanem azon egységes alapnál s alkotmánynál fogva is, melyre a magyar királyság elejétől fogva fölépítve lön, azok felett irányadó elsőséggel bír — Erdély egyetlen közokmányban sem fordul elő mint „társország“ vagy „tartomány“; ez idő alatt az erdélyi részeknek sem közigazgatása, sem igazságszolgáltatása, törvényhozása pedig már épen nem volt különválva Magyarország többi megyéinek kormányzatától s törvényhozásától; hazánk királyhágon túli részére is érvényes minden országos törvények közös magyar országgyűléseken hozattak*), hova nem csak az erdélyi nemesek, mint a magyar korona tagjai, az erdélyi vajdák, mint zászlós urak, a r. kath. püspökök, mint egyházi főméltóságok**), hanem a székelyek és

*) Verböczy Hk. III. R. 2. cz. 2. §. ezt mondja: „Transylvanienses contra generalia statuta et Decreta Regni hujus Hungariae nil quidquam c o n s t i t u e r e p o s s u n t, n u l l a m q u e s t a t u e n d i h a b e n t f a c u l t a t e m.“ —

**) Országos levéltárainkban, valamint a gyula-fehérvári káptalan és kolosmonostori apátság levéltáraiban s több más magán okiratgyűjteményben számtalan okmányok találhatók, melyek bizonyítják, hogy az erdélyi magyar nemesség s a székelyek meghivattak és szavazattal bírtak a közös magyar országgyűléseken. A sok közül csak kettőt idézek. A III. András alatt 1298-ban hozott országos törvények előszava így szól: „Anno

szászok is *) mindig hivatalosak voltak és mindnyájan meg is jelentek. Hogy az erdélyi részeknek 1526—56 előtt külön törvényhozó hatalmuk nem volt, és csak egyik kiegészítő tényezőjét képezték az egyetemes magyar törvényhozásnak, azon tény bizonyítja mindenekfelett, hogy Erdélynek az állítólagos elváláskor külön Codex, avagy csak egyetlen köz- vagy magán-jogra vonatkozó törvényezikke sem volt, hanem a közösen alkotott törvényeket: Verböczy „Hármas könyvét” s a többi országgyűlési végzéseket vitte magával.

Azon százados s a teljes egység alapelvéből folyó eljárás, miszerint az erdélyi részek a magyarországi országgyűlésekre mindig meghivattak, s azok nélkül országos ügyekben misem vé-

Domini Millesimo ducentesimo nonagesimo octavo, in festivitate Beati Domini Confessoris cum omnibus Nobilibus Hungariae (a IIk. I. R. 4. cz. szerint az erdélyi nemesek époly tagjai a magyar koronának, mint minden más magyarországi nemes) Siculis et Saxonibus, Comanis in unum convenientes accepta autoritate et consensu Domini Regis et Baronum totius Regni, prouti et aliorum, invocata spiritus sancti gratia tractare cepimus, de his per quae Regiae munificentiae et Statui Regni totius, ac etiam ipsarum Ecclesiasticarum personarum et Ordinum aliorum consuleretur, ideo statuimus etc. Lásd Fejér, Cod. Dipl. Tom. VI. Vol. 2. 131. l. Kovachich, Suppl. ad Vest. Comit. Tom. I. 89. l. — Hogy az „omnes Nobiles Hungariae” nevezetben az erdélyi nemesség is benfoglaltatik, mutatja az, 1463-beli magyarországi gyűlésen hozott törvények előszava, mely így hangzik: „Nos Praelati et Nobiles Regni Hungariae, Dalmatiae, Croatiae et Partium Transilvanarum in praesenti congregatione nostra, per Serenissimum Principem Dominum Mathiam, Regem Hungariae, Dominum Nostrum gratiosissimum indicta, constituti considerantes, periculosum statum nostrum et continuas turbationes, quas patimur ex continua invasione Turcarum et aliis ex causis, de infrascriptis articulis concertavimus etc. Acta musei nationalis Hungarici T. I. 190—204. l. — Kovachich, Sylloge Decret. Comit. Tom. I. 178. l.

*) Hogy az erdélyi szászok is mindig meghivattak a közös magyar országgyűlésekre, tanúsítják a n.-szabeni szász nemzeti levéltárban ma is meglevő számtalan kir. meghívó parancsok; íme ezekből is egy. 1521-ben II. Lajos király ezt írja az erdélyi szászoknak: „Quum autem vos quoque sitis Membrum hujus Regni, et non minus ipsa defensio vobis quam aliis fidelibus necessaria sit, Fidelitati vestrae harum serie firmissime mandamus, ut ad dictum festum B. Elisabeth proximum Oratores vestros quot-quot volueritis, ad praedictum conventum Budam ad Majestatem nostram mittere cum pleno mandato debeatis etc.” Gr. Kemény József „Arpád” honi történeti zsebkönyv, III. év, Kassán 1838. 8. l.

geztetett, még az 1526-ki évben, a vesztett mohácsi csata utáni napokban is, megszakítás nélkül megtartatott; ugyanis Mária királyné, II. Lajos özvegye, a Komáromba hirdetett országgyűlésre meghívta az erdélyieket is*), mit bizonyára nem teszen, ha az erdélyi Rendek nem lettek volna régi idők óta tagjai az egyetemes hazai törvényhozó testületnek; sőt több évvel azután, 1552-ben, I. Ferdinánd is meghívta az erdélyieket a Pozsonyban tartott országgyűlésre**); de még 1553-ban, kevéssel a külön erdélyi fejedelemség megalapítása előtt is, elismerte Magyarországnak Ferdinánd birtokában levő része, Erdély s a vele külön vált magyar megyék jogát a közös törvényhozáshoz, midőn arról levén szó, hogy Verbőczy István „Hármaskönyve“ megvizsgáltassék s a helyett más törvénykönyv hozassék be, e revisióra és codificatióra, a 15. t. cz. által, az erdélyiek is meghívattak^{3*)}).

De azt mondják némelyek, hogy Erdélynek a különválás előtt is voltak „külön gyűlései“ s ezeket „tartományi gyűléseknek“ keresztelik, a nélkül, hogy állításukat bebizonyítani bírnák. Igenis, tartattak az „erdélyi részekben“ némely gyűlések, de azok törvényhozással legkevésbé sem foglalkoztak, különben csak maradt volna fenn bár egy árva törvényczikkelyük. Azok merőben más természetűek voltak, más működési kör volt számukra kijelölve, mint minőt jelenleg a „tartományi“ elnevezés alatt érteni szoktunk, és ők értetni akarnak.

A ki a magyar jogtörténelemmel csak némileg ismeretes, tudja, hogy hazánkban a XVI. és azelőtti században mozgó ítélőszékek „forambulatoria“ voltak szokásban. Az országbíró „judex curiae regiae“, sőt igen számos esetben a király maga — bejárta az ország különböző vidékeit, az ottani nemesség tagjaiból „törvényszékeket“ alakított, melyeken minden, kinek pere, panasza volt, a fel- és alperes tanúival együtt megjelent, a szönyegen levő ügyek megvizsgáltattak, ítéletek hozattak s ezekről a szokott okmányok kiadattak. Tudjuk továbbá, hogyan volt ama korban szervezve az adózás és honvédelem; hogy akkor rendes adó nem volt, de nem is kellett, mert az országos háztartás, a kormány-

*) „Ungarisches Magazin“ IV. k. 366. l.

**) Schaesens „Ruinae Pannoniae“ III. k.

3*) Katona, XXII. köt. 428., 429. l.

zat és közigazgatás különböző ágaiban, s a királyi udvar fentartásának költségei, a korona jószágok, arany-, ezüst és sóbányák, vámok, szóval: a közjavak és jövedelmek bevételeiből kiteltek; hogy a kapuszámb szerinti róvatal jobbadán, sőt kizárólag hadi czélokra vétetett igénybe; innen van az: hogy a pénzbeli adó nálunk még csak kevéssel ezelőtt rendesen hadi adónak „*subsidium bellicum*“ neveztetett. Ép így ismeretes mindenki előtt az is, hogy állandó hadsereg nem lévén, az ország védelmére megkívántató katonai erőt a zászlós urak, püspökök, főpapok, káptalanok s a nemesség állították ki, ezt pedig — kivéve a csekély számú várőrségeket az ország belsejében s a véghelyeken, valamint a király személye körül tartatni szokott disz- és testőrséget — folytonosan talpon tartani nem lehetett, következésképp a megkívántató bandériumokat mindig a szükség és veszélyhez képest, különböző szám- és arányban, koronként kelle kiállítani; az úgynevezett nemesi fölkelés is kétféle volt: részletes és általános.

Ha már most számba vesszük a magyar birodalom nagy kiterjedését s a hiányos, sőt rosz közlekedési eszközökből eredő tetemes akadályokat, és meggondoljuk azt is, hogy az akkori zavaros időkben, midőn a gyakori véres háborúkat, melyeknek hazánk annyiszor vala színhelye, nem előzték meg hosszas diplomatai tárgyalások, mint most, sőt még formaszerinti hadüzenetek sem mindig, nem fogunk esodálkozni, ha a királyi székvárostól messze, s az ellenség közvetlen közelében fekvő erdélyi részekben, igen sokszor gyors segélyre levén szükség, az erdélyi vajdák és alvajdák kénytelenek voltak, sőt kötelességökben állott annyi erőt, a mennyit hamarjában összegyűjthettek, a határok védelmére s az ellenség lehető feltartóztatására táborba szállítani, míg a kir. seregek, a had zöme megérkezhetett. A ki ezek után azt is figyelemre méltatandja, hogy hazánkban hadi adót kivetni, vagy nemesi fölkelést elrendelni törvényhozási úton kívül akkor sem lehetett, s az érintett sürgős eseteket a rendesen Rákos-mezején, Budán, Pesten, Szegeden vagy éppen Péterváradon sat. tartatni szokott közös országgyűlésre halasztani késő lett volna: — önként rá fog jöni azon okra, mely miatt az erdélyi részekben olykor részletes gyűléseket kellett tartani. Ilyen gyűlések tehát kétfélék voltak, olyanok t. i. melyeken polgári, bünvádi sat. perek láttattak el, s olyanok, melyeken a hadi adó „*subsidium*“, s a nemesi fölkelő seregek száma,

„insurrectio“ szavaztatott meg, a mely utóbbiakon a harcza induló csapatok gyakran harcra felkészülve jelentek meg.

Ezek valának az „erdélyi részeknek“ a mohácsi ütközet előtti külön gyűlései, melyek közül egyszem volt „törvényhozó tartományi gyűlés“, s ha némely régi oklevelekben e szó „Di-aeta“, — *Congregatio Nobilium generalis* — „Conventus“, — „Colloquium“ elő is fordul, az ezen gyűlésekről kelt oklevelek tartalma tisztán bizonyítja, hogy nem foglalkoztak törvényhozással, hanem perek ellátásával s a szorgos honvédelem rendezésével*);

*) A gyalafehérvári káptalan és kolosmonostori apátság levéltáráiban található több ily oklevélből is csak néhányat idézek. „Nos Andreas Vojvoda Transilvaniae et Comes de Zonuk (Szolnokmegye főispánja) — mond az egyik okirat — significamus . . . quod cum Nos secunda feria proxima post festum Conversionis B. Pauli Apostoli Universitate Nobilium et ejusvis Status et Conditionis hominum Partis Transilvaniae Thordae celebrassemus generalem, tandem Ven. in C. C. D. Dominico D. et Apost. Sedis gratia Episcopo Transilvano ab una parte, ab altera iidem Nobilibus universis Partis Transilvaniae coram Nobis in eadem Congregatione constitutis confessum exstitit per eundem D. Episcopum et per nobiles antedictos relatum: quod super decimis, perceptione et juribus earundem inter praedictum D. Episcopum et Nobiles praenotatos disceptatio et discordia mota et exorta exstitit etc.“ Datum Thordae tertia feria proxima post festum Purificationis Virginis gloriosae A. D. 1358. Eredetije a gy-fehérvári káptalan levéltárában. Cista. Capit. fasc. 6. N. 31. Egy 1342-ben kiadott okmányból kiviláglik, hogy a Tordán tartott „generalis congregatio“ Fodor Lászlónak szentmihályi birtokára nézve hozott ítéletet. Ugyanott fasc. 5. N. 39. Egy más 1365-ben kelt okmány egyik „generalis congregatio“-t világosan „judiciarium tribunal“-nak nevez. Találtatik a Bethlen grófok családi levéltárában. És ismét a mondott káptalan levéltárában meglevő eredeti okmány Gr. Kemény József által közlött kivonata így szól: „Quod Dionysius Vojvoda item, quam ratione possessionis Ujvár in „congregatione generali“ universis Nobilibus Siculis et Saxonibus partis Transilvaniae An. 1365 Thordae indicta Joannes Filius Nicolai et Ladislaus Filius de Doboka contra Dnum Episcopum Transilvanum movisset . . . finaliter dirimerit. A. D. 1366. Cista. Capit. fasc. 2. Nr. 42. Lásd: „Arpadia“ III. 1838 év. 65—68. l. És így tovább. Ilyen gyűlést tartott Zsigmond király személyesen Földvártn (a Barcaságon) 1427-ben, melyen a földváriak és holtverényiek közt fenforgott pert látta el. Eredetije a brassói levéltárban, másolatát lásd „Arpadia“ III. 32—34 l. Ilyen gyűlést tartott Mátyás király 1467-ben Tordán, midőn az erdélyieket, kik a folytonos háborúk miatt követelt vér- és pénzbeli áldozatokkal túlterhelve felkeltek—legyőzván és megfenyítvén, előbb Kolosvárra s azután Tordára ment s ott a pártosokat megbüntette.

— de a kifejlett mostani közlekedési eszközök mellett, s az előrehaladott czélszerű reformok korszakában, észszerűen senkinek sem juthat eszébe, amaz elavult törvénykezési és honvédelmi formákat ismét szokásba hozni; s így a fennebbiekben bemutatott külön erdélyi gyűléseknek, melyekre némelyek még mindig szeretnek hivatkozni, ez idő szerint épen semmi gyakorlati értelmök nincs.

De tán az erdélyi vajdák, az alvajdák és a vajdai szék hatósága a külön erdélyi legfőbb törvényszék eszméjét foglalja magában? Ez sem áll. A vajdák és alvajdák szolgáltatnak ugyan igazságot, s elnököltek a fenn leírt törvénykezési gyűléseken, és a rendszeren 4 tagból álló vajdai törvényszékeknél; hanem azért a perek mégis utolsó folyamodásban a királyhoz, illetőleg a királyi udvarban levő országbíróhoz föllebbeztettek az erdélyi részekből is, csak úgy, mint Magyarország többi részeiből; sőt: királyaink a vajdák mellözésével, Magyarhon többi részeiből gyakran küldöttek királyi biztosokat a már említett mozgó székezekesek megtartására*).

Boufin, Dec. IV. k. 566 és 570. l. — Ilyent, II. Ulászló 1491-ben Nagy-Szebenben, hova a hadi segély „taxa extraordinaria“ gyorsabb felszedhetése végett személyesen ment vala.

Hasonló, részint törvénykezési, részint pedig honvédelmi gyűléseket tartottak Szentiványi György és Gebarth Benedek alvajdák 1461-ben Radnothon, melyen peres ügyek intéztettek el. Éder, *Observ. Critic. ad Hist. Trans.* 216. l.; — továbbá Pongrácz János vajda 1470-ben Tordán, a király által kért hadi segély tárgyában. Éder, *Excurs. in Schaes.* 161., 162. l. — 1524-za ozman hatalom mind fenyegetőbb alakot öltvén s az erdélyi részek sorsát veszélyeztetvén, sietve kellett tehát rendelkezni ez országrész védelméről, Zápolya János erd. vajda az erdélyieket a király parancsából „Vobis itaque Regia in Persona strictissime committimus“ Tordára hívja össze, Datum in Civitate nostra Lippa, in festo Conceptionis beatissimae Virginis Mariae A. D. 1524. Az eredeti a szász nemzeti levéltárban. „Arpadia“ III. k. 59—60 l. Ép ily gyűlést tartott Zápolya az emlékezetes 1526-ki évben, még mint vajda, ismét csak az országos védelem dolgában. *Ex Zas-Sebes ao. 1526. Ungarisches Magazin* IV k. 190. l. sat.

*) Így küldötte ki például Lajos király 1366-ben Széchi Miklóst, Horvátország és Dalmatia báuját és Jári Pétert, az erdélyi vajda helyettesét, mondván: „quos nos in medium Nobilium, Siculorum et Saxonum terrae Nostrae Transylvaniae ad reformandum et componendum universarum litium et discordiarum materias ratione terrarum et metarum inter eos litigiose vigentes pro specialibus in nostra persona hominibus Nostreis deputantes confidenter transmisimus cum Nostro pleno Mandato etc.“ *„Dat. in Alba-Gyula in die S. Margarethae Virg. A. D. 1366. „Arpa-*

Azonban, ha a vajda — a mellett, hogy le g f ő b b bíró csakugyan nem volt, — részben gyakorolta is a főbírói hivatalt, ez nem volt rendszeresen és mindig a vajdai tisztséghez kapcsolva, sőt maga a vajdai állomás általában nem egyszer volt valamelyik magyar központi méltóság járuléka. Báthory István és a szentgyörgyi és bazyni gróf sajátképi hivatala az országbírói volt, e mellett a vajdai csak mint mellékes tűnik fel*). Hunyady János, Magyarország főkapitánya s egyszersmind erdélyi vajda volt; és Ujlaky Miklós, az ország főkapitányi méltósága mellett, az erdélyi vajdai czímet szintén viselte**). — Egyébiránt az erdélyi vajdák nem egyesítettek személyökben az egész erdélyrészi főbírói hatáskört sem; a vajdai szék vagy tábla hatósága alól ki voltak véve a székelyek, a kik csak akkor tartoztak a vajda bírósága alá, ha az egyszersmind székelyek grófja is volt, a mi ritkán fordult elő; ki voltak véve továbbá a szászok, kiknek szintén külön törvénykezési gyűlésök „Universitás-“uk volt; így a püspökség- és apátságok területe is. A vajda bíraskodása többnyire a megyei nemességre s azok

dia“ III. 68., 69. l. — E végre küldötte Lajos király 1371 körül az erdélyi részekbe Lászlót, a veszprémi püspököt, ekkép: „quem . . . Partibus Transilvanis pro rectificatione et separatione terrarum Castrorum Nostrorum, Oppidorum et Civitatum Nostrarum a juribus Possessionariis Nobilium Nostrorum facienda, de ejus ad plenum confisi fidelitate, inibi dimiseramus“ etc. Dat. in. Wysegrad, in oct. festi B. Laurentii Mart. A. D. 1371; — a Bethlen grófok levéltárából. „Arpadia“ III. 69., 70. l. Így tartott Imre erdélyi vajda 1372-ben a király megbízásából „cum Regio Mandato interveniente“ törvényes székeztést Tordán, Congregationem generalem pro compescendis mafactoribus et unicuique justitia imponenda“ sat. Ugyanott 70., 71. l. Így végre 1377-ben Demeter zágrábi püspök, a király udv. kanczellárja és Széchi Miklós horvátországi bán hasonlóan Tordán „pro nonnullis factis reformatis et dirimendis causis incolarum Nostrorum Partis Transilvaniae“ sat. A kolosmonostori apátság levéltárában „Arpadia“ III. 71., 72. l.

*) Ekkép találjuk Kovachichnál, Suppl. ad. Vest. Com. Tom. II. 270. l. II. Ulászló egy oklevelében, Dat. in Castris prope villam Farkashyda Sabatho proximo ante festum S. Petri ad vincula (31 julii) A. 1490, melyben Mátyás király fiának, Corvinus Jánosnak dotatiója állapíttatik meg — e czímet: Comes Stephanus de Báthor, Judex curiae nostrae regiae et Vayvoda Transilvanus.“ — Így olvassuk ugyanazon királynak egy 1507-ben kelt oklevelében ezen kitéttelt: „Comes Petrus de S. Georgio et Bazyn, Judex curiae Nostrae nec non Vayvoda Partium Regni nostri Transilvanarum et Comes Siculorum.“ Ugyanott 343. l.

**) Kovachich, Suppl. ad Vest. Com. Tom. II. 1., 2. l.

jobbágyaira szorítkozott, a nemesség azonban, mely közvetlen a király alatt állott, öt eseten kívül a vajdai szék előtt megjelenni nem tartozott*); látható tehát, mi esekély körre terjedt a vajdának még főbírói hatalma is, és hogy e szerint, abban az időben csakugyan híjában keresnők egy külön erdélyi legfőbb igazságszolgáltatási hatóság nyomait. Sőt mi több, azt, hogy e korszakban az erdélyi részeket illető legfőbb igazságszolgáltatás valósággal Budán a király mellett volt összpontosítva, mindennél világosabban bizonyítja, hogy Verbőczy István a különválás előtt Magyarországnak, az erdélyi részeket is oda értve, egyetemes országbirája volt**).

Az erdélyi vajdák minden más — mint látni alkalmunk vala, korlátolt — működési körön kívül, főleg hadvezéri tiszteket gyakoroltak; ez volt az ő tulajdonképi feladatuk, épen mint a temesi báné, a szintén szélbeli vidéken fekvő temesi bánságban — (a vajdai és báni elnevezés ugyanazt jelenti, ú. m. vezért, főkapitányt, tábornokot^{3*)}), — a nélkül azonban, hogy akár az erdélyi részek, akár a nevezett temesi bánság külön társországi vagy tartományi minőséggel bírtak volna. Egyik úgy, mint a másik Magyarország zászlós ura volt, de valamint a báni méltóság megszűnt az Aldunánál, úgy a jelen körülmények közt a vajdai tisztség is tökéletesen nélkülözhető a királyhágóntúli részekben, ha csak egy-egy vezénylő tábornokkal nem helyettesíttetnek az ottani kizárólag hadi ügyekre nézve.

Nem volt az erdélyi részeknek II. Lajos, illetőleg I. János halála előtt külön kinestári igazgatásuk sem; ez is összesítve levén a király közelében létezett együttes kir. kinestárnokok kezében, a kik azon korban a királyság pénzügyminiszterei valának. Kétségtelen bizonyossággal kitetszik ez Ernst János, pécsi püspök s kir.

*) Lásd: Dózsa Elek Erdélyi közjogát.

**) Ulászlónak az 1505-ben a Rákos-mezején tartott országgyűlésről szóló okmányában, Dat. in Campo Rákos in profesto B. Michaelis Archangelii e címzet: „Stephanus de Werbőczy, iudex curiae regiae et partium Regni Transilvaniarum.“ — Kovachich, Suppl. ad. Vest. Com. II. 334. l.

3*) Bánoknak nevezték Mátyás király alatt a jaiçzai, nándorfehérvári sat. sat. végvárák parancsnokait; vajdáknak a lugosi, karánsebesi, monostori, csókai parancsnokokat, sőt még a huszár kapitányokat is. Kovachich, Suppl. ad. Vest. Com. Tom. II. 311—319. l.

kincstárnok most is meglevő számadásából, a ki 1494-ben II. Ulászló királylyal személyesen jött be Erdélybe a hadi adó felhajtásának sürgetésére. E célból a király N.-Szebenben gyűlést tartván, a vele jött kincstárnok a megajánlott hadi segélyadót az egyes batóságokhoz kiküldött futárok által szedte be, s azt az egyetemes országos számadásba tételenként, a felhajtási költségekkel együtt, bevezette*). A sürgős honvédelmi segélyadón kívül pedig más, netalán róvatatok az erdélyi részekre nézve is a közös magyar országgyűlésen szavaztattak meg**).

A mi végre a „*Princeps Transylvaniae*” czímet illeti, azt a magyar nemzeti királyok kiadmányában Sz.-Istvánról le I. Jánosig sehol sem találjuk meg. Erdélyre nézve a „*Partes Transylvaniae*”, — „*Partes ultrasylvanae*” a legszokottabb kifejezés az akkori okmányokban; a „királyhágon túli részek” vagy „megyék” czím szerint újat nem tartalmaz, ez csak magyarított ősrégi elnevezése az erdélyrészi megyék tömegének.

A fennebiekből kitetszik e szerint, hogy a magyar királyok a vajdai intézmény által az erdélyi részeket semmi tekintetben nem akarták külön provincia gyanánt kormányozni, s hogy a hatalom, melyet egyes nagyravágyó vajdák, a távolság és földirati fekvés előnyeit felhasználva, s a kezeik alatt levő katonai erőre támaszkodva, némelykor magokhoz ragadtak, nem az intézmény szabályszerű kifolyása, hanem törvénytelen visszaélés volt, a mely mindannyiszor megfenyítést vont maga után, valahányszor erélyes király ült a trónon.

Mindezek után többé kételkedni nem lehet a felett, hogy Erdély ez első korszakban nem volt társország, mint Horvátország, hanem tökéletes és szoros kapcsolatban álló alkotó része a magyar királyságnak, és hogy Budáról, a királyság központjából, királyi főtitkárviselők által kormányoztatott minden közügyekben. Nem áll tehát az sem, mintha az erdélyi részeket a mohácsi ütközet előtti mintára szervezni annyit tenne, mint ez országrészt bármi néven nevezendő önálló polgári, katonai, igazságszolgáltatási és pénzügyi igazgatással, ilyenmő födicasteriumokkal s e felett még külön tartományi gyűlésekkel is ellátni.

*) Kovachich, II. 293. l.

**) 1523: 26. t. cz. — Kovachich, Suppl. ad Vest. Com. II. 534. l.

II. ERDÉLY EGY MAGA SOHASEM VÁLT EL MAGYARORSZÁGTÓL.

Hogy e tétel alaposságát kellő világossággal kimutathassam, röviden bár, vissza kell idéznem a t. olvasó figyelmébe az úgync vezett elválás történetét, s rá kell mutatnom azon mélyebb politikai indokokra és történelmi előzményekre, melyek a mohácsi véronapon odavesztett magyar király halála után Magyarország összes lakosságát, az üresedésbe jött hazai trón betöltése kérdésében két ellentétes nézetre indították.

II. Lajos örökös nélküli gyászos kimúlta után a hazánkban régóta előkészített két párt, ú. m. a szabadválasztás és örökösödés hívei csakhamar szemben álltak egymással. Azok Zápolya János erdélyi vajdát és szepesi grófot, az ország dúsgazdag oligarcháját, — ezek Ferdinánd ausztriai főherceget jelölték ki az Árpádok trónjára. Az előbbiek a Rákos-mezején 1505-ben oct. 13-án kelt azon országgyűlési határozat következtében, melynél fogva Magyarország összes főmértóságai, nemesei, követei, az erdélyieknek, köztök a szászoknak, közbejöttével egyetértelműleg végezték, hogy királylyá idegent többé nem választanak*), magyar királyt kívántak a magyar trónra emelni, miként emelték volt I. Mátyást 1458. január 24-én; — az utóbbiak, az 1506. mart. 20. és 28-án Ulászló magyar király és Maximilian német-római császár között Pozsonyban kötött, 1507. nov. 12-én újból megerősített és 1515-ben tetteleg végrehajtott kettős házassági szerződés alapján, mely által egyfelől Ulászló leánya Anna, Maximilian öcsesének Ferdinándnak, másfelől Maximilian leánya Mária, Ulászló fiának II. Lajosnak nejéül jegyeztetett el, és a melynek értelmében Ulászló örökösök nélküli kihalása esetében Magyarország Fridrik és Maximilian utódainak lön biztosítva**), Ferdinánd részére toborzottak.

A két párt, illetőleg két trónkövetelő közti küzdelem megkezdődött. 1526. nov. 5-ére Székesfehérvárra királyválasztó s az ország dolgait visszaállító országgyűlés hirdettetvén, először is a rákosi végzés olvastatott fel, s újból helybenhagyatván, az általános nagy többség — kivéve azon keveseket, a kik II. Lajos halála

*) Pray, *Annal. Reg. Hung.* IV. k. 313—316. l.—Istvánffy, *Hist.* III. 20., 21. l.

**) *Casp. Urs. Vel. de Bello Pannon. Indic.* 324., 325. l. Ugyanammál, *Auctuar.* 276—281. l.

után mindjárt az özvegy királynéval és ennek részére állt nádor eesedi Báthory Istvánnal, Zápolya személyes ellenével, eltávoztak volt, — Zápolya Jánost Magyarország királyává választotta, és Sz. Márton napján, ugyanott, a magyar szent koronával megkoronázta *); azt, kit az ország közvéleménye már több idő óta kiszemelt volt e méltóságra, kit a rendek a pozsonyi kettős házassági szerződéssel szemben Anna magyar királyi hercegnő férjéül ajánlottak, s a kinek már az 1514. évbeli pórlázadás lecsendesítésekor megígérték, hogy ha Ulászló örökös nélkül halna ki, őt emelik a kir. székbe. Míg az újonnan választott magyar király az ország külvédelmét s a beligazgatás szervezését tárgyzó intézkedésekkel foglalkozott, egyfelől Mária királyné és Báthory István nádor Ferdinánd érdekében előbb Komáromba nov. 25-ére, ennek a királyi seregek által történt elfoglalása után pedig Pozsonyba dec. 1-jére új országgyűlést hirdettek, — másfelől Ferdinánd Hainburgban német tanácsosaival értekezletet tartott, kik az örökösödés elvének föltétlen érvényesítését tanácsolták **). A kihirdetett új országgyűlésre nagyon gyéren jelenvén meg a meghívottak, a gyűlés dec. 11-ére halasztott; végre, miután Ferdinánd az ország némely befolyásos egyéniségeit, főurait, különösen az addigi kir. főhivatalnokokat ajándékok, adományozások és ígéretek által maga részére térítette ***), s nov. 30-án két formaszertinti okmányt adott ki, melyben részint Mária királyné minden hivatalnokait, barátait és szolgálit, ezek nejeit és rokonait biztosítja: hogy őket minden javaikban, vagyonukban és hivatalaikban meghagyja, részint kötelezi magát az egész országnak, hogy annak jogait és szabadságait fentartja, a hivatalokat és főpapi méltóságokat idegeneknek nem adományozza, II. András király Decretumát a szabad királyválasztásról megtartja s elismeri, hogy maga is ezen alapon kíván élni, végre mindkét szerződés pontjainak szentül tartása iránt magát és örököseit saját kezének aláírásával és pecsétjével megerősített okmányban kötelezi *); — az országgyűlés dec. 15-én — ekkor is csak kevés résztvevő jelenlétében — megnyitott, s a királyválasztás más napra ünne-

*) Jászay Pál „A magyar nemzet napjai stb.“ 168. l. — Bethlen Farkas, I. köt. 51—72. l.

**) Jászay, 190., 240., 241. l.

*) Jászay, 305., 306. l.

*) Bethlen Farkas, Hist. I. 76—79. l.—Jászay, 261—264. l.

pélyesen kibírdetve lön. Ferdinánd biztosai által ismét megigérte, sőt azután kiadott több kiáltványban ismételte: hogy az ország régi alkotmányát, törvényeit épségben tartandja, tanácsába idegeneket nem alkalmaz sat. Legelől Báthory nádor adta szavazatát Ferdinándra, a kinek személyében aztán, ugyan e napon, ú. m. dec. 16-án, meg lett választva Magyarország második királya is *). Az országgyűlés küldöttsége 1527. január 13-án nyújtotta át Ferdinándnak a megválasztásáról szóló oklevelet; megkoronáztatása pedig ugyan ez év nov. 27-én ment végbe, miután Perényi, a koronaőr, a magyar szent koronával együtt hozzá állott.

A két fél közt folytatott vita előbb a diplomatiái téren mozgott; országgyűlési végzések és ellenvégzések, királyi nyilatkozványok és ellennyilatkozványok válták fel egymást; a francia udvar, a lengyel király, a német birodalmi rendek stb. közbenjárása kéretett fel, az alkudozások azonban semmi sikert sem eredményeztek, miután egyik fél sem akart visszalépni. Ferdinánd császári bátyjára, ennek birodalmi hatalmára s erejére, valamint a pápa támogatására számított; János pedig az ország akarátára s a többség szabad választására hivatkozott. Végre fegyverhez nyultak. I. Ferdinánd a határt átlépte, a támadást megkezdte s a készületlen talált I. Jánostól az ország nagyobb részét, tetemes magyar seregektől segítettve, elfoglalta, mire ez török segélyhez folyamodván, Szoliman török szultán nagy sereg élén személyesen megjelent, Budát bevette, az országot visszafoglalta és Jánost királyi székébe visszahelyezte **). Azonban alig tudta meg Ferdinánd Szoliman hazamenetelét, Magyarország aprónkénti visszaszerzéséhez kezdett; a két koronás fő közötti harc s a polgárháború ismét kitört, melyet egyelőre a pozsonyi fegyverszünet csillapított le. Szoliman mindazonáltal új haddal indult Ferdinánd és Károly császár ellen. Most Ferdinánd kért fegyverszünetet, s követei által beleegyezett, hogy János bírassa Magyarország azon részét, melyet kezén tart, csak ne nősüljön meg; Pozsony, Óvár, Sopron, Győr, Komárom, Trencsén valamint a horvátországiak is, Ferdinánd kezén maradjanak, János halála után pedig Magyarország egészen Ferdinándra szálljon^{3*)}.

*) Jászay, 325., 326. l.

**) Zermegh, 398. l.

3*) Szalay László, Magyarország Tört. IV. k. 121. l.

Szoliman nem fogadta el a föltételeket, hanem büszkén Bécsfelé indult, de hallván Károly és Ferdinánd készülleteit, visszatért Konstantinápolyba. Az alkudozás Ferdinánd és János között ismét kezdetét vette, végre 1533-ban fegyverszünetet kötöttek, s Ferdinánd Szolimánnal is békére lépett Magyarországnak a két király közti felosztása alapján, mire az alkudozás a két ellen-király közt tovább folyt, mindenik a másikat akarta rábírní, hogy a királyi jogról, czimről s az ország hatalma alatt levő részének birtokáról mondjon le; utóvégre a töröktől való félelem benyomása alatt létrejött a nagy-váradi béke 1538. febr. 24-én 42 pontban. E békének, kérdésünkre vonatkozó pontjai ezek: Károly és Ferdinánd leveleikben Jánost Magyar- és Horvátország királyának nevezik, ez amazokat és utódaikat szintűgy; mindkét király a mit most bír, szabadon és a királyi hatalom teljességével bírja, azon határok között, melyeket a két felség által kinevezendő nyolcz magyar biztos ki fog jelölhi; Sclavonia, Horvátország és Dalmatia azonban maradjon Ferdinánd kormánya alatt, Erdély pedig János király birodalmában és hatalmában élethossziglan; János halála után egész Magyarország menjen át Ferdinándra és utódjaira; a pénzverés joga közös legyen; nádort együtt egyet választszanak stb.*).

Az egységnek még sok elemét tartalmazó e szerződés azonban végrehajtva nem lett; János még mindig bírta Budát Magyarországnak tetemesen nagyobb részével; ez tehát csak kezdete volt a külön-helyesebben szétválásnak. Sőt János, hogy az általa csak szorultságból kötött n.-váradi szerződés gyakorlati keresztülvitelét megghiúsítsa, s magának dynastiát alapítson, egy évvel később, 1539. febr. 13-án nőül vette Izabellát, Zsigmond lengyel király leányát, s azt a birtokába visszakerült sz. koronával Magyarország királynéjává koronáztatta. Ámde János a következő évben, épen midőn Erdélyben a megzavart rendet helyreállítaná s hírt vett volna Budáról, hogy kir. hitvesének jul. 7-én fia született, Osehországból pedig, hogy a cseh, morva és sziléziai Rendekek közakarattal királyukká választották, Szász-Sebesen 1540. július 21-én véletlenül meghalt. Az ország nagyjai a király holttestét sept. 15-én Budára s onnan Székesfehérvárra kísérték, ott ünnepélyesen eltemették, s utolsó akaratához képest fiát, a cseszemő

*) Bethlen Hist. I. 303.

János-Zsigmondot a jelenlevők közakaratóval Magyarország királyává választották; az ország kormányát azonban az özvegy királynéra bízták, úgy mindazonáltal, hogy a nyilvános okmányok mindkettejük nevében keljenek *). Ebben Jánosnak végrendeletileg nyilvánított kérésére, a szultán is megegyezett, valamint azt is helyben hagyta, hogy ha I. János-Zsigmond örökösök nélkül halna meg, szabadságában álljon az országnak magának más királyt választani **). De I. Ferdinánd a n.-várad béke föltételeinek teljesedésbe vételét követelte, s Magyarországnak Izabella birtokában levő részét elfoglalni ismét megkísérelte. Visegrádot, Váczot, Pestet bevette, Budát pedig ostromolni kezdte; hanem hasztalanul: mert Szoliman megint nagy táborral érkezett Buda alá, s azt fölmentvén, maga számára foglalta el, azon ígérettel, hogy ha az ifjú János-Zsigmond felnő, ennek átszolgáltatja; Izabellának pedig átadta Erdélyt Magyarország azon részével, mely a Kassától kezdve Máramarosig és Temesvármegyéig terjedő egész vidéket magában foglalja ^{3*)}. (Grondszyk ez országrész megyéit névszerint megírja; Izabellának — úgymond ő — át lőn adva Erdély, Szathmár, Zaránd, Bihar, két Szolnok, Máramaros Kassától kezdve Erdélyig, nemkülönben Temesvár és Lippa ^{4*)}). Hogy Erdély alatt mit értettek abban az időben, megmondja Verancz; értették, úgymond, azon országot, melynek határai: keletről Havasalfölde, nyugotról, ott, hol a Körös mellett N.-Várad felé — mennek, Magyarország; éjszak felől a Kárpátok azon része, mely Podoliát, Lengyelország egyik tartományát, Erdélytől elválasztja; délről felső Mysia — a mai temesi hánság — és a Tisza, Szegedtől kezdve a Dunába szakadtáig ^{5*)}). Izabella királyné kincseit s a királyi jelvényeket magával vivén, Erdélybe költözött, s ezzel a magyar birodalom súlypontját Budáról Gyula-Fehérvárra tette át.

Itt kezdődik sajátkép az e g y s é g e s m a g y a r m o n a r c h i a széttagolása. Több tényező készítette elő, és folyt be elhatározólag e gyászos eseményre. Ezek egyike: a magyar királyságnak két nagyravágyó s folyvást növekedő erejökben az ország

*) Katona, 1394—1399. l.

**) Szalay L., Adalékok stb. 195—197. l.

3*) Bethlen, Hist. I. 389., 390. l.

4*) Gr. Kemény József, Collect. Scriptor. minor. I. 23. l.

5*) Kovachich, Scriptor. minor. II. 92. l.

birtokára egyaránt törekvő hatalmasság: a német-római, és az Ázsiából betolakodó török császári birodalmak közötti sajátos földirati fekvésében, — másika: egyfelől a mohammedanizmus és keresztyénség közt általában, másfelől a katolicizmus és keletkező protestantizmus közt kitört küzdelemben keresendő. Ezek között középen állt a magyar nemzet önfentartási ösztöne, melylyel hazája függetlenségét, ősi alkotmányát, a lelkiismeret és vallásgyakorlat szabadságát védni s megóvni törekedett. Egyfelől a Német- és Spanyolország, s ekként csaknem a világbirodalom élén álló osztrák uralkodóház, az akkor még rendkívüli pápai hatalomtól s más katolikus uralkodóktól támogatva, — másfelől a Báthory István nádorral élőkön saját önző érdekeket kereső magyar oligarchák által pártokra szakgatott, belviszály és külharczban kimerült Magyarország, s a protestáns fejedelmek s előbb a lengyel, később a francia király által több ígérettel, mint tetteles segélylyel gyámolított szám- és akaratan még elég nagy, de buzgalnában meglankadt, önbizalmát elvesztett nemzet tömege, néhány lelkes hazafi vezetése alatt. A szabad királyválasztási és örökösödési jogok e szerint politikai s egyszersmind vallási tusájába harmadik tényező gyanánt a török erőszak lépett. A küzdelem nagy volt, változó szerencséivel folyt, s másfél századig tartott, míg egyik a másikat kisebb-nagyobb mértékben alávetette.

Budának a török által történt elfoglalása után Magyarországnak már nem csak két, hanem három uralkodója: I. János-Zsigmond, I. Ferdinánd és Szolimán török szultán, — három fővárosa: Gyula-Fehérvár, Buda és Kassa valának; maga az ország szintén három felé volt szakítva. E három rész területét és határait lehetlen pontosan megjelölni, miután ezek a folytonos foglalás és visszafoglalás által szüntelen változtak és tisztán kijelölve sohasem is voltak. Míg a török Budát el nem foglalta, addig a két magyar király birtokai között a különben szintén változó, természetes válaszfalat többnyire a Tisza képezte; Buda elvétele után a Duna volt a határ Ferdinánd Magyarországa és a török által elfoglalt terület közt, másfelől a török birtokot és Erdélyt szintén a Tisza választá el egymástól. Később azonban mindez megváltozott, előbb ugyan csak Ferdinánd és utódai, de majd János-Zsigmond és utódai hátrányára is. A nevezett

három birtokrészt mindazáltal a következőkben lehet körvonalo-
zni: A) I. János-Zsigmond Gy.-Fehérvárral, mint fővárossal,
birta az ország délkeleti részét ú. m. a) Erdélyt, vagyis a Me-
szesen belőli egész földterületet, Kraszna-, Közép-Szolnok-,
Zaránd vármegyékkel és Kövárvidékével, b) Lugos és Ka-
ransebes tartományokat, c) Mármaros - (Husztal, Szi-
gettél) d) Szathmár - (Erdőd, Csenger m. városokkal) e) Be-
reg - (Beregszász mező várossal és Munkácsal) f) Abaúj-
(Szikszó, Göncz m. városokkal) g) Szabolcs, h) Bihar-
(Böszörmény, Debreczen, N.-Várad városokkal) i) Zemplén,
k) Ugocsa-, és Ung megyéket*). Következéleg a sajátképi
Erdélyen kívül a tiszántúli tizenöt törvényhatóságot, Tiszán in-
nen pedig négy, összesen 19 azaz: tizenkilenc magyar vár-
megyét, és így az összes Magyarországnak csaknem felét; —
B) A török Budával lefoglalva tartotta az ország második részét
vagyis közepét; Buda és Pest bevétele után nyanyis folytatván,
hódításait, 1543-ban magáévá tette Valpót, Siklóst és Péceset. Ez-
után elfoglalta Székes-Fehérvárt és Esztergamot, 1544-ben Visegrá-
dot és Vácot. Birta Péterváradot, Eszéket, Simontornyát, Szeg-
szárdot, Nógrádot és Hatvant. E várak közvetlenül uralkodtak a
Dráván innen Baranya, Tolna, Fehér, Esztergom, Pest éjszaki,
Nógrád déli, Heves éjszaknyugoti részei s a Jász-Kunság egy ré-
sze felett. A Tiszán túl az egy Szeged volt a töröké. Kevéssel
utóbb Temesvár s ezzel 1552. a temesi bánság Lippával és Soly-
mossal együtt került a félhold alá, a mely még ez évben uralmát
Csanádra és Szolnokra is kiterjeszté. Ekkép elveszett Erdélyre
nézve a tiszántúli részekből Temes-, Csanád-, Csongrád- és Külső-
Szolnokvármegye. Nógrádmegye felől éjszaki irányban is kijebb
terjeszté hódításait a török, elfoglalván Drégelyt, B.-Gyarmatot,
Ipolságot, Hollóköt, Szécsént és a Dunán túl Veszprémet. A kö-
vetkező évtizedben nevezetesebb hódításai a töröknek a Dunán túl
Szigethvár, az erdélyi határok felől Gyula és Jenő, melyek
1566-ban estek a mozlim kezébe. 1590-ben Egert és Kanizsát,
végre több mint félszáz év múlva N.-Váradot (1660) s Érsekújvárt
is meghódította a szultánok hadserege. A törökök birták ennél fogva
a magyar megyei elnevezés szerint: Csanád-, Csongrád-, Békés-

*) Jakab Elek, Keresztyén magvető II. 192—194. l.

Szörény- és Krassó megye egy részét, Temes-, Torontál-, Pozsega-, Bács-, Pest-Pilis- és Zsolt, továbbá Heves-, Fehérvár-, Esztergom-, Tolna-, Baranya-, Zalavármegyéket, Kis- és Nagy-Kunságot, a Jászságot, stb. Az ország török uralom alatt álló e második része, melyet köznéven „hódoltság”-nak neveztek, a XVII. század elején 1610. körül I. Ahmed szultán alatt következő négy ejaletre (helytartóságra) és 25 szandzsákra (kerületre) volt hivatalosan felosztva: I. Budai ejalet. Szandzsákjai: Szendrő, Szerém, Kubán, (Koppán) Simontornya, Sz.-Fehérvár, Esztergom, Nógrád, Szécsén, Szegszárd, Mohács. Azaz: 10 szandzsák, s a budai kerülettel 11. — II. Temesvári ejalet. Szandzsákjai: Lippa, Csánád, Gyula, Medova, Jenő. Azaz 5 szandzsák és a helytartósági kerülettel 6. — III. Kanizsai ejalet. Szandzsákjai: Szigetvár, Pécs, Pozsega, 3 szandzsák s illetőleg 4. — IV. Egrí ejalet. Szandzsákjai: Szeged, Szolnok, Hatvan, 3 szandzsák s illetőleg 4. — Összesen 25 pasa és bég alatt *). A mi hazánk területének körülbelül egy negyedrészt tette. C) Magyarország harmadik vagyis felső részét Kassával és Pozsonnyal, több felvidéki megyével s Horvát-Tótország egy részével az osztrákházbeli magyar királyok tartották kezökön. — Kassát egyébiránt váltva Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György erdélyi fejedelmek is bírták.

Az elősoroltakból három tény derül ki napnál világosabban, egyik az: hogy az említett időben Magyarországnak csak körülbelül egy negyede volt az osztrákházbeli magyar királyok kormánya alatt; másik az: hogy Erdély nem folytatott függetlenségi háborút, mint Éjszakamerika Angolország ellen, Belgium előbb az osztrák-spanyol birodalom ellen, később pedig Holland ellen, — Egyptom, Szerbia és Görögország az ottoman porta ellen és így tovább; — végre harmadik tény az: hogy nem „Erdély” vált el a magyar koronától, hanem az addig egységes országot három felé szakították, melyek közül épen Erdély volt a nagyobb rész; sőt ha valamelyik csakugyan elvált a másiktól, inkább mondhatnók: hogy Magyarországnak kisebbségben levő felső része tette azt. De sőt az is bizonyos: hogy a Tiszán és Királyhágón

*) Salamon Ferencz, Magyarország a török hódítás korában 84—86. és 247—284.

túli rész nagy fájdalommal, hosszas küzdelem után szánta el magát a különválásra; kitűnik ez, többek közt, azon körülményből is, hogy Izabella csak 25 év múlva (1551-ben, júliusban, a kolosvári piaczi templomban) adta ki kezéből sz. István koronáját Ferdinándnak*), s hogy a mohácsi vénap (1526. aug. 29.) után a haza tiszán- és királyhágóntúli keleti fele 30 évig vajúdott és gondolkozott, míg Magyarország régi egységét helyre nem állíthatván, végre 1556-ban január 23-án Tordán, márczius 8-án Szász-Sebesen és nov. 25-én Kolosvárott tartott országgyűléseken az „erdélyi új magyar választó fejedelemséget“ végleg decretálta, illetőleg 47 — mondd: negyvenhét egész évig, a míg I. János-Zsigmond kétszer megválasztott s a török által szintén kétszer elismert magyar király 1571. márczius 13-án bekövetkezett korai halála után, a gy.-fehérvári országgyűlésen ugyanazon év és hó 24-én somlyói Báthory Istvánt „első független erdélyi fejedelemmé s a magyarországi részek urává“ választotta. Bizonyára ép annyi lelki gyötrelmébe kerülhetett a haza e részének az is, míg szorongatott állapotában a keresztényiség ellenségével a törökkel 1565—66-ban kötött és egy századnál tovább tartott kétoldalú véd- és dacszövetségre lépett. Mi több, maga, a külön nemzeti fejedelemséggé alakult Erdély e független állásában sem kívánt végleg s örökre elválni a magyar koronától, s az együvé-tartozás erős és soha meg nem tört érzelmének tagadhatlan tanúbizonysága gyanánt szolgált az is, hogy a különválás után Magyarország állami önállósága, az ősi nemzeti alkotmány fentartása s a vallási szabadság érdekében folytatott huzamos, hétszer ismételt nagymérvű harcokat többnyire Erdélyből, az erdélyi fejedelmek kezdeményezték és vezették; mutatják ezt a bécsi, n.-szombati, nikolsburgi, második bécsi, pozsonyi, eperjesi, linezi, szathmári stb. stb. békekötések.

Magához, a másfél századnál huzamosb ideig fennállott erdélyi külön-fejedelemséghez, mint ilyenhez, az úgynevezett erdélyi részekén kívül, mi n d i g több vagy kevesebb magyar megye tartozott, valahányszor erélyesebb erdélyi fejedelem ült a fejedelmi palotában; oda számíttattak a jogtörténelmünkben h é t magyar me-

*) Istvánffy, XVI. 185. 186. l. — Bethlen I. 491. 492. l. — Forgách., Commentar. 16. l.

gye nevezet alatt gyakran előforduló vármegyék ú. m. Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Beregh, Zemplén, Borsod és Abauj. Az I. Ferdinándtól 1559-ben, Nikovszky nevű követe által I. János-Zsigmondnak ajánlott, de teljesedésbe nem ment feltételekből kitetszik, hogy János-Zsigmond Erdélyen kívül Abauj-, Beregh-, Ugocsa- és Máramarosmegyéknek Munkácsal és Huszttal, általában Magyarország egész keleti részét bírta *). A Tiszán innen veszélyben forgott magyar alkotmány és vallás-szabadság védelmére kelt s Bécs falai alá nem egyszer diadalmasan előnyomult erdélyi fejedelmeknek, Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György egyideig csaknem az egész Magyarország birtokában voltak, magyar királyoknak megválasztattak és így csak tőlük függött (?) a birodalom egységét viszont helyreállítani; de megelégedtek az erdélyi fejedelmeknek János-Zsigmond alatt megállapított birtokával. Bocskai, a ki trónra-léptekor már annak egész birodalmát örökölte**), a közte és Maximilián között 1606. június 23-án kelt ***) bécsi békekötés 14. cikkének 3. §-a értelmében még Tokaj várát nyerte, ennek minden akkori tartozékaival; továbbá Ugocsa- és Bereghmegyéknek, minden a Tiszán inneni és túli részeikkel, végre Szathmár várát a hasonló nevű vármegyével együtt. Kassa és Magyarország többi felső részei Maximilián kezén maradtak *). Így bírta Bethlen Gábor is a II. Ferdinánddal 1617. júl. 31-én kezelt második n.-szombati békekötésben meghatározatván, hogy Erdély határai azok legyenek, a melyek Báthory Zsigmond korában voltak **). Az 1621. oct. 10-én Nikolsburgban kötött és Bécsben 1623. ápril 4-én megújított béke következtében, Bethlen Gábor Magyarország erdélyi s egyéb délkeleti részén kívül Szathmár-, Szabolcs-, Ugocsa-, Beregh-, Zemplén-, Borsod- és Abaujvármegyéknek, Kassa, Munkács, Tokaj és Ecsed várakat kapta élethossziglan. Ezeken kívül az 1620. január 16-ki egyezkedés folytán bírta, ép úgy, mint Bocskai, Szepes-, Sáros-, Ungh-, Heves-, Gömör- és Árvavármegyéket is^{6*)}). Az I. Rákóczy György és III. Ferdinánd kö-

*) Forgách, Commentár 230—231. l.

**) Bethlen, Hist. II. 224. l. Erdélyi Történ. Tára. I. 102—109. l.

**) Toldy, Magyar birod. alaptörv. 31. l.

4*) Ugyanott 31. l. 6. §.

5*) Pray, Princip. Bethlen I. 31. l.

6*) Erdélyi Tört. 231—232 l. — Pray, Princip. Bethlen II. 3. l.

zött 1645. dec. 16-án létrejött linczi békekötés következtében *), Rákóczy birta Erdélyen s részein kívül a fenn elősorolt hét tiszai magyar megyét — melyek Bethlen kezén is voltak, — továbbá Szabolcs- és Szathmármegyékkel Tokaj, Tarczai, Regécz, Ecsed és Szathmár nevezetű várakat stb.

Ila tekintetbe vesszük, már most, hogy az „erdélyi fejedelemség“ míg fennállott, tartozékaival együtt a magyar királyság nagy részét magában foglalta, s ez idő alatt a török is folyvást nagy kiterjedésű tartományt tartott elfoglalva, újból kitűnik, hogy az osztrák házbeli magyar királyok másfélszázadig sz. István birodalmának jóval kisebb területét mondhatták magokénak. Ez arány csak később fordult meg; Budát környékével együtt a török csak 1686. sept. 2-án vesztette el, s 1687. aug. 21-én — tehát 161 év múlva, csaknem ugyanazon napon és helyen: Mohácsnál nagy csatát és ezzel ismét több várat: Eszéket, Péterváradot stb. veszítvén, csak ezután kezdődött meg a török hódoltság visszafoglalása a magyar korona számára; a temesi bánságot azonban, melyet a karloviczi béke Lugossal és Karansebesssel együtt 1698-ban még török kézen hagyott volt, csak 1701-ben ürítette ki a mozlim és takarodott ki végkép Magyarország földről.

Midőn a szétdarabolás egyik oka, a török erőszak megszűn-
vén, Erdély kapcsolt részeivel, I. Lipót és I. illetőleg II. Apaffy ide-
jében, 1688—1691-ben visszament a magyar korona birtokába,
az erdélyi udvari kanczellária 1730-ban tett nyilatkozata szerint**),
Erdélyhez a Királyhágón inneni magyar megyék közül a követke-
zők tartoztak: Kraszna-, Köz.-Szolnok-, Máramaros-, Zaránd m. Kö-
várvidéke, továbbá Bihar- és Aradvármegyéknek a török által
elfoglalva nem tartott részei. Ezen megyék még sokáig alkotó ré-
szét képezték a néhaivá vált erdélyi fejedelemségnek; Máramaros-,
Bihar- és Aradmegyék csak 1733-ban VI. Károly császár és király
egyoldalú rendelete által csatoltattak vissza Magyarországhoz; sőt:
a többi úgynevezett „partium“-beli megyék is ú. m. Kraszna, Kö-
zép-Szolnok és Zaránd, Kövár vidékkel együtt — bárha ezeket még
a pozsonyi 1836: 21. t. cz. visszakebelezetelni rendelte, valóság-
gal mégis csak 1848-ban kapcsoltattak vissza a pozsonyi 6. t. cz.

*) Kemény János, Authobiogr. II. 231. l.

**) Kölcsény, Minden munkái. IV. Histor. vázl. 204. l.

által, akkor t. i. mikor a szintén 1848-ki pozsonyi 7. és kolosvári 1. t. cz. folytán egyszersmind magok az erdélyi részek is teljesen viszont egyesültek a királyság többi területével. Az „unio“ törvényszerű elhatározása előtt e szerint „Erdély“ mint ilyen, egy perczig sem állt egyedül. Merőben alaptalan, s a történelem dönthetlen tényeivel ellenkező állítás tehát az is, mintha valaha külön vált volna. A megtörtént, s fájdalom másfél századnál tovább tartott különlet csak ideiglenes volt és lehetett, azt a viszonyok kényszerűsége okozta, mely viszonyok elmúltával, jogilag megszűnt létezni, s tényleg és teljesen meg kellett volna szűnnie. Miért nem jött létre a teljes viszont-egyesülés akkor mindjárt, mikor kellett volna, midőn az azonegy törvény szerint élő nép s az ország különböző darabjai ismét egygyüvé, egy király alá kerültek; — miért nem kapcsoltattak vissza az „erdélyi részek“ is úgy, a mint a töröktől sokkal később visszaszerzett bánáti terület: erről legyen szabad külön czikkben szólanom.

III. MIÉRT NEM EGYESÜLT ERDÉLY 1848 ELŐTT ISMÉT TELJESEN A KIRÁLYSÁG TÖBBI RÉSZÉVEL?

Ugyanazon előzmények és indokok, melyek hazánk szétdarabolását előidézték, késleltették s nehezítették meg a szétszórt részek újbóli egygyé alakulását is.

A Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György alatt a jólét és műveltség kiváló fokára emelkedett, s a nemzeti önkormányzat és alkotmányos szabadság jótéteményeivel megáldott, II. Rákóczy György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után azonban török-tatár csordák prédájává, Kemény Jánosnak Segesvárnál történt elestével pedig csaknem török beglerbégsséggé törpült, sokat szenvedett, kimerült Erdélyben a különválás óta tizenötödik, s a török által trónra ültetett fejedelem I. Apaffy Mihály uralkodott, — Teleki Mihály pedig korlátlan hatalommal kormányzott. Tökölly Imre a magyar alkotmány érdekében forradalmat idézván elő a dunán- s tiszáninneni Magyarországhoz, ennek legnagyobb részét zászlói alá gyűjtötte, és török szövetségesével Ausztriába tört. Bécszet nagy török sereg vivta, de Szobieszky János lengyel király által az ostrom alól fölmentetett, mely vereség óta a

török hadi szerencsése Magyarországon végkép hanyatlani kezdett. Apaffy,—a ki ingadozó fejedelmi székén hol török segélyért, hol a magyar király pártfogásaért folyamodott, majd maga is vágyott a magyar királyságra, majd ismét Tököly terveit támogatta, szintén küldött seregeket Tökölynek Bécs alá szállt táborába, s kiáltványt is bocsátott ki Lipót ellen, azonban már kiindúltakor titkon követet küldött a császárhoz, mentegetőzni, hogy csak a kénytelenségnek enged, midőn a törökhöz csatlakozik és előterjesztést is tétetett a cs. kir. udvarnál, mikép, ha a török Bécsnél megveretik, ő a császár és király pártfogása alá hajoland, — az ostrom visszavetése után éhség és döghalál által felényire olvadt hadaival hazatért. Tököly szintén hátrálni kényszerült, Magyarország területének egy részét ismét elvesztette, s a kik zászlói alá gyülekeztek volt, részben visszatértek Lipót hűségére. A vert török sereget üldöző egyesült hadak mindinkább előnyomultak, de Buda s más erősségek bevétele akkor még hasztalan kísérlettek meg, Lipót azonban a már kivívott sükertől s az ezután kivivandók reményétől felbátorítva, megemlékezett Apaffy ismételt ajánlatairól, s még 1684 folytában egy Dunod Artid nevű jezsuitát küldött Erdélybe, a ki egy 24 pontba foglalt kölcsönös véd- és dacszövetségi, illetőleg védnökségi (protectoratus) szerződést mutatott be elfogadás végett. E szerződés több pontjai szerint „az erdélyi fejedelemség“-nek, mint a magyar királyság tagjának, Magyarország királyaitól, mint törvényes főuraitól való függése elismertetik, a fejedelemség örökösnek nyilvánittatik, s Apaffy és utódai számára biztosítottatik; Apaffy kiskorú fia Mihály, a ki még az 1681-ki gyula-fehérvári országgyűlésen, mint 5-éves gyermek fejedelemmé választatott oly feltétel alatt, hogy 20-éves korában vehesse át az uralkodást, *) atyja utódául szintén elismertetik; atyja halála esetében nagykorúságáig kormánytanács kezelendi az ügyeket; a fejedelem örökös nélküli kihalása esetére a rendek szabadon választanak fejedelmet s a magyar király megerősíti: a fejedelem követeket küldhet a magyar országgyűlésre, külszövetségeket azonban a magyar király beleegyezése nélkül nem köthet; az ország törvényei biztosítottak; a török vagy mások által elfoglalt várak és területek közös erővel

*) Gál L., Az erdélyi diaeták végzéseinek nyomdokai I. 98. l. 1681; 1. t. cz.

fognak visszaszereztetni; a szerződő felek egymást kölcsönösen védeni tartoznak; a szövetséges seregeket a magyar király fő tisztei vezénylendik, de a hadi tanácsban s a Magyarországot illető hadi ügyekben az erdélyi vezérek is részt veendek; a töröktől visszafoglalt erdélyi várakba a fejedelem saját sereit helyezheti be“ stb. A szerződési tervezet végére „*articulus separandus*“ czím alatt még egy pont vala illesztve, mely szerint a protestans hitfelekezeteknek szabad vallásgyakorlat engedtetik *). Ez ajánlat az 1684. évi fogarasi országgyűlésen tárgyalatott ugyan, de el nem fogadtatott.

Azonban Lipót a hadmunkálatokat 1685-ben ismét megkezdette. A német szövetségesektől támogatott osztrák-magyar seregek Érsekújvárt bevették s az Esztergami visszavételére kiindult budai basát Budára visszahúzódnai kényszerítették, hanem ez évben nem sokáig folyt a hadjárat a sajátképeni török seregek ellen, mert a fő erő Tököly ellen lőn fordítva. Ónod, Eperjes, Tokaj elfoglaltatott, Kassa, Regécz és Sárospatak megadták magokat; a török segélyért N.-Váradra ment Tökölyt az ottani basa elfogatta, hogy őt a bécsi udvarnak kiadván a békét megvásárolhassa, mire a kuruczok tömegesen tértek át Lipóthoz. E hírek benyomása alatt s miután pater Dunod 1685. őszén ismét megjelent Appaffy udvarában, őt arra birandó, hogy Mármarosban a cs. kir. hadak egy osztályának téli szállást adjon, s a szövetség formaszerinti megkötésére Bécsbe követeket küldjön, mintán végre ez értekezlet következtében Veterani tábornok egy gyalog és négy lovas ezreddel be is vonult Mármarosba: Apaffy oct. 24-ére országgyűlést hirdetett Gyula-Fehérvárra, s e gyűlésből Haller János vezetése alatt felküldötte a kívánt követséget **). A követek félévi alkudozás után 1686-ban június 28-án egy 21 pontból álló s főbb határozmányaiiban következő szerződést kénytelenítették aláírni: I. Lipót, mint magyar király, elfogadja Erdély s kapcsolt részeinek pártfogását; azok védelmére mihelyt a fejedelem és rendek által felhívatik, elégséges hadat küld, mely Erdélyben a fejedelem főparanesnoksága alatt álland; ennek zsoldjáról a császár és király, élhelmezéséről a fejedelem gondoskodik, s addig marad benn, a míg a fejedelem kívánja. A mit Erdély a töröktől sa-

*) Szász Károly, Sylloge Tractatumum stb. 3—9. l.

**) Szász, Sylloge 10. — Gál, Erdélyi diaet. I. 112 l. 1685: 1. t. cz.

ját erejével elfoglal, az övé marad, a közös erővel elfoglaltakból az lesz Erdélyé, mire régebb idő óta joga van. Erdély és fejedelme minden jogait csorbitlan megtartja. A bevett négy vallás jogaiiban s birtokaiban háborítlan marad; a kegyúri s papi jogot ő Felsége soha sem fogja Erdélyre kiterjeszteni, sőt azt soha még indítványba sem hozatja. Szövetkezési jogát a fejedelem épségben tartja fenn, feltéve hogy szövetkezései ezen örökös szerződéssel, és Magyarországon a keresztyénség javával nem ellenkeznek. Apaffy Mihály és már megválasztott hasonnevű fia holtiglan háborítás nélkül uralkodnak, haláluk után Erdély szabadon választja fejedelmét. Ne hogy Erdély e szerződés időelőtti nyilvánítása miatt török-tatár hadak prédájává legyen, e szerződés Temesvár és N.-Várad visszavételéig titokban marad, addig is azonban Erdély fegyverrel s eleséggel segitendi a határaihoz közel működő cs. kir. hadakat; Dévába és Kolosvárra a háború végeig az őrség két harmadánál cs. kir. csapatokat fogad be. Tél-i szállásokra Erdély és részeibe cs. kir. hadak nem küldetnek, hanemha a fejedelem s a rendek megegyeztével. Erdély a pártfogásért s védelemért évenként 25-ezer aranyat fizetend*). Azonban e szerződés, melynek szentesített példányai egy hónap leforgása alatt kicserélendők valának, életbe nem lépett, mert az erdélyi követek kinyilatkoztatták, hogy a dévai és kolosvári erősségekbe bocsátandó cs. kir. őrsegről szóló 19-ik pont elfogadására felhatalmazva nincsenek, Lipót pedig a szerződés aláíratását következő napon (junius 29-én) s azután 1687. január 16 án és 1688. január 4-én kiadott kir. válaszaiban a nevezett pont elfogadását az egész szerződés szentesítésének főfeltételeül tűzte ki**).

Míg a Bécsben időző erdélyi követek kívánt sikerre vergődni nem birtak, a dolgok menete tovább fejlődött. Tököly visszanyerte szabadságát, török segélyvel ellátva ismét fellépett; de hasztalan, mert Lipót fegyvereit 1686-ban még nagyobb szerenese kíséré, mint a múlt években. Lipót seregei közt, melyek ez évben a kül segélyvel s mintegy 20—25 ezernyi magyar-horvát hadakkal együtt körülbelöl százezerre tehetők, már most nem csak német birodalmi csapatok, hanem számos spanyol, francia és angol önkéntesek is

*) Bethlen Miklós Önéletírása, I. 551 stb. II. 17. 21. stb. Szász, Sylloge 11—17. Horváth Mihály, Magyarország Története IV. 170. l.

**) Szász, Sylloge Tract. 18—24. l.

valának. A hadjárat javában megindulván, Scherffenberg és Veterani tábornokok mintegy 10—12-ezernyi haddal Erdélybe küldet-
tek, hogy, mint Bethlen Miklós mondja *), annyi ezer „orátorral“
vigyék be és mutassák elő azon szerződés okmányát, melyet Hal-
ler és követtársai elfogadni vonakodtak, s a melynek el nem fogá-
dását később Erdély oly keservesen megbánta. Scherffenberg Er-
délyben hasonló ellenzékre talált s nem sokára visszatért a derék
hadba, utóbb Veterani is kiszóllítottatott Buda vivására. A 145 évig
török kézen volt királyi főváros s vele együtt az ország nagy része
végre visszafoglaltatott. A következő évben a hadviselés hasonló
erővel folyt, mint a múltban, és nagy előnyöket s nyereeményeket
eredményezett. Aug. 12-én a török nagy vereséget szenvedett Mo-
hácsnál, ugyanott hol 161 év előtt a magyar nemzet virága elhul-
lott, s a nemzeti függetlenség és jóllét sirba dőlt. Ismét több hely
esett az egyesült seregek birtokába s Károly hg. ezek egy részével
Szegedről Szolnokra ment át, hogy onnan Erdélybe induljon, s ezt
is hódolatra szorítsa. Apaffy megtudván a herczeg szándokát, kö-
veteket küldött Bécsbe, kik azonban oly válaszzsal útasítottak a
herczeghez, mikép ez a fejedelmet s a rendeket szerződés által fog-
ja biztosítani vallásuk s törvényeik fentartása iránt, ha szépszerével
hódolnak a császár és királynak **). Károly herczeg mielőtt Szol-
nokról útnak indult, tudatá Apaffyval, hogy a cs. kir. seregek csupán
téli szállást kívánnak. Apaffy viszont százezer forint s nagy meny-
nyiségű élelmiszert ajánlott, ha a szállásolásról megkíméltetik. Ez
ajánlat ismételve lön, de hasztalan, a herczeg már erdélyi földön,
Somlyón vala, és Scherffenberg tábornokot okt. 12-én azon határo-
zott üzenettel küldé Apaffyhoz, hogy országa javát csak engedel-
mességgel eszközölheti. Somlyóba erős őrség vettetett; az előreküldött
Veterani Kolosvárt és Szamosujvárt is megrakta cs. kir. ha-
dakkal. Károly herczeg ünnepélyesen vonult be Kolosvárra; s a
fejedelm bár mennyire szabadkozott, végre mégis kénytelen volt
aláírni az 1687. Balázsfalván készült szerződést, melynek főbb pont-
jai következők: „a császári hadak Szeben, Kolosvár, Besztercze,
Gyula-Fehérvár, Szász-Sebes, Szászváros, Déva, Vásárhely, Sza-
mosujvár, Somlyó, Monostor és Tövis városok s várakba szállásol-

*) Önéletírása, II. 23. l.

**) Szász, Sylloge 37—39. l.

tatnak be; ezek élelmezésére Erdély 66,000 köből búzát, 40,000 mázsa húst, 7000 hordó bort, 120,000 köből zabot, 144,000 mázsa szénát s 480,000 kéve szalmát szolgáltat; pénztül hét határnapon jun. 1-ig 700-ezer forintot fizet. Viszont a fejedelem s a rendek a császár és király részéről biztosítatnak, hogy a törvényesen bevett négy vallás szabad gyakorlatában, templomaikban, egyházi javaikban, iskoláiban háborgattatni nem fog. Apaffy és fia fejedelmi hatalmában a törvények szerint fentartatik s a katonai hatóságok a tartomány igazgatásába, az országgyűlések tartásába, a fejedlem jövedelmeinek, várainak, arany-, ezüst- és sóbányáinak, ványjainak s egyéb javainak kezelésébe nem avatkoznak. A polgári mind országos, mind megyei s városi tisztviselők hatóságaikban illetlenül fentartatnak. A fejedelem adományozási joga, a községek s magánosok tulajdona, szabad közlekedése biztosítatik. A cs. kir. hadak a jövő tavasszal kivezettetnek, ha a hadviselés egyebet nem kívánna, s ez esetben a fejedelemmel újab szerződés köttetik. A töröktől megtámadtatás esetében, az ország közös erővel védetik, s ekkor a császári hadak mellé erdélyiek is bevétetnek a megszállott helyekbe. Ha a császár és király ő felsége a törökkel békét kötne, abba Erdély is befoglaltatik *). Apaffy ezután csak árnyék-fejedelem udvarával s az urakkal Fogarasba, Károly herezeg Szebenbe vonult, s mintán az országot négy hadi kerületre osztotta, s alparancsnokai gondjára bízta, Bécsbe távozott.

Az ország nagyobb részének a török iga alóli fölmentése után Lipót eltökélte magát végrehajtani azt, a mi elődei több ízben tett kísérleteinek nem sikerült: a királyi méltóságot családjában örökössé tenni. Az 1687. oct. 18-ára Pozsonyba hirdetett országgyűlés II. Endre 1222: 31. czikkelyének az ellentállási jogról szóló záradékát el is törölte, s a királyi ház férfi ivadékának örökösödési jogát megállapította. E végzés a bécsi kormánynak Erdélyt illető politikáját is megváltoztatta, s a fordulat azonnal kezdetét vette. Miután az ország tisztai vidéke is megszabadult a töröktől s Munkácsal Tökölnek utolsó támasza is elesett, az Erdélybe telepített hadak főparancsnokává Caraffa a „debreczeni executio“ s „eperjesi mérszárlat“ hőse lőn kinevezve. Caraffa, kinek jövedele

*) Szász, Sylloge 24—36 l.—Horváth, Magyarország Tört. IV. 192. l.

rendkívüli rémülést okozott egész Erdélyben, *) Szebenbe érkezvén, Fogarasba izent Apaffyhoz, küldené hozzá főbb tanácsosait, hogy velök értekezzenek. — Megjegyzendő, hogy Bethlen Miklós Erdélyben akkora legeszesebb férfiú, már előbb egy emlékiratot**) intézett volt a bécsi udvarhoz, melyben azt fejtegeté, miként lehetne Erdélyt a portától végkép elszakasztva, jogainak épségben tartása mellett is biztosítani a császár és király hatalmában. Ezen emlékirat közöltetett Caraffával is midőn Erdélybe küldetett, de ő most látván, hogy Telekinek, a tehetlen fejedelem mindenható tanácsosának önhaszonlesése segélyével Erdélyt merőben alávetetheti, szerződést kötni általában vonakodott, sőt ajánlatainak országgyűlés elé terjesztéséről sem akart hallani, bárha ez a fejedelemmel együtt Fogarasban épen együtt volt, hanem 1688 május 9-én a felszólítására főhadiszállásán késedelem nélkül megjelent küldöttséggel a fejedelem és ország nevében oly értelmű nyilatkozatot fogadtatott el: „mikép Erdély magát a császár és király pártfogása alá helyezi, Lipótot, utódait, úgy, mint az a múlt pozsonyi országgyűlésen végeztetett, törvényes és örökös urául elismeri; lemond a török ortalomról; adót neki többé nem fizet, s vele és ő felsége minden más elleneivel megszakít mindennemű összeköttetést; sőt fegyvereit ő felsége parancsára ellenök fordítandja; azon várakon és városokon kívül, melyekben már tényleg cs. kir. katonaság létezik, még Kővárba, Husztba, Görgénybe és Brassóba is cs. kir. őrségeket fogad, s bizik ő felsége kegyelmében, hogy a tartománynak mind vallási, mind egyéb szabadságait fentartandja***). Mit Teleki unszolására a küldöttség Bethlen Miklós és Apor István ellenzése daczára, elfogadott, azt a fejedelem is megerősítette, s ugyanesak a Teleki „mindenható munkája által“ a fogarasi országgyűlés is végzéssé emelt*). Ama nyilatkozat sebtében történt elfogadása után mind a fejedelem, mind a rendek jogaiknak szerződés általi biztosításáról kezdének gondolkozni. E végett egy folyamodványt küldöttek föl Bécsbe, melyben 13 pont alatt előadták kívánataikat, s ezeket formászerinti oklevélbe iktattatni kérték**). Ezen pontok minden lényege-

*) Horváth, Marországi Tört. IV. k. 202 l.

**) Önéletírása, II. 66. „Moribunda Transilvania stb.“

*) Szász, Sylloge 40—45. l.

**) Gál, Erd. diaet. I. 131. l.

**) Szász, Sylloge 45—49. l.

sebb tárgyai benfoglaltattak azon különben ezeknél is sokkal előnyösebb okmányban, melylyel a bécsi kormány 1684-ben maga megkínálta volt az erdélyieket,*) melynek elfogadtatása mindazáltal a sereg élén előnyomult Scherffenberg tábornoknak sem sikerült. Most azonban, a fennebbi nyilatkozat megtörtént aláíratása után, már ezen sokkal csekélyebb biztosítást nyújtó pontokat sem akarta megerősíteni a bécsi kormány. Minden, a mit Apaffy követe kieszközölni birt, Lipótnak egy június 17-én kelt leveléből**) állott, melyben, miután az erdélyieket a töröktől való elszakadásukért és cs. kir. oltalma aláhajlásukért megdicsérte, általában igéri, hogy védelmükről kellőleg fog gondoskodni, és biztosítja őket, hogy a bevett vallások gyakorlatában, lelkiösmereti szabadságában háborgatni senki sem fog; gond leszen arra is, hogy a császári katonaság szigorú fegyelemben tartatván, a tartományt védje s ne zsarolja. Teleki mintegy 12 ezer forintot érő ezüst edényneműt s a római birodalom grófi címét nyerte szolgálatai jutalmául **); Caraffa pedig kitűzött feladatát, melynek megoldásában őt a kegyetlenségétől való félelem nem kevésbé segítette, mint ravaszsága s erőszakossága, ekként végrehajtván, a császári seregek egy részével Lippa ostromlása végett távozott, Erdély hadi parancsnokságát Heissler megérkeztéig Veterani tábornokra bízván.

Ismételve folyamodtak ugyan az erdélyiek Nagy Pál és Vay Mihály követeik által egy diploma kiadásaért, de siker nélkül; Lipót 1688. dec. 9-én és 11-én, valamint 1689. május 11-én kiadott***) leirataiban mind csak addigi ígéreteire írt, s emlékeztette őket, mikép az 1684/86-ban ajánlott szerződés megghiúsulásának okai, magok az erdélyiek.

Az 1688-ki táborozás szintén sok szerencsével folyt, még voltak ugyan itt-ott elszórva több magyar várak török kézen, de ezeket elszigeteléssel s éhséggel vélte megvehetni a bécsi hadi tanács, mit hogy annál erőlyesebben eszközölni lehessen, a hadjáratot a Száván túl a török birodalom beljébe tette át. Nándorfehérvár bevételére s a niszsszai nagy győzelem után a török birodalom Európá-

*) Szász, Sylloge 3—9. l.

**) Szász, Sylloge 50—51 l.

**) Horváth, Magyarország Tört. IV. 203 — 205. l. — Bethlen M. Önéletírás, II. 43. — Cserey, 182 l.

**) Szász, Sylloge 52—59. l.

ban veszve lenni látszott, azonban az előre hatolt osztrák-magyar sereg s kül szövetségesek diadalmenete fel lőn tartoztatva. Franciaország féltékenysége fölébredt, XIV. Lajos a túlsúlyra vergődő Ausztriától tartva, szintén sikra szállt ellene s Lipót kénytelen lőn hadi erejének egy részét a Rajnához küldeni. A török területen hátrahagyott újabb osztrák vezérek ügyetlen vezérlete alatt a szép vívmányok egy része csak odaveszett s az 1690-ki hadjárat sem vala kedvező Lipótra nézve. Az addig féken tartott havasalföldi vajda, Brankován, tőle ismét elhajolt, a török, a bécsi béke alkudozásokat felfüggesztvén, fegyverkezni kezdett, s az előbb siker nélkül működött és hozzá menekült Tökölyt megint felkarolta. Midőn ez egy erős hadosztály élén Erdélybe vala betörendő, hogy onnan a magával tehetetlen s a török szövetségből kilépett öreg Apaffyt elűzze, ez 1690. ápril 15-én meghalt. A porta ennek híret vevén Tökölynek haladék nélkül kiadta az athnamét, mely által Erdély fejedelmévé neveztetett. A tatár khán útasítást kapott, hogy fiát egy erős hadosztálylyal küldje melléje, az oláh vajdához pedig parancs ment, hogy Erdély fejedelmét minden erejével támogassa. Tököly malmára hajtá a vizet az is, hogy a bécsi kormány a 15-éves II. Apaffy Mihályt atyja örökségében megerősíteni vonakodott s a fejedelemség igazgatása egy kormánytanácsra bízott, melynek élén a hatalmas, de sokaktól gyűlölt Teleki Mihály állott. Tököly beütött, Zernyestnél Heisslert megverte és elfogta, Teleki pedig elesett. A kormánytanács ezen esemény következtében 1690. augusztus 24-én újabban esedezett Lipótnál, erősítné meg fejedelemségében az ifjú Apaffyt, biztosítaná az 1686-ik évben kiadott, de Erdélytől akkor el nem fogadott hitlevél által a vallási és nemzeti jogok és szabadságok fentartására nézve az országot, különben félni lehet, hogy Tökölynek hódol. De Lipót el levén határozva a fejedelmi méltóságot eltörölni s Erdélyt közvetlenül a maga kormánya alá vonni, sept. 4-én akként válaszolt, hogy e háborgó időben nem volna eszélyes dolog kiskorú egyént, kinek még magának is vezetőre van szüksége, helyezni az igazgatás élére; maradjanak tehát a közügyek ideiglenesen a rendek által választott kormánytanács kezében. A mi a vallást s a rendek jogait és szabadságait illeti, általában királyi szavára fogadja, hogy azokat épségben tartja *).

*) Szász, Sylloge 59—64. l.

ő sept. 22-én Szeben melletti táborában országgyűlést tartott, s a három nemzet által magát Erdély fejedelmévé választatta, az alkotmányra megesküdött s az ország rendei neki viszont letették a hódolati esküt *).

A koczka megfordult. Lipót fegyvereit a harez más téerein sem kísérte jobb szerencse, mint Erdélyben. A Szerb- és Bolgárországban szerzett vívmányok még meglevő része is veszélyben forogott, mit látván a badeni herczeg-fővezér, elhatározta, hogy mindekelőtt Erdélyt veszi vissza Tökölytől, mint a ki onnan a Tisza vidékére is könnyen átvihetné a fölkelést, és mintán Niszzsát és Viddint sorsára hagyta, némi előintézkedések után, a Heissler Orsovára hátrált seregét maga mellé vette, a vaskapunál Erdélybe nyomult, s az erdélyieket felszólította, hogy Tökölyt késedelem nélkül hagyják el. Tököly Szeben alól a székely földre vonult s onnan, a császári seregtől szorongattatva, october végén a bodzai szoroson keresztül Havasalföldre menekült.

Azonban, míg Erdély ekként ismét birtokba vétetett, más nyemények jobbra mind oda veszték: a török visszavette Viddint, Niszzsát, Galambóczot, Szendrőt, Orsovát és Lippát, Temesvárt pedig és N.-Váradot az ostromzár alól felmentette. A tatárok ismét betörtök Erdélybe, Tököly is be akart törni a töresvári szoroson, de csakhamar kiűzettek.

A csend helyreálltával az erdélyiek a kormánytanács által 1691. január 10-ére hirdetett országgyűlésre gyűltek össze Fogarasba, hol a császár-király hitlevele, melyet a diplomatai ügyekben jártas Bethlen Miklós az angol, hollandi és brandenburgi követek közbenjárására kieszközölt, közzététetett**). A bécsi kormány, mely előbbi hadi szerencséjében bizakodva, a rendek minden sürgetésére sem akarta többé kiadni ama hitlevelet, melylyel 1683¹/₆-ban Buda megvétele előtt önként megkínálta volt az erdélyieket, sőt a melyet majdnem reájok akart erőszakolni, most midőn a török már Nándorfehérvárt is visszavévén, Magyarországot s az általa segélyezett Tököly Erdélyt ismét fenyegette, nem látta tanácsosnak megtagadni az ismételt kérelmet, s oct. 16-án végre kiadta az oklevelet. Apaffyt, kiskorúsága ürügye alatt most sem erősíté meg Lipót

*) Gál, Erd. diaet. I. 145 — 147. l. 1 — 22. t. cz. — Cserey, 199. l. — Bethlen M. Önélet: II. 160. stb. l.

**) Bethlen Miklós Önéletírása, II. 120 s a köv. l.

a fejedelemségben, Erdélynek azonban következő szabadságot biztosított a nevezett hitlevélben: 1.) A bevett négy hitvallás eddig élvezett jogait mindenben megtartja; templomokat Kolosvárt, Gyulafehérvárrt s másutt is, hol nagyobb számmal laknak, a katolikusok is mindenütt építhetnek saját költségeiken. 2.) A boldogult királyok és fejedelmek minden adományai és kiváltságai, melyeket akár egyes személyeknek, akár valamely hitfelekezetnek mind Erdélyben, mind a hozzá tartozó magyar részekben tettek vala, bár kié volt is előbb azon jószág, vagy javadalom, jelen birtokosaiknak czentúlra is biztosíttatnak. 3.) Az Approbáták és Compiláták, Verböczy Hármaskönyve, (kihagyván mindazáltal Endre királynak az ellentállásra vonatkozó, s a múlt pozsoni országgyűlésen eltörölt záradékát) úgy a szászok municipalis jogai, teljes érvényben maradnak. 4.) A közigazgatás, a törvényalkotás és igazságszolgáltatás fenmarad eddigi alakjában. 5.) Tisztségekre, legyenek azok akár kormányiak, törvényszékiek, akár kamaraiak, egyedül belföldiek alkalmazhatók, minden tekintet nélkül a vallásra. 6.) Az ellenségtől visszaveendő javak előbbi birtokosaiknak vagy utódaiknak fognak visszaadni; a magszakadási esetekben a fiscusra szállandó javak egyedül érdemes belföldieknek adományoztatnak. 7.) A tartományi főkormányzót — kit hajdan vajdának neveztek (?) — az erdélyi katonaság főkapitányát, ország kanczellárját, belső tanácsosokat és ítélőmestereket a rendek országgyűléseiken szabadon választják, tekintet nélkül a vallásra, s csak megerősítés végett terjesztik a király elébe. 8.) A főispánokat, a székelyek kapitányát s a többi méltóságosabb hivatalokat a király — az urak és nemesek közül fogja választani. 9.) A 12 személyből álló belső tanácsban és a szintannyi tagú főtörvényszéknél három-három tag, az ítélő mesterek közül pedig egy katolikus leend; a szebeni főkirálybíró mindig tagja leend a belső tanácsnak. 10.) A kormányzó évenként köteles egybehívni az országgyűlést, melynek végzései királyi megerősítés alá terjesztendők. 11.) A kormányzó köteles folyvást az országban székelni, s tiszti beiktatásakor a törvényekre megesküdni; mind ő, mind a belső tanács és ítélőszék tagjai a kinestárból húznak díjat. 12.) Az évi adó béke idején 50-ezer tallér, háború idején 300-ezer rhe-nusi forint leend. 13.) Az ország semmi szokatlan adóval nem fog terheltetni; a harminczad nem fog felemeltetni. 14.) A székelyek adót nem fizetnek, hanem saját költségeiken katonáskodnak. 15.) A ke-

reskedés egész szabadságában fentartatik. 16.) A tizedet ezentúl is a földesurak bérlik a fiskustól. 17.) A szükséges őrségeket, melyek egy része belföldi zsoldosokból álland, német tábornok, de a kormányzó s a belső tanács és az erdélyi katonaság főkapitányának egyetértésével igazgatandja; a kormány egyéb ügyeire annak semmi befolyása sem leend. 18.) Az adózó nép az útasokat, bármi rendűek is azok, s lovaikat élelmezni nem köteles; fogadókról, szállodákról gondoskodjanak a földesurak és a városok; postákat állítson a kormánytanács *). Az erdélyi rendek, most készségesebbek, mint 168^{1/2}-ban, az okmányt elfogadták **), kormányzótul Bá n f f y Györgyöt, az ország tábornokául Bethlen Gergelyt, kancellárul Bethlen Miklóst, a követet és történetíró, kincstárnokul Haller Jánost, kormányiszéki tanácsosokul pedig Gyulafi Lászlót, Gyerőfi Györgyöt, Keresztesi Sámuelet és Toldalagi Jánost választották ***). Egyszersmind követeket küldöttek fel Bécsbe, kiknek feladatuk volt ezek jóváhagyását, különösen pedig ifjabb Apaffy fejedelemségében való megerősítését, s a hitlevélnek némi változtatásokkal ünnepeles formában kiadatását eszközölni ****). Mennyire ragaszkodtak az erdélyiek még ekkor is a szabad választás elvéhez, s választott fejedelmökhöz II. Apaffy Mihályhoz, kitetszik a követeknek adott utasítás 5-ik pontjából is *****), melyben ő felsége figyelmébe ajánlják, hogy ha ezt Tökölyvel szembe nem állítja „Erdélyt csendesen nem bírhatja, mert a fejedelemséget kívánja Tököly is.“ Lipót azonban csak 1691. december 4-én adta ki az ünnepeles okmányt ****); de Apaffy fejedelemségére nézve most is csak előbbi nyilatkozatánál maradt, kötelességükké tevén egyszersmind a rendeknek, hogy miután a katholikusok az oklevél első két pontja által vallási jogaikat sértve lenni panaszolják, a 3-ik pontban pedig a szászok bővebben biztosíttatni kívánják szabadságaikat, ezek iránt egymásközt barátságosan egyeztessék ki a nehézségeket **).

*.) Szász, Sylloge 67—78 l. — Horváth, Magyarország Tört. 220. 221. lap.

**.) Szász, Sylloge 78—80 l., 2. t. cz., Gál, Erdélyi diaet. I. 147. l. 1. p.

***.) Szász, Sylloge 80. 81. l., 18. és 19. t. cz., Gál, Erd. diaet. 149. l.

****.) Szász, Sylloge 83—99 l., 23. t. cz., Gál, Erd. diaet. 150. l.

*****.) Szász, Sylloge 89. l.

*) Horváth, Magyarorsz. Tört. IV. 222. l. Szász, Sylloge 118—129. l.

**) Szász, Sylloge 118—129. l.

A rendek e végett 1692-ben martius 15-én gyűltek össze Szebenben s a szászokkal meg is kötötték az egyességet, (Accorda-t); de a vallást illető 1-ső és 2-ik pontra nézve nem tudtak egymással megegyezni; miért is a gyűlés után Alvinczy Péter és Baranyai Gergely újabban Bécsbe küldettek, kiknek ismét kötelességökké tétetett egyebek közt Apaffy megerősítését is sürgetni *). De hasztalan; a bécsi udvar korlátolt hatalommal sem akarta többé helyreállítani a fejedelmi méltóságot, mely, ha töröknek kedvezne a hadi szerenese, könnyen újabb szakadás forrásává válhatnék. A vallás ügyét mindazáltal egy 1693. april 9-én kelt külön pótléklevélben akként intézte el a király, hogy: 1.) A bevett négy vallás mindenike megtartja a maga jogait s javait. 2.) A katolikusoknak átadatik Kolosvárt a reformátusok temploma s az unitariusok collegiuma, Gyula-fehérvárrt a Báthory-féle templom; Kolosmonostorért, mely nekik szintén visszaadandó, jelen birtokosának 15-ezer frt váltságdíj fog fizettetni. 3.) A kath. ifjúság nevelésére oly egyháziak alkalmaztatnak, kik ellen a többi hitfelekezetek gyanúval nem viseltetnek; az egyházi kormány pedig egy apostoli vicarius kezébe tétetik. 4.) A katolikusok, a többi felekezetek rövidsége nélkül templomokat mindenütt építhetnek **). Ezen kívül május 14-én még egy más oklevél is adatott át Alvinczynak, (Alvinczyana Resolutio) mely válaszul a rendek egyéb kívánataira, Erdély összes ügyeit szabályozza, s Bécsben egy külön erdélyi ndv. kanczellária felállítását helyezi kilátásba **).

Látható mindezekből, hogy Erdély s a hozzá tartozó többi részek szívesebben megmaradtak volna még egy ideig fejedelemségi minőségükben, hogy ebben czélt érni épen nem tőlök függött, s hogy a kormányzót és kormányzékot is csak II. Apaffy kiskorúsága idejére választották, és ezzel koránsem akartak — a mint akaratjokon kívül bekövetkezett — külön tartományt alkotni az ausztriai házbeli magyar királyok alatt viszont egyesült Magyarországbau, kitűnik ez, részint az ugyanazon 1691-ki fogarasi országgyűlésből Bécsbe küldött követeknek adott utasítás 7. pontjából, melyben határozottan kívánják, mikép: „ha Isten ő felsége uroknak és nagyságának (II. Apaffynak) a húsz esztendőt elérni

*) Szász, Sylloge 130. stb.

**) Ugyanott 389. stb.

**) Bethlen M. Önélet: II. 125. — Szász, Sylloge 373. stb.

engedi, akkor a Gubernator tartozzék resignálni eő Nagyságának a Guberniumot*).“ Világos ez továbbá abból is, hogy a külön erdélyi udv. kancellaria eszméje is legelőször Bécsből indítványoztatott.

Nem külön-állási viszketeg, nem országos autonómiát játszani akarás, sem nem többi magyar testvéreiktől való idegenkedés ösztönözte az erdélyrészi hazafiakat a másfél századon át hiven megőrzött ebbeli nézeteik melletti megmaradásra. Miért, azt könnyen megértheti az, a ki az akkori Magyarország közállapotait szemügyre veszi. I. Lipót alatt ugyanis, a vasmári békekötés után, a miniszterek által ismét kísérletek tétettek, a magyar alkotmány mellőzésére; a beküldött német zsoldosok féktelenkedtek, s a protestans vallásbeliek üldöztettek, miket a Wesselényi-, Zrinyi-, Frangepan-, Nádasdy-féle összeesküvés s a három utóbbi kivégeztése követett. A fogyasztási adó octroyaltatott, s az ebbeli rendeletek végrehajtására Kollonics püspök, kamara elnökké nevezetett; az ország feljajdult, de hasztalan; nehogy a püspökök az új intézkedésnek ellenzéket csináljanak, Lobkowiez miniszter őket a protestansok üldözésére szabadítja fel, mire valóban meg is kezdetik az irtóháború a protestansok és lelkészeik ellen, sokan külföldre és Erdélybe menekülnek**). A bécsi kormány az elnyomott lázadásból okot merít Magyarországot egészen megfosztani alkotmányától. Ampringen, a német rend nagymestere, az ország kormányzójává neveztetik, s egy, felében magyarok-, felében németekből álló tanács rendeltetik melléje. Ez kiméletlenül működik; a bujdosók török segélyhez folyamodnak; az országban polgárháború és vallási üldözés dühöng, a Szelepcsényi érsek primás elnöksége alatt működő pozsonyi törvényszék 1673-ban több száz protestans papot és tanítót halálra, fogságra, számkivetésre ítél, hivatalaiktól megfosztja, hetvenen gályarabságra vitetnek Triestbe és Nápolyba; kurucz és labancz egyaránt dűlja az országot, zsarolja a föld népét***). 1687-ben kir. bizottmány jár körül az országban, mely a protestansok templomait elszedegeti****); és Caraffa az eper-

*) Szász, Sylloge 90. l.

**) Horváth, Magyarorsz. Tört. 42—90 l.

*) Ugyanott 90—110. l.

**) Ugyanott 182. l.

jesi gyászos mérszárlatot hajtja végre*). Az 1688. évi magyar országgyűlés elhatározza, hogy Tót- és Horváthországban jószágbirtoklási joggal csak a rom. katolikusok bírnak s a jezsuitákat, törvényes testületképen befogadja**) stb. stb. stb. És ezek akkor történnek, midőn Erdélyben még a különválás idejében, tehát Lipót kora előtt 130 évvel, a lehető legszabadelvűbb törvények hoztattak a lelkiismeret és szabad vallásgyakorlat érdekében^{3*)}. Cso-da-e mindezek után, hogy Erdély, hol a protestans hit csaknem állam-vallássá vált volt a fejedelmek idejében, a Lipóti hitlevél keletkezésekor következetes maradt, s azon viszonyokba, melyek miatt külön vált volt, beilleszkedni, s az akkori királyhágoniuneni

*) Horváth, Magyarorsz. Tört. 185—189. l.

**) Ugyanott 199.

^{3*)} A Tordán 1557. június 1-én tartott országgyűlés 5. t. cz. így szól: „Mi és méltóságos fiunk (Izabella és János-Zsigmond) az ország lakosainak legbúzógobb kérésére megegyeztünk abban, hogy mindenki azon hitet vallja, a mely neki tetszik, az új vagy régi szertartásokkal; megengedvén, hogy a hit dolgában kiki szabad akaratja szerint cselekedjék; de az új vallást követők a réginek követőit boszusággal ne illessék.“ (Gr. Kemény József: Cod. Articular. I. 262.) A Szebenben 1566. nov. 30. tartott országgyűlés 16. t. czikke (Mike Sándor Gyűjteménye: Artic. Diaet I. k. 424. l.) által nyilván kimondatott, hogy „ez országban az Istennek ígéje szabadon hirdettessék, s kiki azt a vallást követhesse, a melyet akar.“ — 1568. Tordán jan. 6-án, úgy 1571. jan. 6. án M.-Vásárhelyt a vallás ügyét Erdélyben szabályozó s maig fennálló ama sarkalatos törvény lön hozva: „Minden helyeken (18. t. cz.) a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és a község, ha venni akarja, jó, ha pedig nem, senkit ne kényszerítsenek, az ő lelke azon meg nem nyugodván, (a nép) oly prédikátort tarthasson, a kinek tanítása ő neki tetszik. Ezért pedig senki a superintendensek közül a predikátort meg ne bántassák, se religiójáért senki ne szidalmaztassék; mert a hit Istennek ajándéka, ez hallásból leszen, mely hallás Isten ígéje által vagyon. Hasonló tartalmú a Tordán hozott 1571: 1. t. cz., melyben ez áll: „Isten ígéje pedig mindenütt szabadon hirdettessék, vallásáért senki meg ne bántassék, se pap, se hallgató; a papok hibája felett a püspök ítéljen“ stb. — Különböző vallású tábori lelkészek már 1554-ben voltak alkalmazva az erdélyi nemzeti seregek mellett. 1557: 8. t. cz. (Gál, Erd. diaet. II. 17.) Az oláh clerus maga közül választthat püspököt. 1571: 25. 42., 1579: 5. t. cz. (Gál, Erd. diaet. II. 17. 31. 39.) A különböző vallások szabadsága megerősített 1600: 2. t. cz. (Gál, Erd. diaet II. 62.) Predikálásokban, egyik vallásbeli pap se gyalázza a más vallását. 1620: 3. t. cz. (Gál, Erd. diaet. II. 108.) A négy bevett vallás szabad gyakorlata a fejedelm Conditiók közé lön iktatva. Comp. Const. 2. r. 1. tit. 1. art. stb. stb.

kormányzat alá hajolni másfél század múlva sem volt hajlandó, hanem eleinte azon volt, hogy az 1571. 1595. és 1615-ki szerződésekhez hasonló egyesség kötessék, s a külön fejedelemség, mely épen a politikai és vallási szabadság oltalmára lön megalapítva, s a mely alatt az események minden hullámozása mellett akkoriban ritka alkotmányos és vallási önkormányzatot élvezett, a magyar királyok török elleni védnöksége alatt még egy ideig fenmaradjon. Csoda-e, ha a Lipót-féle hitlevél kelte utáni évben 1692. dec. 15-én M.-Vásárhelyt tartott országgyűlésen, midőn a Bécsből indítványozott külön erdélyi udv. kancellária szőnyegre került, ennek a már létezett magyarországi kancelláriával leendő egyesítése mellett csupán a katolikus rendek nyilatkoztak? *)

Azonban e fontos közjogi indokokon kívül más magán természetűek is működtek közre. A hosszas különlet alatt létrejött és megszokott számos jövedelmes főhivatalok és méltóságok oly önzökké tettek némely egyeseket, nagyravágyásukat úgy felköltötték, hazafiúi érzelmöket annyira elaltatták, hogy a közhaza és nemzet javát saját énjök kicsinyes hiúságának föláldozni nem átalották. Való igaz, hogy az 1691-ben csak hat évre**) megválasztott, de azután állandóvá lett első erdélyi főkormányzóban és kormánytanácsban azon később valódi vár-árkokká esőkönösült érdekek csirája lön letéve, melyek az azután számtalanszor nyilatkozott egyesülési közóhajtás teljesülését még 157 egész évig voltak képesek megakadályozni. Az első erdélyi főkormányzóról és kormányszékről azt írja kor- és hivaltársuk Bethlen Miklós, kancellár^{3*)}, hogy semmittevő tunyaságukban vagy aludtak vagy kártyáztak; egyébire sem volt gondjuk, mint hogy Rabutinál — az akkori cs. főhadparancsnoknál — hizelgéseik, árulkodásaik, minden jogsérelmek szóltan eltűrése sat. által magokat a főméltóságban fentartsák; nagy részök pedig a szegénység verejtékéből, vagy közpénzekből gazdagítá magát sat.

Az 1699. évi Karloviezon kötött békében a porta végkép lemondott Erdélyről; Tökölly Törökországba bellebheztetett s ott meghalt 1703-ban mint menekült. II Apaffy élte 20. évét 1696 oct. 13-án érte el, a mikor a fejedelemséget át kellett volna vennie, de e he-

*) Veszely Károly, Gyulafehérvári füzetek II. 104—106.

**) Önéletírása 190. 281. 356. stb. 1.

3*) Szász, Sylloge 90. 1.

lyett fegyveres fedezet alatt Bécsbe vitetett, ott vele is lemondattak a fejedelemségről, hercegi czimmel ruházták fel, hanem hazájába vissza nem tért soha; meghalt Bécsben 1713. febr. 1-én, s ezzel Erdélyben az 1691-ben ideiglenesen megállapított rendszer véglegessé alakult át; azonban idő folytával, valahányszor a közös magyar alkotmány fennállását és a korona birtoklását illető valamely nagy közjogi tény került szönyegre, Magyarország két felének egyesülése is mindig felmerült. Így látjuk ezt történni 1688-ban az örökösödési jognak a nő-ágra lett kiterjesztésekor; ez alkalommal ugyanis, hosszas idő után ismét szóba jött az unio, az egész eredmény azonban csupán egy törvényezikk vala, melyben az erdélyi részeknek a magyar koronához tartozása újból kimondatott*). Ennek folytán Mária-Terézia 1741. aug. 30-án az erdélyiekhez intézett leiratában ugyan maga hívta fel Erdélyt a Magyarországgal szorosabb egyesülésre, s ezen ügyet az erdélyiek meghallgatásaig elnapolta; de huzamos ideig nem tartatván országgyűlés, a mindkét részen óhajtott egyesülés megint elmaradt.

Nagyrészt magán körülmények akadályozták az „unio“ létrejöttét 1790—91-ben is. II. József császár 1782-ben egyebek közt a magyar- s erdélyi udv. kancellariákat is egyesítette, s az akkori gr. Bánffy Györgyöt, a ki az addig fennállott külön erd. kancellariát, mint, egy évvel előbb kinevezett udvari tanácsos, vezette, alkancellárrá mozdította volt elő az egyesült magyar udv. kancellariánál; a mit az erdélyi kormányshéz 1782. sept. 5-ki felterjesztésében megköszönt**). II. Lipót trónraléptekor ez volt erdélyi kormányzó.

II. József egyoldalú rendeleteit visszavonván, megindult az alkotmány visszaállítása, s a Királyhágón túl mint innen egyaránt élénk, átalános unio-mozgalom vette kezdetét. Az erdélyi részekben a megyék, székely- és szász székek, valamint a kir. városok is visszaszervezett közgyűléseiken egyhangúlag és kivétel nélkül az anyaországgal szoros egyesülés mellett nyilatkoztak. Nagy-

*) Az 1741: 18. pozsonyi t. cz. így szól: „Publicis etiam constitutionibus Regni inserandum resolvit benigne Sacra Regia Majestas: §. 1. Quod Transilvania m veluti ad Sacram Regni Hungariae Coronam pertinentem, tam Eadem, quam Successores Sui, qua Reges Hungariae possidebunt et gubernabunt.“ —

**) Gál, Erd. diaet. III. 172., 173. l.

Szebenben, a kormánysszék akkori székhelyén „Magyar Hír-Vivő“ czim alatt magyar lap indult meg, homlokán hordozva a magyarországi czimer középebe illesztett erdélyi czimert, mint az unio látható jelképét. Az 1790. július 6-kára Budára összehívott, később azonban a koronázás végett Pozsonyba áttett magyar országgyűlés megnyílt. Az erdélyiek közül a felső táblán jelen voltak: gr. Batthyány Ignác, erdélyi rom. kath. püspök, valamint a Teleki, Eszterházy, Csáky, Gyulai, Rhédey grófi és Kemény, Wesselényi, Huszár, Orbán, Splényi Vécsey, Inczedy bárói családok több tagjai*). A nevezett erdélyi megyék, székely- és szász székek szintén mindnyájan küldöttek követeket. Felérkeztek s ott mulattak még a kir. főkormányzó II. gr. Bánffy György, két kormánysszéki tanácsos és két titkár is**). De ezek, mint alább ki fog tűnni, koránsem azért, hogy más hazafiak céljait előmozdítsák. Többek közt legelőször a partiumbeli három törvényhatóság: Közép Szolnok és Krasznavármegyék s Kövár vidéke követei nyújtottak be kérvényt a magyar rendekhez, s törvényhatóságaiknak Magyarország államtestéhez való visszakapcsoltatását sürgették^{3*)}. Második kérvény Kolos-, Hunyad-, Torda-, Kükküllő-, Zaránd-, Felső- és Alsó-Fehér-, Belső-Szolnok- és Doboka vármegyéké vala^{4*)}, melyben, mintán I. József, VI. Károly és Mária-Terézia uralkodásuk kezdetén Magyarországnak adott hitlevelökbe Erdélyt be nem foglalták, az újonnan megkoronázandó II. Lipót hitlevelébe és eskümintájába, az említett 1711: 18. t. cz értelmében Erdélyt is befoglaltatni kérték. A harmadik kérvényben Kükküllő-, Torda-, Kolos-, Belső-Szolnok-, Hunyad- és Felső-Fehérvármegye, továbbá Udvarhely anya-, Keresztur és Bardóczi fiók-, Maros-, Aranyos- és Háromszék (nem Sepsikézdi, Orbai és Miklósvár fiúszékek) „Erdélynek Magyarországgal szorosabb összekapcsolásaért“ folyamodtak^{5*)}. A negyedik kérvényen Alsó-Fehér- és Doboka megyék, Erdély és kapcsolt részeinek jogait és szabadságait a koronázási hit-

*) 1790-ki országgyűl. jegyzk. X. XV—XIX. l.

**) Gál, Erd. diaet. III. 112. l.

3*) Országgyűl. irom. k. 3—14. l.

4*) Ugyanott 49—51. l.

5*) Ugyanott 52—60. l.

levélben és eskümintában külön czikkben biztosítani kéri addig is, míg az óhajtott egyesülés létrejönne*). Az ötödik, magyar nyelven írt kérvényben Bruckenthal Mihály a szász nemzet ispánja és biztosa, ugyanazokat kéri az egész szász nemzet, ú. m. Szeben-, Medgyes-, Szász-Sebes-, Nagy-Sink-, Köhalom-, Szerdahely-, Ujgyház- és Szászváros-székek, Brassó- és Besztercze-vidékek nevében. Praes. 18-a junii 1790**). Ezen kérvények a június 16-án tartott ülésben az elnöklő királyi személynök által a Karok és Rendek táblájának előterjesztettek; de mivel az ország Rendjei — a már is hosszára nyúlt viták miatt, és mert a koronázást siettetni kívánták, — már abban megállapodtak, hogy a diplomának elkészülésegig új dolgot elővenni nem fognak, ezen kérések, hozzá tartozandó írásaikkal a kerületeknek általadattak a végett, hogy minden törvényes és igazságos tekintetek szerint azokat megvizsgálják***).

Azonban, csakhamar mutatkoztak a fenlevő kormányzékiki urak működésének kártékony nyomai; de a hazafiak sem késtek megtenni az ezek elhárítására szükséges lépéseket: october 3-án, a 25. ülésben erdélyi püspök gr. Batthyány Ignác, mint Alsó-Fehérvármegye biztosa, továbbá h. Bornemissza János Hunyad-, Küküllő- és Zaránd vármegyék követe, h. Thoroetzka József Tordamegye követe, Zsomhori Ádám Dobokamegye követe és Gáál Miklós Aranyosszék követe, mint a kik az erdélyi ügyek figyelemmel tartása végett Budán maradtak, egy kérvényt adtak be az alsó-táblához, melyben panaszozzák, hogy némely meg nem nevezett erdélyi követek megbízásuk összes Erdély közóhajtása ellenére ármánykodnak, és kéri az ország rendeit, kárhóztassák ezek eljárását, Erdélyt a hitlevélbe mindenestre vegyék fel, s a két országrész szorosabb egyesülését siettessék. E kérvény felolvasása után az elnök magash megbízás folytán kijelentette, hogy az erdélyi vármegyék azon eljárása, mikép országgyűlés nélkül követeket küldöttek fel Budára, ő Felségének nem tetszett, mire ugyane kérvény elintézése továbbra halasztatott*). E közben azonban a hitlevél elkészítésére kirendelt vegyes bizottmány

*) Országgyűlési irom. k. 60—62. l.

**) Ugyanott 62—65. l.

*) Országgy. jegyzk. 74., 75. l.

*) Ugyanott 263., 264. l. — Irom. k. 254., 255. l.

munkálatát elkészítette. Két ily hitlevél készült. Az első 25 pontból állott s a nemzet szabadságait és jogait minden jogsérelem ellen vala biztosítandó. Ennek 21. pontjában Erdély a következő szavakkal vala befoglalva: „Transsylvaniam veluti ad Coronam Regni Hungariae pertinentem, verumque et inseparabile ejusdem membrum, cum eodem Hungariae Regno effective unituri, tam Nos ipsi, quam etiam Successores Nostri, qua Reges Hungariae possidebimus“*). Miután II. Lipót aug. 20-án udvari kanczellár gr. Pálffy Károlyhoz intézett kéziratában e tervezetet visszaütasította, egy más, csak 12 pontból álló rövidebb szerkezetűt lőn elkészítve az e végre megbízottak által, melynek 10. pontjában Erdélyről következő említés tétetett: „Transsylvaniam autem velut ad coronam Regni Hungariae pertinentem, verumque et inseparabile ejus membrum, qua Reges Hungariae possidebimus, et juxta leges ipsorum municipales, more antiquo et indissolubili Regis Hungariae jure ac nomine, in sensu legum gubernabimus“**). A vegyes bizottmány az előbbi által magában a hitlevélben akarta kimondatni az egyesülést, s ekkép rövid úton óhajtotta teljesíteni az erdélyiek egyetemes közkívánatát; az utóbbiban pedig legalább az erdélyi részeknek a magyar koronához való elválaszthatlan kapcsolatát, mely I. Lipót hitlevelében és más számos közokmányok számtalan pontjaiban többszörösen biztosítva van, szándékozott újból kimondani; de hasztalan; mert ezen hitlevél-tervezetekre általában ismét két rendbeli leirat érkezett, september 20. és 21.-ről^{3*)}, melyekben tudtokra adatik az orsz. rendeknek, hogy ő Felsége, valamint aug. 20-ki leiratában már tudatta, csak olyan diplomát fogadand el és irand alá, a mely a VI. Károly és Mária-Terézia által kiadottakhoz lesz alkalmazva, s ezektől semmiben sem különbözend, miután ő Felségének erős akarata úgyis megtartani a törvényeket. Erdélyt illetőleg különösen megjegyzi e leiratok, hogy arra nézve, a mi ezen hitlevél-tervezetben az 1741: 18. t. czikken felül foglaltatik, az egybehivandó erdélyi országgyűlésnek is meg kell hallgattatni, s ennek a magyar országgyűléssel ismét közlendő kívánatai, csak azután fognak az országos törvények közé beirathatni, ha ő Felsége

*) Ugyanott 162. l.

**) Országgyűl. irom, k. 213. l.

3*) Ugyanott 244—253. l.

jóváhagyása is hozzájáruland*). Ekkép az unio ügye a két országgyűlés között folytatandó rendes tárgyalásra lön útásítva. — A budai országgyűlés e kir. válasz következtében oct. 5-én újabb felírásában „a nemzet jogai tiszták és elvitázhatlanok levén“ kérte ő felségét, fogadja el a felterjesztett diplomát**), de a császár- király M.-Frankfúrtból oct. 13-án kelt válaszában, sept. 21-én kiadott határozata mellett maradt***). Az országgyűlés nov. 3-án Pozsonyba áttétetvén, a rendek a koronázást megelőző napon a királyhoz nov. 14-én tett újabb felterjesztésükben a diplomából kihagyott javaslatokat törvény alakjában kérték megerősíteni, s Erdélyről újból megemlékeztvén, hogy ügyis csak az 1741: 18. t. cikk teljesezésébe vétele forog fenn, erre nézve pedig nem szükség az erdélyieket meghallgatni, az Erdélyt illető törvényezik megerősítéseért esedeztek, egyszersmind helyeselvén az erdélyieknek a szorosabb egyesülés tárgyában leendő meghallgatását*). De nem nyerték meg; a király 1791. január 8-án kelt válaszában múlt évi sept. 21-ki végzéséhez ragaszkodását ismételve kijelentette.

E közben az erdélyiekhez is érkeztek kir. leiratok, tudtokra adván, mikép az udv. kancellária ügye az országgyűlésig függőben marad. Maga az egyesült udv. kancellária elnöke, magyar főkorlátnok gr. Pálffy Károly türelemre inté az erdélyieket. Az erdélyi törvényhatóságok által a budai országgyűlésre küldött követeknek ajánltatott, hogy az azon országgyűlésen jelen levő kormányzó tudtán kívül semmi lépést se tegyenek; egy május 7-én kelt udv. elnöki rendeletben pedig oda útásittatnak az erdélyi követek, hogy a magyar országgyűlésen helyök nem levén, folytassák ügyeiket a nemsokára összehívandó erdélyi országgyűlésen**).

Végre megérkezett a június 30-ról kelt kir. leirat, s az augusztus 30-ára hirdetett, de december 12-ére halasztott várvavárt országgyűlés decemb. 21-én valahára, megnyílt Kolosvártt. Az országgyűléshez leérkezett leiratok és előterjesztések mindegyike az egyetemes magyar főkancellár gr. Pálffy Károly és alkancellár gr. Majláth József által vala ellenjegyezve; de azokban szó sem

*) Országgyűl. irom. k. 250. l.

**) Országgyűl. jegyzk. 256—265. l.

**) Ugyanott 318—320. l.

**) Ugyanott 386—422. 403., 404. l.

**) Gál, Erd. diaet. III, 198. 206 és 210. l.

volt az „unio“-ról. Az 1791. január 18-ki ülésben szőnyegre kerül-
vén az „*assecuratorium decretum*“ (koronázási hitlevél) tárgyában
a felséghez intézendő felirat, ebben megemlítendőnek határozták a
rendek, mikép a II. József alatt önhatalmulag egyesített udvari
kancelláriát, addig is, míg annak ígését bővebben tárgyalhatnak,
s a felett határozhatnak, egyesített állapotában meghagyatni ki-
vánják; mely kívánságuknak az e napról kelt felirat 6-ik szaka-
szában következő szavakban adtak kifejezést: „*non secus Cancel-
laria quoque Transilvanico aulica interea, quod circa eam animo-
rum nostrorum serta depromere potuimus in statu quo relicta.*“
E feliratban azt is kérték a rendek „hogy a koronázás előtt kia-
dandó magyar királyi hitlevélben Erdély jogai és törvényei is biz-
tosítottassanak, s a lipóti diploma megújítása a koronázás előtt tör-
ténjék;“ egyazon egyetemes cselekménnyel óhajtván az összes
magyar korona szabadságainak előleges biztosítását eszközölni;
fenhagyták mindazáltal „Erdélynek az anyaországgal való sz o
r s a b b egyesüléséről a bővebb tanácskozást, ebbeli kívánataik-
nak ő Felsége elébe leendő terjesztését és annak idejében beczik-
kelyezését“*). A febr. 11-ki ülésben sürgették az unio feletti érdem-
leges tanácskozás megkezdését, mind azért, mivel a vármegyék és
székek követéinek adott, s a kir. előterjesztésekkel és országos sé-
relmekkel kapcsolatos útasításokban az unio kieszközlése közgyű-
lésileg meghagyatott, mind pedig azért, mert híre járt, hogy a kan-
celláriák elkülönítése el lenne határozva; sőt az erdélyi külön-
kancelláriához a hivatalnokok is ki lennének már nevezve; sietni
kellene tehát ezen ügy tisztába hozatalával, nehogy halogatás köz-
ben a magyarországi rendek eloszoljanak, s az ország a kancell-
láriák nem óhajtott elkülönítése által meglepessék. Ez elhatáro-
zás következtében a rendek az egyesülés módjának kidolgozására
egy bizottmányt neveztek ki, s ezt az unio ügyében 1791. febr. 15-
én tett külön feliratban jelentvén, megkérték ő felségét, hogy te-
kintetbe vevén a pozsonyi 1741: 18. t. cikket, s ennek folytán az
erdélyiekhez 1742. aug. 30-án intézett kir. leirat szavait, melyek-
kel Mária-Terézia maga hívta fel Erdélyt a Magyarországgal sz o
r s a b b egyesülésre, s a melyek folytán ő felsége ezen ügyet az
erdélyi rendek meghallgatásáig elnapolta, — az udvari kancellá-

*) Erd. országgyűl. jegyzk. 107. 111. 114. l.

riákat, az említett bizottmány munkálatának bevégeztéig egyesített állapotjukban meghagyni, s az országgyűlés ebbeli felterjesztését bevégni méltóztassék, azokat az országos rendek tudtán és beleegyezésén kívül bárki tanácsára el nem választván. A rendek lelkesült egyesülési törekvéséről tanúskodik az is, hogy az említett bizottság elnökévé az unio mellett buzgalkodó akkori jeles hazánkfiát b. Kemény Simont választották*). De a reactio nem tűrhette, hogy az erdélyi összes nemzetiségek összhangzó buzgalmával megindított, s az ország rész közóhajtásaként közösen pártolt ügy dialdalra jusson; — s elkezdődött az izgatás az unio ellen. Számtalan izgató röpirat jelent meg s lön országszerte elterjesztve. A rendek megbizásából b. K e m é n y Simon írásba foglalta volt azokat, melyekkel az országgyűlésnek mindjárt kezdetén az unio szükségességéről mondott jeles beszédében elősorolt vala, mely iromány közrészvétellel fogadtatott és sok példányban lemásolva forgott közkezen s a követek között. Ez ellenében egy latin és német nyelven készült röpirat nyomtatott Bécsben, és küldetett le kellő elterjesztés végett*). Ez volt az, melyet a háromszéki főkirálybíró előbb saját neve aláírásával ellátva többekkel közölt és aláíratott, oly szándékkal, hogy azt, mint külön véleményt, az országgyűlés előre ismert unio melletti végzésével szemben, az udvarhoz felküldje. A nevezett főtiszt, mint látszik, felsőbb megbizásból járt el; de megtudták a rendek: a febr. 11-ki ülésben be lön jelentve, hogy az udv. kanczelláriák elkülönítése tárgyában készült névtelen irományt házról házra hordozzák s a követek közül némelyeket annak aláírására csábítgatnak. A vélemény szabadságát veszélyező, s az országgyűlési szavazatok előleges elkötelezésére czélzó ez alkotmányellenes eljárást roszalván, azonnal elhatározták a Rendek, hogy az említett munka íróját, valamint azokat is, a kik azt aláírták, kinyomoztatják; sőt a vármegyék és székely-székek követei azt kívánták: hogy azon követek, a kik a nevezett iratot törvényhatóságaiktól vett útasításuk ellenére aláírták, követségökből legott kitétessenek. Egyszersmind küldöttség lön kinevezve, mely az említett főtisztet a nevezett munka, aláírásokkal ellátott eredeti példányának kiadására, s a gyűlésben személyes

*) Erd. országgyűl. jegyzk. 176—178. l.

**) Szacsavay „Magyar Kurir“ Bécs 1791. mártius 8-ki sz. 293—298. l.

megjelenésre kérje fel, de az említett gróf úr, betegségével mentegőzvé, se megjelenni, se pedig a kért eredeti példányt kézbesíteni nem akarta, e helyett annak — mint mondá — magyar fordítását adta át a biztosoknak; az újból hozzá küldött küldöttségnek azonban végre kiadta az eredeti példányt is*). E merőben burocratikus szellemben írt férczmű írója maga is elismeri: „h o g y az erdélyiek országrészeknek a magyar királyságba leendő tökéletes bekebelezését és beolvastását óhajtották, de romlásukat (alkalmasint az officiosus capacitatorok előadásából) látva, kívánságaikkal a két kanczellária egyesítéséig szállottak le.“ Csodálatos, hogy az író e devált országos óhajtság teljesülését is ellenzi; mert ezáltal — mint mondja: — „Erdély egészen elveszítné nyomatékát — (mintha csaknem Petitions-Landtagokká összezsugorodott országgyűléseivel már gyakorolt is volna)! — mert nem igaz, hogy egyesített erő nagyobb (!); a külön kanczellária tagjait könnyebben lehetne feleletre vonni, ha valamit az ország szabadságai ellen vétenének; az unio a székelyek és szászok polgári jogainak hátrányára volna, mivel a magyarországiak csak feudális intézményeket ismernek; az egyesítés az Erdélyben létező vallási egyenlőség kárára lenne, s a magyar udvari kanczelláriánál többségben levő katolikus tanácsosok mindig leszavaznák a más vallású erdélyi tanácsosokat; a kanczellária egyesítése első lépés lenne az unióra, ez pedig maga után vonná a kormányszék egyesítését is a magyar kir. helytartótanáccsal, a mi veszedelmes lenne; a két kanczellária különböző hatáskörrel bír: a magyarországi csak politikai ügyekkel, az erdélyi ellenben törvénykezésekkel is foglalkozik; a két ország (?) Érdeke nem ugyanaz (!); az erdélyi ügyek sebesebben folynak, ha külön erdélyi kanczellárián tárgyalatniak; az sem igaz, mintha az egyesített kanczellária inkább meg bírná akadályozni a törvénysértéseket, sőt a mi legfőbb a kanczelláriák egyesítése sok erdélyit megfosztana hivatalától.“ (?) stb. Hinc illae lacrimae! — Egy más röpiratot az unitáriusoknak tulajdonítottak, mintha ezek azon okból, mivel hitvallásuk a Királyhágón innen nincs elismerve, az unio ellen izgatnának, de ők e vádat a febr. 15-ki ülésben magoktól komolyan elutasítván, szer-

*) Erd. országgyűl. jegyzk. 179—182. l.

zöjeül egy regalista vallotta magát, csupán saját egyéni véleményének nevezvén a kérdéses irományt *). A szászok nevében szintén készült egy hasonló tartalmú névtelen röpirat; sőt egy, a József-féle szebeni guberniumhoz behozott „Beischlag“ nevezetű idegen hivatalnok is írt egy ily munkát, melyben a negyedik (román) nemzetiség felállítását indítványozta. A Rendek fölszólították a kormányshoz, hogy a forgalomba hozott kártékony irományokat adja ki az országgyűlésnek, s azok szerzőit nyomoztassa ki; a kormányshoz azonban azt válaszolta, hogy a kívánt irományokat különös udvari parancs folytán felsőbb helyre terjesztette, és így nincs honnan elővegye **). Végül a román nemzet nevében is jelent meg egy, közvetlen a felséghez intézett kérvény, melyben elvesztett jogaikat az országgyűlés mellőzéseivel kibocsátandó rendeletek útján kérik visszaadni ***).

A rendek, hogy egyesülési törekvésüknek annál nyomatékosabb tanubizonyságát adják, Mária-Terézia azon diplomáját, melylyel némely egyesek nagyravágásának táplálékául, és hogy a két ország rész közt annál magasb válaszfalat emeljen, Erdélyt „u a g y f e j e d e l e m s é g i“ czímmel ruházta fel, vizsgálat alá vétetni rendelték, s e czím ellen óvást tettek ***). Nemsokára a vegyes bizottság is beadta az egyesülés módjáról kidolgozott munkáját, azt a rendek tanácskozás alá vették, megállapították, s a mellett mártius 7 ki kelettel nem csak ő felségéhez egy hazafias érzelemtől áradozó feliratot intéztek, hanem írtak a magyar országgyűléshez, s a magyar főkanzellárhoz is ***). Mind hiába, míg a kormányshoz ez okmányok felküldését húzta-halasztotta, s ajánlata folytán arról folyt a vita, futárral vagy gyorspostával küldessenek-e fel, megérkezett a kir. hitlevél tárgyában tett felterjesztésre kiadott, február 8-án keltezett, s e szerint akkor már aláírt királyi válasz, tudatván a ren-

*) Erd. országgyűl. jegyzk. 184. l.

**) Ugyanott 185—189. 215. 216. l.

*) *Supplex Libellus valachorum Transilvaniae, jura tribus receptis nationibus communia post liminio sibi adseri postulantium, cum notis historico criticis Josephi Caroli Eder, civis transilvani. Claudiopoli, sumptibus et typis Martini Hochmeister caes. reg. dicast. Typographi ac pr. Bibliopolae MDCCXCI.*

**) Erdélyi országgyűl. jegyzk. 221., 222. l.

*) Ugyanott 234—255. .

dekkal, hogy ő felsége az erdélyi kanczelláriát a magyarországitól elválasztotta s az egyesítés előtti állapotára visszavitetni rendelte. Felszólítottak egyszersmind a rendek, hogy a kanczellári méltóságra a szokott hármassal felterjesztést küldjék fel, addig is gr. Teleki Sámuel, a magyar egyetemes kanczellária egyik alkanczellárja, levén az ügyvitel vezetésére ideigl. elnökül kinevezve. A másik ugyane napról kelt kir. leiratot, — melyben oda írtattak a rendek, a kormányszék és törvényhatóságok, hogy ezután minden felterjesztéseiket ezen külön erd. kanczellária útján juttassák ő felsége színe elé — már az újonnan kinevezett ideigl. kanczellária elnöke gr. Teleki Sámuel írta alá *). E közben fölertek az unio érdekében tett fölterjesztések is, de hasztalan, mert II. Lipót király mártius 8-án kiadott kir. válaszában megmaradt előbbi határozatánál *). Hiába írtak fel a rendek újból is, és kérték ő felségét, hogy a két kanczelláriát egyesített alakjában továbbra is bagyja meg, s esedeztek: „hogy ily nagy fontosságú dolgokban nem mások tanácsát és feladásait, hanem az ország rendéinek — a kiknek híre s megegyezése nélkül, valamely dicasteriumnak felállítása, mint a törvényszerző hatalomhoz tartozó tárgy, törvényesen véghez nem mehet — kívánságát és végzéseit méltóztassék meghallgatni“ **). Hasztalan folyamodtak a nádorhoz, Leopold főherceghez, a magyar főkanczellárhoz, s kérték közbenjárásukat; hasztalan írtak magának az újonnan kinevezett ideigl. erdélyi kanczellárnak, tudtára adván, hogy az „unio“ ügyében nyilvánított közakaratuknál megmaradnak; az ő, és az elkülönítendő erd. udv. kanczelláriához kinevezett más hivatalnokok kinevezésében meg nem egyeznek, s kötelességükké teszik, hogy saját egyéni nézeteiket és érdekeiket ne válaszzák el a haza közérdekétől és közóhajtásától, hanem inkább ennek létesítését előmozdítani ügyekezzenek“ ***). A hitlevél tárgyában mártius 28-án megújított felterjesztésekben szintén tiltakoztak a rendek a kormányszék önkényes túlkapásai s a kanczelláriák akaratuk ellen czélbavett elválasztása ellen, valamint a feletti fájdalmukat is kijelentették, hogy ő felsége ebbeli előterjesztéseket be nem várva, nélkülök határozott, — ismételve kérvén: ne hajtassa végre a kanczelláriák elkülönítését **).

*) Erdélyi országgyűl. jegyzk. 258—262. l.

**) Ugyanott 231—270. l.

***) Ugyanott 274—278. 285—291. l.

**) Ugyanott 282—298. l.

Tudtára esvén a pozsonyi országgyűlésnek, hogy az erdélyi kancellária az egyetemes magyar korlátnokságtól elválasztatni rendeltetett, 1791 mártius 5-én maga részéről is hathatósan felírt, s fölfejtette, hogy e hírnek annálinkább meg kelle döbbsenten a rendeket, mivel éppen ez országgyűlés alatt lön indítványozva Erdélynek szorosabb egyesülése az ország többi részeivel. A helyes egyesülés iránti buzgó óhajukat a lehető leglelkesebb rokon-érzelemmel tolmácsolták a magyar rendek, mondván: „Transylvania velut membrum Hungariae inseparabile a prima dum adhuc institutione, Regnique Ungarici fundamentis possidebatur et gubernabatur, et partem Civitatis seu Status Hungarici efficiebat.“ S előadván, hogy az ország kétféle joggal követeli teljes és szoros összekapcsoltatását, így végzik az uniót sürgető felterjesztésüket: „Quod publica, adeoque Majestatis Vestrae ac Regni utilitas eam svadeat, populi Transylvaniam incolentis ejusdem nobiscum originis, iidem fundamentalibus juribus ac prerogativis gaudentis indoles ostendit; et praesertim tristia fata, quae post separationem utramque Provinciam premebant, satis testantur; — Oramus Majestatem Vestram, ut accedente praesertim Transylvanorum desiderio, unum origine et jure populum non sinat per separationem Cancelliarum sejnngi, sed potius benigne in id annuat, ut juxta desideria, quae jam 5-ta septembris anni praeterlapsi proposuimus, a rectius conjungatur“ *). A kormány azonban azzal igyekezett szépitni e cselekményét, hogy az 1791. mártius 8-án kelt királyi válaszbán kijelentette „hogy a két kancellária elválasztásával s az erdélyinek helyreállításával egyebet nem tett ő felsége, mint a mire magát Erdély alaptörvényeinél s egyszersmind a szerződéseknel fogva kötelesnek vélte, s miután ő felsége csak Erdély törvényeinek teljesítését eszközölte, hiszi, hogy a rendek annálinkább megnyugosznak, mivel ez által az 1741: 18. t. cz.-nek, melyszerint ő felsége és utódai Erdélyt, mint a magyar szent koronához tartozót fogják bírni és kormányozni, se most, se jövőendőben legkisebb rövidsége sem fog történni“ **).

A pozsonyi országgyűlés eloszlott, s a szintén nem sokáig

*) Erd. országgyűl. jegyzk. 300—311.

**) M. O. országgyűl. irom. k. 909—913.

együtt maradt erdélyi rendekhez is megérkeztek az oly nemes kitartással védelmezett ügyben keletkezett utolsó válaszok. Trónörökös Ferencz főherczeg, kit a Rendek egy, egyenesen a királyhoz intézett felterjesztés kézbesítésére és felséges atyjánál közvetlen közbenjárásra kértek fel, az országgyűlés visszaérkezett futára, a lelkes gr. Gyulai Lajos által, szép, de pusztá szavakkal biztató, vigasztaló, de eredményt még sem ígérő szóbeli válaszszal viszonzotta a rendek bizalmát; a magyar udv. főkanzellár hasonlólag sajnálkozott ápril 11-én kelt levelében -- hogy nem tehetett többet az erdélyiek ügyében, a kiket egyébiránt biztosít állandó jóakarataról; pedig ápril 12-ki iratában azt válaszolja, hogy ő jól tudja, mivel tartozik a királynak és hazának, — egyszersmind megezáfolni ügyekszik a személye ellen költött „alaptalan“ rágalmakat, s maga igazolása végett a jövőre hivatkozik *). Végre a király maga is ki mondta a végszót Flórenczben 1791. május 7-én kelt válaszában, s az unio ügyét újból a két országgyűlés közötti rendes tárgyalásra utasította, rosztván egyúttal, hogy a Rendek e tárgyban közvetlen érintkezésbe tették magokat a magyar országgyűléssel, holott az ily nagy fontosságú dologban kívánságaikat előbb ő felségének kell vala előterjeszteniök **). És így az „unio“-nak annyi hazafiúi buzgalommal felkarolt ügye ezúttal is „függőben maradt,“ helyesebben mondva: ismét nem ez országrész közakaratan, hanem két főhivatalnok: a kormányzó és az udvari korlátnok személyes dícsvágán szenvedett hajótörést.

Egyébiránt, hogy az erdélyi országgyűlés az „unio“ végrehajtásának módjáról készült munkájában, az egyesülést akkor még némely föltételekhez kötötte, azaz: a nemzeti fejedelmek alatt bírt nemzeti kormánya s szabadelvűbb törvényhozása folytán, mind politikai mind különösen vallási tekintetben keletkezett szabadelvűbb törvényeit s intézményeit föladni, s a Királyhágon innen chinai falakkal körül-árkolt oligarchiával és hierarchiával föleserélni nem sietett, hanem várt a viszonyok kölesönös összesimulására: a fölött észszerűen senki sem csodálkozhatik. Erdélyben a fő- és al-nemesség közt semmi közjogi különbség nem vala, egy kamarában ültek a megyei és városi követekkel; ott a sz. kir.

*) Erd. országgyűl. jegyzk. 377—380. l.

**) Ugyanott 438—440. l.

városoknak és ú. n. taxas helyeknek külön ülések és szavazatuk volt az országgyűlésen, míg a Királyhágon inneni városok alig bírtak a képviselőlet árnyékával. Erdélynek országgyűlésileg választott kormányzója, udv. korlátnok, kincstárnoka, országgyűlési elnöke, országos korlátnok, fő-számvivője, királyi táblai elnöke, kormányzói tanácsosai, ítélő-mesterei valának, míg a Királyhágon inneni országos főhatóságok (az egy nádor kivételével) valamennyien kinevezett tisztviselők közül állottak. Erdélyben a vallási egyenjogúság és türelem százados gyakorlattal bírt, a hivatalok elosztásánál minden hitfelekezetre volt tekintet, míg a Királyhágon innen a vallási türekenység elvének némi létesítésére, a fennebb érintett bécsi, linzi, nikolsburgi, szathmári stb. békekötéseken kívül, még II. József abszolút eredetű türelmi edictumára is szükség vala; sőt azt még az 1791-ki törvények sem állapították meg helyes mértékben stb. stb. Ide járult még az is, hogy a kormány is makacsul ragaszkodott addigi politikájához, holott a koronázási hitlevelekben, mint tudjuk, benfoglaltatott, hogy a magyar korona bárhonnan visszaszerzett részét, birtokát, a visszaszerzés vagy hódítás után azonnal és teljesen az előbbi alakban és móddal kebelezik vissza Magyarország államtestébe *).

Később azonban az útna állott akadályok lassanként mind elenyésztek s a koczka megfordult. A nemzet nagy embere gróf Széchenyi István kezdeményezése folytán 1825-ben megkezdődtek a reformmozgalmak a nagyobb és hatalmasabb Magyarországon, mely óriási léptekkel kezdett előre haladni, messze magamögött hagyván a gyöngye kis Erdélyt. E hátramaradás, gyöngye-

*) Cziráky Mózes Antal gr.: *Conspectus Juris Publici Regni Hungariae ad Annum 1848*. Viennae 1851. I. 88. §. 103. — V. Ferdinánd király koronázási hitlevelének 3-ik pontja így szól: „Hactenus recuperata et exposita Deo adjuvante recuperanda quaevis hujus Regni, Partiumque ei adnexarum tenuta et partes, ad mentem etiam juramentalis formulae, praenotato Regno et eidem adnexis Partibus „de toto reincorporabimus.“ Pozsonii 25. sept. 1830. — M. O. országgyűl. iromkv. 47. I. Koronázási esküje pedig így hangzik: „Nos Ferdinandus Dei Gratia Rex Hungariae etc. etc. juramus per Deum vivum, per ejus sanctissimam Genitricem Virginem Mariam, ac omnes Sanctos: — quod . . . fines Regni Nostri Hungariae, et quae ad illud quocunque jure aut titulo pertinent, non abalienabimus, nec minuemus, sed, quoad poterimus, augebimus et extendemus etc. Sic Nos Deus adjuvet et omnes Sancti!“ M. O. országgyűl. iromkv. 45. I.

ségének érzete, s ebből eredt azon meggyőződés, hogy csak a nagyobb ország-részzsel egyesülve szerezheti meg azon eszközöket, melyek előhaladására, polgári jólétének eszközzésére szükségesek, de magában elő nem teremtheti, — kettős ösztönül szolgáltak már most Erdélynek a mielőbbi csatlakozásra. S így 1848-ban Pozsonyban törvénybe iktattatván a közteherviselés, népképviselési rendszer, felelős minis zteri kormányzat, főleg pedig a politikai és vallási teljes jogegyenlőség *): Erdély részéről is minden addigi aggodalom megszűnt, s már most Erdély volt azon örvendetes helyzetben, hogy a létrejött nagymérvű reformokat csak el kell fogadnia, s azonnal kész volt az út az egyesülésre. Másfelől a személyes dicsvágy helyébe is a nemzeti összetartás szükségérzete lépett, de meg magának a kormánynak is változtak addigi nézetei. V. Ferdinánd magyar királyunk ugyanis 1848. május 11-én 2519. sz. alatt kelt kir. leiratában Erdélynek Magyarországgal „unio“-ját, az addigi erdélyi közjog szerint 1848. május 29-ére Kolosvárra összehívott erdélyi országgyűlés elébe terjesztett királyi előterjesztések folytán saját maga kezdeményezte, s miután abba a mindkét országrészbeli illetékes törvényhozás s az erdélyi szászok és akkor jogosult románok (a nemesség) hozzájárulásával közlekedéssel, kölcsönösen s egyértelműen¹ megegyezett, a pozsonyi 7. és kolosvári 1. t. czikkeken végleg s visszavonhatlanul szentesítette is. Az „unio“ tényleg is végre lőn hajtra, miután a 73 erdélyi népképviselő, magyarok, székelyek, szászok és románok, kivétel nélkül megjelentek az 1848. júliusi pesti közös közgyűlésen, s a törvényhozásban tetteleg is részt vettek.

Így lettek az „erdélyi részek“ Magyarországgal ismét egy teljes és oszthatlan politikai testté; így olvasztotta az államjogilag már nem létező „Erdély“ időközben s hosszas viszontagságok közt képződött külön közjogát be és vissza az általános s egyetemes magyarhoni államjogba; miután Tordán 1540-ben a különválást előkészítő első, 1848-ban pedig a viszonyegyesülést végrehajtó s teljhatalmú királyi biztos b. Puchner cs. kir. altábornagy nyilatkozata szerint is utolsó országgyűlését

*) Pozsonyi 1838: 20. t. cz. melyben az unitaria vallás szintén törvényesen bevett vallásnak nyilvánítatik.

megtartotta, és pályáját mint külön tartomány végleg bevégezte volna.

IV. ERDÉLY MAGYAR ÁLLAMJELLEME.

Európába jött elődeink a honszerzés nagy munkáját az Attila itt maradt hún eredetű székelyei által hitbizományként megőrzött „hegyentúli vidék“ visszafoglalásával s az Árpád által újonnan alkotott birodalomba keblezésével végezték be, s a közös erővel, egy jogezimen birtokba vett új hazát természetes határokkal biztosítani akarván, egyazon Kárpátok hegysorával körítették egységes országgá. Méltán elmondhatni tehát, hogy Erdély tulajdonkép még sokkal régiebb alkotó része a magyar államnak, mint ennek minden más kerülete vagy megyéje. A sz. István által megalapított magyar intézmények jótéteményei, s a magyar történelem fénysugarai egyaránt kiterjedtek a Duna és Tisza rónáira s az erdélyi részek bérezeire. 627 évig élt Erdély ez intézmények s a történelem védpajza alatt, s a midőn a mohácsi vénap és ezzel a trón- és pártviszály bekövetkezett, épen azért vált külön több tiszai megyékkel együtt: hogy magyar maradhasson. És valóban, másfél századig, míg sz. István birodalma három külön részre volt eldarabolva, s az egyik török, a másik, ha nem is épen nemet, de mégis latin vala, Erdély tartozékaival együtt egymaga volt magyar Magyarország: menhelye a Királyhágón és Tiszán innen részről oda átmenekült magyar alkotmánynak és magyar hazafiaknak; fejedelmei, nagyjai, állam- és kormányfőrfiai, értelmisége, nagy birtokos osztálya kizárólag nemességének és polgárságának pedig túlnyomóan nagyobb része mindig magyar volt épen mint ma; szóval a magyar nemzet állami, társadalmi és közművelődési működésének százados nyomai élnek és fejlődnek az erdélyrészi területen. 147 évig tartott független államélete folytán, az ősi magyar alkotmány s a magyar királyok korában hozott törvények szerint kormányozta magát Erdély, a kapcsolt részekkel együtt, mindvégig megtartván Verbőczy „Hármas-könyvét“; az „A p r o b a t a - t és C o m p i l a t a - t“, valamint más külön törvényeit csak azután, és pedig magyar nyelven, a közös magyar alkotmány és közjog alapján és szellemében alkotta és fejlesztette tovább az erdélyi külön köz- és magánjogot.

Erdély kiválóan magyar álla mi jellemét bizonyítja az is, hogy az erdélyi fejedelmek, a köztök és az osztrákházbeli magyar királyok között kötött számtalan béke kötésben, szövetségi szerződésekben s más egyezkedésekben határozottan elismerték, hogy Erdély a magyar koronához tartozik, és kötelezték magokat, mi-kép azt azon koronától el nem idegenitendik, hogy a magyar királyok alá ismét visszamehessen s egyesülhessen. Tanúsítják ezt: I. Ferdinándnak I. Jánossal Nagy-Váradon 1538-ban kötött béke-egyezmény 7. cikkelye *); a Báthory István erdélyi fejedelem és Maximilian magyar király közt 1571-ben **), — a Báthory Zsigmond és Rudolf király közt 1595-ben kötött béke 2. t. cik-kelye ^{3*)}; a Boeskey István erdélyi fejedelem és Rudolf király kö-zött 1606-ban kelt bécsi béke utolsó cikkelye ^{4*)}, — s a II. Má-tyás király és Bethlen Gábor között 1615-ben Nagyszombathán létrejött békekötés 2. t. cikkelye ^{5*)}.

Midőn Erdély kapcsolt részeivel egyetemben a közös ősi ma-gyar korona alá visszatért, I. Lipóttal, mint magyar király-lyal, lépett 1691. dec. 4-én két oldalú kölesönös szerződésre; Li-pót maga sem kívánt egyebet, — fennebb ismertetett leirataiban és szerződési tervezeteiben, — mint hogy az 1688-ki pozsonyi or-szágyűlésen az örököségi magyar monarchia már meg lévén alapít-va, a hatalom alá hajló Erdélyt nem a szabad királyválasztás, hanem örökösödés következtében vehesse át; minek folytán vala-mint az általa szentesített hitlevél 2—4. pontjai ^{6*)}, úgy az örökö-södésnek a nőágra lett kiterjesztésekor is a magyarországi 1723. 3. t. cz. ^{7*)} alapján elfogadott erdélyi *pragmatica sanctio* (1744

*) Bethlen Farkas, Hist. I. k. 303. l.

**) Ugyanott II. k. 243. l.

^{3*)} Corpus Juris Hung. I. k. 579. l.

^{4*)} Toldy, Magyar birod. alaptörv. 31. l.

^{5*)} Katona, XXIX. 585 l.

^{6*)} Szász, Sylloge 71. 72. l.

^{7*)} Az 1723: 3. t. cikkben ősünk a habsburgi ház nőágának javára ünnepélyesen lemondottak azon jogról, hogy a habsburgi ház fiágának ki-haltával szabadon választhassák királyukat, másrészt pedig VI. Károly ki a nemzet ezen szabadválasztási jogát 1715-ben is a 3-ik törvénycikkely, ben nyíltan elismerte, a nemzet részéről kikötött föltételek teljesítését, az ország önállóságának, függetlenségének, jogainak, szabadságának, tör-vényeinek föntartását ígérte.

3. t. cz. *) s az 1791 : 6. t. cz. **) értelmében e fejedelem Erdélyt csak mint magyar király s mint a kezén levő többi Magyarország kiegészítő részét vette birtokába. Ezekhez képest 1848 előtt az újonnan trónra lépő uralkodó csak azután élhetett örökölt törvényes királyi hatalmával az erdélyi részekben is, ha előbb Szent István koronájával Magyarország királyává lett ünnepélyes felavatója és meghiteltetése után, az addig szokásban volt külön erdélyi országgyűlés színe előtt kir. biztosa által az alkotmányra megesküdt, a Lipóti kötlevelet megújította s a törvények megtartásáról biztosító hitlevelet (assecuratorium diploma) adott ki; önként értetődően az is : hogy magok Erdély s a kapcsolt részek Karai és Rendei is az 1791 : 4. t. cz. ***) értelmében az újonnan beiktatott fejedelemnek, mint magyar királynak — a koronázás és az említett okmányok kiadása után — tették le a hódolati esküt.

A két országrésznek a közös történet, alkotmány és nemzetiség azonosságában gyökerező közjogi kapcsolatai közé tartozik azon tény is, hogy a Királyhágon inneni nemes, Erdélyben 1848 előtt is szintén teljes mértékben élvezte polgári jogait és viszont^{1*)}, míg az osztrák polgárnak e végett előbb honosíttatnia (indigenáltatni) kellett úgy innen, mint túl a hegységen; az erdélyi mágnások s a két (római és görög) katolikus püspök folyvást tagjai voltak a magyar felső táblának; Erdélynek a Királyhágon innen érvényben volt hasonló köz- és magánjoga, hasonló kormányzása, igazság-

*) Az 1744 : 3. erdélyi t. cz. szószerint így szól : „Haereditarium Augustae Domus Austriacae seu Archiducum Austriae utriusque sexus modo et ordine praedecclarato pro perpetua et invariabili lege inserimus, stabilimus, statuimus, et rata, grata, acceptaque in conformitate articuli Regni Hungariae anni 1723. declaramus.“

**) Az 1791 : 6. t. cz. ekkép rendelkezik : mind ő Felsége, mind a felséges austriai házból következő utódai Erdélyt, mint a magyar szent koronához tartozót, mint Magyarország törvényes királyai, Magyarországgal együtt, egyazon uralkodási s örökösödési joggal birandják“ stb.

***) Az 1791 : 4. t. cz. ezt mondja : „Erdély Rendei ő Felsége örökösének és törvényes utódainak a tartozó szükség esküjét az 1744. évi 4. cikkben foglalt mód és minta szerint teszik le“ stb.

1*) E kölcsönösség az „alvineziana resolutio“ 12. pontja e szavaiban vala megállapítva : „Partes Regni Hungariae, Transilvaniae annexas, inter quas etiam Debreczinum comprehenditur, quod spectat : cum difficile sit ex iis, tamquam notorio Hungariae membro status Hungariae excludi, ita sua Majestas rem instituet, ut pro administratione officiorum, quae il-

szolgáltatása s perlekedési rendszere volt 1848-ig; az erdély részi megyék, székek és városok helyhatósági szerkezete a többi Magyarországéhoz hasonló eredetű s alakú önkormányzási rendszeren nyugszik.

Nemzetgazdasági tekintetben is egy államot képezett a két országrész még 1848. előtt is, mintán Erdély az örökös osztrák tartományoktól közbenső harminczadi sorompóval elválasztott Magyarországgal ugyanazon vámvonallal volt körülvéve, a hol pedig az osztrák tartományokkal érintkezett, mint például Bukovina felől „Dorna Wadra“-nál, és „Pojana Stampi“-nál, külön vámkorláttal volt elkülönítve, ép úgy, mint Moldova-Oláhsország vagy Törökország felől. E felett mindkét országrész területén hasonló adózási s ugyanazon adó megajánlási és behajtási rendszer volt érvényben.

A mi az egyházi kormányzatot illeti, Erdély e részben szintén egységes állam volt Magyarországgal még 1848 előtt is: az erdélyi római katolikus és az egyesült görög püspökségek a magyarországi primás alá, illetőleg a kalocsai érseki megyébe tartoztak akkor is; a g. e. püspökség utóbb (Bach absolutismusa alatt) érsekséggé emeltetvén, a kalocsai érsek köréből kivált ugyan, de a magyar primástól függeni ma sem szűnt meg; akkor azonban, (1848 előtt) mindkét felekezeti válóperek ama két magyar egyházi főhatósághoz fellebeztettek, a mi most csak a római katolikus részről történik. Az erdélyi görög keleti (nem-egyesült) püspökség is a magyarországi (karloviczi) patriarchának volt alárendelve mindaddig, míg rövid idővel ezelőtt külön román g. k. metropolitai méltóságokra nem emeltetett. Lajthán túl fel nem található, hasonló önkormányzati szervezetök van a Királyhágón túl és innen létező protestans hitfelekezeteknek is.

Vége Erdély hadügyi tekintetben is egy volt Magyarország-

lis in partibus vacare contigerit (reciproco inter Transilvaniae et Hungariae Status stabilito incolatus jure) non minus transilvaniae quam hungaricae nobilitatis et nationis ratio habeatur. — Szász, Sylloge 384. l. Egy 1770-ben sept. 14-én kelt udvari rendelet e jogot csak az elválás előtt nemességgel bírt magyarországi személyeknek akarja megengedni az erdélyi részekben, de e rendeletet az udvar maga visszavette. Gál L. Erd. Diaet. III. k. 117. és 181., 182. l. Az 1791: 16. t. cz. azonban e kölcsönösséget újból és végleg meghatározta.

gal mindig, mióta a magyar korona alá visszakerült, ugyanis hasonló katonai hatóságokkal, egyazon újonezozási, újonez-megajánlási és kiállítási, valamint határőrségi rendszerrel bírt, s az erdélyi gyalóg és lovas ezredeket szintén magyar ezredeknek nevezi maga a kormány is, egyenlő egyenruhájok és felszerelésök van. stb.

Az erdélyi részek magyar államjellemét tagadni e szerint nem lehet, s bármily szempontból tekintse azt, meg kell engednie mindenkinek, hogy ezek közjoga egyik, még pedig nem legrosszabb fele az egyetemes magyar államjognak, hogy Erdély története egyik legfényesebb darabja Magyarország összes történetének. Tegyük még hozzá, hogy a magyar elem Erdélyben fejszámarra is megteszi a népesség felét, miután négy törvényhatóság (a „partium“) tényleg vissza van kebelezve Magyarországhoz; ellenben a közműveltség azon fokára nézve, melyet az elméleti s gyakorlati tudományok minden ágában, vallás, művészet, kereskedés, műipar és gazdaság terén fölmutatni képes, messze túlhalad minden vele vegyesen együtt lakó más nemzetiséget; zárjel közt meg kellett volna jegyezni még azt is, hogy a tömör tömegben lakó székelységet kivéve, Erdély többi része ethnographiailag annyira elszórva lakik, hogy oly nagyobb területet, mely egyik vagy másik nemzetiség tulajdoni birtokában volna, kijelölni lehetetlen. Említsük meg továbbá azt is, hogy a magyarság két harmad részét bírja Erdély földje egész területének, a nagy birtok pedig éppen kizárólag az ő kezén van, így szintén a culturának központul szolgáló virágzó városok, s ezekben az erős polgári, kereskedői és iparos osztály nagyobb része, miknek folytán a közterhek tetemesen nagyobb részét hordozza, és így jobbadán tőle kerül ki a közkinestár jövedelme is. A tudományos és minden más közhasznú intézetekre nézve hasonló arány létezik. A magyarnak az erdélyi részekben kifejlett irodalma van, még pedig igen régi kelettel. Sok erdélyi születésű híres magyar államférfi, író és művész volt és van ma is. Erdély a különválás után magyarul írta az addig latin nyelven szerkesztett törvényeket; 1556-ban a székelyek municipális törvényei, 1562-ben az országos törvények lőnek magyar nyelven megírva; a különlét alatt másfél századig folyvást magyar volt az erdélyi törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, a fejedelmi udvar és diplomácia nyelve; a katonaságnak neve, tisztjei, fegyverzete, vezénylete, hadviselés módja, magyar volt; sőt a magyar

korona alá való visszatérés után is a bécsi udvari kancellária 1734-ig folyvást magyarul levelezett az erd. kormányzésekkel, és csak ekkor kezdett latinul írni *); maga a kormányzések pedig, miután szakadatlanul magyarul tanácskozott és írt, azután is egész 1762-ig, míg b. Bukow erdélyi cs. kir. főhadparancsnok nem ostromoltatta a kormányzések ideiglenes elnökévé, alatta kezdett a kormányzések latinul írni **), és írt 1847-ig, míg a magyar nyelv diplomatikai tekintélye ismét visszaállított ***). Erdély e szerint hamarabb írta törvényeit magyar nyelven, a magyar nyelv ott hamarabb volt behozva a törvénykezés és közigazgatás minden ágában, mint az eddig anyaországnak nevezett Királyhágón inneni megyékben. A magyar földön keletkezett nyomdák közt — a sárvári után — Heltai Gáspáré volt a második, mely 1550-ben már működött Kolosvárt, s több magyar nyelven írt könyvet bocsátott közre. Erdély alapítá meg még a lefolyt században az első magyar tudós társaságot „nyelv-mívelő társaság“ név alatt; Kolosvárt keletkezett az első magyar dalszintársulat, s épült az első állandó magyar színház. stb. És ha tekintjük a közigazgatás s államkörmányzatban avatottságot, vagy megszámláljuk az orvosokat, ügyvédeket, tanárokat, gyógyszerészeket, hivatalképes egyéneket, álműfiakat, ha összehasonlítjuk a különböző egyházi személyeket: megannyi tény áll előttünk, melyek a társadalmi téren is igazolják Erdély magyar államjellemét a nélkül, hogy más nemzetiiségek iránt igazságtalanok kívánnánk lenni, méltányos igényeiket kétségbe akarnók vonni. Feladatunk ugyanis: — jogtörténeti nyomozás és nem politikai program készítése.

SÁNDOR JÓZSEF.

*) Gál L. Erd. Diaet. 70. l. 21. p.

**) Ugyanott 95. l. 21. p.

***) 181 $\frac{6}{7}$; 1. t. cz.

A RENAISSANCE FRANCZIA IRODALOM.

A XV. század készülődéseire a XVI. zürrel és zavarral következett, hanem ebből kelle kijőni a mai civilisatiónak. A válság régen elő volt készítve. Két nagy történelmi tény uralkodik e korszakon, a renaissance tudnillik és a vallásbeli reform. Az összekötő szál könnyen fölismerhető; ámbár egyik nem szülé a másikat; világos, hogy segíté és győzelemre juttatá. Az irodalmi újjászületés, mit a renaissance alatt értünk, tulajdonkép azt jelenti, hogy a régiség észkincsei felásatván, a katholicismus és hübériség közepében alakult társadalom előtt újra felragyogták Róma és Athén nyelvét, politikáját, bölesészetét s vallásos hiedelmeit; és ez irodalmi újjászületés rémitő csapás volt, a régiség és tulajdon vétkei által kimerült társadalmi szervületre. A régi tudományosság föléledése utóvégre is nem szülé a vallásos reform eszméjét, miután ez nem vala új, többször próbálván meg kitörni; s már a XII. századnak voltak ujítói, de a kiket elnyomott előbb a zsinatok tekintélye, utóbb a fegyelem szigora. A XIV. és XV. században még erősebb volt a jelenség Wicleffél Angol-, Huss és Jeromos által Németországban, melyet csak lelkesíte a gyűlöletes megtorlás. A renaissance épen hogy segítője volt a reformnak. A katholicismus épületét megrázni, függetlenül a szellemek előhaladásától elég ok volt; mert, nem szólva az egyház belső küzdelmeiről, a pápaság maga eszközlé romlását: VI. Sándor rendetlenségei, II. Julius harcziás szelleme, X. Leo pogány puhultsága s epikureismusa folytonosan gyengíté a népek hódolatát a tiara iránt.

Amaz ország, melyben a nyomdászat, a tudományok a leg-hatalmasb segéde, feltaláltatott és legjobban voltak mivelve a tudományok, ada jelt a reformációra. Luther szava pattantá ki azt, kiről, mert a francia reform is a németországiból származott, nem lehet e ponton hallgatni. Luther többet tön, mint akart; a rázkódás, melyet okozott, magát is elrémité, de a mozgalomnak meglelt a maga hordereje, nagysága. Nem fontos tekintet, hogy Luther meg akará kötni az emberi akaratot, elég, hogy fölszabadítá az észt. Az egyház elismeré a szabad gondolkozást, és ellenzé a szabad vizsgálódást; Luther megengedé a mit az egyház tagadott, és tagadá, mit az megengedett. Kényszerülven megtörni a lánczot, melylyel a keresztyén család a pápai székhez volt kötve, nem hagyá földre hullani, hanem fölemelte, föl és magasabbra; s a fensőséget, melyet elvont a pápától, át kelle adnia istennek. E rendszernek megvan a maga sötétszerűsége, de nagysága is. Az ember nem hagyathatik magára; teljes függetlensége ábránd, s veszedelem volna; és ha elveszitek a támpontot, meiyet találnia kell a földön, szükséges, hogy az ég adja támaszát, mesterét.

E tanok és fontos események ellenhatása megrázá Franciaországot, midőn épen oly fénynyel ragyogott a királyság, mely bővölt, noha tekintélye nem határtalan volt, de rendes ellenőrség nélküli. I. Ferencz, ki eleve koránsem érté a reformáció politikai hatását, nem támadt ellene, és hagyá nővére keblében is zsöngeni a protestantismust; s Margit csakugyan nyilván kegyelé, és kedvencez költője Clement Maróttal átfordíttatá a zsoltárokat protestánsai használatára. E király lelke azonban inkább volt nagyralátó, mint nagy; egy magas gondolat sem vert benne mély gyökeret; s vallása is látszat volt, és lovagiassága inkább csak helyzetében és kívülötte. Szinpadi hős, ki féltékeny a látszatra, és nem a valódiságra. Deréksége, se az ész ereje, se a lélek igazi nagysága által nem támogatva, szóhajításban, vakmerőségekben nyilvánúlt; udvariassága, rendin túl kényesen a madrigalokra, gyalázatos kéjelmében izzadozott; igazságszeretetét sok ravaszság és hitszegés hazudtolá; védője a tudományoknak egy nap csak megtilt minden sajtót országában, s tilalmát visszaveszi azzal, hogy megfélemlít a könyvek vizsgálata által. Így a tények szépen halmozódnak, hogy minden szavát megezáfolják, s darabonként szakgassák le róla hősi jelmezét. Egy hit nélküli király nincs arra teremve,

hogy bölesejében fojtassa el a reformatiót; ha később üldözé, politikából tette és gyöngeségből. Ily formán, míg oda haza, hogy elismerje a pápa jó szolgálatait, ki a concordatum által meghódította neki a papságot, és hogy tessék a szenvedélyes népnek, udvaroncjai és ágyasai multságára máglyát gyűjt az eretnekek alá; kívül, védi a protestansokat Németországban és botrányt űz a kereszténynek előtt közte és a török közti szövetséggel, kinek csak jelenléte is Európában fejedelmeket, népeket fájdalommal tölt s vérző szemrehányás régtől fogva. Ekképen a reform követte a maga útját, miután az üldözés bent nagyon élénk volt: szította a hitsorsosok tüzet, nyervén új erőt a külpolitikában, mely Franciaország sorsát Lutherhez sőt Mahommedhez magához kötötte.

- A lelkek ily zaja, gyulongása és tétovái közepett az udvar szép elméi sorában, kik eleinte szívesen hallák a Németországból jövő híreket a nélkül, hogy érzének, hová vezet e borzasztó és csábító újdomság, első hely illeti Clement Marot költőt, fiát egy nem talentom nélküli költőnek Jean Marot-nak (1463—1523.), ki nagy becsületben állott XII. Lajos és I. Ferencz előtt. Az ifjú Clement szerencsés volt atyjában lelteni mesterét, a mint maga is emlékezik egy költeményében a jó öregről, ki lámpa mellett gyakran felvirasztgatott vele. Csakugyan jó iskolában volt, és föllépése eléggé jól ütött ki, de a siker viszontagságos életre vivé. Félelmes, hatalmas ellenségek álltak ellenében. Nők közül, kik üldözöbe vették, ott van Diane de Poitiers; verselők közül, Sagon, költő, ellenei feje; az egyházban Jean Bouchard hitnyomozó és a Sorbonne; a Sorbonne! érzéketlen a költészet bájjaira, és hajthatlan a hit dolgáiban. Szerencsére Valois Margit, a király nővére, gyöngédséggel állt Diana haragjának ellent; Charles Fontaine, Rabelais fogák fel ügyét a gyalázkodó Sagon ellen; végre a hitnyomozó Bouchard vallásos torzsalkodásait elhárította I. Ferencz tetteleges pártolása. De a küzdelem esélyei nem voltak mindig védői javára; mert a gyűlölség nem fárad ki oly hamar, mint a barátság; és a királyszerette, Margit kegyelte költőnek kétszer kelle fogságot szenvedni, annyiszor menekülni, hogy száműzetésben elszigetelve, nyomorban haljon meg. Bizonyos, miszerint Marot ígérte, hogy nem fogja többé maga ellen felzudítani a gyűlölködést, de szavát meg nem tarthatá: és csakugyan szólott a palota és egyház ellen; jóllehet elkerülé a nagyobb rosszat, látta mennyibe kerül ily ellenekkel újjat vonni.

Elvégre is a küzdés nem keveset tőn erőfeszítésére, neve hírességére. Csakugyan Marot oly mester, ki nincs felülmúlva kedvencz nemeiben, minő az epigramm, rondeau, madrigal és bizalmas levél. A gall szellem java, sava megvan benne, hanem hiányzik az emelkedés, mikor belé fogván a magas költészetbe Ovid, aztán Virgil és Dávid nyomain, elveszti gyermeketegségét, nem jut el fenségökig. Hasonlíta mindenben a méhez: volt méze, fulánkja, sőt szárnya is; de a ki magasabbra vinné az összehasonlítást, rosszul fogná megítélni.

Sokat hallottunk az ő vidám kedélyéről, szelleme csínyjairól, bájos csevegéseiről, mint Boileau mondja, mégis hadd legyen itt említve dicséreteinek való czíme. Azaz: nincs a franczia nyelvben semmi metszőbb, gyermeketesebb, gonoszabb és egyenesebb, mint egy levele I. Ferenczhez, kitől távol kelle lennie. A szerep, melyet ő játszott körülte, hasonlíthatlan bájjal és kedvességgel van abban előadva. Szüksége van pénzre, s a nélkül, hogy egyenesen kérne, harántékosan ki tudja jelenteni szándékát valami segélynyerés iránt.

„Tudja Fenséged mi a fizetés nálam?

Azt senki nem tudja, míg meg nem próbálom.“

Aztán annyi kisebb apró mesterművei: Frère Lubin ballada, Bon vieux rondeau, meg epigrammjai, melyekben Rousseau (Jean B.), Racine sem múltak felül, s madrigaljai: igaz-másodrendű nem, de ez a Marot valódi köre, melyet ő mintegy fölszentesített, s a mesterek, kik utána jöttek, jónak láttak tisztelni, megtartván alakot, szót és szófüzést hűségesen utána. Elbeszélések, bizalmas levelek az övéihez közeledve csak nyerhetnek. Lyrai próbái nagyon közepesek, de megint szerencsés a gúnyban, apologban és alagyában. En f e r czímű gúnya ritka erély vonásai-val ékes: mint szív embere hordja le benne némely birák gyilkoló álnokságát, a törvénykezés törvényellenességét. Ilyenkor boszankodván, hangja emelkedést vesz; s ha el van keseredve, csufoló-dása keserű sarcasmussá válik. Az ironia talán sehol se csípősb, mint egy levelében hat párisi hölgyhöz, kik nem akarák elfogadni tőle egy sértés visszahuzását, mely neki tulajdonított.

Ne feledjük, hogy Marot előfutója volt La Fontaine-nak a kisebb elbeszélésekben. Az oroszslány és patkány meséje bizonyítja, mit tehetett volna e nemből. Sőt előzője volt André Chenier-nek is, legalább elégiájában az ő édes dallamát és kegyes hitregélését gondolják hallani.

Rabelais fölszínleg maró gúnyonecz, de alapban komolyan boszankodó szellem azon fonáságokon, melyeket kinevet, féléven megsemmisíteni a visszaélést, a mi neki gúnytárgy. Az átöltözködés rejti és óvja paizs vagy mellvas gyanánt, mely mögé oda huzódik, hogy büntetlenül szórja nyilait. Bármi véleménynyel vagyunk Rabelais felől, mondhatni hogy legbuzgóbb jóakaróit is zavarba hozza ere tisztulatlansága által és legfeneke edőbb ostromlóit is elméje ragyogásával. La Bruyère szerint ő most a legfinyasabb étek, majd a szemét bája; legigazabb pedig, hogy a mi diszteleníti a könyvet, az tartotta meg a szerzőt. Rabelais épen úgy tűzre való, mint Etienne Dolet, Louis Berquin és Anne de Bourg, épen úgy száműzetésre, mint Marot; mégis ő nyugodtan és tisztelve halt meg a meudoni egyházközségben. Színtelt bolondozása, dévajgása vitte annyira hatalmas barátait, kiket megtarthatott, hogy elhárítának tőle minden szigort az örületes mámor és vígsági mérséktelenség ürügye alatt. I. Ferencz, du Bellay bibornok, a király felolvasója Pierre du Chatel, nem csalódtak iránta, és nem találták rosznak, ha nem akará abbahagyni eszméit, életét, jól tudván hogy fensőbb nemű szellemet órnak benne, a kinek esze, szíve, s oly munkákra tehetsége, melyeket az utóvilág nem fog lenézni. Pártolói rajta voltak, hogy ne legyenek kényszerülve elhagyni őt, maga részéről Rabelais-nek semmi kedve se volt máglyára lépni, mint egy szokott mondása jellemzőleg bizonyítja „a tűzig kizárólag (jusqu' au feu exclusivement). És ha heves is bolygatni ellenségeit, épen oly ügyes nem esni zsákmányul. Védőinek vagy inkább hatalmas czimboráinak, kik örködtek felette, köszönhető, hogy eretnakség vádja alá nem esett. Így félrehagyván a dogmát, karcosságát elviszi büntetlenül.

Méltányosan említünk meg egy hasonló tárgyat, de melleleg, mivel nem való ide. Rabelais-nek meg kell hagyni saját helyét az irodalom, az eszme történetében; szembetűnő befolyása e részről elég, hogy másrésről oldalt hagyassék. Hibái nagyok, melyeket sem takarhatni, sem menthetni. Kimélet nélkül fog ő és mindazok, kik nyomában jártak, szemérmertességre utasíttatni ezennel. Számot kell kérni tőle az esendő dolgok rovására gyakorlott bizonyos vidámságáról az elmének, mit ő *pantagruelismus*-nak nevez, és megismernie, hogy az esendőségek körét nagyon kiterjesztette. Ha eszünkbe kell venni az apostol intését: „a

bölcsességben józanságot tartani, „sapere ad sobrietatem, nem kell oldalt hagyni, a költő maximáját: helyén dévajkodni, desipere in loco, és óvakodván a szélső szigoruságtól, mely sohasem derül ki, nem feledni, hogy a nevelés helye és módja korlátolt és megválasztandó. E ponton vele semmi alku, és ismételnünk kell, la Bruyére és minden moralista szerint, hogy „Rabelais menthetlen,“ pedig annál kevésbbé, mert eléggé volt benne lángelme, hogy, megint la Bruyére-vel szólva, bannyas ne legyen még azon olvasók előtt se, kik a szerzőn kevésbbé akarnak csodálkozni, mint nevetni; de la Bruyére felejtí, hogy Rabelais-nek olyan olvasókon is ki kelle fogni, a kik a költői műveken se csodálkozni se mosolyogni nem óhajtanak. Ily elővigyázat mellett hozzá láthatunk munkájához, benne gyönyörű lapokhoz, szép gondolatokhoz, melyeket az ízlés magáéinak ismer. Mindenekelőtt áll, hogy Rabelais ha érthetlen is gyakran a részletekben, de világos az egészben, czélja nyilvánvaló. De Thou történész írja róla: „scriptum edidit ingeniosissimum, quo vitae regnique Cunctos ordines, quasi in scenam, sub fictis nominibus produxit et populo deridendos propinavit.“ Nem kell más kulcsot keresni ama „borzasztó rejtelmekhez,“ melyek könyvében lappanganak. Ő szemlét tartott az egész társadalom felett. Költeményében a királyság, hivatalviselők, papság, kolostorok, törvény- és közigazgatási hatóságok, a magas parlament is mind ott szerepelnek; és midőn Panurge neki ered e hosszú odysseának, ismeretlen földek átbarangolásának, valahányszor új vidékre lép, az ország, melyet fölfedez, oly allegorikai, gúnyoros föld, mely az egykorú társadalom valamelyik megyéjét tünteti. Ez munkája igazi alapja, értelme. Váznára mindenféle részleteket oda fest a marczonaság és képzelődés világából. Első gondolatját soha nem hagyja abba, és még ha elszórakozottuak látszik is, mintegy elbódulva saját képzelődésétől, visszatér a rajzhoz és láttatja költelmei horderejét.

Rabelais, mint Jean de Meung, kit folytat, és mint Voltaire, kit megkezd, a királyságot pártolja. Célja ugyanaz levén, hadfolytatása is ugyanaz. Támaszt keres eszközül mindent elmondhatni, a mit gondol, veszedelme nélkül. Vakmerősége ildommal vegyes, s öszintesége csinált: Panurge-nak szüksége van Pantagruel-re. Csakugyan három óriása, Grandgousier, Gargantua és Pantagruel akárnily nagyehetők, nem gúnyoros arczképek. Fa-

láncságuk és bomlott vígságuk mulattat, testök roppantsága meglep, de jóságuk, értelmök tetszetes. Rabelais magas érzelmeket ad szájokba s nemes nyelven szól altatja őket. Halljuk csak Grandgousier-t, ki mint király beszél megtámadója Pirochole ellen! „Ho, hó! mi az! jó emberek? Álmodom vagy igaz, a mit beszélsz? Pirochole, az én régi jó barátom, vérem, frigyeseim megtámad engemet? Ki nőgatja, ösztönzi, vezeti tanácsolja őt ellenem? Oh oh! én istenem, megtartóm, sugalló, tanácsold mit tegyek? Óvást teszek, esküszöm előtted, úgy légy hozzám kegyelmes, a mint én szán dékoztam neki valaha ellenére járni embereiben, birtokaiban! sőt inkább segitettem őt emberrel, pénzzel, kedvezéssel, tanácsossal mindenkor, a hol javára lehettem. És ő mégis engem meggyalázott; ez nem lehet más, mint hogy a rossz lélek van vele. Jó Isten, ismered bátorságomat, mert előtted semmi se titok. Ha történetből ő megörlőne, és hogy kigyógyítsam velejét, ide küldenéd őt, adj nekem erőt és tudományt, hogy helyes fegyelem által visszatéríthessem őt szent akaratod igájába. Jó barátim, szolgálaim hogyan akadályozzalak benneteket hogy ne segítsetek? Öregségemnek semmi se kellene más, mint nyugalom, hiszen egész életemben sem volt más gondom, mint a béke; de a mint látom gyöngye, fáradt vállaimat föl kell övezni, reszkető kezembe lándsát fogni, hogy segíthessem, biztosíthassam szegény alattvalóimat! A józan ész is ezt tanácsolja, mert az ő munkájok tart, az ő verítékek táplál engem, magzataimat, családomat. Még sem fogok valamit kezdeni, míg a béke minden lehető módját, meg nem próbálom. El vagyok határozva!” — Lám mily megindító beszéd, minő részvét joghagyó ellenfele örülségén, szánakozás jobbagyai újabb terhelésén, visszatérve magára, a zavar által megkecsért öregség gondolatára.

Ez a jó király, ki oly igen félti a békét s népei javát, oly igen kárhoztatja a hódítás szellemét, mily nevetségessé van téve Pirochole tanácsosai széleskedései rajzával, és mennyire ellenzi azt az emberiség és vallás nevében. „Elmúlt azon idő, mondja, melyben keresztyén felebarátaink veszedelmével hódítsunk királyságot. A Herculesek, Sándorok, Hanni bálok, Scipiók, Caesarok és más ilyenek utánzása ellenkezik az ev angyéliom tanítmányával, mely parancsolja, hogy kiki őrizze, tartsa, igazgassa saját országát, birodalmát, s ne támadjon másokra ellenségesen. A mit a szaracenok és

barbárok egykor hűsiségnek tartattak, ma nekünk zsványság, bi-
torlás. Ő is jobban teszi vala, ha otthon marad és kormányoz ki-
rályilag, és nem boszant engemet az enyémben, mert jól kormá-
nyozva növelné a magáét, engemet rontván pedig megrontja magát.
Menjetez isten nevébe és foglaljátok jóba magatokat; mutassátok
meg királytoknak hibáit, melyet ismertek, és soha ne tanácsoljátok,
míg magatok hasznát is nem látjátok, mert a köz-zel a magán-ügy
is szenved.“ — Vajjon nem ismerte-e jól Rabelais mind a történe-
tet, mind az erkölcsöket?

Sok más egészséges nézetet kívül megjelölendő Rabelais-nál
a tudományok szeretete, a tudatlanság, bárgyuság és rajongás gú-
nyolása; különösen, nevelés dolgában, Montaigne előtt, első volt, ki
kárhóztatá a gyermek testi fenytését. Tanügyi oldalról böles taná-
csokat oszt a szak embereinek; és a XVI. század sok vért kimélt
volna meg, ha eszébe tartotta volna Pantagrue egy könyörgésének
szavait, melyeket istenhez emel, kérvén őt, hogy legyen neki hol
tanítani az evangéliomot tisztán, egyszerűen és egészen. Ezek elég
gé bizonyítják, hogy Rabelais több mint pusztá nevetettő, és ha vi-
dám, nem is marczangol mindig. A vígság épen regényesnek való
kellemes állapot, de ő élesen lát, mint moralista, és van képzelődése,
mint költőnek. Ismervén az emberi szívet, oly személyekkel gazda-
gítá az irodalmat, kik helyt foglalnak az emberi társadalomban.
Panurge, Jean des Entomures, Pirochole, Bridoie—bíró, Tringuamelle
—polgári főnök, Grippeminaud — büntetőszéki elnök, Trouillogan
bölesész, állandó tagjai az életnek, köztünk élnek s mi ő közöttük;
dicsérjük s gyalázzuk bár őket, de nem tagadhatjuk el, hogy létez-
nek. E gyermekek mind rá ütöttek Rabelais-ra, mint atyjokra, s mégis
mások, mint ő. Ha Rabelais nak, kiben annyi a szellem, nem volt vol-
na egyebe, mint szelleme, valamennyi fölhozott személye kölesön
vett életet élne; de elmelánggal adott nekik oly életet, mely kizá-
rólág az övék. A hasonlat közöttük csak épen családi, de az arczu-
latuk saját, mi mutatja természetük különböző voltát. A jellemek
változatossága és valósága teszi Rabelais élenkségét. Pantagrue
épen úgy nem regény, mint Montaigne próbái (essais) nem érteke-
zés. E két nagy szellem nem érté az alkotás mesterségét, de tudott
mind a kettő gondolkozni és írni, s őszintén mindketten hű képét ad-
haták, egyik, az embernek minden időből, a másik, maga száza-
dából.

Rabelais annyi érrel, vérrel és kevés izléssel Molière és Voltairre családjához tartozik; de nincs benne semmi Kálvinból, ki reformátor létére előbb ügyfele volt, később pedig ostromlója; s a két újtó lett, a mivé lenniök kelle: kibékülhetlen ellenfél. Kálvin megrová Rabelais szabadosságát, Rabelais feltára Kálvin nehéz kedélyét, türelmetlen voltát. „A geni kis ördög!” szokta mondani. Valóban ők két ellenszenves természet. Kálvin soha nem mosolygott, nevetni Rabelais-nak a legbecsesb ajándék, melyet a gondviselés adhat; jó kedélye, szives, érzelmi természete, nyílt és mosolygó arca, szólni kész ajkai, magas termete, jóforma testessége, valóságos ellentét Kálvin eleven, gúnyos voltához, kinek hosszas arca, feketés bőrszíne, beesett orcái, vékony ajkai, karsú termete különleg is mutatak a fekete vérű férfiú mivoltát.

Kálvin nagy és káros szellem; hatalma csudálatos és félelmetes; befolyása Franciaországra és a vallásra sajnálandó, mond Geruzez. Nem csupán neki tulajdoníthatók a belháborúk, melyek a XVI. században vérrel boríták Franciaországot; tudjuk, mennyi része volt neki a béke közepett felállított máglyákban, mennyi a Guisek nagyravágyásában, a Valois-k romlottságában, a kárhozatos beszédek által feltüzelt oktanlan tömeg rajongásában; de Kálvin a felekezőkből szakadárokat csinált, kik párttá korcsosulván el, fegyvert adtak a lothring herczegek vágytársai kezébe. Kálvinban a keresztyén erényekből csupán a hit volt meg, mi hamar lehet képmutatás, ha nem erősíti remény, ha nem mérsékli szeretet; remény, mely ad türelmet, szeretet, mely ihl kedvességet, épen hiányzanak emez engesztelhetlen és rettentő istenészben, ki nem csak vezére, hanem zaklatója is a lelkeknek, kiket fegyelme alá akar fogni. Tudományáról s tanairól nem szólhatni teljesen; azonban igaz, hogy Kálvin kiveszi természetükből a vallás végére mehetlen igazságait elméjének borongó világával. Szabad akaratától megfosztja és vétkeiért felelőssé teszi az embert; áldozatul viteti vele természeti ösztöneit s elveszi tettei becsét; az emberiséget maga tekintélyével választottakra és kárhozottakra osztván a nélkül, hogy a választottak legkisebb részt is követelhetnének a nekik szánt kegyelemből, és a kárhozottak avagy legkisebb árnyékát is lelhetnék a segedelemnek, az örökre kimondott ítélet ellen. Így ő alapjában változtatja meg az igazságszolgáltatást, hogy ne lehessen kétkedni az isteni megtorlás szigorában. Hogy

fentartsa Krisztus érdemét, s emelje isten fia dicsőségét: megfosztja az embert minden érdemétől, minden szabadságától, kit egész meztelenségében, nyomorában és gyógyíthatlan sebeiben állít elő. Inkább mutatja emberek gyűlöletét, mint isten szeretését, és röviden elmondva mindent: nincs szívében más, mint az örök kárhozat hitágazata; szemeiben az isteni igazvoltnak az emberi nem iránt egyetlen következménye, a bűnösök megfenyítése. Kálvin sohasem engesztelődik, fenyeget mindig; benne nyoma sincs a szánalomnak, szikrája se a szeretetnek. Híven ígéretéhez, Kálvin mindazt, ki másképen gondolkodik mint ő, ellenségül tekint, és a Krisztus érdekében félreismeri az evangyéliomi morál főparancsolatát: „szeressétek egymást.“

Kálvin polemiája égetésig keserű: szereti zavarba hozni elleneseit, de zavarukkal meg nem elégszik, hanem azonfelül meg akarja őket alázni és ingerelni; fölidézvén az ellenszenvet, hogy elmérgezze a küzdést. A lenézés, lehordás, kedve szerinti fegyver; segédeit titkon táplált barátságtalansággal ujonczozza a helyett, hogy nemes tűzzel buzdítva csatolná magához. Mit is akarna egyebet, mint sérteni a megtámadottat, midőn nyomorútnak, kutyának nevezi? Fel akarja-e világosítani és magához engesztelni, midőn marczona vonásokkal fűszerezi az igaztalanság előszámítását, melyet neki tulajdonít? Ez a kigúnyolási hajlam oly eleven ő benne, hogy az *Institution chrétienne* hitágazatai között is, megengedi magának, mely könyv, mint irodalmi emlék, oly nagy fontosságú, hogy az egész világ lel- és fegyvertáru-
l használhatja hitfelei mellett.

Geruzez több helyet idéz Kálvin irataiból, melyek bizonyították, mily távol van ő az evangyéliomi szellem kiméletességétől, s utána veti a következő mélyértelmű megjegyzéseit. Födolog megharcolni a hiábavaló félelmeket, melyek a képmutató theologia által táplálkoznak, elvenni a felekezetektől az üldözés, a gyűlölködés ürtigjét, melyet kevélységük, kizárólagos ellenmondó eszméik szülnek, végre kiragadni kezükből a fegyvert, melylyel bevérézék a földet. Elmélkedjünk is, mond ő (Geruzez), e bölcs ember szavain, a ki sokat élt, és a kinek tanításai eléggé jól megértették velünk, hogy sohasem küzd az ember nagyobb elszántsággal, mint oly tárgyak miatt, melyeket egyáltalában nem ért vagy rosszul ért, és hogy némely egyszerű és nagy igazságban,

mely általánosan el van ismerve, van valami elegendő arra, hogy kiteljék belőle a világ békéje, és az emberi társadalom épségben maradása. Az emberiség boldogsága nem függ részletes és visszafordítható véleményektől. Istenben hinni, az igazságot tisztelni, a hazát szeretni: ezek a templom valódi oszlopai; míg ezek fennállanak, nem kell félni, hogy az épület összeroskadjon. Ezt kell ismételni azok ellen, kik nem tűrik a türelmet, s mindent elkövetnek a mi tőlök telik, nehezíteni gyakorlatba vételét.

De adjuk meg Kálvinnak a magáét. Az erkölcsi szenvedés, melyet e kegyetlen, marczona iratokból kiolvasunk, nem ismeretheti félre e fáradhatlan szellem csudás munkásságát és hatalmát, ki egy tant és államot épített, s Genf eszméiben, erkölcsözetében kitörölhetlen nyomot hagyott maga után, kinek szava kész volt tanítani és tolla csatázni mindig. Fárasztó munka volna szám-bavenni, a mit mondott és írt; munkáinak tömeges gyűjteménye csak gyöngye fogalmat adna felőle; hittani leczkéi, pamphletjei, beszédei, levelezései, nagyon tökéletlenül összegyűjtve, csak egyik oldala, közügyekre is szentelt életének. Kálvin a világon megjelent legdúsabb értelmiségek egyike. Szelleme fővonása: lehozásai kérlelhetlen szigorában, fogalmazásai tisztaságában, szenvedélyig lelkesült logikája erejében áll; irányának tulajdonsága őt az első írók sorába helyezi. Ha korának prozaistáival, magával Rabelais-val hasonlítjuk is össze, nyelvének ujdonsága megdöbbenítő. Addig nem tűnt fel hozzáfogható. Kálvin előtt a próza, midőn kerek akart lenni, húzódtott és nyögös vala nagyobb részt, és nem ment többre, mint hogy szétfolyó lett és homályos. Kálvin adott belé bitizke és nemes folyamosságot, hangzatot, tisztaságot; vele megszűnt tipegni s oda jutott férfiaságához, mármár elérte a latinnak, mely minta volt, magaslatát. Valójában Kálvin nyelve, melyen nagy íróinknak nem volt mit nemesíteni, hanem csak színessé, hajlékonytá tenni, erőteljes növekvését a latinság azon mély ismertetének köszöni, melyet e reformatori főnök annyi tisztasággal, mint erőteljjel írt és beszélt. Ily módon érdeme, hogy a múlthoz térve, fel tudá tartani a mai nyelv szellemét, melyet gazdagított.

Marot, Rabelais és Kálvin más-más czím alatt, nagy írók. Marot a régieknek keveset fog köszönhetni; hanyag levén tanulmányozásukban. Martial csipős finomságának és gall gyermekség-

nek vegyüléke által, kölcsönzé az epigrammnak, Franciaországban első mestere és mind e napig mintája, mai fordulatát. Más különben, ragaszkodik a nemzeti szellem folyamához, melyet tisztázott. Első kísérletében, „Temple de Cupido,” még tanítvány, de átmenet Guillaume de Lorris-tól; Rose regény sophistai költészetét izléssel, ujdón csinnal végezé be az előbbi mesterséges helyett; azontúl a regény biztos lépéssel, haladással követvén Jean de Meung és Villon nyomait, eredetiséget és tartós érdeket nyere az ő emelkedettsége szabadságától, megindulásai valódiságától. Rabelais is gall vér; ő tudja mindazt, mit a középkori gúnyos elbeszélők pajkossága nyilvánosság elé hozott a szerzetesek rovására, s még dúsabbítja is e csintalan gúnyolódás leltárát; de ugyanakkor bölcs tanítványa egyszersmind a régieknek: nemcsak Hipokratest ismeri, mint kiadója, hanem Aristophanest, Lukiant és Platót; belölők teli marokkal merit, behozza nyelvébe merészségeiket, szótáraik gazdagságát, nem feledkezve meg a latinokról, kiket, maga részéről, annyi szerencsével tön adózóivá Kálvin.

E három kitünő személyiség, környezetétől külön választva, mintegy önállólág adatván elő, hadd álljon az illető keretben, és adassék meg I. Ferencz királynak, ki legalább szerette a tanúltságot, és nővérének Margitnak azon érdem, melyre méltók az egykorú értelmiség fejlesztése s lendítése körül. Marot és Rabelais éltek pártfogásukkal, és Kálvin hivatkozék a király segítségére a francia nyelv iránt, melyet a király akarata elvégre az oly hosszú és méltatlan kisebbség alól felszabadított. Megint I. Ferencz király az, kire, madridi fogságában olvasá a spanyol *Amadís-t* a visszavindó lovagiasság megújulása, melyre Herberay des Essarts fordítása volt a jel. Emec visszatérés a régi erkölcsökhöz pusztán képzeleti volt ugyan, de élénk, ragyogó és ragályos. Amadis, tulajdonkép csak spanyollá tett Lancelot és Tristan, nagy hírrel tért vissza szülőlté földére. Áthozójának Philarète Chasles előkelő helyet mutat ki a francia próza szerkezetében, mondván Herberay des Essarts felől, hogy „fordítása által tudott előállítani valamit ama pompás harmoniából, mely a spanyol nyelvet bélyegzi, s őt bátran lehetne czímezni kora Balzac-jának. De szintén nem szabad feledni Marot mellett néhány szép szellemet, minő volt az ifjú Brodeau; korán elhalt bár, de versenytársa volt mesterének; aztán Heroët ki egy magaslathra állt Marot-val a kortársak előtt, de a kinek „tudós, komoly és

munkás" versei nem tarthatták fel magokat; és leginkább Mellin de Saint-Gelais, költőnek a fia, mint Marot, de a ki csak név szerint említhető, mert legjobb epigrammjai szellemdúsak inkább, mint épületesek is. A dauphin apátja és alamizsnása, inkább volt mint a Rousseau (Jean Baptist) előtt Marotnál azon költeményekben, melyek botrányosan ellentétesek a lyrai költő szent ódáival. A kegy, melyben Saint-Gelais részesült, a tisztelet, mely az udvar mulatságára csinált ünnepelgéseknél környezé, hirdeti a Valois-k korának közerkölcsét. Említsük még Rabelais szomszédságában és a navarrai királyné Margit oldala mellett az ő apródját, Bonaventure Despériers-t, a *Joyeux Devis* és talányos *Cymbalum mundi* csinos íróját, ügyes elbeszélőt, merész újítót, ki szomorúan végzé az érzékeknek és szellemnek áldozott életét. Végre tartsuk fel a nevét legalább Kálvin hűséges tanítványának s fáradhatlan segédének, Beza Theodornak, ki termékeny történész, ügyes felekező és szónok, nem szükölködött erőben és méltóságban; szép lélek francia és latin versekben egyiránt; bár többet adott volna számtalan iveréből, melyeket összeirt, néhányban az irály művészetére.

Nem történt hujába, hogy a XV. század végén s a XVI. első felében a régiség kincseit felásá a tanultság; nem, hogy az olaszországi hadjáratok megismertették Franciaországgal Dante, Petrarca és Boccaccio irodalmát. Ezek tanulmánya visszahatott a költészetre; a mozgalmat a classikai fegyelem ifjabb tanítványai viték elő, Daurat mesterök után, kinek iskolájából, mint a trójai falóból, egész költőcsereg lépett ki. Nyugodtan ízlelvén a régi költők zamatát, nyelvök emelkedését, eszméik nemesváltát, keveselleni kezdék ama kecses kicsiségeket, melyek virelais, triolet, rondeau nevek alatt buján tenyésznek; s gycimeteg, olykor mesterkelt bájaik helyére férfias szépséget akartak helyezni, s a süket kürtöt (hautbois) hősi harsonával cserélni fel.

„*Defense et illustration de la langue Française*“ közre bocsátva, inkább fölvetve du Bellay által 1549-ben, történelmi adat e mozgalomról, mely félézázadig húzódott Ronsard vezetése alatt. Horderejét mutatja kettős czíme. Du Bellay nem csak védelmezni akará a nép nyelvét a tudósok lenézései ellen, hanem megmutatni is, hogy vannak képességei, melyek után egyenlővé tehető a latinnal és göröggel. Ócsárlói ostromlásával kezdi meg táborozását. „Nem hurogathatom le, mond ő, eléggé nemzetünk

nehányának oktondi kevélységét s vakmerőségét, kik épen úgy nem levén latinok, mint görögök, stoikusénál komolyabb szemölddel vetik meg és unják mindazt, a mi francziául van írva, s nem csodálkozhatom eléggé némely tudósok különöz vélekedésén, kik úgy hisznek, hogy a mi köznyelvünk nem képes minden szépműveltségre, tanultságra. Ha a mi nyelvünk szegényebb, mint a görög és latin, az nem hajlamának tulajdonítható, hanem eleink tudatlanságának, és gondatlanságának, kik sok ideig szegényen és meztelenül hagyák oly módon, hogy szüksége van ékesítésre, ha így jobb : más tollaira. De ha kevéssé virágzott eddig, ha távol van még az igényelhető gyümölcsök termésétől, oka lesz a művelés hiánya. A kik őrizgették, nem művelték eléggé; tehát mint valamely vad növényt a pusztában, hol megfogamzott öntözés, metszés, gyom és tövissek ellen, melyek beárnyalják, védetlenül hagyták aggani és mintegy kiveszni. A rómaiak oly szegényül kezdtek hozzá, mint mi; és ha fogy vala iparuk és szorgalmuk, örökre szegények maradtak volna. De ők, okos földmivelő módjára, legelsőbb is kivették a vad földből kerti földbe, aztán, hogy gyümölcsözővé tegyék, levagdalták fölös galyait, friss, szabad növést engedtek neki, görögöt oltván belé oly szerencsésen, hogy ágai a törzsök természetes hajtásai gyanánt mutatkoztak, s innen a latinban 'a nagy ékesszólás virágai, gyümölsesei.

Du Bellay ezentúl jó tanácsokat ad az újítóknak, melyet nem követtek elég hűségesen. „A rómaiak, mondá, utánozák a legjobb görög írókat, magokévá sajátíták s lenyelvén vérré, tápszerré változtatták“; egyszersmind Horác tanácsát megújítva sürgeti, hogy az új írók olvassák és megint olvassák a görög és latin szerzőket, éjjel és nappal, s hagyják ama régi költészetet, minő a rondeau, ballada, virelais, királyi ének és más füszerboltba valók, a toulousei és rouen-i virágjátékoknak. És kesernyésen czélozván Jean Leblond, Sagon, Charles Fontaine, François Habert gyermekes műveire, Marot és Saint-Gelais gyöngé és követelő követőire, lenézőleg kiált fel: Oh mennyire szeretném elhervasztani e tavaszokat, megfenyíteni e sarjú ifjakat, leverni e kisérteteket, kiszárítani e forrásokat, röviden: megsemmíteni ez öntelt szép czímekeket, hogy elundorodnék olvasásoktól a művelt közönség. Nem kevésbbé óhajtom, hogy ez ügyefogott nép, ezen alázatos nagyramenendők, e busongó rabszolgák, e koncsok, csavargók takarodjanak a kerek-

asztalhoz, ez apró csecesbecsék azon úrfiakhoz és kisasszonyokhoz, a kiktől kölesönözvék.

Még sokat böngészhetnénk e hatalmas dorgálózásokból du Bellay után, s követhetnők keresztes hadjáratában, melylyel a régiség tudományosságát, szépműveltségét szándékozik az új világ-
nak kizsákmányolni, de hadd mondjuk el végre martialis bezáró beszédét: „Franciaiak, menjetek bátran ama kevély Róma városa felé, és elrablott ékitményeivel diszítsetek fel templomaitokat, ol-táraitokat. Ne féljete többé a gágogó ludaktól, a kevély Manlius és az áruló Camillustól, kik a jó hit árnyékában meg fogjanak benneteket lepni; menjetek Görögországba s lelkiismeretlenül fosztogassátok ki nekem a delphii templom kincseit, ne féljete a néma Apollótul, hamis jósodáitól, nyilaitól. Emlékezzetek a ti régi Marseille-tekre, második Athénre, és francia Herkulestekre, ki a népeket fülöknél fogva huzá maga után lánczon, mely nyelvéhez volt akasztva.”

E harezi nyilatkozat volt első kitörése a titokban szőtt iro-dalmi szövetkezésnek, a Coqueret kollégium falai közt, hol Ron-sard, du Bellay, Baïf, Remy Belleau és más ifjú emberek, Daurat vezérlete alatt, be szoktak zárkózni a nemes vállalat előkészítésé-re. Az összeesküdtek közt első rang kétségen kívül a szókimondót illeti. Emlékét se feledés se gúnyolás nem érheté. Tanácsa oly eszes volt, mint nemes. Nyelve nem utánzott, hanem erősíté Marot-ét. Midőn meghalt, csak harminczhat éves volt, s már „francia Ovid” előnevet nyert, nem érdemetlenül, mert vele szólva *P o ë t e C o u r t i s a n* művéből, azok közé tartozott, kik

„Dicsőket nevelni, éltőket kurtitják“*).

Valóban a dicsőség volt czélja törekvéseinek; a dicsőség egyetlen lépcsőzet, mond ő, melynek fokain a halandó könnyen hág fel az égbe istenek társaivá.

Du Bellay nemes, bocsánatos lélek. Érzékenysége, melyet gyakran sértett az udvar látványa Rómában, hová bibornok bátyja elvitte volt, másod rangú hivatalnok létére s főnöke hanyag-sága miatt unalmában nemesen tör ki szenvedésekre. Panasza mérsékelt, fájdalmai érzékenyítők; gúnyban erélyes, őszinte, de nem lármázó. Egyszer ragadá el csaknem túlságig a tűz Angolor-szágot átkozni. De e túllöntös (hyperbolique) átkozódás, mely a

*) „Pour allonger leurs gloire, accourcissent leurs ans.”

régiekére emlékeztet, nem kirívó a régiek vetélytársának s oly francziának a szájából, ki első hozta keletbe a *patrie* (haza) nevet. Előtte soha nem mondatott és sehol nem található e szó. Élt vele az *Illustration* ajánlásában du Bellay bibornokhoz (*affection naturelle envers ma Patrie*). Üdvözlők, mond Geruzez, e szó eredetét, és ne feledjük a tárgyat.

Du Bellay gyöngéd, mély kedélyű dalmok, tud megindítani, festeni. Versei ma sem feledvék, Franciaország szeretetében ma is elsörendűek, Legszebb hazai érzelmű verseit (sonette) hazájától messze, Rómában irogatta undor és gúny között az örök város iránt és ellen. Ő mondja: „mily élet, mily erkölcsök! Mi lett a keresztyénség fővárosából!” E sajtása, maga roszul-érzése annál elevenebb színben tüntet fel hazáját, feszíté képzelődését.

Még soká maradhatnánk du Bellay mellett, ki az irodalmi reform harsonása, ha nem kellene sietni valódi vezéréhez Ronsardhoz, kinek előjoggal jutott ki a század tisztelete és az utóvilág piszegése. A régiség kizsákmányolásában, ha oroszlányrész jut vala neki: Franciaország Homérja, Pindarja kell hogy lett volna; és az is volt félszázadig. L' Hopital lángelméje, erényei, el voltak veszve dicsősége fényénél; az értelmes Pasquier nem késék öt mintái magaslatára emelni; Montaigne, ki mindenről kétkedik, nem kétli halhatatlanságát; Tasso meghajlik előtte; Erzsébet és Stuart Mária egyeznek csudálásában; Toulouse nem találja elég jutalomnak részére arany és ezüst virágait; s midőn meghal, halála közgyász, és egy híres szónok, Duperron, később evreux-i püspök és bibornok, tart fölötte halotti beszédet. Soha költő diadala győzelmesebb; soha megint, midőn a csalódás felvilágosított, teljesebb visszatetszés, s tartósabb visszatörülés.

Legnagyobb mű, melyet Ronsard tervezett, egy hősköltemény megírása vala. Aeneist adni Franciaországnak, versenytársul állani Virgil mellett, előkereste Francus, Hector fia meséjét, ki Trójából menekülve alapítá Galliát, mint Aeneas Latiumot; ime, a kezdetnél már az utánpótlás szellemének botlása, mert minden hősköltemény életföltéte a tárgy népszerűsége. Valóban Achilles haragja és Ulysses bujdosása gyönyörködése volt már a görög népnek, mikor a költészet fölszentelé; a királynép kevélykedett már, hogy Vénus fia volt alapítója, midőn Virgil hőskölteménye tárgyaúl választá; a katolikus Európa, a középkor küszöbén,

rettegett a pokol kinaitól, el volt szánva a vezeklény kísérleteire, és mámorosulva a paradicsom mondhatlan élveire, minden keresztény képzelődés élénken látá a gyehenna, megigazulás és boldogság lakait, midőn Dante, az isteni vigjátékban, kirajzoló a jövő élet különféle alakjait; a keresztes hadjáratok emlékezete bűvölő Olaszország ábrándozását, képtelen levén maga hősi vállalatokra, de büszke azok előhozására, midőn Tasso közzétette Jeruzsálem megszabadítását; Camoens emelé az India felett győzelmes lusitánok büszkeségét; és Milton elbeszélé az ember bukásával az emberi nemzet örökös kárhozatát és bűnhődését. Mind e költemények elő valának készítve és várva, mint a képzelődésben kicsinált hosszú munkának véghatárai. De Franciaországban a Francus legenda ál tanultság szeszélye volt csupán; és sohasem népszerű; s világos, hogy Ronsard sohasem gondolt volna reá az Aeneis nélkül.

Nagyon igazán szólt du Bellay, midőn az ifjú Ronsard becsvágyának s első kísérleteinek bizalmas barátjaként, reménnyel jövődjé iránt, ez értelemben szólítá fel őt, hogy adjon egy eposzát Franciaországnak. Ő hozzá, noha nem írja ki nevét, voltak intézve szavai mondván: „Oh te, kit annyi előnnyel boldogított a természet, ki be vagy minden szép ismeretekbe avatva, s jártas a görög és latin szerzők javában, ismered az emberi élet részleteit s kötelességeit, kinek sorsod nem magas, hogy a kormányi ügyekre hívná, és nem zavar házi bajok által, hanem lelki nyugalomban, csendben, melyet előbb vállalkozási lelkességed szerze, il-domod és bölcseséged feltart; oh te, ha megszánnád szegény nyelvedet, méltatnád kincseiddel gazdagítani azt, és egyenlővé tenni a görög és latin nyelvekkel, mint cselekvők időnkben az olasz Ariosto a maga köznyelvével, kit mernék Homérrel, Virgilllel tenni hasonlatba; mint ő neki tetszett kölesön venni nyelvükből költészeté meséjét s neveit: válassz ki te is magadnak valakit ama szép régi francia regényekből, egy Lancelot-t vagy Tristan-t, vagy mást, és csinálj belőle a világnak egy csudálatos Iliaszt vagy művészeti Aeneis-t.“ Ime du Bellay gyöngédsége Ronsard iránt és felséges tanácsa, mely nem lett követve.

Ronsard nem végezte be művét, mely huszonnég y énekre volt tervezve, hanem megállapodott a negyediknél, hagyván hősét Kréta szigetén egy bűbajos lélekjelenés előtt, mely utódait mutatná a

francia trónon. A szemle végződik Nagy-Károlylyal. Nem tudhatjuk, miféle kalandokon viendé keresztül Hector fiát; de ha mindez nem lett volna érdekesebb, mint az első énekek jelenetei, bölcsen tévé, hogy elhallgatott velök; nagyon közrendű és kalandos eddig is az egész. Szerencsétlen volt a tárgy választása, azon szerint a vers nem is. Elveté a Sándorverset, használá a tíz szótagú sorokat, melyekben nehéz a méltóságos járás. A mi rosszabb, az, hogy Ronsard minden büszkesége daczára, hiányzik nyelvéből a nemesség. Kicsinyes a leírásokban, útféle a képek és hasonlatokban, irányá érinti a bohózatot. Csak az kellett volna még, hogy mankót adjon hősének, mint Scarron az átöltöztetett Aeneisben Priamusnak. Szóval: a munka teljesen halva született; mégis a becsületes és értelmes Passerat e Francia de feletti büszkeséggel írta, Homér és Virgil között levén az elsőségi pör, e sorokat:

„Sustulit ambiguae tandem certamina palmae

Francias, et veterem litem interjecta diremit.“

Így égették a tömjént Ronsardnak, s nem esuda, ha elbódult belé. Mámorában folytatá elszóródásait, és a szagos felhőből lélekzett csalódás köddel borítván mélység felé vonzotta. Ronsard mindazt bírta, mi elveszti a királyokat; tekintélyt ellensúly nélkül és tömjénezőket. Ez magyarázta meg, hogy pindari botlásai becsülése oly soká fenmaradhatott. Ő ugyanis a régi lyra minden külsőségeit kifejtette: strophá, antistrophá, epod, zajos motívumok, kíséregetések, hyperbolák, szóval a dithyrambi rendelvénny (recept) minden adalékai találhatók benne, csak költészet nem. Ronsard-nak nem is marad érdemül egyéb, mint helylyel-közzel az ódai hang eltalálása, mit nem bír ki; a mi több a nyelvi alakok, melyeket a régiektől vesz kölcsön, a szók, melyeket gyakran a görög összetételek utánzásául kovácsol, s azóta megúnt az élet, mai nap kirívó, metsző hangok annyira, hogy a rhythmus harmoniája is veszélyeztetve van e zökkenések által, melyek a legjobb akaratú s magát neki szánt elmét is elriasztják röpte követésétől.

Ha Ronsard-ban hiányzott a lyrai magas ihlettség, s az epopeai emelkedés, más műveiben gyakran fentkölt hangja van, mely érinti az irány nemességét, rhythmus zenéjét; de ő kiváltképen a kecses fajokban volt szerencsés s Anakreon nyomain. Nem könnyen találhatni kedvesebb festést, mint *Amour pigné par une abeille* versében, mint azt előképe nyomán, kivel egyenlő, meg-

teremtette. Hasonlóul *A m o u r m o u i l l é* szerkezete is jól sikerült és la Fontaine ugyan e tárgyat szintén utánzással dolgozva fel, nem tudá Ronsard-ot felejtetni. Eme bájos, keeses oldal élteti Ronsard emlékét; ki ha nem alapítá is meg véglegesen, mint törekvése volt, a költészeti nemes nyelvet, mégis szolgált mértékkel, melyhez magát arányozhassa, Malherbe-nek. Legalább a fensőbb nemből Ronsard rendesen unalmas, hanem ez egyhangúságból fény és erő lövell ki gyakorta. Ékesen szóló panaszában, *D i s c o u r s s u r l e s m i s è r e s d u t e m p s*, Ronsard valódi érzékeny polgár; benne több helyütt szép versek, nemes gondolatok erélylyel kimondvák. Utoljára is, ha ráveti az ember magát, hogy műveiben kegyelettel járjon utánok a megkapó vonásoknak, ha visszaadja nekik az újdonság ingerét, megengedi a kedvező vélemények hatását és a divat csábjait; ki lesz magyarázva, hogyan csudálhatták őt a még ki nem alakult izlés századában, és nem fogjuk megtagadni tőle a költői szellem bizonyos lángelmei mértékét.

Nem így van a dolog Jodelle-re nézve, ki a drámai újításhoz gyarló könnyedséggel járulhatott csupán. Szerepe lett volna föléleszteni Sophoklest és Terenczet; ő vakmerőn belé vágott e feladatba s végezte teendőjét hebehurgyán, mi időtlenséget szült. Neki elég egy pár hét megírni *C l e o p a t r a* szomorújátékát és *E u g è n e o u l a r e n c o n t r e* vigjátékot, melyeknek színpadra kerülése valódi esemény volt. II. Henrik udvarostól megjelent az előadáson és tapsolt. A siker nem volt kétes, a győzelmet mámor kísérté. A legbölesebb ember is elveszté fejét; s ifjú reformatoraink dühödtek az örömtől. Jodelle, barátai kíséretében, győzelmesen vitetik lakába; a vig társaság találkozást rendel egy kecskebakkal; megveszi, borostyánnal, szalagokkal övezi, az ünneplő terembe voncsolja, hol Ronsard egy dithyrambot rögtönöz. Nem bizonyos, ha áldozatra vitetett-e az állat, de a régi tragoedia újra született. És ez mind kápránd vala, miből semmi sem érdemes mostanig élni, hanemha ez emlékezet, mint irodalmi adat. A tragoedia közép-szerű, a vigjáték legkevesebb, ha szerénytelen. Jodelle méltán van úgy kikiáltva, mint a ki eltékozlá a természettől nyert, bölcsebb használatra szánhatott erejét. Sorsából legalább vehetni valamely tanulságot. Ő semmivel se tudott gazdálkodni; a sükert lehetlen így megőrizni, és áldottság, a körülményeknek javára szolgálása, két király és némely nagy-urak pártolása mellett is Jodelle negyven

éves korára kimeríté szellemét, testét, erszényét. Az emelkedő Garnier csillaga elhomályosítá haldokló dicsőségét. Ronsard magasztalá ez új Sophocles-t a nélkül, hogy emlékezett volna Cleopatra és Dido énekesére, mely utóbbi csakugyan többet ért, mint Cleopatra. Az Arcueli, Jodelle-re nézve, győzelmi nap el lön törölve az emlékezetben, mely csak a hazug ígéretek nyomozta vissza; a királyi kegy megrövidült, s a költő végsőhaja keserűség volt és szemrehányás:

„kinek lámpára van szüksége, legalább tölt olajat belé.”

A süker mámorában Ronsard és társai, helyesebben czimborái, saját tekintélyökre és bámulóik jóváhagyása mellett, Ptolomaeus alexandriai udvari költőinek módja szerint, költői hetevényt (pleiade) alakítottak, mely nem kevésbbé tündöklött, mint az, mely örökleg fénylik az ég boltozatán. Du Bellay, Ronsard és Jodelle oldalánál, kik első ragyogásúak valának, ne hagyassanak szó nélkül e fénytömb egyéb csillagai se. Daurat marad ki egyedül, maradván görög és latin. Pontus de Thyard csak átesapott a költészetben, művelvén nem süker nélkül a tudományokat és lön püspök. Amadys Jamin, Ronsard kedves tanítványa, csak épen e viszonymál fogva lehet ajánlatos, tanulékony közepszerűsége nem vete árnyat a mesterre, ki jó maradt hozzá mindig; és versei békésen nyugosznak ama végetlen temetőben, melybe rakja rímelőit minden század. E költői tömb legérdekeseb alakja Remy Belleau, semmi se kötvén őt a szomszédban levő gyalársághoz. Nagyralátás nélkül elégnék tartá bájosan előadni és választékosan festeni a mit érzett. El is nevezték a csinos Belleau-nak; csinoságára azonban némi ránczot vete az idő, nyalkasága pedig gyöngéden el lett torzítva, de virágai fonadékában van egy, mely megtartá frissességét: A v r i l; ennek szökdelő rhythmusának köszöni szerencsáját. Baüfről is kellvén szólni, ő a megtestesült pedantizmus; ritka, hogy ment legyen a nehézkességtől, feszültségtől, habár vivott is némi sükert Moschus és Theocritus utánzásával. Ő mindenesetre fontos személyiség; társa Ronsard első munkáinak, törvényesített korcsa egy nagyúrnak igen jó hitelben állott. Az egyetemes reform ügyét ő két külön kezdeménnyel mozdítá elő; azaz: ő az első, ki mértékre fog írni verset, azonkívül behozandá a latinféle másod-, harmadfokot, (comparativus, super-

latus), mely utóbbi kísérletét iróniával metszé du Bellay: „docte, docteur et doctime Baïf.“

Ronsard tanítványai közt tisztos helyet foglal du Bartas, ki túlságig vivé az iskola hibáit, szerencséjével nyugtalanítá is egy perczig a mestert; Desportes tartózkodóbb, ügyes udvaronez, nagy becsben III. Henrik és kedvencei előtt, kitűnt a sonettek és szerelmes dalokban, kevésbbé sikeres költő pedig a zsoltárok másolatában; keményen elbánt vele Malherbe; Bertrant, bágyadt és csinos, néha felszáll és megindít; végre Garnier, ki Seneca nyomain túlmegy Jodellen, s első ad nemes szilárd nyelvet a tragicus személy ajkaira. D'Aubigné-t, Vauquelin-t sem kell azonban említés nélkül hagyni.

Guillaume-Salluste, Bartas ura, kinek rendeltetése volt Ronsard iskolája hibáit túlozni, azon pillanatban született, midőn a mester bezárkozék a Coqueret kollégiomba, hogy újra szülje a költészetet. A mester dícsérete volt minden vágyása. Negyvenhat évig élt, mint jóra való ember, feddhetlen erkölcsessel, híven vallásos hiedelmeihez, s politikai pártjához. Fegyver és országos ügyet gyakran elvivék a müzsáktól, kiket épen kizárólag óhajta szolgálni; a harcmezőn kapott sebei nem hagyák örvendeni az Ivry-i győzedelmen, mely királya sorsát biztosítá: ez volt utolsó éneke. Ritka eset így halni meg költőnek; ez a ragyogó emlékezet du Bartas sírja fölött.

Du Bartas megjelenésekor Ronsard osztatlanul uralkodott; de lyrája, némely tanítványai kezében, asszonyivá lehangolódott. Szerelmi dalok, elmés csevegések kerültek fölül; egyébiránt valamennyi, még Ronsard maga is, azon párthoz szegődött, melyet du Bartas ostromlott, ki őszinte, szigorú keresztyén léteire újítani akart a költészet hangszerén, s komoly vallásos hangokat hallatni egyszersmind. Ronsard pogányságán, tanítványai érzékiségén: mindkettőn csak boszankodott. Elvált ez udvaronezoktól, epicureusi katolikusoktól, és elővette a bibliát, megénekelvén Bethulia hölgyét Juditot; valódi vallásos encyclopaédiát kezdvén írni *Se maine* cím alatt, melybe a hat munka- és hetedik szünnap befoglalva, és magyarázatok is advák a Genesisről vagy Mózes szövegéről; végre, a kálvinista költő, kora minden tudományát kirkatba állítja, hol a Cosmogonia, csillagászat, természetrajz és theologia mind-mind együtt vannak. Du Bartas eredetisége, vala-

mint hiányai a közepszerűségből, mely a neki való rang, következnek. Vidéken élván, a mesterben feltünőbb vonásokat szépséggül vette; újításra hajolván a nyelvben, a reformátorok mellett is észre akart vetetni; vakmerő és idegenszerű lett; minő saját ötlet például némely szók első tagját kettőztetni a nagyobb élénkség okáért; neki petiller (szikrázik) nem festvén eléggé a tűz lobogását és szikrázását, leszen pepetiller; flottant leszen flo-flottant (úszik, lebeg). Még egyebet is tesz. Hogy annál nagyobb emelkedést adjon nyelvének, kerüli az egyetemes szokásban levő, széles, bő jelenésű szókat, a melyek pedig, Buffon észrevétele szerint, az irány nemességének elemei, és tartva tőle, hogy közönséges lesz, mindennapivá és odorjassá válik. Duperon, a korszak jóízű férfiá, ki megtapsolá Ronsard-ot, s emelte Malherbe-t, finom tapintattal jegyzé meg, hogy „du Bartas mindig leszáll nemről a fajra, a mi nagy hiba.” És beszélve a napról, fogják mondani, a gyertyák vezére, és nem a világosság királya, és a szelek lesznek Aeolus gyors postái, nem pedig futárjai.

E félretérések után is du Bartas emlékezetes marad gondolatai emelkedettségben tartása, nemessége és nagyság utáni folytonos, bár nem mindig szerencsés törekvése miatt. Kortársai, még ha látták is modora hibáit, nem vonták meg tőle becsülésüket. Különösen bálványozá őt a vidék; külföldön pedig zajosabb volt a híre Ronsard-énál. Fordításban is kitűnt. A protestans Németország töltözött az ő műveivel, s még ma is akad ottan tisztelője, névszerint Faust írója, Goethe, hálátlansággal vádolja a francziákat, kiknek költői, szerinte, nyakukba függeszthetnék du Bartas képét, s neve kezdő betűit czimerökre metszethetnék.

Du Bartas még egy más kálvinista költőre vezet; ez Theodore-Agrippa d'Aubigné, Maintenon asszony nagyatyja, de a ki semmiben se hasonló ez unokaleányhoz. D'Aubigné fiatal volt, mikor 1577-ben egy igen gyilkos gúnyverset kezdé *Tragiques* cím alatt, mely be is lön végezve, de csak hosszú pályája végén kiadva. Ha nem áll is Ronsard pártján, de az ő iskolájából való; beszél, mint ő, latinnal és göröggel vegyesen, és vallásos nézeteiben héber színezetet rajzol. Költészete, melyben túltesz Juvenal hyperboláin és a próféták hurogatásain, zűr és özön; de a zajban minden lépten lángelme csillámai ragyognak, és szent harag és hősi-

ség hangjai zengenek. Eme csudálatos kilépés a Valois-k romlottsága, az üldözés erőszakátételei, a papság, hivatalnok sereg, az udvar vétkei ellen, nem kevesebb, mint tizenegyezer vers, hol minden hang megzendül, minden alak összevegyül, epopéa, gúny, bibliai ének, sőt idyll is bezavarodik. Sainte Beuve a XVI. század költészetének történetét ékesítnie kivévé belőle IX. Károly és III. Henrik arczképét, mely e két fejedelemre gyilkos satíra. A szövegben továbbá olvasható a francia polgárháborúk rajza. Hasonlóan erőteljes d'Aubigné, midőn szélsőséig szorítva gonosz ellenfelei nyakassága által, kinyilatkoztatja nekik, hogy a pokol nem költött fenyegetés, hogy legkinosabb a büntetés örökké tartásának bizonyossága:

. a pokol oly ország:

Lehetlen a halál s mindig szomjuhozzák.

Nem is hiányzott, költőül, d'Aubigné-nak egyéb, mint tudni a mérséklést s tartózkodást; de ő hosszadalmas és erőszakos. E ki-méletlen s hatalmas szellem azonban hajlékony is. Sok epét önte ki a *Confession de Sancy* keserű gúnyban a téritők és kitértek ellen; szellemet és vígságot az *Aventures de Foene-ste* címűben, végrehajlatlanságot és ékesszólást terjedelmes *Histoire Universelle*-jében. De sehol sincs clemében, mint mikor gascogne-i őszinteséggel szól magáról *Memoire*-s-jaiban. Prózája gyakran fensőbb mint versei. Van izma, fenköltsege, színezete s történelmének több helye a régiség nagy írói magasságára emelkedik.

Nem rontjuk el a frigyét, melyet Boileau szöve, Desportes és Bertrant között, nem is mondunk ellene róluk hozott ítéletének. Tanulékony mindkettő; és Ronsard-ra hallgat, de óvakodik félrelépéseitől, mérsülete (tempérament) lágy melegsége által. Vizenyős költők, lágy inuák és nem kecs nélküliek oly színezettel, melynek halványságát kevés pirosítás emeli. Királyi kegyben mindkettő; az egyik III. Henrik, a másik meg utóda alatt, elborítva egyházi javadalmakkal, poétai koszorúkkal; mindkettő csinos verseket ír, hol erők csillog és kimerül, mielőtt elfúlna vagy eloltatnék a Dávid által ihlett költészet untató és színetlen körülírásaiban. Malherbe-nek igaza volt, midőn Desportes-hoz így szólott: „leveze jobb, mint zsoltárai,” mert a gazdag egyháziak asztala kitünő volt és vénkori épületes verseik nem valának oly kedves illatúak, mint

régi boraik. Desportes irodalmi dicsősége az ifjú korból ered, mikor dalait minden szerelmes szív viszhangozá, ezekből zsongicsált magában Henrik is néhány pereczel korább, mint elesett a Valois gyilok alatt. Igaz, hogy szeme előtt volt Ariosto, midőn szeszélyeskedék az éj ellen egy költeményében, de annyi év múlva is tetsző kecsben, friseségben vannak fel ifjúkori költeményei. Bertrant kevésbé élénk és szabad, mint Desportes; nem voltak oly szerencsés alkalmi; verseiből két hely maradt meg a szeretők emlékezetében. A második is bánat, melyet még az anyák ma is énekelnek:

Elveszett üdvösség
Nem tér vissza ismét;
Kínzza lelkemet;

Mért nem vesztém, mint azt, emlékezésemet !*)

Gyönyörű gondolat, s bár magában csekélységnek látszik, mégis átviheti, át is vitte költője nevét az ivadékra.

Robert Garnier tragodiákat írt, melyeket ma senki sem olvas, keletkeztökkor pedig talán elő sem adták másutt, hanemha iskolában, meg az udvar előtt. Akkor még nem volt rendezett színpad, se kellő színésztársulatok e művek előadására, melyeket a művelt elmék csudálattal fogadtak. Egyébként versenyeztek velük a belháborúk. Garnier mégis elismerésre lett méltó azon egy szerencsétlensége mellett, hogy utánozta Senecát, kinek rossz példája látható sok és hosszadalmas monologjaiban, kicsinyes leírásaiban, inkább épósi, mint drámai elbeszéléseiben. Habár nem vőn is tőle két tárgynál (Hyppolite és Troade) többet, de alkotási módszerét egyéb műveibe is átvitte. És választván hősnőtül Porciát, Cato leányát, Brutus nejét; Cornéliát, Pompejus özvegyét. Garnier útát egyengete Corneille előtt. Antonius neve alatt ő Cleopatrárt írt; Antigónéban Sophoclesre pillantgatott, s jól tette volna, ha jobban követé vala a kivitelben. Les Juives szent tragoedia, melyre nem volt mintája. Bradamante az egyetlen tragi-comoedia, melyet írt, s habár Ariostóból vette, de ő az első, ki színpadra hozá. Garnier talált is, követett is. A mi neki épen úgy hiányzott, mint Senecának, ez a tömeg, mely nem tűri az unatkozást, és ellenőrséget. A tudósok, miveltek a költő iránt, bátorítók, de kevésbé

*) Félicité passée,
Qui ne peux revenir,
Tourment de ma pensée,

Que n'ai-je en te perdant perdu le souvenir !

űszinték. Garnier a többek között Ronsard és Rabelais nyomain akará boldogítani a francia nyelvet, midőn bőséggel utánzá a la tinkodást, és elrontá francziaságát, mi nagy hibája, de nem elég ok el nem ismerni becsét. Volt benne erő és bőség, csak nem tartá mértéket, a mennyiben amaz lesz nála keménység, emez pedig hosszadalmasság. Arányban vegyíti a jót és roszt. Dialogjai közt meglepő példák, sőt példányok találhatók, péld. Hyppolitban a dajka és Phaedra közötti. Formákat lele, melyekbe Corneille fog majd vetni nagy gondolatokat, hősi érzületet; sőt néhol már egyenlő is Corneille-al, kit annyi évvel megelőzött, péld. Porcia szerepében, hol a tragikai dialog ereje és hatása van előállítva. De Corneille nem botlott a fenségesben, Garnier pedig csak azért emelkedett hozzá, hogy magasbról essék alá. Mégis alábukása csak annyi, hogy ő nem szándéklá a fön ségest, hanem csak poétai ösztöne ragadta fel. Ez oka, hogy nem is tudja különböztetni a közaljast (trivial) az egyszerűtől, a hatásost a nemestől. És ha Garnier-ről szólva, említettük Corneillet, említsük még Bossuet-et is, ki elismeri *Bradamante* tragi-comoedia érdemét azon tisztelet után, melyet istennek, ki az egekben uralkodik, felajánlott. Ekkép az irodalom történetében méltó helyet nyer Garnier, mint Jodelle utóda, kit elhomályosított, és Corneille előde, kit megkezdet. Várja még egy barátságos hű kéz avatottságát, kegyeletes gondjait, hogy munkáinak azon része, melynek kár volna eltemetve maradni, fénybe állíttassék.

Garnier után, hogy a francia irodalmi reform készítőit láthassuk, említendő még Vauquelin de la Fresnaye, bájos, kecses pásztori verseiért; gúnyban való, emelt, komoly hangjaért; erkölcsi levelekben Horác utánzásaért. Ronsard iskolájának válik becsülete, hogy a latin költő *Ars poetica* ja megújított, mely újítást Boileau ismere és használt is néhány soraiban.

Udvariasság, igazságszeretet kötelez a férfiak iránt, kik a régi költőket akarták elérni; egy nőt is említettünk, ki hasonlóul már-már megérdemlé, hogy Sapphonak hívassék. Louise Labé (la Belle Cordière) oly melegséggel dallá a szerelmet, hogy könnyű volt elhinni, miszerint annak minden végleteit átélte. Vádolták is a szép hölgyet, de mentették is, hogy erénye oly tiszta, költői tehetsége nagy. Nem kívánhatunk többet, mint ezt hinni. Sonettje, egy barátjához, ki akár élt akár nem, mindegy, ha pusztá képzelődés mű-

ve is, de az a képzelődés csakugyan hatalmas. Így la Belle Cordière nem hagyható ki a francia költők sorából.

Ime e futólagos, rövid átnézetben előadva Ronsard és köre. Termékeny, zajos és nemes irány, mely sokat tőn az irodalmi előmenetre, a nyelv fejlődésére, és megnyitá a költészet növekvésére szükséges válság korszakát. Hivatkozni kelle ama felsőbb szellemekre, kiket ellassított a latin nyelv megszokása, mintha egyedül azon lehetne vagy lenne illő előadni a komoly eszméket; és emlékeztetni kelle a köznyelv ügyének felfogására, mely csakugyan szükségülé pártolásukat, hogy erősödven gazdagodjék. Az emlékeztetés meghallgattatott, a latin tudása megmaradt folyamatában, a görögöt jobban tanúlták, mi nagy előny; de írni a régi nyelveken alig volt műveltségi tartozás, s ettől fogva nem lett egyéb, mint gyakorlás, mint eszköz és nem cél; és a régi nyelvek bővíték az újakat, melyek el voltak nyomva menésökben, szomszédságuk által; azaz: csecsemőségből segíték a régóta várt érettségre. Ronsard iskolája semmit nem alapított, hanem mozgalmat indított, melynek célhoz kelle vinni, s törekvései előhordák az anyagot és szereket az épülethez, melyet boldogabb kezek aztán felalkothattak.

ERDÉLYI JÁNOS.

FEJÉR GYÖRGY

EMLÉKEZETE *).

Tisztelt Gyűlekezet!

Ma múlt tizennégy éve hogy egyetemünk, egyik fő díszét, irodalmunk, egyik bámulatos munkásságú művelőjét, az egyház és tanügy, egyik legbuzgóbb bajnokát veszítették el Fejér Györgyben. Mélyen éreztem a kegyelet parancsoló kötelmét, melylyel neki, nem egyedül mint az egyetemi könyvtár igazgatóságában közvetlen elődömnök, hanem mint irodalmunk történetével sokkép összefűzött férfiúnak, s mint szíves jóakarómnak is tartoztam: de éreztem azt is, hogy oly idők nem kedveznek Fejér György emlékszónokának, melyekben a haza iránti lelkesedés a hűséggel, a nemzeti lelket tápláló irodalmi tettek az államczélokkal ellentétben lenni állítottak.

De miután megértük azon szerencsés időt, melyben Urunk, megismerve a magyar szív törhetetlen loyálisát, s bízva a törvényei-, de, mely ezzel elválhatatlanul össze van forrva, királya iránti hűségében, közinkbe jött, s oly szózatot intézett a nemzethez, melyet ez, király ajkairól, oly rég nem hallott; miután küszöbén állunk azon ritka boldog kornak, a midőn Tacitussal szólva „sentire quae velis, et quae sentias, dicere licet“; miután kevés napok előtt e házban, sőt e teremben, de sőt épen e helyen, a magyar ifjúságnak közepette—mely alázkodni nem, de szeretni férfiasan tud — nem csak hozzánk, de Önökhöz is, akadémiai polgárok, édes nemzeti nyelvünkön, kegyének színletlen szavait

*) Mondatott a m. kir. egyetem nagyobbik díszteremében 1865. július 3.

intézte: szavakat, milyeket Önökhöz soha király, és így színről színre, szívből szívhez, nem intézett: ily időben, Tisztelt Gyülekezet, bátran és tartózkodás nélkül szabad oly férfiú emlékezetét e körben dicsőítenem, kinek első fellépése egy új kor, a II. Lipót dieső kora, nemzeti mozgalmával bensőleg összefügg; kinek egész hosszú pályája a magyar nemzeties értelmiség kifejtésének munkálása volt; és ki, élete vég alkonyán, midőn a legbátrabbak is némán elvonultak, vissza nem rettenve a hatalmasok szemöldeitől, nemzetének alkotmánya és elidegeníthetlen örök joga mellett fölszólalni mert. E férfúról, Fejér György-ről, ma, és itt, szólanom immár szabad, sőt tovább hallgatnom egy szent kötelesség elmulasztása volna.

Szólok tehát: hallgassák Önök engedékeny részvétellel gyenge szózatomat.

A tudomány embereinek élete rendszerint csekély külső érdekekkel bír. Azon tér melyen azok mozogni szoktak: a tanszék, az íróasztal, elvonul a zajos világ tekintetei elől; tetteik amott a növendék ifjúság négy fala közt, itt könyveikben nyilatkoznak; amott hallgatóik, itt olvasóik lelkéhez szólanak, melyben csendesen és észrevétlenül hintik el az ismeretek és eszmék, s ezekkel a jövő idő, magvait. De ez ismeretek és eszmék fejtik az emberek szellemét, fejtik a jellemet: s ma már vajjon szükséges-e az eszme hatalmát mutogatnom? szükség-e annak bizonyításában fáradoznom, hogy a nemzetek sorsát, a világesemények s a társadalmi viszonyokon kívül, leginkább az egyes polgárok érületének és szellemi képzettségének összege határozza, melyet ők nagyobb-kisebb mértékben a nemzet tanítóitól, ezeknek szóval és tollal véghez vitt tetteikből, merítenek? Csak ritkán s kivételkép emelkedik ki a hazafiak sorából oly szerencsésb hivatású és egyszersmind állású férfiú, kinek hatása nem csupán számos rokon irányúak hatásával egyesülve alkotja azon nagy szellemi tényezőt, mely oktat és képez, hangol és irányt ad, hanem ki egyszersmind külső cselekvés által is képes a szellemi mozgalmat közvetlen tetteire irányzani, s ez új irányban munkáltatni. Hogy azonban ily férfiak hatása is fogékony kebleket találjon, kell, hogy amaz igénytelenül, csendesen és lassan, de mélyen működő szel-

lemek előzzék meg, melyek a földet a reformátor magvai elfogadására előkészítsék. Így fogva fel e kevesebb fényes, de közvetve szinte nagy hatású szereplők sikereit, nem lehet, hogy azoknak, ha külső életök talán kevesebbé vonz is, de az ezzel ok és okozat kölcsönös kapcsolatában levő fejlődéseiktől megtagadjuk részvételünket. S ime e részvét alkotta meg minden mivel népek irodalmának azon ágát, mely tudósok történetének neveztetik; e részvétben bizva fogok Fejér György élete elbeszéléséhez is, ki, ha a nemzet gondolkodását egymaga nem változtatta is meg, de két ember-ivadékon keresztül fáradhatatlanul közreműködött azon kor előidézésére, mely e nemzet átalakítását megindította, sőt keresztülvitte.

Fejér György, születésének alig valamit, a Gondviselésnek nem keveset, s mert ennek adományait híven kamatoztatta, munkás részt vevén a közjó előmozdításában hatvan éven túl, magának köszönhete majd mindent. Egy kevés módú ácsmester tizenkét gyermekének egyike, Keszthelyen 1766. ápril 23-án születve, gyöngé korában már két nagy veszélyen ritka szerencsével esett által: kiépült t. i. a himlővészből, melynek tizenegy testvére áldozatává lett; egy égi háború közeledtével pedig a torony harangjait meghúzván, villám által földre sújtatott: s ime: ismét fölédelt! — Mi minden marad el, uraim, a Gondviselés e jövő oltalma nélkül! s mi minden, ha homályos ösztön által vonzva inkább mint öntudatosan, éretlen korában már, szülői híre nélkül, iskolába nem lopódzik, s magától tanulni nem kezd, s ekkép maga nem ad irányt neveltetésének? Atyja t. i. figyelmeztetve ekként a kisednek természetes hajlamára, s kétségkívül kétszeri csodaszerrű megmaradása által, áldozattal is tanítót fogadott mellé, ki az igen élénk gyermek felett örködnék, s őt tanulásában támogatná; midőn pedig a gyermek, tíz éves korában már, e gondos atyát elveszté, anyja is buzgón segítette őt, hogy iskoláit szülőtte városában folytathassa. Még akkor a görög-nyelv s irodalom ismeretének képző hordereje félre nem ismertetvén, már a második osztályban, az úgynevezett major-parvában, előadattak annak elemei, gyakorlatok készítették a tanítványok által szintén nem csak deák, hanem görög nyelven is, szavалások rendeztetek, sőt a Fejér által mindig hálával nevezett buzgó tanár, Brányi Lajos, az alsó három osztály tanulói közt grammatikai vitákat is intézett, mi

által nem csak a tanulási buzgóság, hanem az elmélet is nem kis mértékben kifejtetett. Másfelől Keszthely urai a fő vizsgálatokon megjelenvén, könyv-ajándékokkal jutalmazták a jelesbeket. Ilyet nyert Fejér is nyolczadik életévében gr. Festetics Pálné és fia gróf Festetics Györgytől, ama későbbi nagyságtól, ki Keszthelyt helikon-i ünnepeivel irodalom-történetünkben is nevezetessé tette. A könyv Windisch Magyarországi Földrajza és Története volt. „Non in ludis olympiacis victori maior voluptas, ac gloria mihi!” mond Fejér, félszázaddal később írt töredékes önéletrajzában, s ki tudja, nem e könyv gerjesztette-e fel Fejériünkben azon fogékonyságot a história iránt, melyet utóbb Katona István lánggá lobbanthatott? Oly mélyek és messze-kihatók szoktak lenni a nyílt gyermekkebel első benyomásai. — Ezután, tizenharmadik évében, Fejériünk a görög és latin poetikával ismerkedett meg, s latinul már akkor meglehetősen verselt is. A szerencse úgy akarta, hogy a két felső osztályt éppen akkor látogató Székesfejérvárratt, midőn Virág Benedek, s majd Ányos Pál, léptenek be a tanárságba, mindkettő a Pálosrend földisé, s hallhatatlan költője a még alig ébredező nemzetnek. Fejér nem alattok tanult, de, mint magától tudom, mindkettőnek gyakori látogatója volt, s az érintkezés reá nézve döntő lett. Mert ekkor és általok kapta ő azon tüzet, mely utóbb, midőn II. József vég éveiben a magyar irodalom lángja felcsapott, hogy az álomba süllyedt hazát nemzeti ellenhatásra riaszsza, neki is, bár még szerény, szerepet biztosított.

E két hatásos év után, a bölesészeti folyam hallgatására Fejér a budai egyetembe jött (1783). Kénytelen levén költségeit magántanítás által fedezni, s ily alkalmazást ott nem, hanem Pesten találván, itt lakott; s innen járt fel naponként kétszer a budai várba. Legyen szabad megemlítenem, hogy a véletlen azon házhoz vezetvén őt, hol nálánál két évvel idősb atyám, mint a kegyesrendiek pesti philosophiai lyceuma másodévi növendéke lakott, itt szövődött a két fiatal ember közt azon szíves ismeretség, mely köztök soha el nem hűlt, s melynek áldandó örökségeül szerettem tekinteni a dicsőültnek irántam is mindig tapasztalt jóakarátát. Ekkor történt, hogy II. József az egyetemet a királyi várból, hol az székelte vala, Pestre tette át azon épületekbe, melyekben mind maig működünk. Fejér György legszorgalmasb használója lett a még akkor alig látogatott egyetemi könyvtárnak, mely

negyven évvel később az ő igazgatása alá volt jutandó. Katona István tudós —, Koppi Károly szellemes előadásai költék fel benne a történelem szeretetét, melynek terén volt Fejér György, később korában már, kivívandó azon koszorúkat, melyek, míg a magyar história művelőket lelend, el nem fognak hervadni.

Megérkezve most azon ponthoz, midőn életnevet kelle választania: választása a papi állapotra esett. E hajlamának gyökérszálaikat már gyenge ifjúságában fedezzük fel. Atyja, annyi gyermekét elvesztvén, hogy György-nek megmaradását egyenesen az isteni gondviselés kegyelmének tulajdonítá, hála díjában három évig a szent Ferencz practextáját viselte, minek nem lehet, hogy a gyermek kedélyében is a vallásos hála érzéseit fel ne költse. Továbbá gondosan feljegyzí, hogy atyja temetésénél, mint tíz éves gyermek ájtatos előimádkozása már azon megjegyzését idézte elé a körülállóknak, hogy belőle idővel jó lekipásztor lesz: kiszámítható-e, mily irányzó hatást gyakorolt a tájékozatlan lélekre az ily korán ejtett szó? Azontúl az egyházi éneklésben is legbuzgóbbnak társai közt őt találjuk: nem amaz irány erősödését ismerjük-e fel ebben is? Igen, uraim, azon tisztos ruha, melyet a vallásos érzésekben s a tudomány kedvelésében nevelkedett tizenkilencz éves ifjú 1785-ben felöltött, egy, rendeltetését érző, s abban mindenha teljesen megnyugvó szívet fedett. S ettől fogva Fejér-t a II. József által a pozsonyi kir. várba behelyezett egyetemes papnöveldében találjuk.

Különbözők lehetnek a nézetek ez intézetről, mely által a világos fejű császár egyfelől a hittudományi oktatás azon különbözőseit akarta eltörölni, melyek a püspöki és szerzetes tanintézetekben észrevehetők valának; másfelől az oktatást is a középponti kormány irányadó befolyása és örökődése alá csak így helyezhette: de annyi áll, hogy azon átmeneteli időszakot, mely, bár hét rövid évig tartott csak, az egyháznak annyi derék papot, annyi jeles, a kor haladásaival megbarátkozott hittudóst, annyi felvilágosodott egyháznagyot, annyi buzgó s nemesebb műveltségű, önállóbb szellemű hazafit adott a hazának; s mely másfelől oly lényegesen hatott az utána visszaállított megyei növeldék magasb irányának megállapítására: hogy azt, culturatörténetünkben híd gyanánt üdvözölhetjük, mely a középkori gondolkodásból az új kor tisztult tudományi régióiba vezetett által. Azért Fejér-ünk is kegyelettel, sőt

büszkeséggel emlékezett vissza egész életében azon öt évre, melynek felsőbb kiképeztetését oly hálásan köszönte.

És a több száz ifjú együttléte nemzeti életünk és irodalmunk történetében sem maradt nyom nélkül. József cs. rendeletei, melyek az országos és közigazgatási téren úgy, mint a közoktatásban, a deák nyelv helyébe a németet kívánták iktatni, az ifjúságnak e népes seregében is előidéztek mindazon eredményeket, melyek, az általok támasztott eszmeforradalom következményei gyanánt, bekövetkeztek. Megtanulták a német nyelvet: s annál buzgóbb szeretettel fordultak a veszélyeztetett nemzeti kincs, a magyar nyelv felé; megismertek ama gazdag irodalom termékeivel, s a magyart annak segédelmével is emelni buzdultak. A pozsonyi akadémia lelkes ifjai, sőt a vármegyei tisztviselők is, gyakran megfordultak a királyi vár „muzeumaiban”; s Kisfaludy Sándor mindenha édesen emlékezett vissza a talárisos ifjak közt töltött óráira, melyek tárgya a magyar nyelv s az új irodalom ügye s újdonságai felett folyt eszmecsere volt. A magyar lapok, a többnyire idegen szellemű előljárók óvása daczára, annál mohóbban olvastattak; minden új magyar könyvnek bejutása egy-egy titkos ünnepe volt a háznak: Bessenyei és Révai, Dugonics és Kazinczy munkáik kézről kézre jártak. Jött az 1789. év, féltő reményeivel és politikai rekkenő levegőjével. Megindult Péczeli „Mindenes Gyűjteménye”: a pozsonyi növendékek azt nem csak olvasták, hanem álnevek alatt abba írni is kezdtek. S im: itt kezdődik Fejér György-nek is bele-
szövdése a megmentő irodalom mozgalmaiba. Százados szokása volt az a felsőbb iskoláknak, a papnöveldeknek: farsang utolsó napjaiban, úgy a félévi közvizsgálatok után, színművek előadásával mulattatni vendégeiket. Azok többnyire deákul szóltak, de már a XVI. század óta nem ritkán magyarul is, sőt a múlt század közepén, s közepén túl, épen a tanodai szindarabok több valódi drámai talentomot tüntettek fel. Vagy húsz év óta azonban a magyar tanodai színészet, főleg a jezsuiták eltöröltetése óta, kik oly buzgó és tevékeny részt vettek vala annak művelésében, végkép elnémult: de az új idő jeleire még egyszer lobbót vetett e nagyérdemű szerzet egyik tiszteletre méltó maradványa, az öreg Illey tüze, s adta a maga „Tornyos Péter”-ét, mely szerkezeti és jellelmrajzi gyengéi daczára, életszerű, népies és élénk dialógjával villanyozólag hatott a fogékony keblekre. Fejér György visszaemlékezett a hajdani

dicséretes szokásra, s a darabnak társaival eljátsztatását indítványozta. Könnyen érthető okokból szándéka ellenzésre talált a kormányzók részéről; de nem hiányoztak a pozsonyi szebb, sőt tekintélyes társaságokban hazafiak, kik értesülve a hazafias tervről, kérésüket a lelkes kispapokéihoz csatolták, sőt intéseikkel, s a közelítő változások emlegetésével, melyekre mutatott vala minden jel, nyomást gyakorolva azokra, kiktől az engedelem megadása függött, kivitték, hogy néhány előadás csakugyan létesült. Azok nem csak a ház magyar lelkű ifjainak, hanem a város egész hazafiúi közönségének ünnepei lettek; s azon teremben, melyben fél századdal előbb atyáink a Moriamur-t kiáltották fiatal, nemes és szép királynéjoknak, most Thalia a haza megifjodott édes-bajos nyelven szólalt meg ismét, egy új nemzedék lelkesedett tapsai közt. Ott enyelt a nép nyelven Illey „garaboneziás deák“-ja, ott a Fejér György által átdolgozott „Öreg fősvény“, s az ő „Tisztségre vágyódói“; ott 1790-ben szinte az ő „Nevelői.“ De a lelkes ifjú a drámai költészet és előadások szeretetét a növendékház falain túl, irodalmi úton is, el akarta terjeszteni. Rábirta Landerert, a kor legvállalkozóbb nyomtatóját, hogy egy magyar szindarab-gyűjteményt indítson meg; s im megjelent egymásután Fejér György említett három darabja 1789 és 90-ben azon, egyik előszavában nyíltan bevallott, óhajta: „Vajha csak legcsekélyebb okok lehetnének a magyar játékoknak és játéknéző színeknek megkedveltetésére;“ már készültek Racine-ből vett fordításai is — midőn a császár halála következtében a pozsonyi növelde feloszolván, e szép kezdet abban maradt; s ő, bevégezvén különben is növendéki pályáját, s felvevén az áldozári kenetet, az ifjú költői nyájaskodásait a komolyabb nevelői, majd a lelkipásztori pályával felcserélvén, közel két évtizedét kirekesztőleg e nemes rendeltetés irányában élte le teljes odaadással.

Mert azóta fáradhatatlan buzgósággal hirdette Fejér az isten igéjét, nem csak Buda felett fekvő német ajkú fărájában, hanem magyarul oly gyakran Pesten is, hogy itt tartott szent beszédei élete ez időszakának végén négy kötetben jelenhettek meg. Ezen kívül a buzgalmi irodalmat is több rendbeli imakönyvvel gyarapította, míg végre 1808-ban e kir. egyetemhez a hitágazattan rendes tanárává neveztetvén, ez állásában is folytatta hitszónoki működését, úgy, hogy beszédei nem sokára új négy kötetet töltenek be. Másfelől tanítványai érdekében, e tíz év alatt, nyolcz-kötetes

dogmatikai nagy munkáján kívül, más, részben hermeneutikai, munkákat adott, mikkel a pesti theologiai karnak akkori vitáiba is bevégyült; sőt, miután 1818-ban a győri tankerület főigazgatóságára emeltetett is, a vallásfelekezetek egyesülése felett támadt élénk irodalmi harcban, úgy a Jahn-ügyben is — itt a szigorú orthodox oldalán állva — részt vett.

S noha időközben a philosophia mezején is nagy előszeretettel működött, azóta pedig, hogy az egyetemi könyvtár igazgatását, 1824-ben, átvette, a historiai térre szállva, ezen is bámulandó munkásságot fejtett ki: az egyház őt mindig résen találta, valahányszor közremunkálását vagy az egyetem kívánta — mint midőn Kovács Mátyás Egerbe átmenetelével régi tanszékét, helyettesleg (1832) ismét elfoglalta, ezen, bárcsak ideiglenes, működésének is, régibb Institutióit a kor haladásaival kiegészítő több munkával irodalmi nyomát hagyva, — vagy midőn az egyház gyakorlati érdeke az elméket izgató korkérdésekhez hozzá szólását tévé kívánatossá; vagy végre, valamikor egyes hívek bizodalma őt a gyóntató székbe, az oltár elébe, vagy a sírhoz hívta meg. Mert nem volt lelkészeti működés, mely őt, a már nyolczvanas aggot is, a hol kívánta, mindenha késznek ne találta volna. Igen is, uraim, ha Fejér György semmi nem volt volna is egyéb mint pap, ő e tért, mint lelkipásztor, mint tanító, mint író, oly kitűrő, gazdag és termékeny munkássággal töltötte be, a cselekvő életbe léptétől fogva utolsó lehelletéig, hogy e munkásságtól, e hűségtől szent hivatásához, és a jellemtől, mely annak föltétele, a bámulatot — többet mondok, a kegyeletes tiszteletet — meg nem tagadhatnók.

De ő, tisztelt gyülekezet, nem csak az egyház embere volt; lett a nevelése, a tanügyé is, midőn ez, a hazának egy terjedelmes részében, a győri kerületben, az ő gondjaira bízott. Ez állásában be-beutazta kerületét, látogatta a tanodákat, s kinyomozván ezeknek s a tanító karnak állapotait, fenn előterjesztések, javaslatok, alul intő, oktató, intézkedő köriratok által a közoktatás ügyét előmozdítani, a módszert a kor színvonalára emelni, a hanyagokat feddeni, a tehetséget éleszteni, az ifjúságot, személyes közbejöttével, jutalmazva is, buzdítani, sőt oktatva irányzani — ernyedetlenül törekedett. És még is e hat évre Fejér mindenha csak fájdalommal tekinthetett vissza: aratván szigoráért a hanyagok gáncsát, úgyszeretetéért gyűlöletet, haladási törekvéseiért a marado-

zók vádolásait: míg végre, tudta s kérése nélkül, más térre tétetett által, a nélkül hogy addigi fáradozásaiért, nem mondom jutalmat, de csak méltó ellátást nyert volna. Mert, uraim, a világ kész elnézni a hanyagságot, szemet hűnyni a tehetetlenség előtt, engedni a lelketlenség követeléseinek: de az élességet, a társas téreni fanyarságot nem tűri, s annál kevésbbé, ha ahhoz az érdem felsősége járul. Amaz volt Fejér György jellemének árnyéka, de árnyék, melyet buzgóságának nagysága, egyenességének színtetlensége vetett, érdemének súlya pedig nyomasztóvá tett. Azonban e vétek, ha vétek, megmagyarázza ugyan a tényt, de azokat, kik rajta sebeket ejtettek, nem menti ki.

És lőn, hogy az a férfiú, ki harmincz év óta nem csak hivatalkodott, hanem munkásságával, annyi téren, egymaga mindannyi férfiút képviselt; ki tagja volt egy gazdag testületnek, mely képes vajmi kisebb érdemet is jutalmazni: nyolczszáz forint évdíjjal költözött be könyvtárnoki szűk lakába, mely alig vala képes könyveit és kézirateit kényelmesen befogadni!

És mikép tűrte Fejér György a sors e mostohaságát? mint fizetett a hazának, mely tőle annyit vett, s neki oly keveset adott? — Azon roppant munkájával, uraim, mely a hazai történetnek új alapot vetett, s mely az ő nevét tudományosságunk egén halhatatlanná tette. De ime, hivatalait emlegetve, melyeket oly lelkesen betöltött, munkásságát a theologia terén, melyet, iránta hitvesi hűséggel viseltetve, soha el nem hagyott: majd elfeledém szerelmeit, melyek ölében engedhete lelkének szabad röptet, s szerze szenvedélyeinek édes táplálót: e kedvesei a philosophia s a magyar irodalom voltak: a magyar irodalom, melyben ifjúsága első örömeit újra élte, melyben ifjúsága szép álmait valósulásnak indulva látta!

Ismeretes azon buzgóság, melylyel József császár kormánykorában íróink a nemzeti irodalom felélesztésében működtek. Ők győzték meg a nemzetet arról, hogy a műveltség, mely nélkül józan és egyetemes szabadság nem lehet, sem holt, bármely dicső, sem élő, bármely kiképzett nyelven, soha a nemzet összes rétegeit át nem hathatja; meggyőzték arról, hogy a magyar, nyelvének kimivelése, terjesztése, s minden téren vele született jogaiba behelyezése nélkül egyideig tengetheti ugyan még historiai nemzetiségét, de elmaradva a kor haladásaitól, a világ-cul-

túra tengerétől elborítva elveszti nemzeti súlyát, s azzal végre politikai létét is, melyet írott törvény az élet friss hullámverése ellen tartósan meg nem óv. Innen az 1790-ki Rendekek hatalmas föllépése a nemzeti nyelv s irodalom, mint azon zöld sziget, mellett, mely maga nyit biztos révet a megrendült nemzeti lét hajójának! Innen a következő országgyűlések koronkénti buzgókodásai, s a törvényczikkek esekély engedményei daczára az irodalom annál hathatósbb lendülete, mely, ha jóval később is, kelet népét az ázsiai indolentia Scyllája s a nyugati ár Charybdis közlül végre is kimentette. — Érintettem, hogy Fejér Györgyünk már az első mozgalom műveiben is buzgó részt vett. Következtek idők, melyekre szomorúan tekint vissza történetünk: szellemi életünk több nemes tényezői, szerencsétlen eltévedések folytán, tétlenségre kárhozthatva; a világhelyzet által, mely a közbirodalomnak még fennállását is többször kérdésbe vonta, a figyelem, az érdekeltség a közvetlen életben maradás felé fordítva: csak az irodalom nem vesztette el mágnes-tűjét reményének foka felé; és írók valának ismét, kik a nagy kérdések megvitatására versenytért nyitottak. E kérdések egyike az először Bessenyeitől megpendített, utóbb Révai bátor tevékenysége által országos izgatás tárgyává lett magyar tudós társaság ügye volt. Fejér György, közepette szent tiszte munkáinak, kilépett ismét a térre, s tizenkét versenytárs közlül, e királyi egyetem pályabírái az ő fürtei közlül tűzték az elsőség koszorúját. — Múltak ismét évek, az akadémiai eszme még mindig a jámbor óhajítások sorában állott — s most Fejér György a cselekvés terére lépett. Akadémiát nem állíthatott, de életbe hívott egy vállalatot, melynél hathatósbb eszköz a nemzeti tudományosság kifejtésére, az akadémia felállása előtt, nem létesült. Sz ez a vállalat, sőt institutio: a „Tudományos Gyűjtemény“ volt. Ő indítványozta azt a kor legvállalkozóbb kiadója, Trattner János Tamás, lakomái egyikén, melyek Pestnek akkori íróvilágát egyesíteni szokták; ő járta be egyenként a főváros magyar lelkü tudósait, gróf Teleki Lászlótól és Jankowich Miklóstól kezdve Mokry Benjáminig; buzdította a bátortalanokat, biztatta a kétkedőket, irt mindenfelé a hazába, szavát vette a nagy és kis tehetségeknek, összeállította a társas szerkesztőséget, mely a havi folyóirat körét, a szerkesztés elveit meghatározta s a munkák bírálatát elvállalta: s midőn a felsőbb engedély ki vala

eszközölve, e magán társaság élén ő indította meg 1817-ben a „Tudományos Gyűjtemény-t“. Igen, tisztelt gyülekezet, ez megíratlan története e nevezetes vállalat keletkeztének; s az érdem, hogy az létesült, főleg, nehogy mondjam egyedül, Fejér György é. Ő ugyan már másfél esztendő múlva, eleinte a társaságban támadt izetlenségek, s majd Györré távozása folytán kilépett a szerkesztőségből, de mind végig, tehát huszonöt éven keresztül annak legállandóbb és hívebb munkatársa maradt.

Ha most forgatjuk át e folyóirat háromszáz kötetét, abban ugyan, különösen a nyelv s irodalomtörténet, úgy a historia, s főleg ennek segéd ágai részére, számos becses adalékokat lelünk; kritikái és tollharczai által különösen irodalmi és széptani helyes, gyakran nem helyes, de mindig gerjesztő, eszméket és ismereteket hozott forgásba, s oly mezőkre is költött figyelmet, melyek azelőtt teljesen parlagul heverték: egészben mindazáltal, s a mai színvonalról bírálva, aránylag kevés szigorúan tudományos dolgozatokat hozott: lévén a legtöbb munkatárs álláspontja műkedvelői inkább, mint szaktudósi, s raktár inkább az egész, és tarka gyűjtemény, mint valamely öntudatos és egységesen működő szellem organuma: de ennek oka nem az organum megalkotójában, hanem a kor viszonyaiban volt. Mióta t. i. a deák nyelv köztünk az életből a magyar nyelv előtt hátrálva mindinkább a tanodák falai közé vonult, s így deákul olvasó közönségünk majd kirekesztőleg már csak a főiskolák növendékeiből került ki: tudományos íróink, kik inkább tanárok voltak, szinte csak az iskolának írtak; míg másfelől a magyar tudományos irodalom a közoktatás terét még el nem foglalván, s ezért az iskola neki közönséget még nem nevelvén, csak igen szűken műveltetett. Közönség, alkalom és ösztön hiányában tehát lassanként meg kezdett fogyatkozni azon elem, mely azelőtt a rend- és módszeres tudomány képviselője volt hazánkban. Fejér csak tért és alkalmat nyithatott, s nyitott is; kik azt el valának foglalandók és felhasználandók, azokat a z i d ő hozhatta csak elő. Hallgatók ama nagy nehézségről, mely műnyelvünk fejletlenségében feküdt. Mondhatni: a „Tudományos Gyűjtemény“ lett semináriuma a magyar tudományos irodalomnak: s legtöbb azon férfiak közül, kik azt utóbb megalkották, kik a tizenhárom évvel később felállított akadémiát lehetővé tették, majdnem

kivétel nélkül itt kísérlették meg erejüket, itt fejtették ki azt, s ezen gyakorlat által erősödtek meg. S nem csak magyar tudományos írókat: magyar tudományos közönséget is ezen institutio nevelt. Kezdetben a nemzeti becsület, melyre a vállalat hivatkozott, s melynek oltalma alá az magát helyezte, utóbb az olvasás megszokása, s az így támadt érdek, sőt szellemi szükség gyűjtött körülette közönséget, mely lassanként aztán a könyvirodalomra is kiterjesztette részvételét.

Említetlenül hagyom itt Fejér-nek azon gazdasági munkácskái, melyeket a kormány számára fordíttatott ama súlyos időben, midőn ily csekély díjak is jól estek neki, ki papi állásánál fogva sem utasíthatta el a növekedő drágaság mellett sűrűbben hozzá folyamodó szegényeket; csak érintem azon statisztikai és helyrajzi dolgozatokat, mikre győri főigazgató korában tett utazásai szolgáltatnak anyagot. Még a Hübner-féle öt kötetes nagy Geographiai Lexikonát is csak rövideden említem, melyet nagy részben az itteni kispapokkal fordíttatván, s kijavítván, a régi s a magyar földrajzzal maga egészített ki: hanem sietek azon két szakai működéséhez, melyek minden egyebek közül kimagaslanak: a philosophiai és historiaiakra: mik közül amabban csak lelke régi iránya nyilatkozott, s így előbb ama munkásságát kell, egészen, Önök elébe terjesztenem.

Megürülvén 1796-ban Kreil halála által egyetemünk bölcsészeti tanszéke, az akkor szokásban volt versenyen Fejér is megjelent. Sikeretlenül. Pedig a bölcsészlet neki nem hivatal s alkalmaztatási eszköz leendett, hanem belső szükség volt. Szerencsésb versenytársának nevét ma már csak a tisztí névtár tartja fenn: Fejér György neve philosophiánk történetével van összeszőve. T. i. a jelen századi önállóbb mozgalom e téren nálunk Fejér György Anthropológiájával indult meg, vagyis: „az ember esmeretével,” mint szükséges előfeltételével philosophiájának. Mert neki a philosophia sajátkép az volt, a minek legközelebbi munkáját nevezte: „az ember kimíveltetése,” s ezt, t. i. az ember kiformaltatását gondolkodó, ismerő erejére és erkölcsére nézve tárgyalván, a maga által megvont kört, öt kötetben, bár hosszú szünet közbevetése után, teljesen megfuttatta. Fejér eclecticus philosophus volt; nem alkotott saját rendszert, de terjedelmes, mély, és egészen soha fel nem függesztett tanulmányai nyereiményeit önállón s gyakorlati

irányban dolgozta fel. Józan és tartalomdús; s ha még sem oly sikeres, mint épen e gyakorlati iránytól várni lehetett, ez, a szigorú alkotás, a szabatos és világos mű-nyelv, s azon előadási kellem hiányától van, melyet a gyakorlati cél enged, a népszerűség pedig, melyet igénybe vett, felteszen. Időközben a bölcészet Németországban hatalmas fejlődésnek indult, s Fejér, ki a tudományok haladásait soha nem ernyedő figyelemmel követvén, a felmerült új iskolák és nézetek közt tájékozást keresett, tanulmányait közzé is tette. Így látjuk általa 1835 őt a hosszú sorában a „Tudományos Gyűjtemény”-i czikkeknél Hermes, Fichte, Schelling, Hegel, sőt, visszamenőleg, Kant, Wolf, Leibnitz, Descartes bölcseleteit, végre az első nyolcz keresztyén század philosophiai állapotait is, rendben ismertette és bírálva. E szemléi nyomán Fejér, philosophiai pályája e második szakában, már határozottan Hermes-hez csatlakozott. Érdeme ez iránybani munkásságának az, hogy a philosophia külföldi haladásai ismeretét buzgón közvetítette.

És most érkeztem meg azon ponthoz, a hol Fejér György nem csak kora szellemi mozgalmaiba kezdeményezések és eszközlések által előmozdítólag nyúlt be, nem csak bézagokat töltögetett be, nem csak egy s más tudomány haladásai behonosítását közvetítette: hanem oly művet adott, mely a nemzeti történelem újabb fordulatának alapvetője lett, mely a magyar történetnyomozónak asztalán ott áll nélkülözhetlen kútfő és segédkönyv gyanánt, mely középkori történetünket tárgyaló dolgozataink lapjain folyvást és számtalanszor idézve, naponként bizonyítja be a szükség nagyságát, melyet pótlott, s a használatosságot, melyet tőle el nem vitázhatni, s melyben ekép folyton élő és ható emléket épített magának. Óriási „Okmánytára”-nál állapodom meg.

Históriánk, mely a középkorban évkönyvi szerkesztményekből, a XVI. század óta korirók nagy és kicsiny munkáiból állott, Timon Sámuel kezdeményezése, s különösen a múlt század közepe óta a kútfők kritikai feldolgozása stádiumába lépett. Lehetővé tették nemzeti történelmünk ily tudományos felépítését azon áldott emlékezetű szerzeteseink, kik a múlt század elejétől fogva nem csak okmányok, hanem minden egyéb nemű történeti emlékeink nyomozásában, összegyűjtésében fáradoztak: Timon és Hevenesi, Cseles, Péterfi, Schmitth és Kaprinai, Wagner és Pray; másfelől

Székely Sámuel és Cornides Dániel: míg Koller József, gróf Batthyányi Ignác és Kovachich Márton a dicső sort bezárták. Részben e férfiak közül kerültek ki a történeti anyag feldolgozói is, úgy, hogy miután egyebek felett Pray és Katona históriáinkat bírálatilag is, alakilag is megalkották: egy ideig történetírásunk, kevés egyes kivételekkel, már csak másod kézből vett anyaggal élt.

Historiographiánk ez állapotában határozta el magát Fejér György Okmánytára kiadására. Úgy fogta ő fel állását az egyetem könyvtaránál, mint a mely őt az intézet igazgatásán kívül a gondjai alá helyezett kincsnek közhasznosítására is kötelezi. Az elébb említett gyűjtők hagyományai felhívólag látszottak leszólni hozzá polczaikról: s a hatvan évet meghaladt, de még mindig ifjú, agg megértette a múlt idők hü napszámosai néma intését, s keblébe fogadta az új szerelmet: históriánk szerelmét, mely e nemzet csodásan regényes életét beszéli annak, kinek szeme van látni, s érzéke megérteni azt.

Igen is, uraim, csodás és regényes e nemzet története. Ím egy nép, mely, mintha az égből esett volna alá, melynek előzményeit a tudomány csak nagy fáradsággal bírja megállapítani; mely a legbövebb számítás szerint mindenestől nem haladta meg számra a fél milliót, s így a mai Páris lakosságának felét sem érte el: tehát egy maroknyi nép, meghódítja azon különféle fejdelemségeket, melyek egyfelől a Kárpátok s az Ádria, másfelől az Óperenczia — mert így nevezték őseink birodalmuk nyugati határát, az Ob der Ens tartományt — s a székely havasok közt hatezer négyszeg mérföldet foglalva be, terjedtek el, s nem csak meghódítja, de nemzeti jellemének felsőségével meg is tartja; nem csak geographiailag egy nagy birodalommal alakítja, hanem a különféle legyőzött népeket, érdek-egység által, egy tekintélyes politikai nemzetté forrasztja össze! S im itt kezdődik e nemzet világtörténelmi szerepe. Megrendíti Európát az Atlanti Oceántól Byzant faláig, a német birodalom császárárt kényszeríti falvait falakkal körülvenni, a régi felkelést honvédséggé átalakítani, mely, miután egyszersmind polgári testületekké szerveztetett, e világ rész messzeható változásaira nyújt alkalmat. Majd szövetségek és házaságok, s végkép a keresztyénség felvétele által az európai államok közé lép, s daczára végtelen küzdelmeinek a két birodalommal, melyek közé a sors iktatta, és számos belső

és külső ellenségeknek, végre kelet-európai nagyhatalommá emelkedik, mint ilyen a XV. században határt vet a keresztyénség legfélelmesb ellensége, Mohammed, hódításainak, és csak midőn azoktól, kikért vérét hullatta, magára hagyatott, vette fel az idegen igát: de melyet végre is bámulatos erőfeszítéssel lerázván, visszaállítja szabadságát; s miután erkölcsi hódítás útján fájának számát megtízszerezé, im küszöbén állunk azon ünnepnek, melyet huszonnégy év múlva, nem ugyan mi, öregek, de igen Önök, ifjú barátim, fognak megülni: a magyar birodalom csodaszerűen fentartott élete ezredik évét.

E nép történetének szeretete hódította meg, tisztelt gyülekezet, Fejér Györgyöt élete végszakában, és a magyarok istene hosszú és viritó öregséget engedett neki, hogy nagyszerű tervét, ha egészen nem is — mert ő azt középkorunk végeig szándékozott kiterjeszteni — de kevés híján csakugyan befejezze. Kútfoink egyik neme: történetíróink, szép számmal forogtak immár köz kézen: de azok másik, nem kevésbbé fontos, sőt fontosabb csoportja: az okleveleké, csak kis részben, és sok felé elszórva, látott világot. A múlt század fáradozásainak gyümölcsei kéziratban heverték, legnagyobb része a régi korok e hű és közlékeny tanúinak a köz- és magán levéltárakban rejtezve várta, sőt várja még most is, a felfedező, a közzé tevő kezét. E homályba temetett világot határozta el Fejér György megnyitni nemzetének. Mindent, a mi elszórva lappangott száz meg száz kül- s belföldi könyvekben, a mi könyvtárainkban eredetikép vagy másolatig felhalmozva, a mi felvilágosodott birtokosok és a nagy munkában hazafiúilag részt venni kész tudósoktól kinyerhető volt: azt időrendi sorozatban egy nagy gyűjteménynyé összezve közzé tenni volt a terv. Anyagilag őt sem a kormány kegye, sem a nagyok hazafisága nem támogatta; s így, mit másutt az uralkodás és vagyonos testületek pártolása, húzamos idő alatt, hív életbe, azt a tisztos agg magánlag indította meg egy hosszú munkás élet fáradságosan takargatott saját filléreim. Mert, uraim, meg kell mondanom, a mit csodálnánk, ha hallatára el nem fásúlna szívünk: ez az ember, a ki egymaga annyit tett, a mennyit ha egy egész testület tesz vala hosszú idő alatt, méltatásunkat kiérdemelné: rég birta már a préposti keresztet, de — jövedelem nélkül; kanonokságot, azaz jövedelmet, mely neki, nem magáért, hanem vállalataiért, oly jól esett volna, csak 1840-

ben, tehát élete hetvennegyedik évében nyert, midőn a „Codex Diplomaticus“ legnagyobb része már a tudós világ kezeiben volt. De rejtjük el keblünk mélyébe a szerencse mostoha kénye feletti fáj-dalmunkat, mely annyi méltatlant kegyelve, az érdemet oly ritkán keresi fel; s ne legyen e napon másra emlékezetünk, mint az ő fá-radságai, az ő áldozatai, az ő dicsősége számára. A Codex Albert király halálaig vive, tizenhat év alatt negyvenkét kötetben közzé volt téve. Mondották, hogy a szöveg nem elég pontossággal, a szer-kesztés nem mindig a kellő renddel eszközöltetett, hogy ennél fogva reá biztosan támaszkodni nem lehet, hogy a tárgyak feltalálása helyenként nehéz. A gáncsok súlyosak és valók: s mégis, ha Fejér semmit egyebet nem eszközöl vala mint e munkát, általa mégis örök hálát érdemlett ki a tudománytól s a hazától. Tekintsétek regestáknak, pusztá útmutatásnak arra, miben mi foglaltatik s hol található: járjon utána a feldolgozó, hol kétségei vannak. S miért nincs könyvetek, melyben őt ne idéznétek, kik világi s egyházi, kik irodalmi és erkölestörténetet irtok, sőt ti jogtudósok és nyelv-észek is, miért nem lehettek el nélküle, miért idézitek őt lapról lapra? s nem-e az általa nyújtott anyagból építétek fel jeles alkot-mányaitokat? S honnan e hiányok? Mert a haza nem pártolta őt, s így kénytelen vala maga másolni mindent saját kezével; nem tarthatván írkokokat s összevetőket, maga kénytelen rendezni, ja-vítani, s fizetni a nyomtatást, sőt vinni még az eladást is: írni a sok levelet, melyekkel a kész példányokat megvételre ajánlotta az olesón nagy jövedelmekre szert tett társainak, s ennyi vesződség mellett is, végre nyoleczvanhét előfizetővel zárni be a roppant válla-latot. Csoda-e, ha az kevésbbé tökéletes, mint különben lehetett? S im, még ekkor sem csüggedt el: készen állnak kéziratban köte-tei Mátyás király elhunytáig, de — már nem győzve az áldozatot, nyomtatlanul. Az akadémiának maradt fentartva a bővítés, az iga-zítás, a folytatás szerencséje. Gróf Teleki József „Okmánytára“ csatlakozik az övéhez Albert halálától Mátyáséig. Wenzel Gusztáv adott az Árpád korához eddig már öt pótkötetet. Knauz Nándor az egészhez egy „Évmutatót“, mely biztos kalauzt nyújt a keresőnek az eligazodásra. Czinár Mór egy teljes név- és dologmutatót, mely a Codex használhatását csodálatosan emeli — hogy Jerney János ó-magyar szótáráról hallgassak, mely legnagyobb részt a Codexből szemeltetett. Íme, mit a tiszteletes agg, érzékei és lelke megtörő-

dőtt erejével nem birt többé: folytattatik az általa rakott épület, pótoltnak hiányai: de a lehetőséget ehhez ő adta. Az ő Okmánytára előtt a meglevőn kérődött történetírásunk: ő megtermékenyítette ennek földét, s új magvakat szórt el abban.

De Fejér nem csak gyűjtő volt, hanem történetbuvár is. Codexe mellett, és külön munkákban, és számos értekezésekben sok nevezetes és kétes kérdése a historiának nyert közvetlenül tőle felvilágíttatást vagy megoldást, mert közel harmincz évig egész lélekkel üzvé a historiát, alig merült fel ez idő alatt tárgy, melyhez ő is ne szólt volna; s akár kivívta nézeteit, akár nem, Fejér nem adott e mezőn semmit, mi közvetve legalább ne gyümölcsözőt volna.

S most, nem levén többé reménye a nagy vállalat teljes befejezéséhez, bár a nyolczvan évet betöltötte: egy más, egy új munkához látott, melynek közzétételét a magas clerus részvételétől méltán várhatta: s ez „Magyarország egyház története“ volt. S im 1846-ban az is megindult a magyar egyház keletkezésének történetével; de tovább vinnie elgyengülése már nem engedte; csak a m. egyházjog Okmánytára következett még; és, mert nyugodni aléltságai közt sem tudott, az általa lelkesen mívelt fajtörténetet fejezte még be a „Kúnok eredete“ s a „Kazarok“-ról szóló két munkájával, melyekre 1848. martius 10-én tette az utolsó kezdet. S ezek voltak Fejér György-nek, a történetbuvárnak, hattyú-éneke.

De csak a történetbuvárnak. A hazafi Fejér György még két kérdésben hallatta a nemzettel szózatát.

A forradalom, mely a régi időt eltemette, leperdült volt; a hatalom, mely a forradalmat legyőzte, azzal együtt megszüntette a régi jogot is. Finis Hungariae! így hangzott a jajszó, mely a kétségtől elfojtott keblekből, a legbátrabbakéból is, elé-elétört. Fejér György hazafi szívét is fájdalom fogta el, de ő, ki előtt a történet nagy könyve nyitva állott, nem esett kétségbe. 1850. év elején vetünk tőle egy röpiratot: „a politikai forradalmak okairól“; s azon év végén egy mást: „a politikai alkotmányokról“, mely azonban elkoboztatván, nem forgott kézen.

„A polgári forradalmak korában élünk, mozgunk, sőt beléjük is merültünk szinte torkig: — írja az elsőben — mindazonáltal, ki azoknak okait nyomozta, fejtegette volna, nem találkozott

senki honunkban, legalább tudtomra. E súlyos munkát magamra vállaltam élttem nyolczvanötödik évében, midőn mind a gyűlölség, mind a hízkelkedés ideje lejárt.“

Ez okok kifejtéséhez fogott tehát; vizsgálván azokat a francia első, s a magyar utolsó forradalmakban. És az utóbbit nem védi, de felmutatván okait, menti azt. Egész súlyát érzi következményeinek, de a történet tanulságából reményt merit.

Második felszólalását így indokolja: „Írtam sürgető szükségből; polgári alkotmányunk, nemzeti diszünk, utódainknak is örökük egyetemben: ők méltán számot kérhetnek annak elvesztéséről tölünk, kik most élünk, s ha pulyaságból, annak nem-védelméből vesztettük azt el, örök átok szálland és száradand reánk. Ennek elhárítására szükség volt írnom.“

S most alkotmányunk fejlődését adja, előnyeit és hiányait bírálja; tagadja, hogy az 1848-ki reform a régi alkotmány rombadöntése volt: sőt neki az a réGINEK javítása, alkalmaztatása a kor szelleméhez, a nemzet szükségéhez. Dicsőíti ezt a köz teherviselés, a szabad föld, a képviseleti rendszer megállapításáért; védi nemzetét megtámadói ellen, kik az 1848-ki alkotmányt kierőszakoltnak állítják; a martiusi chartát nem kárhoztatja általában: de behozatalának törvényen-kivűliségét sajnálja, s reményli, hogy a magyar alkotmányhoz alkalmaztatni fog.

S e szavakkal fejezi be:

„Lássák már utódaink, ha védetlenül vesztegettük-e el drága örökünket, s ha méltók vagyunk-e örök átokra?“

Ezek voltak Fejér György utolsó írott szavai nemzetéhez.

Utolsó nyilvános szavai e teremben zengettek, midőn 1850. évi július 18-án a magyar nyelv és irodalom hallgatói, előmenetelők némely mutatóványait a közönségnek bemutatták. Eszméletető, buzdító, biztató szavak voltak azok, s nem minden vegyülete nélkül a fájdalomnak, sőt ingerűlségnek, bár az akkori császári teljhatalmú biztos vendégkép jelen volt. S mintha érezte volna, hogy az általa annyira szeretett ifjúságot többé látni nem fogja. Bámultak a már törődött s mintegy átszellemült aggnak bátorságát a körülállók, kik nem ismerték vala rendíthetetlen lelkét hosszú élete egész lefolyásából, s néma lelkesedéssel áldották őt, ki az igazat s a jogost kimondani és követni nem kételkedett soha; kit „non vultus instantis tyranni mente quatit solida.“ Rajta csak a

testnek törődöttsége vehetett erőt : szolgálja által támogatva hagyta el — utolszor életében — e teremtet.

Utolsó műve végre jótékony végintézete volt, melyet 1851. június 29-én irtunk alá. Mindvégig erős lelke harmadnap éjfelén hagyta el feloszlásnak indult házáat.

Tisztelt gyülekezet! Nem a gyász, hanem a büszkeség és emelkedettség érzetével állok Fejér György képe előtt. A ki nem ismerve az emberi szívet, az erényt árnyék, az erőt gyengék nélkül képzei, nem találand nagy embert ; s ily értelemben Fejér György-öt sem fogja ezek közzé sorozni. S hagyján, ha nagynak csak a rendkívülit és azt hirdetjük, ki egyszersmind rendkívüli, megszeható s ragyogó tetteket mutathat fel. Ilyeket Fejér György már állásánál fogva sem vihetett véghez, és saját szellemének művei, bár hasznosak egykor s a nemzet előmenetére hatók, el lesznek felejtve. De Fejér György jellem volt : nyers, éles a társas életben, de egyenes, biztos, s ha a gáncshan nem elnéző is, az elismerésben méltányos és készséges. Tehetségeire nem lánghat, s bár helyes ítéletű, munkáiban néha gyarló — sietésből, és csinatlan — gondhiányból : de tevékenysége, pár nélküli ; a munkában fáradhatatlan s minden életörömök feláldozásával kitűrő ; végre nemzetét hatar nélkül szerető : mi nem gátlá bevallania annak gyengéit míg dolgai jól folytak ; de rossz napjaiban azt szeretetének egész bensőségével ölelte.

S im — örvendjen a szenvedő erény : — az ő szeretete, az ő munkássága megellete jutalmát. Mert ő nem remény nélkül szállt sírjába ; bizodalma, melylyel árnyéka a csillagsátorba vonult, meg nem csalatott : A feltámadás napja közel van.

TOLDY FERENCZ.

A
SAJTÓ- ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG
TÖRTÉNETE ANGLIÁBAN
1760 — 1860.

(THOM. ERSKINE MAY UTÁN. — HARMADIK KÖZLEMÉNY.)

A regenség egész ideje alatt (1811—1820-ig) feltűnő elégedetlenség és nyughatatlanság mutatkozék a nép közt, a kormány részéről meg különös szigor, melylyel ez az uralkodó hangulat ellenében jónak látta föllépni. A nép munkás rétegeit a hosszú háború súlyos terhe nyomta, mely az élelmi szerek drágasága, a kereskedés megszorítása s a foglalkozás hiánya miatt egyre fokozódék. A szűkölködés és nélkülözés elégtelenséget szült, s ennek befolyása alatt történt, hogy a tudatlan és szenvedő nép némely szilájabb tagjai rendbontásra és erőszakoskodásokra vetemedtek. E korszak elején (1812-ben) lord *Sidmouth* neveztetett ki államtitkárnak. Szeretetre méltóbb és emberségesebb jellemű államférfiű nem létezett soha, s kormányzása mégis — mivel gonosz időben kelle kormányoznia, s kortársai politikájából kiemelkednie lehetetlen vala — szigorú volt és merev.

A *Luddite* k gonoszlelkű és bűnös erőszakoskodásait s a kormány rendszabályait, melyekkel azokat elnyomni törekedett, hiba volna a vélemény szabad nyilvánítása történetével kapcsolatba tudni. A gyár-kerületekben ugyanis éhező munkások csoportjai

tömegekbe gyűltek a gépek összerombolása végett, mivel azt hívkék: nyomoruk oka a gépek által kevesbedett munkában és megfogyott keresetben rejlik. Titkos eskük által egymáshoz kötve, ráijesztéssel, erőszakkal, gyűjtogatás- és gyilkolással hajták végre gonosz terveiket, egyaránt veszélyeztetve polgártársaik életét és vagyonát. A kormány kétségtelenül köteles vala ezeket védelmezni, amazokat pedig megbüntetni. Csakhogy ekkor sem hiányzának a kísérletek: titkos összeköttetést keresni azon tudatlan és insége által kicsapongásokra ösztökélt osztály forrongása és a lázongás általános szelleme között.

A legközelebbi okok, hogy t. i. a munka, kereset és kenyér nélkül lézengő gyármunkás azért rontott neki a gépeknek, mert ezeket tartotta insége forrásának, — nem látszának elegendőknek ama sajnos kihágások megfajtására, s erővel keresván mélyebbeket, azt fogták rájuk, hogy az állam intézményeit akarják felforgatni, holott semmi politikai czél nem lebegett a szánandó nyomorultak előtt. De azt sem lehet mondani, hogy ama rendbontások elnyomása végett a polgárok alkotmányos jogait sértő rendszabályokhoz nyúltak. Ezek ugyanis egy határozottan megjelölt baj ellen intéztettek, azon szándékkal, hogy a nyugtalan kerületekben elrejtett fegyverek fölfedeztessenek, a zavargó gyűlések eloszlattassanak, s a hatóságok hatalmának öregbitése által megátoltassék a bűnösök elillanhatása.

Ilyen körülmények közt vált 1815-ben törvénytényé a gabonabill, azon világosan kifejezett célból, hogy az élelmi szerek árát emelje, mi a fővárosban komoly zavargásokat idézett elő. A következő évben a munkások közt már úgynevezett kenyér-zendülések és zajgó összecsoportosulások jöttek létre Nottingham, Manchester, Birmingham és Merthyr-Tydvil városaikban; maga London is komoly rendtelenségek színhelyévé lön. A végrehajtó hatalom mindazonáltal képes volt mindezeket a közönségesen rendelkezésére álló eszközökkel lecsendesíteni.

De a gonosz csábítók által 1817-ben előidézett kihágások felfejtése már ismét alkalmul szolgált a kormánynak, mint sokszor azelőtt is, a közszabadságot megszorítnia. A parlament megnyitásakor (jan. 28-án) a lordok házából visszatérő regens diszhintáját golyók, kövek s más hajított támadó szerek érték. Ennek következtében a regens mind a két házhoz üzenetet intézett, melyhez

lázadó vállalkozások lételéről tanuskodó irományok valának csatolva. Az üzenet titkos válaszmányoknak adatván ki, ezek jelentést tőnek, miszerint veszélyes szövetkezések keletkeztek az ország különböző részeiben, de más lázongó mozgalmak különben is léteznek, melyeken a fennálló törvények mellett győzedelmeskedni lehetetlen. Kísérletek tétettek, úgymond a jelentés, a katonákat elcsábítani; fegyverek és zászlók megszerezettek; titkos csüvel kötelezték egymást, s a lázadás magvai el vannak hintve, lázító és rágalmozó iratok elterjesztve. A fogházakat fel fogták volna törni, a foglyokat szabadon ereszteti, a kormányt megbuktatni, a vagyont zsákmányra bocsátani s osztozni benne. Új *Hampden klubok* új forradalmat készítenek, — s tervben van, — folytatá a jelentés — hajtó vadászatot tartani a földbir- tokosok és „*prédaszomjas tőkepénzesek*“ ellen.

E nyugtalanító jelentések természetes következménye nem volt más, mint újra felélesztése azon repressiv politikának, melyet a múlt század végső éveiben alkalmaztak vala, mely évekkel a most szóban levők sajátságos párhuzamban folytak. Az 1795-ki törvény, mely akkor csak a királyt védte felségsértő me- rények ellen, most kiterjesztetett a regensre is; egy másik, a katonák és tengeri hadak eltántorítását büntető törvény ismét hatályba lépett, s e két rendszabály ellen nines is mit mon- danunk. Hoztak azonban ugyanezen politika sugallatára másokat is, melyek a közszabadságra nézve már nem lehettek közönbösek. Most is néhány ember bűnös kihágásaiban széleszen elterjedt ellen- séges indulat bizonyítványait látták; a társadalmi nyomor és nyug- batatlanságban forradalmi csirákat véltek lappangani, s gyanakvó félelemből a részleges bajok orvoslására szánt szerekhez keverték a nép jogait korlátozó rendszabályokat is. Indítványba tétetett: a *corresponding societies* ellen 1795. és 1799-ben hozott törvények terjesztessenek ki más politikai klubok és egyesületekre is, különbség nélkül akár önállók legyenek, akár másoknak fiók- jai; a *spence-féle* klubok nyomassanak el; 50 főnél népesebb gyűlések tartassanak szemmel; vitázó egyletek hatósági engedély- től függjenek, s végre függesztessék fel a *Habeas corpus* törvényezik is. E rendszabályok, különösen az utolsó, nem mentek keresztül ellenmondás nélkül. Azt állíták ellenökbe, hogy a veszély nagyíttatik, s a fennálló törvények a lázongó mozgalmak

elnyomására elegendők; s hogy egynehány gonosztevőnek, kiket minden jó polgár utál, megfenyítése végett nem szabad az összes nép szabadságaihoz nyúlni. Mig egyfelől nevetségessé tették az eszközök elégtelenségét, melyekkel az összeesküvők ki akarták rettentő terveiket vinni, másfelől kimutatták, hogy a végrehajtó hatalom teljesen képes a lázadást elnyomni, a titkos vagy más-kép tilos czimboraságokat feloszlatni, s a lázító vagy rágalmozó iratok terjesztését gátolni. Ámde a kormány befolyása oly nagy, az ellenszenv a gonoszszándokú egyesületek ellen, melyeket el akartak nyomni, oly általános volt, hogy az indítványozott rendszabályok rövid idő alatt mind a két házban aggályt gerjesztő ellenkezés nélkül keresztül mentek *).

A közszabadság eme korlátozásait azonban már a következő évben ismét megszüntették ugyan, de más határozmányok, melyeknek célja volt a parlamentet megfélemlítés és meggyalázás ellen oltalmazni, maradandó helyet nyertek az alkotmányban. A parlament ülészése idején tilos maradt népgyűléseket tartani egy (angol) mértföldnyi területen a Westminster Hall közelében. Olyan szövetkezések gátolása végett, melyek a törvényhozással merhetnék éreztetni súlyukat, megtiltatott az egyesületeknek mindennemű követek küldése, és e követeknek összeülése.

Mindamellett a felségsértés fejében indított keresetek semmivel sem voltak sikeresebbek, mint 1794-ben. James Watson, Arthur Thistlewood, James Watson az ifjabbik, Thomas Preston és John Hooper felségsértésről vádoltattak, mivel zavargó népgyűlést hívtak össze, s több oly rendbontó s lázító cselekedetekre vetemedtek, melyek — ezt senki sem tagadhatja, — illő büntetést érdemeltek. Rokonszenvet ezek se mint hazafiak, se mint reformerek nem igényelhetek; tetteik gonoszsága csak döreségökben találta párját. A kormány, nem okúlva az 1794. évben tett tapasztalatain, a vádat ellenük nem alapította lázításra és rendbontásra, melyben kétségtelenül bűnösök voltak, hanem felségsértésre, s mivel ezt rájuk bizonyítani nem lehetett, megérdemlett büntetésök alól is kisiklottak.

*) A Habeas corpus felfüggesztéséről szóló javaslat harmadszori olvasásakor 265 szó volt mellette, 103 pedig, — csaknem az összes ellenzék, — ellene. Lásd: Hansard Deb. I. soroz. XXXV. 822. l.

Ugyancsak az 1817-ki év nyarán Derbyshire-ben is kitört a zavarok, melyeknek jelenetei közel jártak a lázadáshoz. A czinkosok fejei törvényszék elé kerültek s elítéltettek. Brandreth, kit „a nottinghami kapitány” neve alatt ismer a nép, Turner és Ludlam életökkel lakoltak; Weightman huszonnegyed magával deportációra és börtönre nyert kegyelmet; tizenkét más vádlott ellen a vád bizonyíték nélkül maradt.

Alig hogy az említett év törvényhozása a fenn vázolt indítványokat megszavazta, a kormány azonnal szigorúbban kezdte a saját elleni törvényeket alkalmazni. Lord Sidmouth körlevelet intézett a megyék helytartóihoz, értesítvén őket, hogy a koronaügyészek nézete szerint, a békebírák felhatalmaztattak, elfogató parancsot kiállítani bárki ellen, ki esküvel erősített följelentés által arról vádoltatik, hogy rágalmazó vagy lázító iratot hocsátott közre; továbbá, hogy a békebírónak jogában áll, az elfogottat fogva tartani, ha kezességet nem nyújt arról, hogy számadás végett a törvényszék előtt meg fog jelenni. A helytartók egyúttal felkérettek, közöljék e nézetet a legközelebbi évnegyedes üléseken a tiszt-hatósági bírákkal is, ajánlván azt nekik utánzásul. Lord Sidmouth azonkívül tudtokra adá, hogy a röpiratok, értekezések árusai ugyanazon határozmányok alá esnek, melyek a házalók és batyusok elleni törvényekben foglaltatnak; kiket ennél fogva úgy kell tekinteni, mintha a mondott törvényekben megírt kereskedést hatósági engedély nélkül üznék. — E körlevél törvény- és czélszerűségét azonnal kérdőre vonták. A felsőházban gróf Grey hozta (1817. május 12.) szóba; az alsőházban Sir Samuel Romilly (jun. 25-én). Támadásaik röviden a következőkből álltak. Tekintélyekre és jogi elvekre hivatkozva, helytelennek mondták a törvény azon magyarázatát, mely a panaszos körlevélben foglaltatik. Szerintök ki nem lehet mutatni, hogy a békebírákat az általános jog elveinél fogva ama hatalom illetné; külön törvény sem ruházta fel őket vele; de ily felhatalmazást bírói döntvény sem tulajdonít nekik világos szavakkal; e képessége a békebírónak különben is kétes, mert hiszen szükségesnek látták a koronaügyészek nézetét kikérni. Midőn 1808-ban kétség támadt a fölött, vajjon a királyi tábla (King's Bench) bíráinak szabad-e oly embereket a vád megállapítása előtt elfogatniok és kezesség-állításig fogva tartaniok, kik gúnyiratok terjesztéséről jelentettek föl: e jogot akkor

külön törvény útján adták meg nekik ; most ellenben a bírák ama joga kisebb rendű tisztviselőnek adatik meg, még pedig nem a parlament, nem bírói magasabb tekintély, hanem a korona által végrehajtó tisztjei útján. Az államtitkár—mondának—most a békebíró ügyeibe avatkozott, mi lesz majd, ha eszébe jut ugyan azt tennie a törvénybírákkal is ! Itt a békebíráknak útasítás adatott nem valamely közigazgatási vagy rendőrségi ügyben, hanem bírói kötelességeikre nézve. Az alkotmány válaszfalat emelt a végrehajtó és bírói hatalom közl: itt a kettő össze van zavarva. A korona, midőn törvényt magyaráz, a törvényhozás mezejébe vág, midőn pedig ama tisztviselőknek útasítást adott, a bírók függetlenségét támadta meg. — Az alkotmányból meritett ezen okoskodásokon kívül még kiemelték, mily aggasztó visszaélésekre nyílnék tér, ha a békebírák ama felhatalmazás szerint cselekedhetnének. Arra, hogy valakit a békebírónál följelentsenek, nem szükséges épen gúnyiratot közrebocsátani, elég arra néhány félre magyarázható szónak kiejtése ; a feljelentést tehetik kémei és hirhordók, s feladhatnak bizalmas körben vigyázatlanul ejtett szavakat is. S ily följelentés és bizonyíték nyomán rendelhessen el egy szál tisztviselő befogatást ? ember, ki, meglehet, nagyon el van fogúlva, s politikai előítéleteiben a merevségig egyoldalú !

Ezekre a miniszterek azt felelék, hogy tisztí tecaóóikre nézve kétségben levő tisztviselők az államtitkárhoz fordultak útasításért. Az államtitkár megkérdezé a korona ügyéseit s ezeknek nézeteit közlé amazokkal. Ő semmi vágyat sem érez a bírák ügyeibe avatkozni, csak egy fennálló törvényt közle tudomásul. A törvény magyarázata egyébíránt egészen helyes, mi ha kétségbe vonatnék, *Habeas corpus*-ért lehet folyamodni s valamely törvényszék végzését kieszközölni. Ha nem volna szabad házalókat, kik lázító iratok vészthozó terjesztésén rajtakapattak, elfogatni, ezek egyenesen fittyet hányhatnának a rendőrségnek.

E szóváltások eredményei, bármilyenek voltak is, legalább intésül szolgáltak a végrehajtó hatalomnak, hogy az angol szabadság nagy elvét, melynél fogva a bírói hatóságok nem rendőri hatóságok, nem rendőri hivatalnokok, hanem függetlenek, ne téveszszék soha szemök elől.

Ama törvény hatálya most már valóban félelmes lett. Minden békebírónak jogában állit állítólagos becsmérlésért elfogató paran-

esot kiadni, s az elfogottat, míg kezességet nem nyújt, fogva tartatani. Az államtitkár pedig, támaszkodva a *Habeas corpus act*-t felfüggesztő törvényre, pusztá gyanúra elfogathatott akárkit is, s a foglyot biztos őrizet alatt tarthatta akármeddig a nélkül, hogy törvényszék elé állítaná. Az *attorney-general* nem szünt meg rettegést okozó perbe fogásait *ex officio* indítani, a vádlottat kezesség állításra kényszeríteni, s ennek hiányában, a tárgyalásig fogva tartani. A perbe fogottak, ha elítéltettek, pénzbírsággal és fogsággal, ha pedig fölmentettek, még akkor is roppant költségek kirovásával bűnhődtek. A bírák nem kimélték semmi fáradságot, hogy az elmarasztalást biztosítsák. Örökké féltékenyek és gyanakodók lévén a sajtóval szemben, lehetőleg kevés tért engedtek az esküdtek megítélésének, s az 1792. évi *Libel-Act* által nekik engedett szabadságnak: „saját nézetöket kijelenthetni, s a tárgyalás menetét összefoglalva a gúnyírat szerzőjének bűneit egész ékesszólással adhatni elő,” teljes terjedelmében éltek. (Lásd: Lord Campbell: *Life of the Chancellors* cz. munkáját VI. 517).

Cobbet Vilmos, ki az *attorney-general* szigorát, már tapasztalta, nem volt hajlandó az államtitkárral is daczolni, hanem „*Political Register*“-jét megszüntetvén, elment Amerikába. „Nem kerülöm — úgymond — a harczot az államügyész ellen, hanem igen is kerülöm a küzdelmet a börtön ellen, melyben íróeszközeim elszedetnek tőlem. Már az államügyész elleni harcz is elég egyenlőtlen ugyan; de erre még is csak vállalkoztam volna. Ugyanis nagyon jól tudom, milyen a tárgyalás egy különleges esküdtszék előtt, mindamellett bármely törvényszékkel szembe szálltam volna: de a teljesen korlátlan hatalom ellen, melynek jogában áll: kihallgatás nélkül, határozatlan időre, az ország bármely börtönébe vetni az embert, ott íróeszközeit elszedni, s őt a börtönőrön kívül minden más élő lélektől elzárni: ilyen hatalom ellen síkra szállni — több volna örültségnél.“ (*Polit. Reg.* 1817. mart. 28.)

Ezzel tehát a miniszterek elnémitották s futásra kényszerítették, ellenségeik legveszedelmesbikét. E sükert azonban ismét lenyomta a súlyos csatavesztés, melyet egy könyvárussal szemben szenvedtek, kinek nevét, ismeretlen létére, soha sem említette volna senki, ha szurtos bódéjából nem hurezolják a törvényszék elé. Hone Vilmos, az egyházi liturgiát pajkosságból ntánozván,

annak dallamaira kiadott volt néhány politikai gúnyíratot, s e nyomorult férczelmények miatt, mint istenkáromló és lázító gúnyíratok szerzője, háromszor állíttatott törvény elé. Szegény létére szakértő ügyvédet nem díjazhatván, maga védte magát. Minthogy a maga nemében lángész volt, feltűnő éles elmével és szívóssággal, a mellett sok ismeretekkel felvértezve, az államügyésznek s a törvénytudóknak csakugyan mindannyiszor meg tudott felelni.

Lord Ellenborough, mindamellett, hogy bírói tekintélyén kívül ügyvédi fogásait is érvényesíté, még is hiába ügyekezett a vádlottat elítéltetni. Az esküdtekhez intézett szózatában mondá: „a Libel-Act határozmányainak értelmében, de még inkább lelkiismeretem sugallatát követve és Istent félve, kijelentem, hogy ez íten (az iratokra mutatva) a legistentelenebb és leggaládabb gúnyírat.” Az esküdteket azonban se tekintélye, se ékesszólása nem tántorítá el: az alacsony sorsú könyvszatócs legyőzte becsületes harcban az országbíró magasságát. Éles elméje, mely előkelő férfit dicsővé teendett, háromszor segítette ki a binárból, s ő háromszor mentetett fel a vád alól *).

E tárgyalások egyébiránt annyira hordták magokon az üldözés-vágy bélyegét, hogy széles körben keltettek rokonszenvet Hone iránt, még olyan embereknél is, kik irományaitól különben elfordultak volna. E per, kapcsolatban más botlásokkal, legalább ideiglenesen enyhítette a Libellaw alkalmazását.

Ugyanakkor (1817-ben) folytak Skóciában is nyomozások, melyek, habár 1793-ra emlékeztetnek, mégis örvendetes ellentétet képeznek a most nevezett korszak törvénykezésével. M'Laren Sándor takács és Baird Tamás fűszeráros ellen lázadás miatt indított kereset a törvénytudó előtt (Edinburghban a High Court of Justiciary előtt). A takács szertelenül szabad beszédet mondott Kilmarnoch-ban a parlament reformja ellen; a fűszeráros részt vett annak kinyomatásában. Mindamellett, hogy védelmökre felhozott, miszerint a parlament nem egy kérényt fogadott el, melynek nyelve legalább is szintoly heves volt,

*) A bbot országos bíró volt az első tárgyalásnál az elnök, Lord Ellenborough a második- és harmadiknál; de a szenvedett csatavesztést ez annyira fájlalá, hogy a tárgyalások bezártát követő napon beküldte lord Sidmouthe-nak elbocsátási folyamodványát. Lásd: Lord Sidmouth's Life III. 236. l.

a vádlottak mégis, daczára Jeffrey Ferencz fényes védelmének, bűnösöknek jelentettek ki.

Neil Douglas pap, s az Universalismus tanának híve, politikai képekkel ügyekezett fűszerezni imáit és egyházi beszédeit. A meglesésére küldött kémek jelenték, hogy az indulatos pap, a felvidék szójárásán sebesen és erősen beszélve, lázító párhuzamot vont a beteg király és Nebukadnezar, Babilonia királya, továbbá a regens és Belsazar közt. A korona tanúi, nem lévén a pap túlzásaihoz szokva, természetes, hogy nem érthették, míg mások, kik Neil Douglas uramat, szójárását, nézeteit és papolásmódját ismerték, alkalmasint épen úgy nem találtak szavaiban lázítót, mint épületest sem. Jeffrey ügyesen védte, s meg is mentette.

Az 1819-ki évben tetőpontját érte az állam hareza a vélemény szabad kijelentésének joga ellen. Az inség még súlyosan nehezédék a dolgozó osztályokra, s Carlisle-ben, Leeds-ben, Glasgow-ban, Ashton-under-Line-ban, Stockport- és London-ban gyűlések tartattak az inség állapota és elhárításának legsikeresebb eszközei fölött. Mindjárt előálltak demagogok, kik a tanácskozásnak politikai színezetet adtak. Általános szavazatjog és évenként újra választott parlament csakhamar felkaptak, mint fő- és csalhatatlan gyógyszerei a társadalmi bajoknak, melyek alatt nyögtek. Minden községet, állíták, megillet alkotmány szerint a jog, követeket küldeni a parlamentbe. Az eddig képviseletlen városok felszólíttattak, hogy az annak rende szerint későbbben elismerendő jogot megelőzve, most mindjárt válaszszanak követeket. Ehez képest Sir Charles Wolseley csakugyan meg is választatott igen népes gyűlésen Birmingham-ban e virágzó és soknépű helynek „törvényhozói ügyvivője és képviselőjének“ *).

Más körülmények hozzájárulása kölcsönzé az efféle gyűléseknek a különös veszélyesség jellemét. A társas viszonyok, gyors fejlődésnek indulván, rövid idő alatt nagyot változtak. A gyárüzlet rendkívüli terjeszkedésénél fogva, a népesség némely helye-

*) Charles urat későbbben egy Smithfield-en tartott gyűlésben elfogták lázító szavai miatt, miket Stockport-ban ejtett. Ann. Reg. 1819. 104. l.

ken igen felszaporodott, de a kapesok hijával, melyek különben az ép községi élet tagjait is egymáshoz fűzik. Idegen települt le idegen mellé, kinek ott nem volt se hona, se családja, s ki a kenyeret adó gyártulajdonos iránt sem érzett se ragaszkodást, se hagyományos tiszteletet. Sokaságuknál fogva egyház és jótékonyosság nem voltak képesek valamennyinek minden szenvedését enyhíteni. A nyomorban sínlők és téllenségöknél fogva is nyugtalanok könnyen hallgattak a sajtó leggonoszabb részének és a legaljasabb demagogok incselkedéseire. Számuk akkora volt s oly sűrűn laktak egymás mellett, hogy gyűléseik azelőtt ismeretlen terjedelemre nőttek, s mind a többi lakosra, mind a hatóságokra, háborítólág viselve magokat, a közsensdet komolyan veszélyeztették.

Azonban, bár mily népesek voltak is e gyűlések, bármi lázítók és szertelenek az ott mondott beszédek: rendzavarás és békebontás még sem fordult elő. A kormány gondosan őrködött fölöttök, a zavargások meggátlására erélyes előkészületeket tett, de tartózkodott a beavatkozásnak még árnyékától is. Julius 30-án még is kiáltványt bocsátottak ki lázító gyűlések ellen, mert a sűrűn látogatott gyűlésekkel együtt a kormány és a hatóságok aggodalma is nőttön nőtt.

Birmingham példájára a manchesteri reformerek is tartottak aug. 9-én népgyűlést „törvényhozói ügynök“ választása végett*). De mivel a hatóság az ily célú gyűlést törvényellenesnek mondta, 16-án mást hirdettek ki, parlament reformra célzó kérvény megállapítása végett. Erre nagyban készültek. Lancashire különböző részeiben éjjel gyakorolták magokat katonai rendtartásban a munkások tömegei. E gyakorlatok bevallott célja volt: az embereket képesíteni, hogy zárt sorokban vonulhassanak a gyűlések helyére. Hogy a fenyegető tüntetések a hatóságokat nyugtalanították, könnyű megérteni.

Az alatt felvirradt aug. 16-ka és Szent-Péter mezeje Manchester mellett sajnos katastrophának lön csakhamar színhelyévé. Negyvenezer férfiú és a nő-reformerek két klubbjá megindult a gyűlés helye felé. A zászlók feliratai: „Általános szavazatjog,“ „Egyenlő képviselet vagy halál,“ „Nem kell gabna-tör-

*) Leeds-ben a népgyűlésben elhatározták, hogy ha alkalmas jelelt akad, szintén választandanak. Választás azonban nem történt.

vény,“ már messziről hirdették a nép vágyait és hangulatát. Bármi nagy volt is azonban a nép száma, a rend és csend meg nem zavartatott sehol. Hunt, ki elvállalta az előlülést, éppen megkezdé megnyitóját, midőn a nép ellen fellépő lovasság megakasztotta. A manchesteri lovas nemzetőrség (Yesmanny) azért küldetve, hogy a constabler főnököt, Hunt és társai elfogatásában támogassa, oly ügyetlenül hajtá végre megbízatását, hogy a sűrű néptömeg által körülvétetvén és összeszoríttatván, mozdulni sem tudott. Az erre segítségül hivatott 15. huszárezred kivont karddal intéze támadást a nép ellen. Tíz percz alatt a vezetőik el voltak fogva, a gyűlés szétszórva s a megijedt tömeg juhnyájként hajtatta magát az útezők. Sokan összevagdaltattak vagy lovakkal tiportattak össze, de a katonaság elől menekülni kívánók őrült tolongásában sokkal többen kaptak zúzást vagy sebet. 300 — 400 ember sérült meg így, de szerencsére öt vagy hatnál több emberélet nem oltatott ki. *)

E szomorú esemény gyors fordulatot idézett elő a kormány harczában a népnek azon joga ellen, mely szerint bajainak nyilvános megbeszélésére bármikor és bárhol gyűléseket tarthat. A polgári hatóságok szerencsét kívántak a katonaságnak önmérsékleteért; a kormány pedig sietett mind a polgári hatóságnak, mind a katonaságnak kifejezni háláját a buzgalom- és tapintatért, melylyel a közrendet fentartották. De méltó fölháborodással kérdezték, még pedig nem demagogok és a törvényben járatlanok, hanem államférfiak és előkelő jogtudósok, hogy ki is volt a közesend valódi zavarója? Ha más gyűlések rendbontás nélkül lefolytak: miért kellett éppen ezt kiszemelni a hatóságok helytelen erőködéseinek alkalmául?

Ha veszélylyel fenyegetett, miért nem tiltatott el a hatóság jókor kiadott rendelete által? Ha Hunt és társai vétettek a törvény ellen, miért nem fogattak el a gyűlés előtt, vagy után? S ha már csakugyan a gyűlésből kellett őket elhurezoltatni, miért nem történt ez a polgári hatóság által? A nép csendesen és békével viselvé magát, nem fenyegetett senkit, nem állott ellen senkinek,

*) A számot 20,000 és 60,000 közt különbözőleg adják elő. Lord Liverpool 20-ezerről beszél, lord Castlereagh 40,000-ról. A Hunt és társai elleni vádban 60,000-ról fordul elő

miért kellett azt lovassággal megtámadtatni és elgázolni? Kétségbe vonják még a zendülési törvény felolvasását is*). Hogy nem halotta senki, az bizonyos, s a nép e szerint intés és híradás nélkül egyszerre csak a katonaság szablyaival látta magát szemközt*).

A „manchesteri mészárlás“, — így nevezték, — bosszúságot és haragot keltett országszerte. A legjelentékenyebb megyékben és városokban gyűléseket tartottak, hol a polgári hatóságok s a kormány eljárását kárhozhatva, vizsgálatot követeltek. A gyárkerületekben nagy számmal gyülekeztek a munkások, rokonszenvűket nyilvánítandók a szenvedők, s mély elkeseredésüket az előljáró hatóságok iránt. A veszélyes elégedetlenség könnyen lobbanhatott volna zendülésre. Mindamellett egy ilyen izgatott népgyűlés sem szegte meg a törvényt, csak Paisley-ben történt, hogy a hatóságok levetették a zászlókról a lobogókat, miből azután zavargás és dúlás támadt. A miniszterek keményen és kihívólag viselték magokat: London községtanácsa kérelemmel fordult a regensherezeghez, hogy vizsgálatot rendeljen. Válasza éles dorgálásból állott. Gr. Fitzvilliam, a fő rangú nemes, ki a megyéjében kitört zavarok elnyomásában egész buzgósággal támogatta volt a kormányt, most a norfolki herceggel s más nemesekkel és befolyásos emberekkel egyesülvén, kérelmet nyújtott be a yorki grófság fősheriffjéhez, tartana hasonló végből gyűlést. Fitzvilliam e gyűlésen nem csak jelen volt, hanem beszélt is, de e miatt megkapta elbocsáttatását lordhelytartói tisztéből. Pedig a gyűlésben történt megállapodás a hatóságok eljárását nem kárhóztatta, és csak vizsgálatot kért. A kormány ezen szigora kényszeríté a whigeket, kik eddig a radicalokkal hidegen bántak, e párttal szövetkezni, hogy a kormány rendszabályai elleni harcban annál több erőt fejthessenek ki: Erre nézve mondá

*) E pontban nagyon szövevényes volt a bizonyíték. Grey Gróf valamennyi okmány átvizsgálása után határozottan állítá, hogy a zendülési törvényt fel nem olvasták; lord Liverpool ellenben azt, hogy egyszer egészen olvasták, másodszor részenként; lord Castlereagh végre mondá, hogy a zendülési törvényt azon ház ablakaiból olvasták fel, melyben a tiszthatóságok együtt voltak; de mivel ez nem látszott elégnék, egyikök a nép közé ment, s ott ismétetni akarta, de azt elgázolták, egy másik pedig Hunt elfogatása után a gyűlés helyén hiába ügykezett azt újra olvasni. (Lásd: Hansard Deb. Ser. XLI. 4. 51 stb.)

lord Liverpool lord Sidmouth-hoz 1819. sept. 30-án kelt levelében: „A mi a manchesteri ügyet illeti, ebben az ellenzéknek még becsülendő része is Hunt-tal és a radical reformerekkel fog tartani. (Lord Sidmouth's Life III. 270.)

Ezen aggodalmas izgatottság közepett összeült novemberben a parlament. A manchesteri gyűlés képezé természetesen a tárgyalások első anyagát. A válasz-feliratokhoz a felső-házban gróf Grey, az alsóban Tierney ajánlának módosítványokat, melyek a veszélyes vállalatok kárhoztatása mellett, mind a kötelességre figyelmeztettek, melynél fogva a nép panaszait illő tekintetbe kell venni, mind pedig a méltányosságra és illendőségre, hogy a manchesteri események vizsgáló eljárásnak vettessenek alá. Az ellenzéknek szándéka volt a számos nép gyűlésnek, kérvénynek és feliratoknak, melyek vizsgálatot sürgettek, eleget tenni s a parlament részéről részvétet és engesztelékenységet tüntetni ki, mibe a kormány szemlátomást oly fukar volt. Grey gr. mondá: „Az ember nem vesz észre semmi hajlamot a kiengesztelődésre, semmi engedékenységet a nép iránt; csak kényszer-eszközkhöz nyúlunk, mintha csakis azok vezethetnének célra“; és tovább: „Az ilyen rendszernek, ha egyszer elfogadtatik, természetes következése az, hogy nem lehet megállapodni sehol. Az elégedetlenség erőhatalomra kényszerít; ennek alkalmazása pedig csak növeli az elégedetlenséget, mi ismét új erőhatalom kifejtését teszi szükségessé, míg apránként az alkotmány minden alapelveitől távol estünk“. Burke szolás modorában kiemelték, hogy: „oly alsóház, mely a nép és kormány közt viszálykodásokban mindig a nép ellen fordul, mely a törvényszegéseket megbünteti ugyan, de azt, a mi rájuk okul szolgált, megvizsgálni vonakodik: — ilyen alsóház természetellenes és rémítő állapotára mutat az alkotmányosságunknak.“

A miniszterek kemény rendszerében mindamellett az engesztelékenységnak nem jutott helye: ők a lázadási hajlamot tövestül ki akarták irtani. A kormány — mondának — ügyekezett az ország belbékéjét fentartani; de most már a kézre bízott hatalomnak erősítésre van szüksége. A módosítványok mind a két házban nagy többséggel buktak. (A felsőházban a felirat mellett volt 159 szó, a módosítvány m. 34, az alsóházban a felirat m. 381, a módosítvány m. 150. — L. H a n s. D e b. I. sor. XLI. 50, 228. l.)

Hasonló sorsban részesültek néhány nappal rá lord Land-s-dow-ne által a felsőházban, lord Althorn által az alsóban egyenesen tett indítványok. (Nov. 30-án volt a szavazás, és eredménye: a felsőházban 47 szavazat az indítvány mellett, 178 ellen; az alsóházban 150 az indítvány m., 323 ellen (Lásd u. o. 418, 517.)

E helyett irományok terjesztettek a parlament elé, melyekből az ország állapotának ki kellett volna tűnnie; közvetlenül rá további repressív rendszabályok adattak be, miket akkor, máiglan rájuk ragadt névvel, Six Acts-nak (battörvényezikk vagy hat-ezikknek) mondtak. Ezeknek elseje megfosztotta a vádlottat a jóg-tól, kibágások (misde meanors) miatti vizsgálat alkalmával a tár-gyalás elhalasztását kérni. Lord Holland még is rábirta a kan-czellárt hozzá tennie, hogy az államügyész köteles a vádlottakat tízenkét hónap lefolyása előtt törvényszék elé állítani. A második ezikk indítványozó felhatalmazni a törvényszéket, hogy, midőn lá-zító iratok kiadóját el kell ítélnie, egyúttal az elítéltnék birtokában levő minden példánynak elkobzását is elrendelhesse, őt magát pe-dig ismétlés eseteiben pénzbürsággal, börtönnel, számüzéssel vagy deportatióval büntethesse. A harmadik a bélyeg-kényszert a hírla-pokról kiterjesztette a röpiratokra, és más nyomtatványokra is, melyek vagy ujságokat vagy a közügyek feletti elmélkedéseket közölnek; a hírlapok és röpiratok kiadói pedig esetleges pénzbir-ságok lefizetéséről állítsanak ki kötelezvényt. A negyedik megtiltja oly gyűlések tartását, melyekben ötvennél többen megjelennek, ha-csak hét házbirtokos be nem jelentette a gyűléstartási szándokot hat nappal a gyűlés előtt, a járásbeli békebírónak; akkor is pénz-bürság és börtönbüntetés alatt tilos részt venni a gyűlésen bárkinek, a ki nem földbirtokos és lakos az illető megyében, egyházi kerü-letben vagy városban, melyben a gyűlés tartatik. A békebírónak jogában állt a gyűlés helyét és idejét megváltoztatni; de a gyűlés-nek nem volt szabad magát elnapolnia. Minden gyűlés törvényte-lennek jelentetett ki, melynek iránya vala a népet gyűlöletre és megvetésre igérelni a király személye, a kormány és az ország al-kotmánya iránt; a békebíró rendkívüli hatalmat nyert, ilyen gyű-léseket felosztatni s a szónokokat elfogatni. Ha törvényellenes gyű-lések felosztatása alkalmából halál vagy sebesülési esetek fordúl-nának elő, a békebíró nem felelős értök. A ki fegyverrel, zászló-val, lobogóval vagy más jelvényekkel és ismertető jelekkel vett

részt a gyűlésben: két évig tartó börtönbüntetésre méltó kihágást követett el. Olvasó- és vitatkozó-termekhez felsőbbbségi engedély kellett, s azonkívül felügyeletnek vettek alá. Az ötödik ezikk megtiltotta a fegyvergyakorlatokat; a hatodik végre felhatalmazá a hatóságokat a megyékben, melyekben rendzavarások előfordultak, fegyver után kutatni, s a találtat lefoglalni.

Mindezen rendszabályok, a fegyvergyakorlati tilalmat kivéve, heves ellenszegülésre találtak mind a két házban. A kormány a társadalmat fenyegető veszélyekkel ügyekezett azokat igazolni. Lord Castlereagh kiemelés: „hogy, ha a szabadság használatát nem lehet a közbéke fentartásával kiegyeztetni: okvetlenül a szabadságnak kellend elvesznie.“ Állíták, hogy az isten-káromló, gánososkodó és lázító iratok a társadalom leglényegeseb alapjait ássák alá; hogy a sérelmek megbeszélésének ürügye alatt összehívott népgyűlések tulajdonképen megfélemlítés és a tömeges erőnek fityogtatása végett voltak oly népesek. Sőt ama rendszabályok igazolásául a franczia forradalomra hivatkozni sem tartatott korszerűtlennek. Az ellenzék viszont arra hivatkozott, hogy a fennálló törvények (*libel-laws*) már úgy is elég szigorúak s mindig ki vannak téve önkényszerű alkalmaztatásnak. Iratok, melyek ma az ártatlanok, sőt diéséretre méltók sorában állnak, holnap már, mint a törvényt és alkotmányt aláásók, büntetést vonhatnak magok után. Buzgó esküdtek nagyon is hajlandók lehetnek a miniszterek megsértését feleserélni lázítással, gyűlöletre és megvetésre az államintézmények iránt. Az indítványozott büntetések szintén túlságosan kemények. Azelőtt a deportatio súlyos bűnökre szorítkozott, a száműzést pedig Anglia törvényei nem ismerik. Ilyen büntetések vagy az esküdteket tartóztatnák „bűnöst“ mondani a bevádolt gúnyiratokra, vagy ha a büntetés csakugyan kiméretnék, ez nem állna a kihágással semmi arányban. De tagadták a baj állítólagos nagy kiterjedését is. Igazságtalan szemrehányással illetjük — mondának — az ország vallásosságát, és a törvényesség iránti érzékét, mikor fölteszszük, hogy az istenkáromlás általános elnézést találhatna, — a lázadás pedig bátoritást.

A gyűlekezési jogra vonatkozó törvényjavaslat ellen felhozták, hogy általa a polgárok alkotmányyszerű joga összegyűlekezniök és sérelmeik fölött tanácskozniok, egy-egy plébánia szűk határai közé szorittatik, és egy-egy tisztviselő tetszésére bizatik, ki

alkalmasint a miniszterek állhatatos párthíve lévén, féltékeny szemmel nézendő a nép jogait, s elöitéletekkel fogadandja a radikálok és népszónokok minden szavát, léptét.

A tanácskozás nem folyt ugyan híjába, a deportatio rémséges büntetését lealkudták; a lázongó gyűlések meggátlására czélzó billt módosították; de egyébiránt e szigorú rendszabályok kevés változtatással elfogadtattak *).

Szemben a nagy lendülettel, melyet a népgyűlések sűrűn lakott kerületekben nyertek, oda törekedett a kormány, hogy a nagyobb tömegek összeesődülését különböző helyekről megakadályoztassa, s a politikai tanácskozásokat mintegy helyhez szorítsa. Nem szabad tagadnunk, hogy a gyármunkások bizonytalan sorsa és tudatlansága mind az aggályokat, mind az előregondoskodást eléggé igazolta, csak hogy a politika, mely ama rendszabályokat sugallá, nem érte be a létező veszély elhárításával, hanem meggyökerezett bizalmatlanságot árult el a sajtó és a nép jogai iránt. Tíz évvel korábban igen helyesen mondta volt a *Stamford News* című lapot védelmezve *Brougham*: „Hadd tanácskozzék a nép nyilvánosan! Minél többet, annál jobb. Angolországban még a kiabálásnak is üdvös hatása szokott lenni, míg Franciaországban már a suttogás is veszélyes.“ De az uralkodó körök ezen igazságra nem hallgattak **). A rend fentartásában és az erőszakoskodások elnyomásában még nem tanultak a nép hűségére és józan eszére támaszkodni s a középosztályok támogatásában bízni. Más részről meg kell vallani, hogy az ellenzék vezéreinek szavaiban már akkor nyílt bizalom mutatkozott polgártársaik iránt, s oly államférfiúi

*) Itt megjegyezzük, hogy a *Seditious Meetings Act* kivételével a többi mint határozatlan időre szolt és csak későbbben szorították érvényöket öt évre. A *Seizure of Arms Act* 1822-ben mart. 25-én vesztette el hatályát.

**) Bármily szigorúak voltak is a kormány rendszabályai, az ó t o r y-pártot még sem elégitették ki. *Bank s* péld. így írt 1819. dec. 31-én lord *Colchester* nek: „Egyedüli kételyem az, ha vajjon ügyeketünkben a sajtó féktelenségét gátolni s visszaéléseit megszüntetni, elég messzire mentünk-e.“ Lásd: *Colchester's Diary*. III. 104. Lord *Redesdale*, a tory-iskola egy másik mintapéldánya, lord *Colchester* hez 1820-ban jan. 4-én intézett egyik levelében mondá: „Nem vagyok bizonyos, vajjon nem lett volna-e az országra nézve szerencse, ha *Manchester* fele — halomra ég, *Glasgow*-t pedig egy kicsit megperzselik.“

belátás, melyek néhány évvel későbbben mérv-adók leendettek az államügyek vezetése körül.

Az elégedetlenség azalatt nem szűnt meg, csak lappangot, míg a kedvetlenség ama korszakának gonosz szenvedélyei csakhamar kitörtek, névszerint *Thistlewood* és czinkos társainak utálatra méltó összeesküvésében. Angliának becsületére válik, hogy csak kevesen találtattak részeseknek e véres és eszelős merényben, mely, midőn fölfedeztetett, mindenütt borzalmat és utálatot gerjesztett. Megvallá ezt maga *lord Sidmouth* is, midőn mondá: „A pártérzelmek, úgy látszott, az utálat érzelmében párologtak el, melyet ez alkalommal az alsóbb osztályok is félreérthetetlenül tanúsítottak.” (*Lord Sidmouth's Life* III. 320.)

Thistlewood és czinkosai a minisztereket akarták egy lakoma alkalmával, mely febr. 23-ára volt tervezve, meggyilkolni, mint mondák, engesztelő áldozatul a manchesteri mészárlásért. Az ország izgatottsága, melyet e rémitő terv leleplezése gerjesztett, még tartott, midőn *Hunt* és társai s ezekkel öt más ember is elítéltettek, mert többed magokkal gyüleseztek, a vád szerint azért, hogy elégedetlenséget és nyugtalanságot támaszszanak a népet gyűlöltre ingereljék a kormány és alkotmány iránt. *Hunt* ítélete harmadfélévi börtönre szolt, társaié egy évre. *Sir Charles Wolsley* és *Harrison*, a disszenterek papja, szintén akkor álltak a törvényszék előtt, s mert a *stockport*i gyűlésben részt vettek, másfélévi börtönt kaptak büntetésül.

Vessünk most egy pillantást azon hosszú hareznak általános eredményeire, melyet a népnek sokszor félrevezetett, néha roszakaratú, sőt bűnös törekvése szabadság után egyfelől, másfelől pedig a kormány kemény repressiv politikája szült és az ország kárára oly soká táplált. III. *György* uralkodásának utolsó 28 éve veszélyes átmeneti korszakot képezett a nyilatkozás szabadságára nézve. Míg a nyilvános tanácskozások jogát pártoskodó féktelenség, vad és veszedelmes elméletek, nyugtalanságok és zavargások rosz hitbe keverték, azalatt a kormány és törvényhozás, védelmet keresve hasonló kicsapongások ellen, akadályt, sőt véget vetett a jogosult mozgalmaknak is. A parlament reformja mellett buzgólkodókat ösztöztetvették a jakobinusokkal és a forradalom embereivel; ki elég mérész volt a kormányselekedetei ellen szót emelni, lázadásban marasztaltatott el. A sérelmek szabad megbeszélésének útjába álltak,

s a szabad emberek legfőbb jogát kérdésbe tették. A népjogok védőit nem csak miniszterek gyanúsították, hanem a társadalom is gyanús szemmel nézte, mindaddig, míg végre aljas demagogoknak sikerült a nép természetes vezetőit épen azon osztályok bizalmából kitolni, melyeknek a hü vezető leginkább kellett volna.

Az előljárók hatalma szüntelen ellentétben látta magát a nép nagy tömegével, melynek szava enuélfogva az ország kormánya előtt nem is számolhatott meghallgatásra. Előbb a bizalom tünt el, azután beállt az idegenkedés. A népnek nem lehetett bizalma a kormányzók iránt, kiket csak nyomasztó adók és kemény törvények szigorú kezelése ismertetett meg vele. A kormány viszont, folytonosan nyugtalanítva az általános elégtelenség gyanúja által, a nép minden elégedetlen zúgásában mindjárt hazaárulást és felségsértést vélt látni *).

Eddiglen minden ellenséges befolyáson túl tudta magát a kormány tenni. A parlamentben a többség soha sem hagyta volt cserben, s erre támaszkodva könnyen elbánhatott az ellenzékkal. A sajtót lábbal tiporta, a nyilvános tanácskozást megfojtotta, s midőn a lázadást elnyomta, egyúttal megtanulta kevésbe venni a szabadságot. Innentől azonban túlsúlya aprónként apad és engedni kezd a nép növekedő belátásának és hatalmának. A munkás osztályok nem csak számra nézve szaporodtak, hanem az ipar és is meretek minden ágaiban is gyorsan haladtak előre. A kereskedés és egyéb foglalkozásaik nagyobb tömegekben hozták őket érintkezésbe egymással, szövetkeztetvén őket majd így majd amúgy, mi által nem csak súlyt nyertek, hanem ennek érzését is. A művelődés gyökerei mind szélesebbre nyújtóztak el; az elégtelenség megérlelé náluk a belátást a politikai viszonyokba, a sajtó pedig szintén hozzájárult a nép fölvilágosításához és ismeret-körének tágításához. Míg a félrevezető demagogok is, ha egyebet,

*) Joggal mondhatta 1817-ben máj. 12-én Grey gróf: „Mi már nem a hatalom túlkapásait nézzük óvatos szemmel, hanem a szabadság túlságos kiterjedését. A kellemetlen érzés minden jele, melyet a népnél látunk, s ezen érzésnek minden elhibázott kijelentése, mely nélkül még is a szabadság lehetetlen, de mely, ha egyszer meg van, alkalmmal kicsapongásokra is vezethet, ürügyet szolgáltat, melyet mi mohón megragadni látszunk, csak hogy a szabadságra új nyűgöt vethessünk.“ Lásd : H a n s a r d Deb. I. Sor. XXXVI. 446. lap.

nem, de legalább a tudomány utáni törekvést és a szabadság szeretetét szitották és élesztették: azalatt a közép-osztályok nem csak számra, hanem vagyonra és tevékenységre nézve is azelőtt ismeretlen magasságra emelkedtek. A társadalomnak új köre támadott, melynek fejszáma, az államot kormányzó zárt osztály fejszámát sokkal meghaladta; belátásra pedig és befolyásra nézve hamar utólért. A demagogok fogásain túl emelkedvén, törvénytisztelésben és hazaszeretetben bárkivel versenyezhetvén, mind saját érdekeik, mind befolyásos helyzetük oda juttatta őket, hogy komolyan és józan ítélőtehetséggel kísérik a közügyek menetét. Nézeteik a korukbeli legjobb írók által kaptak szárnyra: de viszont ők sem vonták meg oltalmukat és támogatásukat az ilyen írók műveltebb izlésétől és értelmi törekvéseiktől. Új neme a közvéleménynek keletkezék, melyet nagyobb erkölcsi súlya csakhamar tekintélyre emelt. A közép-osztályok a miniszterek mellett álltak, valahányszor lázadás akart lábra kapni; de ellenök, ha felülről a szabadságot veszély fenyegeté. Míg a háborúk folytak, rendszeren a kormánynak fogták vala pártját; de a békekötés után a miniszterek engesztelődni nem akaró politikája, a sajtó túlságos üldözése és a közszabadság megszorítása, elidegenítette tőlök azokat, kik a parlamentbeli ellenzék vezetőinek ajkairól nyíltan hallák saját mérsékelt nézeteiket hangoztatni. Ezen osztályok csatlakozása a whig párthoz képezé a politikai új korszak kezdetét, mely az alkotmány helyreállítására és tovább fejlesztésére oly termékenynek bizonyult be. Bizalmas viszony kapott lábra a parlament alkotmányos érzelmű férfiai és az ország legtevékenyebb, legfogékonyabb szellemei közt. Az izgatás nem maradt többé a munkások tudatlan s a demagogok ravasz nyugtalanjainak kezében, sőt inkább, minden osztályok befolyását kitűnő vezérek alatt egyesítve, ép oly jogosult, mint hatalmas eszközévé lett az ország hatásának a parlament tanácskozásainak irányára.

Azóta a közvélemény hatalommá nőtt, melyet a miniszterek elnyomni már nem tudtak, s mely előtt minden pártbeli államférfiak egyre jobban tanultak meghajolni. A közvélemény nem volt ugyan minden befolyás nélkül a legrosszabb időkben sem; de IV. György trónraléptével kezdett igazán erősödni, miglen, a mint megmutatandjuk, képes lett szabályozólag hatni miniszterekre és parlamentre egyaránt.

Azalatt azonban még a törvény szigorának sem sikerült akár a nyilvános vélemény-kijelentés szertelenségeit elnyomni, akár pedig az elégtelenségnek véget vetni *). Egy része a sajtónak nagy kitartással folytatta mind a nyilvános állású férfiak, mind magánemberek jellemének moeskolását, melytől az olvasók akkori izlése még nem undorodott meg. Hogy ilyeneket közre lehetett bocsátani, annak oka nem a törvényes korlátok hiányában rejlett, hanem inkább abban, hogy az alsóbb osztályok még meg nem tisztult akkori izlése módot talált a korlátokat megkerülni. Ha a szigor e kényes tárgyban helyén lett volna: az államügyész, az államtitkár és a hatóságok hálátlan fáradozásaik régen értek célra volna. 1821-n azonkívül még a Constitutional Association nevű társulat is önként ajánlkozék a s i x - a c t s támogatására. Mily veszélyessé válhatik ily hivatlan segély, arra már közel harminczévvvel azelőtt figyelmeztették az országot. (L: B. p. Szemle új f. II. k. 58. l.) Most a felvilágosultabb és kevésbé szenvedélyes kor azonnal felismerte. Ama társulat ugyanis szabadságot vőn magának körlevelet intézni a békebírákhoz, melyben a gúnyiratokról szóló törvény határozmányait magyarázgaták magok módja szerint. Saját nevén nevezve a gyermeket: egy kénye kedve szerint alakult, senkinek sem felelős, csaknem kizárólag ugyanazon politikai irányú hatósági tisztviselőkből és esküdtekből álló társulat fölemelte kezét a sajtó szabadsága s a törvénykezés részrehajlatlansága ellen. A királyi tábla, mely a veszélyt tüstént felismerte, ennek következtében megengedte, hogy e társulat tagjait az esküdtek sorából ki lehessen törölni, azonkívül B r o u g h a m és W h i t b r e a d által a parlamentben jókor indított tárgyalások csakhamar megadták a végdöntést ama nagyszorgosságú férfiak ügyekezetének, kiknek lord S i d m o u t h ébersége, az államügyészek tevékenysége, a falusi békebírák buzgósága még nem voltak elegendők. Egyébiránt, ha a minisztereknek ösztönzés kellett volna még nagyobb erélyre, kaphat-

*) F r e e m a n t l e egyik levelében, melyet 1820. augusztus 20-án a b u c k i n g h a m i M a r q u e s - h e z intézett, ez áll: „A sajtó büntetlenül nyitogatja hasábjait a felségsértésnek, lázadásnak, káromlásnak és hazugságnak.“ — „Nem tudom látja-e Ön néha C o b b e t t „Independent Whig“-jét és sok más, igen elterjedt, és minden leírást fölülmuló veszélyességű lapokat. Nekem van alkalmam azokat látni s így tapasztalásból beszélek.“ Lásd: Court and Cab. of G e o r g. IV., I. 68. l.

ták volna magától a királytól is, ki a legélénkebb személyes érdekel kísérté a sajtó üldözését*); de kaphatták volna más magas állású s nagy befolyású férfiaktól is, kik csaknem beteges érzékenységet mutattak minden politikai veszély iránt.

Kevéssel utóbb a kormánynak olyan politikai szervezetű társulattal gyűlt meg a baja, mely minden korábbinál nagyobb aggodalmat keltett, t. i. a k a t h o l i k u s a s s o c i a t i ó v a l Irlandban. E szövetkezésnek czélja, szervezete és cselekedetei különös figyelemre méltók, hogy kimutathassuk a hatásokat, melyeken belől a politikai izgatást törvényes módon üzhetni. Elérni azon törvények megszüntetését, melyek Irland népességének öthatodát a polgári jogegyenlőségből kizárták: ez volt az egyesületnek törvényesen megengedett czélja. Nem volt abban szó rajongó emberek egészen új terveiről az állam felforgatására, hanem gyakorlati rendszabályokról oly baj megszüntetésére, melyet annak idején a legelső államférfiak sürgetve ajánltak a törvényhozásnak. E czél elérésére törvényesen meg volt engedve előszóval és tollal (vagy sajtó útján) a népet felvilágosítani és jogai érzetét felébresztetni, érzelmeire és belátására hivatkozni. Épen úgy helyes volt a törvény értelmében, megmutatni a parlamentnek, mennyire egyértelmű és komoly szándokú a nép, mikor sérelmei megszüntetését követeli, s a nagy népmozgalom erkölcsi súlya által a törvényhozás tanácskozásaira hatni. Hosszú évek során át törekedtek a társulás mindenféle alakjában ama czél felé. Az első bizottság már 1760-ban alakult; egy újabb 1773-ban; szélesb körű egyesület 1790-ben. (L. Wyse's Cath. Assoc. I. 69., 91., 104. l.) A kath. bizottságnak, mely 1809-ben D u b l i n b a n keletkezett, már O' C o n n e l l volt az elnöke, azon férfiú, ki későbbben feltűnő szerepet játszott hazája történetében. E bizottság azon volt, hogy kérvényeket idézzon elő, s hetenkénti gyűléseket tarthasson, remélvén, hogy gyakori találkozás és beszélgetés által a katolikusok-

*) Lord E l d o n-höz így írt 1821-ben január 29-én a király: „Mint-hogy a törvényszékek kevés nap múlva megnyitandják üléseiket, kíváncsi vagyok megtudni, mit határozott az államügyész a fölött, hogy mi módon kellene az üldözést rendezni felségsértő iratok árusai és e gúnyiratok szerzői ellen, milyen péld. B e n b o w s mások. Az én érzésem szerint ez annyira elmulaszthatlan rendszabály, hogy lehetetlen az eljárás haladéknélküli megindítását nemsürgetnem. — Lásd: Court and Cab. of G e o r g IV., I. 1101.

ban felköltendi a rájuk súlyosodó igazságtalanság érzetét. 1811-ben egy lépéssel tovább mentek, s a kérvényügy élén álló férfiaknak meghívása által Irland minden részeiből, ügykeztek szervezetökön tágitani. E lépést azonban a kormány mindjárt letiltá, mint sérelmest az *irlandi conventio* törvénye ellen, mely meghatalmazottak és képviselők küldetését nem engedi.

Ezáltal a mozgalom egy időre megbénult. Alakult ugyan más kath. bizottság, de csakhamar fel is oszlott (Wyse, I. 179.) Csak 1823-ban keletkezett az igazi kath. egyesület szélesebb alapon, mely a kath. nemességet, közép-osztályt, papságot és a falusi népet ölelé magába. Jóllehet ezen egyesület minden meghatalmazási viszonyt távol tartott magától, szervezete és célja még is olyanok voltak, hogy az összes irlandi katolikusok képviselőjének tarthatta magát, s annak tarthatták mások is. Kizárólag katolikus volt s még is egész Irlandot foglalá magába. Tagjainak száma és befolyása egyre növekedvén, utóbb minden tulajdonaival bírt valamely nemzeti parlamentnek. Gyűléseit Dublinban tartotta, tehát a fővárosban, kebeléből bizottságokat nevezett, kérvényeket fogadott; megbecsültette Irland népességét, s mindenekelőtt katolikus-jövedék alakjában Irland minden egyház községétől adót szedett. Izgató felhívásai minden templom oltáráról olvastattak fel a népnek. Minden hirlap közlé vitatkozásait, melyekben pazar kézzel szórattak hivatkozásai a nép szenvedélyeire. Oly szónokok felszólalásai, milyenek valának O'Connell és Shiel, nem szállhattak figyelmes meghallgatás nélkül a világba. A kath. jövedék jövedelme egyébiránt minden tárgyalásaiknak már eleve biztosította a legszélesebb elterjedést az országban.

Két évvel később akkora volt már az egyesület hatalma, hogy azt az államhatalom már nem tűrhette maga mellett. Vagy a westminsteri parlamentnek, vagy a dublini vetélytársnak engednie kellett, más szóval: a parlament vagy a katolikusok követeléseit lett volna kénytelen kielégíteni, vagy a dublini izgatást hallgatásra bírni. A kormány, mivel engedékenységre még nem volt hajlandó, elhatározá a dublini egyesületet elnyomni. Ámde e határozat végrehajtása rendkívüli nehézségekkel járt. Az egyesület nem vala törvényellenes, s csak jogosult ügyet törekedék előmozdítani, s e szerint, az egyesülési és gyűlésezési jog kiáltó megsértése nélkül, nem lehetett azt félre tolni. Nem lehetett az izgatást, mint tör-

vényest tűrni, míg gyenge és gyámoltalan volt, ellenben, mint bűnösrel bánni vele, mihelyt sikere kezdett lenni. E szírtet úgy akarák kikerülni, hogy ugyanazt a rendszabályt, mely az Orange-egyesületekre szölt, más hasonló, a politikai és vallásos szenvedélyeket szöztö társulatokra is érvényesnek lenni állították.

A parlament megnyitásakor a király a trónbeszédben megérinté „az egyesületeket, melyek az alkotmány szellemével megférhetlen eljárást követni kezdtek.“ Közvetlenül rá (1825-ben febr. 10-én) törvényjavaslat terjesztetett elő, mely az írlandi tilos egyleteket illető törvények javítására célzött. E bill megtiltotta a maradandó egyesületi gyűléseket, bizottságok kinevezését meghatározott időn túl, pénzadalékok beszédését sérelmek orvoslása végett, fiók egyesületek alkotását és a levelezést egyes társulatok közt, bárkinek kizárását hitvallása tekintetéből, és végre megtiltotta a tagok megesketését. — A bill heves ellenszegülésre talált. Azt tanácslik a kormánynak, ügyekezzék az izgatást inkább a sérelmek orvoslásával gyengíteni, mint sikertelen kísérletek által azoknak nyilvános megbeszélését gátolni. Írland helyzete azonban oly vésszes vala, a pártok gyűlölete oly vad, a történelem oly szomorú példákat tára fel, hogy a törvényjavaslat, mely egyébiránt, a mi alkotmányyszerűségét illeti, a legsúlyosabb gondoknak ada helyet, a közbéke biztosításának élesen kifejezett szükségében lelé igazolását. Az új törvény hatása három évre szorítkozék.

E törvény következtében a katolikusok egyesülete feloszlattatott ugyan, de tüstént más egyesület lépett helyébe, mely az új törvény tiltó határozmányait megkerülte. Az új társulat a nevelés előmozdítását és jótékonytságot vallá céljánál. Hetenként külön gyűlés ült össze, melyek a társulattal állítólag nem voltak semmi kapcsolatban. Minden két hétben közgyűlést tartottak, azonkívül voltak rendkívüli gyűléseik is. De mindezekben ugyan azt a szenvedélyes hangot leheté hallani, s ugyanazon rendszabályokhoz nyúltak, mint a korábbi, az eredeti egyesület idején. Míg a társulat ily ravasz módon kivonta magát az új törvény alól, a közönséges jogterén szintén nem lehetett hozzá férni; mert se egyesülésének célja nem álla tilos cselekedetekből, se tilos eszközökkel nem vállalkozék megengedett céljára törekedni. Az 1793-ki Convention Act sem fért hozzá, mert képviselési jellemet sem öltött magára. De más tekintetben még is nyíltan daczolt ezen egyesület a tör-

vénnyel: állandó bizottságok voltak ki nevezve, s az egyházi közösségek előjárói minden közösségben szedték a katolikus-jövedéket. A kormány gyanús és aggályteljes szemmel nézte ezen dolgok folyását, de meggátolásukra nem látott módot, pedig az 1828-ik évi ülés-szak végével az új törvény is elvesztendette hatályát, a kormány pedig a leggondosabb megfontolás után elhatározá, hogy megújíttatását nem teendi javaslatba. Valódi sikere úgy is csak akkor leendett, ha a szólás- és gyülekezés szabadsága elé oly korlátokat állitanak, melyeneket ajánlani a miniszterek nem bátorkodhattak, a parlament pedig aligha megengedett volna.

Mihelyt a most említett törvény megszűnt érvényes lenni, a régi kath. egyesület azonnal ismét föléledt egész szervezetével, s újra megindította támadó működését. Ugyanakkor föléledtek az Orange-egyletek is. Azonfelül Brunswick-clubs neve alatt protestans társulatok keletkeztek a kath. egyesület mintájára, s protestans-jövedéket szedtek.

A kath. egyesület által szított izgatás csakhamar vajmi fenyegető jellemet öltött. Gyűléseket rendeztek, melyekre a katolikus nép nagy tömegei hadi rendben, zászlókkal és zenével, egyenruhába öltöztetve és vezényszavakra hallgatva, nyomultak elő. Hogy ilyen gyűlekezetek a közbékét veszélyeztették, nem szorított bizonyítékra. A miniszterek és az irlandi végrehajtó batalom feszült figyelemmel nézték. Sokáig haboztak, ha vajjon tanácsosabb-e az ilyen tüntetéseket tovább is tűrni, és e türelem káros következményeit bevárni, vagy pedig a véres összeütközést a fölingerelt néptömegekkel siettetni. Nevelték a bajt a protestansok ugyanakkori tüntetései, s az Orange-egyletek indulatos hevessege, melynél fogva ezek a kormány óvatosságát kislelkűségnek, tétlenségét a kormánybatalomról való lemondásnak nézték. A korona jogtanácsosainak véleménye szerint, melyet a miniszterek magoknak adtak, az ilyen gyűlekezetek, melyek nem törekedtek a törvény által különösen engedélyezett célra, melyekre annyi és úgy szervezett nép gyülekezik, miszerint a békés polgárokat nem épen alaptalan aggodalomba ejtik, köztörvény szerint még akkor is tilosak, habár erőszakos lépést nem tesznek. Erre támaszkodva végre elhatározták magokat a miniszterek ama gyűléseket eltiltani és a szükséges rendszabályokat előkészíteni, hogy a tilalmat erővel is fenn lehessen tartani. E végre (1828-ban oct. 1-én) kiáltvány bocsáttatott ki.

Ez kész engedelmességre talált. A kathoiikusok fejei nem szándékoztak összeütközést kockáztatni, akár a fegyveres hatalommal, akár protestans vetélytársaikkal. Már az egyeslet maga is kezdte volt a kényes természetű gyűlésektől tartóztatni tagjait; a rendetlenségeket, melyek ügyöknek csak árthattak, ki akarván kerülni. E szerint a kormány legközelebbi célja el vala érve, az egyeslet pedig, az által, hogy minden összetűzést az előljárássággal kikerült: oly szint öltött magára, mintha csakis ő volna a közbéke fentartója.

Intézkedései azonban egyre hevesebbek lettek, egyre kihívóbbak. Az egyesület vezetői daczosan és dőlyfösen vitték szerepüket a kormány ellenében, a kath. népesség fölött pedig korlátlan hatalmat gyakorlának. A kormány hiába fordult segélyért jogtanácsosaihoz. Se az 1793-ik évi *Convention Act*, se a köztörvény nem nyújthatott az egyesület oly cselekedeteinek gátlására segítséget, melyeket három évvel azelőtt szükségesnek látott a törvényhozás útján eltiltani. A béke meg nem háborítottatott ugyan, de csak azért, mert a katholikusok el voltak szánva békében maradni: tetteleg az ország az egyesület uralkodása alatt állt.

A katholikusok emancipatiója 1829-ben törvénynyé vált, azon mellék tekintettel, hogy ez által *Irelandban* minden ilynemű egyesület elnyomassék. A kath. egyeslet meg is szűnt, de csak azután, midőn akkori célját tökéletesen elérte. Most először történt, hogy egy politikai szervezet nyomása, az udvar akarata, a parlament vonakodása, egy uralkodó párt és a nép idegenkedése ellenében is, egy önmagára nézve kedvező rendszabályt ki tudott eszközölni. Ezzel nem lehet párhuzamba tenni, a mit a rabszolga megszüntetéséről mondtunk. (L. B. p. Szemle új f. II. k. 48. sk. 1.) A rabszolgaság megszüntetését mély meggyőződés sürgette, mely tényekből, okoskodási érvekből, s a nép mind erkölcsi mind vallásos érzeteiből meríté táplálékát. A katholikusok ügye ellenben nem ilynemű erkölcsi hódításnak köszönhető diadalát. A kormány, nines tagadás benne, egy rettentő szövetkezés ellenséges indulatú tüntetései elöl hátrált, mivel a katholikus egyeslet, *Ireland* népe és papsága által támogatattva, physikai súlyával fenyegette az ország belbékéjét. A példa valóban veszélyes és a parlament jövődöbeli függetlenségére nézve baljóslatu volt. Azonban, bármekkora volt is ama szövetség súlya, hiába lett volna minden erőködése, ha roszt

ügynek volt volna képviselője, s ha azt előkelő államférfiak és a parlament egyik befolyásos pártja nem teszik magokévá. Az állam talált volna módot nem jogosult követelések visszautasítására, bármily heves hangon szólaltak volna fel is azok: de nem érezte magát elég erősnek arra, hogy a parlamentben és a népben közösen megindult támadásnak, a sok szabadelvű írlandi protestans ember rokonszenvének, melyet a katolikus iránt mutatának, és egyúttal egy felvilágosodott angolországi minoritás korszerű várakozásának ellentárhasson. Hogy a politikai izgatás az angol alkotmányos életben sikerülhessen, valódi bajból kell kiindulnia, a parlamentben és sajtóban elég támogatást találnia, s azonkívül értelmes és előrelátó férfiak helyeslésében részesülnie. Egyébiránt, habár a parlament függetlensége ez alkalommal érintetlen maradt, a kath. egyet győzelme még is bizonyosságot tesz arról, hogy a politikai izgatás növekvő hatalma már is egyik elemévé lett az alkotmányosságnak, és ezen új elem erősebbnek bizonyult be nemcsak a hivatalos hatalomnál, hanem azon pártszövetkezéseknél is, melyek az államot addiglan kormányozták.

IV. György rövid uralkodása alatt (1820—1830-ig) a közvélemény befolyása egyre nőtt. A sajtó nagyobb tért foglalt, több több tárgyat ölelve fel és egyre táguló köröknek szentelve munkásságát. A nép műveltsége, ismeretei és önbizalma gyarapodtak. A politikai irodalom, a nemzeti felvirulásnak megfelelőleg, szembetűnőleg balada. Ugyanazon okok, melyek a nép súlyát növelték, egyzersmind arra is tanították, mi módon kell azt érvényesíteni.

Nem a törvények szigorát illeti az érdem, hogy a sajtó kiemelkedett aljas állapotából és gonosz irányát elhagyta. Ezen eszköz két száz évig tartott kísérletek után sem tudott czélszerűvé alakulni. Sokkal többet tett erre nézve az erkölcsi érzelmek tisztulása, mely általában nagyban emelte a társadalom művelődését. Az egyház és más vallásos szellemű testületek nagyobb buzgósággal kezdék felkarolni szent hivatásukat; a felsőbb körökben fölébredt annak érzete, hogy a népet nevelés nélkül hagyniok nem szabad többé; az ország anyagi haladásával az alsóbb körökben is elterjedt a tevékenység és a belátás. A népnek éppen azon osztályai, melyek leginkább el voltak hagyatva, kezdtek egészséges és jó irányú okulást keresni, s e megbecsülhetlen jótéteményben lassan s lassan részesülni. A tartalmasabb nyomtatványok jó sikerrel szálltak, ver-

senyre az alacsonyabb rendűekkel, mert a nép amazokat jobban kedvelé; a közönség javuló ízlése ezúttal általánossá tette az időszaki irodalom termékeinek emelkedését. E nagy és áldásos alakulás érdeme nagy részt azon társulatot illeti, mely hasznos ismeretek terjesztésére 1826-ban keletkezett, valamint legkitünőbb vezetőinek, lord Brougham és Charles Knight fáradozásait. E társulat nagy és jótékony hatású kiadványait mások is követték, névszerint a keresztyén ismeretek terjesztésére alakult társulatéi, valamint Chambers Róbert csodálatra méltó s folytatásokban megjelenő írásai. Ezek és más politikai és irodalmi folyóiratok és időszaki lapok rendkívül kedvező hatással voltak a közművelődésre. Az írók csakhamar eltalálták a kor szellemét, s ezen az úton a sajtó botlásai nagyobb részt mintegy önként megszűntek.

A kormány azonban aggodalommal nézte a közvélemény hatalmának növekedését, melyben nyugtalanul szemlélé hivataloskodásának mindig éber ellenőrért, s e félelmétől elvakítva, nem jól fogta fel annak valódi szellemét és irányát. Az igazmondóban ellenségét vélvén lappangani, most is azon politika hagyományait követé, mely tulajdonképen már a kimerültség pontjáig jutott s a nyilvános megbeszélés kissé érdes erélyét nem tudta meg egyeztetni sem a tisztelettel a törvények — sem az engedelmességgel a felállított előljáróságok iránt. Így fogván fel a dolgok állását, a sajtóban egyebet sem látott, csak a jó igazgatás akadályát, holott könnyebb leendett úgy igazgatni, hogy bátran bízlassanak a közönség általános helyeslésében, miáltal leghívebb támogatójukat fogták volna találni ugyanazon sajtóban, melyet elfogult lélekkel akadálynak néztek.

E ferde nézetből indult ki a sajtó azon üldözése is, melyet 1830-ban Wellington hg. kormánya kezdett. A miniszterek ugyanis a Roman-Catholic-Relief-Act kibocsátása által magokra vonták a tory-sajtó haragját, s a Morning Journal állt a támadók élén. Ennek egyik cikkét, mely magának Lyndhurst lord kanczellárnak látszott szemére vetni a megvesztegetést, nem lehetett figyelem nélkül hagyni. De miután a szerkesztő esküvel kijelentette, hogy nem ő lordsága az, a kire gondolt, az ellene már megindított eljárást megszüntették. Az attorney-general azonban ex officio három más kéréstet indított a szerkesztő és laptulajdonos ellen ezen és más két

ezikk miatt, mivel azok állítólag ócsárlást foglaltak magokban a király, a miniszterek és a parlament ellen. A negyedik ilyen esetben az üldözés tárgyául egy gúnyirat szolgált, mely különösen Wellington hg. ellen volt intézve. Helyeselni e keresetek egyikét sem lehet; mert ha a kormány valamely tagjának személyes jelleme nem volt érintve, nyilvános cselekedeteik gáncsát bízást magára hagyhatták volna. Ha pedig a szó árja a nyilvános megbeszélés határain itt-ott túl csapott is, az általános izgatottság szolgálhatott volna mentségül; de a keresetek összehalmozása ugyanazon egy-két ember feje fölött üldözési szellemről tön bizonyosságot. Nem az igazságtétel utáni vágy sugalta a perbe fogatást, hanem a bosszús érzet, mely arra ösztönzé a hatalom embereit, hogy az ellenséges hírlapot megbuktassák. A mennyiben politikai ellenfeleiket meg akarák büntetni, el is érték céljokat a miniszterek*); egyúttal azonban népszerűségök nagy részét is elvesztették. A t o r y k, a pártjokbeli írók ügyét felfogván, ez alkalommal egyesültek az ellenzékkel, mely a sajtószabadság ellen intézett ezen támadást kárhóztatta. De a nép is más hangulatban volt már, hogy sem a l i b e r a l s szigorú kezelését tetszéssel fogadhatta volna. Mind ebből az következett, hogy 1831-ben C o b b e t t ellen egy whig-párti államügyész által sikeretlenül indított üldözési kísérlet csaknem zárjelenetét képezi a kormány és a sajtó közt oly sokáig folytatott harcnak.

Azon időtől fogva a nyilvánosság férfainak és e férfiak nyilvános tetteinek megbeszélésénél a sajtó legtágabb téren élhetett a bírálgatás és megtámadás fegyverével. Csak ritkán történt hivatkozás a törvény oltalmára még gonosz szándék és hazugság eseteiben is. A törvény üldöző karja közzétett gúnyiratok ellen épen úgy megszűnt Angliában eszköze lenni az alkotmányos rendszernek, mint megszűnt már korábban az lenni a c e n s u r a. Ha a sajtó tévútakra tántorodik, magára a sajtóra bízatik a tévedések kimutatása. Az uralkodó körök politikája hátat fordított az elnyo-

*) Az említett négy eset közül három végződött elítéltetéssel, egyben pedig (a másodikban) vádlott az ítélet szerint bűnösnek találtatott, hogy a királyt gúnyolta, de nem bűnösnek a miniszterekre nézve, ajánlattal kegyelemre. A l e x a n d e r, a szerkesztő, egy évi fogságra és 300 font bírságra ítéltetett, egyúttal kezesség állításra három évi jó magaviselet fejében. A lap tulajdonosokat enyhébb büntetés érte. — A n n. R e g. 1830. p. 3. 169. l.

más szellemének és eszközeinek. Lord Bacon böles maximája végre egész terjedelmében elfogadtatott igaznak az államférfiak által, mely szerint: „a gúny és élez megbüntetése tekintélyöket csorbitja, s egy-egy iratnak eltiltása oly színben tűnik fel, mintha még is volt volna benne az igazság egy szikrája, mely netán annak arczára pattan, a ki el akarta tiporni.”

A sajtó szabadsága ezentúl biztosítva volt, s hogy teljesen kifejttesse erejét, egyéb sem kellett, mint a szárnyait még nyüzgő pénzügyi törvények átvizsgálása. E rovat alá tartoztak a bélyeg-, a hirdetési- és papiros-adókat megszabó törvények. Ezeknek utolsó láncszeme azonban csak harmincz éves küzdelem után vétetett le róla. Hogy tehát az angol sajtó viszontagságai előadását itt befejezhessük, még röviden átfutunk az említett törvények történeteiben is.

Az Anna királyné által megkezdett hírlap-bélyeg lassan-lassan négy penny-ig emelkedett. Keletkezének oka a sajtó iránti bizalmatlanságban rejlett, fölemeltetése részint ugyanezen okból, részint a pénzügy szükségleteiből származott. Ily magas adó gátolá ugyan az olcsó hírlapok szaporodását, de ezáltal természetesen csempészkedést is idézett elő. Értekezések és más bélyegtelen nyomtatványok, melyek újságokat és a közügyekre vonatkozó észrevételeket közlének, szélesen elterjedtek a szegényebb osztályok közt. Ennek megátlása végett az említett *Six-Acts* egyike kiterjesztette a bélyeg-törvények érvényességét ilyenmü lapokra is. Lázítóknak és káromlóknak tartották őket, s így el kelle azokat pusztítani. Ámde az újságok és politikai okoskodások utáni vágyat elnyomni nem állott senki hatalmában, a bélyegtelen nyomtatványok pedig rosszabb hirbe keveredtek, mint valaha. Az ilyen kiadványok e szerint olyan helyet foglaltak el a folyóiratok közt, mint korábbi időben a censor háta mögött megjelent irományok. E szerint a kik ilyen lapok kiadásában részt vettek, vétettek a törvény ellen s kitették magokat szigorának. A börtön mindig szemök előtt lebegett. Ez nem volt tisztos emberhez illő foglalkozás, s így csak elv és jellemtelen embereket lehetett kapni hozzá.

Így történt, hogy a szegények osztálya, melynek leginkább lett volna üdvös olvasmányra szüksége, a zugsajtó legnyomortabb termékeire volt szorítva. — Míg a reform-mozgalom tartott, másrendü kiadókat is lehete látni, nemesebb érzelmü és magasabb

állású férfiakat, kik bélyegtelen újságokat indítottak a nép javára forgalomnak, s egy Prynne, egy Liburne szellemében daczoltak a kormánynyal. Már különben is radicalis nézeteiket, a törvény ellenében folytatott harczaik még élesbitették. Fogságra jutottak; s azt el is kelle viselniök: de lapjaik elterjedése azért nem csökkent. Pénzbírság alá estek: de a rájuk rótt összegek aláírás útján gyűltek össze. Az ilyen lapok kiadói és árusai ellen intézett üldözések fölöttébb nehezbitették a büntető igazság kiszolgáltatását; a börtönök megteltek*), s az állam ismét harcban állott a sajtóval, jóllehet most más alakban.

Mikor azután látták, hogy a törvény a bélyegtelen sajtó ellenében nem bírja fentartani tekintélyét, nem maradt más hátra, mint a törvényt módosítani. Lytton Bulwer és Hume szót emeltek, s figyelmeztették a hirlap-bélyegből eredő visszásságokra a törvényhozást. A miniszterek magok is érezték az onnan gyűlő bajokat, s 1836-ban négy penny-ről leszállították a hirlap bélyeg egy penny-re. Ezzel a bélyegtelen sajtó elvesztette létezése legnagyobb okát. Együttal azonban mérsékelték a papirosadót is. A hirdetési díjakat már 1833-ban szállították volt alább, úgy hogy mindent összevéve, a hirlapokat már jóval kevesebb teher nyűgözté.

De mielőtt a sajtó állapota így megenyhült volna, azon fáradoztak, hogy a bélyegtelen hirlapok legaljasabb neme helyett, jutányos népszerű nyomtatványokat juttassanak a nép kezébe, melyek új híreket ugyan nem közlöltek, de különben érdekes tartalmuknál fogva még is nagy vonzerővel bírtak a népre. E jószandékú kiadványoknál látszott meg azután legjobban, mily nyűgöt vet a papirosadó minden jutányos nyomtatványra. Ezeknek költségét csak roppant elterjesztés által lehetett fűdözni. Jutányos ár és nagy elterjedés lőnek szemlätömást az időszaki sajtó jelszavai és jellegei, s így minden adó, bármilyen kicsiny volt is, nyűgnek bizonyúla be.

S ez azon támpont, melyre fekteté Milner Gibson azt a mozgalmat, melyet „a tudományra vetett minden adó megszüntetésére” megindított s bámulatra méltó ügyességgel és kitartással vezérelt. Ennek nyomása alatt szűntek meg 1853-ban a hirdetési

*) 1831-től — 1835-ig nem kevesebbet fogtak perbe 728-nál elítéltek pedig fogságra vagy 500. — L. Hume's Retruru septbr. 1836. Nr. 21.

bélyegdíjak, s két évvel rá megszűnt a hirlap-bélyeg is utolsó penny-jével együtt. Csak a papiros-adó volt még hátra: ez ellen intézték most a nem kevésbé erélyes támadást. Az Egy penny-lapok, melyek a magas bélyeg megszüntével léptek volt életbe, fölléptek a papiros-adó ellen; a jutányos könyvek kiadói szintén panaszkodtak ellene; a népnevelés barátai sajnósan mondták azt; végre hat évi izgatás után megszűnt a papiros-adó is, de csak történelmileg emlékezetes parlamentarizmus után, melyben a felső- és alsóház közt ezen adó miatt lángra lobbant viszályt, csak a kölcsönös engedékenységnak jókor észrevett, s lord Palmerston által szokott ügyességével tolmácsolt szükségessége csillapította le. E pillanatban szabadult meg végképen a sajtó úgy a törvény súlya alól, mint a pénzügyi tekintetek nyügétől, s ezentúl már csak a társadalomnak s önmagának felelős a kisebb-nagyobb bölcseséget, melyet korlátlan szabadsága gyakorlatában tanúsít. A történelemből tudjuk, hogy a szabadság sokkal jobban fejleszti a népek jogérzetét, mint a gyanakodó megszorítások: vajjon kevesebb bizalmat érdemel-e a sajtó önmérséklése, és mely e fölött legjobban örökdik, a nép józan ítélete?

Természetes, hogy szabadságával nőtt a sajtó befolyása is; de ez sohasem ment még eddig annyira, hogy az ország független véleménye fölött uralmat gyakorolhatott volna. Az angol nép sokkal jobban szereti szabadságát, hogysem térdet hajtson dictator előtt, legyen bár helye a korona tanácsában, a tanácskozó gyülekezetekben vagy a sajtóban. Mihelyt valamely napilap, hatalma érzetében, kissé követelőbb hangon kezdett szólni, befolyása azonnal érezhetőleg csökkent. Maga is szabad levén a sajtó, végre megtanulta, hogyan kell illedelemmel és kellő mértékben tisztelni mások szabadságát.

Hátra van a vélemény-nyilvánítás egyéb módjairól is szólnunk, melyek úgy mint a sajtó nem egyszerre jutottak a jogosultság és szabadság azon fokára, melyen kell hogy legyenek, ha e kifejezés: „emberi méltóság,” és e fogalom „szabad államnak szabad polgára” nem üres szók. E tárgy előadását azonban egy újabb közleményre hagyjuk.

BARSI JÓZSEF.

MAGYARORSZÁG ESŐZÉSI VISZONYAI.

Az esőzési viszonyokat Sonklar igyekezett az egész osztrák birodalomra nézve felmutatni, az 1858-ig terjedő észleleteket dolgozván fel*). Értekezésében 25 oly helyről emlékezik, melyek a magyar korona területén vannak. Nekem sikerült valamivel előbbre vinnem a dolgot, miután összesen 42 helyet vonhattam tárgyalásom körébe, s az 1863-ig, részben pedig 1864-ig terjedő észleleteket dolgozhattam fel**). Több helyről és több évről levén adataim, természetes, hogy számításaim eredményei gyakran eltérnek Sonklar következtetéseitől. Ámde semmi sem oly változó, mint az esőzési viszonyok, azért az észlelési állomások és évek száma még most sem tekinthető elegendőnek.

Az évi csapadékmennyiség, t. i. a hó és eső vize együttvéve, az eddigi észleletek szerint a két magyar medenczében vagyis az Alföldön átlagosan 17.₉₆, kerek számmal 18, a déli széleken 35.₂₂, s ha Fiumétől eltekintünk, minthogy onnan csak egy évről vannak jegyzeteim, 31.₂₇; a Felföldön 23.₉₉, Erdélyben 23.₈₇, vagyis mind itt, mind ott kerek számmal 24 párisi hüvelyk. Legtöbb eső bizonyosan a déli széleknek jut, azután a Felföld és Erdély következik, hol egy harmaddal több eső esik, mint az Alföldön. Ennek állomásai közül Komáromnak jutna legkevesebb eső, t. i. csak 12.₃₅ hüvelyk, de ez két, aránylag száraz évről való észleletek eredménye, Debreczennek pedig legtöbb, t. i. 23.₀₇ hüvelyk. A Felföld helyei közül Selmeczbánya legtöbb, t. i. 28.₅₅, Kassa legkevesebb esőben, t. i. 19.₄₇ hüvelykben ré-

*) L. „Grundzüge einer Hyetographie des öest. Kaiserstaates. Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft, 1860.

**) A helységek, melyekről az esőzésre nézve több kevesebb évi észleletek vannak, a következők: Besztercebánya, Buda, Brassó, Debreczen, Déas, Edelény, Eger, Esztergom, Felső-Lő, Fiume, Gyulafejevárv, Kassa, Késmárk, Kolosvár, Komárom, Lőcse, Lugos, Medgyes, Nagyszeben, Nagyszombat, Nyitra, O-Gradiska, Orsova, Pancsova, Pannonhalma, Pécs, Pest, Pozsony, Rozsnyó, Segesvár, Szeged, Wallendorf, Varasd, Veszprém, Zavalje, Zimon. Ezekhez járulnak még azon helyek, hol a múlt év óta észlelik az esőzést, t. i. Beregszász, Szolnok, Tokaj és Török-Becse.

szesül; mindazáltal e mennyiség meghaladja az Alföld átlagos mennyiségét, és csak Debreczen, Esztergom meg Pozsony mutatnak fel többet. Erdélyben Brassónak legtöbb, t. i. 30.₉₉, Károlyfehérvárnak legkevesebb eső, t. i. 16.₁₀ hüvelyk jut; ez kevesebb, mint az Alföld átlagos csapadéka, és csak Komárom, Buda, Pest meg Eger részesülnek még kisebb csapadékmennyiségben.

Dalton szerint a folyókon $\frac{9}{25}$ része foly le azon vízmenyiségre, mely eső és hó alakjában környékekre esik. A Tisza torkolatán egy-egy órában körülbelül 140-millió köb láb víz foly le, vízkörnyéke pedig 2660 □ mfd. E szerint egész vízkörnyékén az évi esőmennyiség körülbelül 23 hüvelyk.

Az évi esőmennyiség általánvéve annál nagyobb, minél közelebb van valamely hely a tengerhez s minél magasabban fekszik a tenger felett. De vannak kivételek is.

Eddigélé azt vélték, hogy a Kárpátok, s nevezetesen a Magas-Tátra, időjárási választóul szolgálnak, hogy a déli oldalakon elterülő vidékek az őszi, ellenben az azoktól éjszakra levő tartományok a nyári esők övébe tartoznak. Déli Európában t. i. az esők leginkább az évnek két időszakában, tavaszkor és őszykor, állanak be, midőn azon vidékeken a felső légáramlás a földre bocsátkozik. A két esőzési időszak annál jobban közeledik egymáshoz, minél éjszakibb valamely helynek fekvése, úgy, hogy Közép-Európában egy maximummá olvad össze, mely a nyári hónapokba esik. Azt vélték tehát, hogy az egy és a két esőzési maximumnak, vagyis a nyári és őszi esőknek tartományait a Kárpátok hegylánczolata választja el egymástól. Sonklar is úgy tartja, hogy a Végvidék s Horvát-Szlavonország nagyobb fele az őszi esők tartományai közé tartozik. Csakugyan igaz is, hogy az eddigi észleletek szerint Zágrábban, Zimonban és Ó-Gradiskán, valamint Varasdon is az őszi százalék nagyobb, mint a nyári, de Zavaljén és Orsován a nyári, Fiumében pedig a téli százalék túlnyomó. Másfelől az őszi százalék Nagyszombaton, Pannonthalmán, Budán és Veszprém-ben is valamivel nagyobb, mint a nyári. Egészben véve pedig az évi csapadék az egyes évszakok közt ekkép oszlik fel:

	Tavasz.		Nyár.		Ősz.		Tél.	
	Egész mennyiség.	0/0	Egész mennyiség.	0/0	Egész mennyiség.	0/0	Egész mennyiség.	0/0
Alföld . . .	54. ₇₂ '''	25. ₁	63. ₈₈ '''	29. ₆	56. ₃₉ '''	26. ₄	41. ₄₁ '''	18. ₈
Déli szélek . .	96. ₀₉ n	24. ₇	107. ₅₂ n	29. ₃	110. ₈₇ n	28. ₁	79. ₈₉ n	17. ₉
Felföld . . .	61. ₇₂ n	21. ₂	111. ₆₉ n	39. ₅	59. ₄₀ r	20. ₇	54. ₁₅ n	18. ₄
Erdély . . .	77. ₉₄ n	27. ₉	113. ₈₄ n	39. ₈	55. ₄₉ n	18. ₂	39. ₂₇ n	14. ₁

Ebből látni, hogy egészben véve az Alföldön és déli széleken is a nyári százalék nagyobb, mint az őszi. Mégis a Felföldön és Erdélyben aránylag jóval nagyobb, mert több mint 39, s az őszi százalékot 18.₈—21.₆-tal haladja meg. Bizonyos tehát, hogy a Magas-Tátra nem tekinthető időjárási választóul, s hogy a magyar Felföld valamint Erdély határozottan a nyári esők övébe valók, az Alföld és a déli szélek

pedig a nyári és őszi esők tartományai között átmeneti hidat képeznek, úgy azonban, hogy az Alföld a nyári, a déli szélek meg az őszi esők felé közelednek inkább.

A tavaszi százalék a Felföldön aránylag legkisebb, Erdélyben legnagyobb. Az őszi százalék meg a déli széleken legnagyobb s Erdélyben legkisebb. Végre a téli százalék az Alföldön, Felföldön és déli széleken majdnem egyenlő s Erdélyben legkisebb.

Általános szabály, hogy ott, hol a nyári esők túlnyomók, a nyári százalék annál nagyobb, minél kisebb a téli; a nyári százalék annál inkább növekedik, minél távolabbra esik valamely hely az Ádriai tengertől.

A csapadéknak az egyes hónapok közötti feloszlásából kitetszik, hogy egészben véve az Alföldön a maximum májusba, a minimum februárba; a déli széleken a maximum novemberbe, a minimum mártiusba; a Felföldön a maximum júliusba, a minimum februárba, végre Erdélyben a maximum júniusba, a minimum januárba esik. Erdélyben és a Felföldön a maximum úgy, mint a minimum, határozottan és világosan kitűnik; ezt még az Alföldön is tapasztaljuk; de a déli széleken csak a minimum bizonyos, a maximum pedig kétesnek látszik s november, december, ápril és october hónapok között oszlik meg. A maximum és minimum közötti időszak az Alföldön 8, a déli széleken 3, a Felföldön és Erdélyben egyaránt 6 hónapra terjed ki. Ebből is kitetszik, hogy a Felföld és Erdély határozottan a nyári esők övébe tartoznak, az Alföld és déli szélek pedig a nyári és őszi esők közt ingadoznak. Ámde folytonos növekedést és csökkenést az egyes hónapok csapadékában a maximum és minimum között az eddigi észleletek sehol sem mutatnak ki.

1864. ápril havában Beregszász, Szolnok, Tokaj, Török-Becse városokban új esőmérési állomások támadtak, Szegeden a néhány évig félbehagyott esőméréseket újra megkezdék. A 14 havi mérések eredménye az, hogy az évi csapadékmennyiség Beregszászon 29.₃₀, Szolnokon 20.₂₈, Szegeden 19.₁₀, Tokajban 22.₂₀, Török-Becsén 22.₈₅ hüvelyk. Azonban az 1864-ki évben sok eső járt, s a folyó évi első három hónap is nedves volt. Ha a Budán és Egerben ugyanazon hónapok alatt esett mennyiséget az átlagos csapadékkal összehasonlítjuk, s e szerint az említett helyeken tapasztalt mennyiséget átszámítjuk, úgy találjuk, hogy Beregszásznak 24.₀₃, Szolnoknak 15.₁₀, Szegednek 17.₃, Tokajnak 16.₈₆, Török-Becsének 17.₃ hüvelyknyi csapadék jut egy-egy évben, a mi alkalmasint a valósághoz igen közel jár. Ezen helyeken is a nyári esők túlnyomók.

Jóllehet az Alföldön, úgy mint az egész országban, a nyári hónapok viszonylagos esőmennyisége túlnyomó, mégis gyakran épen a nyári hónapokban tapasztaljuk a legnagyobb aszályosságot. Ez onnan van, mivel az Alföld általában földünk azon vidékei közé tartozik, melyek aránylag kevés csapadékban részesülnek; mivel továbbá, nálunk a levegő viszonylagos nedvessége kivált nyáron igen csekély,

s az elpárolgás az uralkodó forráság és szeles időjárás mellett felette nagy; végre mivel éppen a nyári csapadékmennyiség az egyes években leginkább változik.

Nálunk a levegő általában, főleg pedig az Alföldön, igen száraz. Évi középnyirkossága az Alföldön csak 71, a déli széleken és Erdélyben 77, a Felföldön 82, sőt az Alföldön tavasszal csak 68, és nyáron 63, pedig 100 jelenti azon megtölt állapotát, midőn illető hőmérséke mellett több nedvességet már föl nem vehet. Budán 1862-ben a levegő csak jan., febr., mart., nov. és dec. havakban összesen 14 napon, 1863-ban pedig jan., mart., sept., oct., nov. és dec. havakban összesen 13 napon volt nyirkossággal egészen megtelve. Ugyancsak a Budán tett észlelések szerint 1863-ban májusban a száraz és nedves hőmérő közt 8 R. foknyi különbség is előfordult 22.4 foknyi mérsék mellett; sőt junius, julius és augustus havakban azon különbség gyakran 11—12 fokot is tett 16—27 R. foknyi hőmérsék mellett. Ez pedig a levegőnek még nagyobb szárazságára mutat, mint a milyent Humboldt és Rose Sziberiában Platovszkaya pusztán észleltek, midőn 23.7 C. foknyi hőmérsék mellett a száraz és nedves hőmérő közötti különbség 11.7 C. fokot tett. Nálunk 1863-ban máj., jun., jul. és aug. havakban a levegőnek igen sokszor a fagypontra alulig kellett volna meghűlnie, hogy megtelvény nyirkosságát harmat vagy eső alakjában kiereszsze.

Minél kisebb a levegő viszonylagos nyirkossága, annál nagyobb az elpárolgás. Pesten és Budán egy idő óta a szabad vízfelület elpárolgását közvetlenül észlelik. A pesti észleletek szerint az 1864-diki hűvös és aránylag nedves nyáron 227.32, az őszi hónapok alatt 116.91 párisi vonalt tett az elpárolgás; egész évben mintegy 537 párisi vonalt, azaz 44.7 párisi hüvelyket tesz, holott az évi átlagos csapadék csak 14.16 hüvelyk! Budán 1865-ben májusban az elpárolgás 88.84, a csapadék 8.53, juniusban pedig az elpárolgás 88.93, s a csapadék 23.57 p. vonalt tett, tehát igen természetes, hogy a föld nem ázott meg kellőleg.

Az esőzési viszonyokban felette nagy ingadozást tapasztalunk. Így már az egész évi csapadékmennyiség is roppant-változásoknak van alávetve. Például: Pozsonyban az évi csapadékmennyiség 1859-ben 28.37, 1858-ban 14.67, sőt 1863-ban csak 13.8 hüvelyket tett. Nyitrán 1859-ben 30.19, 1863-ban 12.8; Edelényben 1860-ban 29.72, 1863-ban 12.07; Debreczenben 1859-ben 28.03, 1863-ban 15.4; Budán 1859-ben 17.05, 1863-ban 12.1 hüvelyknyi csapadék volt. Aránylag még nagyobb különbség van a különböző években az egyes hónapok csapadékmennyisége között, midőn 50—80 p. vonalt is tesz. S éppen a nyári hónapokban tapasztalhatók a legnagyobb eltérések. Edelényben például 1863. májusban 3.4, 1860-ban pedig 69.75; 1863. juniusban 16.8, 1861-ben 67.09; 1863. juliusban 19.9, 1860-ban 87.45; Debreczenben 1863. juniusban 10.9, 1861-ben 64.78, 1862. juliusban 12.14, 1860-ban 62.28 vonalnyi eső volt.

Nagyszebenben 1848. máj., jun., jul., aug. és sept. havakban az

összes csapadék 18, 1851-ben pedig ugyanazon hónapokban 44 hüvelyket tett!

Ily szélsőséges változások a continentalis klímát jellemzik. Tenger mellett fekvő országokban ilyeneket nem igen tapasztalnak.

Angliában 1864-ben szokatlanul kevés eső járt, a hírlapok tudósításai aggasztónak, rémitőnek hirdették az aszályosságot. Mégis ez koránsem volt akkora, mint az 1862-ki és 1863-ki hazánkban. Nálunk azon két évben több helyütt az évi csapadék csak 11—12 p. hüvelyk volt; Angliában pedig 1864-ben az összes csapadék tett: Greenwichben 16.₇, Roystonban 16.₉, Londonban 17.₂, Wakefieldben 22.₈ angol hüvelyket. A két tavaszi és egy nyári, t. i. ápril, május és június hónapokban Greenwichben körülbelül 25.₀, Londonban 35.₀, Roystonban 43.₀, Lampeterben 63.₀, Norwichben 42.₀, Liverpoolban 72.₀, Wakefieldben 61.₀ p. vonalt esett, holott nálunk 1863-ban említett hónapok alatt Budán csak 23.₆, Nyitrán 24.₀, Debreczenben 37.₁, Edelenyben 37.₁ vonalnyi eső volt. Azután a levegő középnyirkossága még 1864-ben is Greenwichben 78, Londonban 78, Roystonban 79, Wakefieldben 82, Norwichban 81, Liverpoolban 79 volt. Egészben véve Angliában 1864-ben a csapadék körülbelül egy harmadrésszel, nálunk pedig 1863-ban sok helyütt majdnem felénnyel kevesebb eső volt, mint mennyi az átlagos csapadék.

Az esők általában vagy a sarki és egyenlítői légáramlásnak, vagy az egyik légfolyam a másikba való átmenetnek, vagy végre a felhágó légfolyamnak csapadécai. A felhágó légfolyam által származó esők pásztások, úgyszólván helybeliek, rövid ideig tartók, de néha nagy záporok. Ellenben az egyik vagy másik fő légáramlás, valamint a kettőnek találkozása, vegyülete és átmenete által származó esők rendesen hosszabb ideig tartó, nagyobb területre kiterjedő, úgynevezett országos esők. Nálunk s kivált az Alföldön, úgy látszik, a felhágó légfolyam az esőzésre nézve nagyobb jelentőségű, mint másutt. Az általa támasztott esők leginkább nyáron fordulnak elő, hol gyakrabban, hol ritkábban. Rendesen délután 2—5 óra között állanak be, gyakran nagy szellőkések és égi háború kíséretében. A folyó évi júniusban és júliusban az ország különböző vidékein fordultak elő, néhol nagy áradásokat okozva, pl. Szegszárdon. Budán a f. évi július utolsó hetében majdnem mindennap volt égi háború s kisebb nagyobb eső. Mily roppant záporok származhatnak abból, hogy a földön erősen felhevült levegő felszállván a magasabb légrétegekben hirtelen kihül, s a benne levő vízgőz hirtelen megsűrítettetik, a következő példából láthatjuk: Nagyszebenben 1859. júl. 29-én $\frac{3}{4}$ óra alatt 20 vonalnyi víz omlott alá!

Különben leggyakrabban akkor és ott esik, a mikor és a hol a sarki és egyenlítői légfolyam szélei érintkeznek, vagy a két légfolyam hosszabb ideig küzködik, míg nem egyik a másikat elnyomja. Úgy látszik, hogy Erdély a két fő légáramlás oldalvásti találkozásának és küzködésének gyakrabban színhelye, mint Magyarország, s onnan van,

hogy ott a nagy esőzések a gyakoribbak, melyek következtében a folyók kiáradnak. Ily esőzések Erdélyben voltak: 1832. jun. végén; 1854. aug. 4—7. és 13-án s sept. 2-án; 1857. máj. 2—3-án; 1864. jul. végén és aug. elején. Nagyszebenben 1851. aug. 4—7-én minden nap több mint 36, sőt aug. 5-én 42.₄₈ p. vonal eső esett. Ugyancsak azon évben aug. 12—13-án 24 óra alatt 27.₁₆, sept. 2-án pedig 39.₄₀; 1857-ben apr. 23—30-ka alatt Nagyszebenben 19.₁₃, Wallendorfban 38.₆₄, Medgyesen 38.₉₈, Brassóban 34.₀₃; máj. 2—3-án Nagyszebenben 36.₂₃, Medgyesen 40.₂₇, Wallendorfban 20.₁₂, Brassóban 28.₉₈ párisi vonalnyi eső esett.

A csapadékos napok, vagyis azon napok száma, melyeken megmérhető eső vagy hó esik az Alföldön, egyremásra 101, a déli széleken 116, a Felföldön 115, Erdélyben 114. E számból a télre jut: az Alföldön 21, a Felföldön 25, Erdélyben is 25; a tavaszra az Alföldön 28, a déli széleken 36, a Felföldön 31, Erdélyben 33; a nyárra az Alföldön 25, a déli széleken 31, a Felföldön 36, Erdélyben 33; az ősze az Alföldön 22, a déli széleken 28, a Felföldön 25, Erdélyben 22.

Tehát az Alföldön és a déli széleken tavaszkor, a Felföldön télen, Erdélyben pedig nyáron van aránylag legtöbb esős nap.

Ha a csapadékos napok számával a megfelelő esőmennyiséget felosztjuk, a hányados az eső közepsűrűségét vagyis a szaporaságát mutatja meg. Ezt tévén úgy találjuk, hogy az eső közepsűrűsége nálunk elég csekély, s legcsekélyebb az Alföldön; mert egész évi átlag szerint csak 2.₂₆, a déli széleken 3.₃₆, a Felföldön 2.₈₂, Erdélyben 2.₄₀ p. vonal, azaz: annyi eső jut átlagosan egy-egy napra. Aránylag pedig az Alföldön júniusban, a Felföldön júliusban, Erdélyben augusztusban, a déli széleken szeptemberben legszaporább az eső. Az egyes évszakok közép esősűrűsége ez:

	Tél.	Tavas.	Nyár.	Ősz.
Alföld	1. ₉₁ '''	1. ₉₀ '''	2. ₈₈ '''	2. ₅₀ '''
Déli szélek	2. ₁₁ '''	2. ₈₇ '''	3. ₀₃ '''	3. ₇₈ '''
Felföld	2. ₈₈ '''	2. ₈₁ '''	3. ₀₃ '''	2. ₈₀ '''
Erdély	1. ₈₈ '''	2. ₀₅ '''	3. ₂₁ '''	2. ₃₅ '''

Tehát a viszonylagos esősűrűség mindenütt a téli hónapokban legcsekélyebb, a nyári hónapokban pedig legnagyobb, kivéve a déli széleket, hol a maximum az ősze esik.

A 24 óra alatt esett legnagyobb csapadékmennyiség több évi átlag szerint: Budán 10.₃₅, Esztergomban 12.₉₁, Szegeden 13.₉₄, Debreczenben is 13.₉₄, Pécsen 11.₇₉, Selmeczbányán 16.₃₀, Lőcsén 12.₉₅, Medgyesen 14.₀₆, Nagyszebenben 16.₈₆, Brassóban 15.₁₆. Tehát Erdélyben az átlagos esősűrűségi maximum nagyobb, mint Magyarországon.

A csapadékos napok számát már láttuk. Most lássuk mennyi jut belőle a havas napokra? Az Alföldön jun., jul., aug. és sept., a Felföldön jul. és aug., Erdélyben jun. jul. és aug. hónapokban nem esik hó. A havas napok átlagos száma pedig az Alföldön 23, a Felföldön 50, Erdélyben 44. Ezekből az Alföldön decemberbe, a Felföldön és Erdélyben februárba esik legtöbb. Az egy évben esett hó vízé-

nek átlagos mennyisége az Alföldön 2.₉₅, a Felföldön 6.₇, Erdélyben 4.₉ hüvelyk. Egészben véve tehát nem sok hó esik nálunk s az évi csapadéknak legfeljebb $\frac{1}{5}$ -dét teszi. Egyébiránt a hó mennyisége az egyes években még jobban változik mint az eső. Így pl. az esett hó vízmennyisége volt: Debreczenben 1855-ben 3.₁₇, 1854-ben 1.₇₀; Szegeden 1855-ben 7.₈₆, 1854-ben 2.₀; Selmeczbányán 1855-ben 9.₁₁, 1856-ban 3.₄₉; Wallendorfbán 1855-ben 6.₄₆, 1854-ben 2.₈₅; Brassóban 1854-ben 8.₀, 1853-ban 4.₆₉ hüvelyk.

A mi az égi háborúkat illeti, átlagos számuk egy évben az Alföldön 15.₄₄, a Felföldön 16.₅₂, Erdélyben 21. Legkevesebb égi háború mindenütt nov., dec., jan. és febr., legtöbb pedig máj., jun., jul. és aug. hónapokban fordul elő. Az észlelési évek alatt az Alföldön és Felföldön decemberben egy égi háború sem volt, januárban csak Árva-Várallján, Pécssett és Lugoson volt. Erdélyben, nevezetesen Brassóban, mind januárban, mind decemberben észleltek égi háborút. Aránylag legtöbb égiháború mind az Alföldön, mind a Felföldön és Erdélyben júniusban van; átlagos számuk ezen hónapban az Alföldön 3.₅₂, a Felföldön 4.₀₂, Erdélyben pedig 4.₃₈.

A jég eső re vonatkozó észleletek még nagyon hiányosak. Ezek szerint egy évben átlagosan Budán 1.₇, Pozsonyban 0.₇, Egerben 2.₄, Esztergomban 0.₂, Szegeden 0.₆, Lugoson 4.₅, Debreczenben 0.₆, Pécssett 0.₆, Nagyszombaton 1.₈, Selmeczbányán 1.₇, Lőcsén 3.₃, Késmárkon 6.₇, Nagyszebenben 4.₁, Brassóban 5.₇, Wallendorfbán 5.₈ dara és jég eső fordul elő. Aránylag leggyakrabban esik a jég május, jan. és jul. hónapokban, nem ritkán áprilban és augusztusban is. A dara leginkább jan., febr. és mart. hónapokban fordul elő.

HUNFALVY JÁNOS.

IRODALMI SZEMLE.

A METEOROLOGIA ELŐHALADÁSA.

Klimatologische Beiträge. Von Dove 1860. — Annuaire de la société météorologique de la France

Sok ember foglalkozik a légtüneménytannal a nélkül, hogy nevét ismerné. Valóban alig is van tudomány, melyet csekélyebb tehetségek is oly könnyen felfoghatnak, mint ez, mely úgyszólván előkészületet sem kíván, s eszközeinek egész szertára egy légsúlymérőből, egy hőmérőből és egy szélrózsából áll.

Az idő előjeleit mindig figyelemmel vizsgálta a gazda, a hadvezér; a tengerész fürkésző szemet vet az égtájra, melyről a bekövetkező időt leolvashatja. A földmivesnek nincs szüksége eszközre, hogy megtudja, honnan fúj a szél, honnan jön az eső, s mikor várhat szép vagy zivataros napot, őt a fák és füvek hajlongásai, a levegő változó átlátszósága, a csillagok bágyadt vagy élénk ragyogása mindenre megtanítja. És hibázna, ki lenézné e gyakorlatot, e százados tapasztalatok eredményét, s a hozzájuk mellékelte együgyű magyarázatot, mert ha ez többnyire hibás is, a tény, melyen alapszik, igaz. Például a holdvilág nem oka az őszi és tavaszi éji fagyoknak, mint a parasztok hiszik, de mégis igaz, hogy holdvilágos éjeken, midőn a föld szabadon kihűlhet, a fagy könnyebben bekövetkezik, és így a holdvilág, ha nem is oka, de többnyire tanúja a növény fiatal hajtásait leforrázó dérnak.

A matrózok hasonló ismerettel bírnak. A hosszú utak s különböző égaljak alatt megismerkednek egy sereg légtüneménynyel, melyekből a legnagyobb biztossággal képesek jövendőlni. Ismerik a kedvező szél előjeleit, s szintűgy a viharéit, mely a hajósokat veszélylyel fenyegeti.

A városi nép sokkal kevésbbé érti az időjeleit, mint a matróz és földmives, mert falai közé szorúlva, korlátolt tekintete nem terjed odáig, hol a természet nyílt könyvéből olvashatna; és így még hajlama sem fejlődhetik ki a tárgy iránt, melyről pedig ő felhasználva a tudománytól nyújtott egyszerű eszközöket sokkal határozottab-

ban s biztosabban szólhatna, mint a szabad természet egyszerű vizsgálója. Az idő unalmas társalgási czikk. Pedig legyünk egészségesek vagy betegek, mindig érezzük a légkör befolyását. A szerint a mint a levegő nedves vagy száraz, meleg vagy hideg, vagy villanynyal terhelt, hatása különböző egészségünkre, kedélyünkre, az egész állat- és növény-világ kifejlődésére. Ím ez az idő, az az unalmasnak kikiáltott idő, ily részletekből van összetéve. A ki e részleteket ismerné, az ismerné az időt. Azonban a részletek körüli fáradság még nincs sikerrel koronázva, az idő ismeretében vagy ha tetszik légtüneménytanban sokat ugyan, de mégsem messze haladtunk. E nehány lapon olvasóinkat az emberi ismeret ezen ágának jelen állásával kívánjuk megismertetni.

Az idő megkérdezésére, mint már érintettük, kevés eszköze van szükség: annyira, mennyivel a levegő súlyát, mérsékletét, nyirkosságát megmérhetjük, a szél irányát, erejét s a lehulló eső mennyiségét meghatározhatjuk. A levegő súlyának megmérésére szolgáló eszköz a légsúlymérő. Ez egy finom mérleg, melyben egy kénesó-oszlop egyensúlyt tart a fölöttünk elterülő légoszloppal: ez a körülöttünk és fölöttünk levő légtengernek minden hullámzását megmutatja.

A légsúlymérő emelkedik vagy száll a szerint, a mint több vagy kevesebb lég van fölötte, és így a tengerszínén magasabban áll, mint a hegyek tetején. Ugyanazon egy helyen a levegő nyomása körülbelül egyenlő, azonban csekély változásnak mindig ki van téve, mert a légtengernek szintén van apálya és dagálya és tömörsége is szüntelen változó. A légsúlymérő higany-oszlopának magasságát millimeterrel és ennek tizedrészével mérik; legalább a meteorologok táblázataiban mindenütt e mértéket találjuk. Ezen táblázatok nagyon becsesek lesznek azáltal, ha a higany-oszlop magassága mellett a szél iránya is meg van jelölve, mert ez az idő meghatározására s a bekövetkezendő változás megjövendölésére multhatatlanul szükséges. Ily adatokból ügyes vizsgáló az időt megjövendölheti, ha nem is úgy mint a könnyen hívókra számított naptárakban találjuk, hanem egy pár napra, de ekkor is csak valószínűleg és soha sem teljes biztonsággal. A légsúlymérőről általános vélemény, hogy az időt megmutatja, s ezért a közhasználatra készültekhez egy tábla is van mellékelve, melyre föl van írva, hogy a higany-oszlopnak mily állása mellett lesz eső vagy szép idő; pedig ezen eszköz csak a levegő jelen állását mutatja meg, nem pedig azt, hogy mily változások készülnek benne. A higany ma emelkedik; ki tudná megmondani, hogy holnap is emelkedni fog-e vagy visszatér előbbi állásába?

Szerencsére van egy légtüneményi jelenség, mely kiegészíti a légsúlymérő oktatását, és ez a szél. Figyelve, hogy honnan fúj a szél, ha nem is bizonyossággal (mert a bizonyosság ki van zárva a légtüneménytanból), de nagy valószínűséggel meg lehet mondani, hogy mily irányú lesz a következő szél; és ebből a lég jelen állapo-

tát ismerve, meg lehet határozni az időben történendő változást. Ilyen jövődőlésre tehát mindenekelőtt a szél járását, a törvényeket kell ismerni, melyeknek a szél alá van vetve.

A szeleket szabályozó törvény fölfedezése a légtüneménytanak legnagyobb hódítmánya. E fölfedezés dicsősége Dove berlini tanáré, ki már több év óta gazdagítja ez új tudományt jelesnél jelesebb dolgozatokkal.

De nézzük, miből áll e törvény, az úgynevezett szélforgás törvénye. A levegő is részt vesz a föld forgásában, s míg a sarkoknál nyugton marad, az egyenlítő felé folytonosan növekedik sebessége. Midőn, bármi okból, a levegő a sarkok felől közelebb tolúl az egyenlítőhöz, itt a föld forgása sebesebb, mint az övé, melylyel eddig forgott; minek eredménye az lesz, hogy ez a sarkokból jött levegő-folyam lassabban halad kelet felé, mint az alatta fekvő föld, más szóval: a földtől hátramarad, s ezért úgy látszik a földön állónak, mintha e levegő kelet felől jőne. Így minden szél, mely a sarkoktól jön az egyenlítő felé, a föld forgása következtében mulhatlanul nyugati irányt fog venni és így keleti széllé lesz. A mint a sarki szél megindúl, tapasztalhatjuk, hogy nem sokára átváltozik éjszakkkeletivé, azután keletivé. Ha ellenkezőleg azt a légfolyamot tekintjük, mely az egyenlítőből, például az éjszakai sark felé megy: oly szélesség alá érve, hol a föld forgási sebessége nem oly nagy, mint a mily sebességet ő magával hozott az egyenlítőből, természetesen sebesebben fog kelet felé haladni, mint az alatta levő föld felülete. Ezért úgy fog tetszeni, mintha a légfolyam nyugatról jőne, s lassanként egészen is ezen irányt veszi föl. A déli szélnek tehát természetes törekvése keleti irányba fordúlni.

Mind a sarki, mind az egyenlítői légfolyam eredetileg abból a mérsékleti különbségből származik, mely állandólag megvan a légkör egymástól távol eső részei között. Képzeljünk szigetet, melyet az Océán környez: nappal a sziget szilárd felülete hamarabb átmelegszik, mint a körülötte levő víz, minek következtében a föld felett a meleg által megritkított, megkönnyült levegő mind felebb-felebb fog emelkedni a légkörben, és helyét ugyanazon mértékben foglalja el a tenger felől betóduló levegő. Éjjel megfordúl a játék, az egyszer átmelegedett víz bajosabban bocsátja ki melegét, mint a szárazföld, ezért a tenger fölött levő lég éjjel melegebb lesz, mint a száraz fölötti, föl kezd emelkedni s helyét a szigetről toluló foglalja el. Vegyünk ennél egy nagyobb szerű képet Ázsiát s a mellette elterülő indiai Océánt. A szél, mely itt támad, a m o u s s o n féléig fúj egy irányban s féléig az ellenkezőben, a szerint, a mint a nap heve e roppant continens földét égeti, vagy a föld tulsó félgömbje fölött ragyog. Végre tekintsük e jelenséget legnagyobb szerű alakjában az egész földön. Ezt az egyenlítőnél mindig melegíti a nap, s minthogy a sarkoknál állandóan hideg marad, két állandó légfolyamnak kell képződnie: egy sarki légfolyamnak, melylyel a hideg lég az egyenlítő felé, — meg egy egyenlítőinek, melylyel az ott megmelegedett lég a sarkok felé rohan. A meleg égálj

alatt e két folyam külön van válva, egyik a másik fölött foly összevegyülés nélkül. A mérsékelt égaltalatt e két szél, a hideg és meleg folytonosan küzd egymással, s küzdelmök okozza azon rendkívüli változékonyságot, mely a mi időjárásunkat jellemzi.

Említettük, mikép vesz föl a déli szél keleti, az éjszaki nyugati irányt; kimondhatjuk azt is, hogy Európában két fő szél az uralkodó: az egyik dél és nyugat között ingadoz s többnyire délnyugatról fúj; a másik éjszak és kelet között, és többnyire éjszakkelletről jön. A szélrőzsa más irányában csak éppen átmeneti szeleink vannak, mely irányokban a két uralkodó szél, egy a másba átmenve, csak rövid ideig szokott mulatni. Midőn a déli szelet az éjszakinak kell fölváltania, az előbb délnyugativá lesz, s miután mint nyugati is rövid ideig fűjt, gyorsan változik át éjszakivá. Miután az éjszaki szél egy ideig uralkodott, keletivé lesz, délre szökik át, hogy onnan újra megújra elindúljon most rajzolt körútjára.

Az uralkodó szelek minősége nagy befolyással van égaljünk jellemére.

Az éjszaki s éjszakkéleti szél a sarkoktól jön; ennek levegője hideg, következőleg súlyos, a légsúlymérőt felnyomja; a levegő, melylyel találkozik, több meleget és nedvességet tartalmaz, minthogy az éjszaki folyam a déli után következik: ezen érintkezés által átmelegszik, fölveszi a vízgőzt, azaz magával ragadja s föloszlatja a fellegeket. Télen a szél tiszta és hideg időt hoz, nyáron is, földeríti az eget s mérsékli a hőséget. Megjegyezték, hogy a sarki szél télen inkább éjszakra, nyáron inkább keletről fúj. A keleti szél mely Éjszak-Ázsia, Oroszország víztelen térein jön keresztül, szárazon érkezik Európába.

Az egyenlítői folyam hozzánk délnyugati irányból érkezik, s miután az Atlanti-oczeánon vonult keresztül, magas mérséklete miatt vízzel terhelve érkezik meg. A nedves meleg lég, melyet hoz, könnyű, leszáll töle a légsúlymérő. Midőn az egyenlítői folyam a sarki folyamtól meghűtött vidékre érkezik, a benne levő gőz megsűrűdik, az ég elborúl; télen a mérséklet megszeliidül, eső vagy hó lesz a meleg fokához képest; nyáron eső lesz, a lég felfrissül, mert a fellegek fölfogják a napsugarát s az újra elpárolgó víz sok meleget emészt föl. Ha most a délnyugati szél tovább tart, a lég lassanként egyenlő mérsékletű lesz vele, a felhők feloszlának, az ég bámulatos tiszta lesz: majd bekövetkeznek a tikkasztó hőségek, melyek a zivatarokat készítik elé.

A többi szelek, mint említve volt, csak átmenetek a nagy folyamok között, azonban annak jellemét hordják magukon, melynek nyomában következtek. Az éjszaki szél hideg, a nyugati nedves levén, az éjszaknyugati természetesen hideg és nedves. A kelet és dél közt fuvó szél száraz és meleg. Megjegyezték, hogy a keleti szél még ha meleg sem támaszt zivatarokat nagy szárazsága miatt.

A szél irányának túlnyomó befolyása van az idő jellemére; de ugyanazon szélnek hatása különböző a légkörhöz képest, a melybe tódul. Ha meleg van, a hideg szél a gőzt megsűriti s az eső mindaddig

esik, míg a levegő a szél mérsékletéig hül. Midőn ez egyensúly helyreállott, az ég földerül. Ha télen az idő szelíd s a szél délnyugatról éjszaknyugatra fordul, hasonló okból megindul a havazás, míg nem a mérséklet kiegyenlítődik s az idő hideg és tiszta lesz. Ha pedig hideg van, midőn meleg szél érkezik, ezen szél kihül és gőzét mint havat vagy esőt kibocsátja, s az ég újra elborul.

Mialatt a szél forgó útját végzi, a legsúlymérő ingadozásaival folytonosan kíséri. Az éjszakkéleti szél idejében rendszeren 6 milliméterrel áll magasabban a higany-oszlop, mint az ellenkező délnyugati szél idején. A légsúlymérő arra is megtanít, mikor lesz az idő állandó. Az állandó szép időre például felebb megy szokott legmagasb állásánál; az állandó rossz időre alább száll annál is, hol az egyenlítői folyam idején szokott állani.

A mi égaljunk alatt néhány nap kell arra, hogy a legsúlymérő fölemelkedett higánya ismét alászálljon, mert ennek változása össze esik a szélrózsa forgásaival. A szél forgásának törvénye jelenleg egyik megdönthetetlen alapja a légtüneménytannak. A szél forgásában olykor feltűnő rendetlenség, csak látszólagos, csak pillanati, a kivételek pedig oly ritkák, hogy az általános törvényen nem változtatnak. Például Berlinben 1831-től 1835-ig a szélrózsa szakadatlan vizsgálásából kitűnt, hogy 12 eset között csak háromszor tért vissza a szél abból az útból, melyet a szél rendes forgásának neveztünk. Egyebütt a föld minden részében tett vizsgálatok szintén azt bizonyítják, hogy a szél csakugyan az ismert törvényt követi s csak kivételesen tér meg olykor útjából.

A törvénynek éppen ezen általánossága miatt lehetséges a szél járását az időjövendülés körül oly sikerrel alkalmazni; de hogy ne tévedjünk, pontosan kell tudni, hogy a légtüneménytani eszközök miként árulják el a szél különböző mozgásait. A légsúlymérő súlyed, a mint a szél keletről keletdélre, s onnan délre fordul, legalantabb áll a délnyugati szél ideje alatt; ismét emelkedik a mint a szél nyugatról, éjszaknyugatról és éjszakeről jön, s legmagasabb fokát éri el, ha az éjszakai szél állandó lesz. A hőmérő éppen úgy kíséri a légkör mozgását: emelkedik a nyugati, délnyugati és déli széllel, és alább száll az éjszakitól, kelet-éjszakitól és keletitől. E szerint a legsúlymérő és a hőmérő ingadozásai hűségesen követik a szél törvényét.

A mi a levegőben mindig jelenlevő változó mennyiségű gőzt illeti, ez rugalmasságával a mérséklet változásait kíséri, és annál nagyobb nyomást gyakorol, minél magasabb mérséklete. Ebből következik, hogy a légköri vízgőz rugalmassági ereje növekedik a keletről délre forduló széllel, állandó marad, míg a szél a dél és nyugat közti tért áthaladja, kisebbedik, midőn ez nyugatiból éjszaková lesz, s állandó marad az éjszaknyugati szél ideje alatt. A száraz lég nyomása éppen ellenkező irányt követ, s összhangzásban van a légsúlymérő változásaival. Minthogy a levegő súlyát két elem alkotja: bizonyos tömeg száraz lég és bizonyos mennyiségű vízgőz, a változásokat, melyeknek

e két elem alá van vetve, és a melynek összegét a légsúlymérő megmutatja, pontosan meg kell tudni határozni annak, ki az időt meg akarja jövendőlni.

A légsúlymérő állásából csak úgy következtethetünk helyesen, ha a szél forgását is tekintetbe vesszük. A levegőbeli víz megsűrűdése, az eső, hó stb. a légsúlymérő legellenkezőbb állása mellett is megtörténik, ahhoz képest, a mint a szél keletről vagy nyugatról fúj. Midőn a szél nyugatról fúj, a megsűrűdés a légsúlymérő megkezdett emelkedésével esik együvé; ha pedig a szél keleti, épen ellenkezőleg az eső a légsúlymérő kezdődő süllyedésével jár. A légsúlymérő mint időjós talán azért tartotta meg mai napig hitelét, mert az első eset igen ritkán fordul elő.

Az eszköz, melylyel a légnyirkosságát megméri, a nyirokmérő (hygrometer). Ilyen eszköz sokféle van: használják e célra a hajszálat, mely összehuzódásával s kinyulásával megmutatja a levegő víztartalmát; vagy utánozzák a harmat képződését, úgy hogy egy edényt mindaddig hűtenek, míg felülete beharmatosodik. A viszony, mely a levegő mérséklete és ama mérséklet közt van, melynél az edény beharmatosodott, rögtön kimutatja a levegőben levő víz arányát, és egyzersmind azt, mennyire kell hűlni a levegőnek, hogy a víz lecsapódjék belőle. Érzékeinket is használhatjuk némileg a légkör nyirkossága megítélésére. Ha a lég tökéletes száraz, a tárgyak távolabbaknak látszanak, a látkör mélyebb, s a távol gyertya fény parányi pontnak tűnik föl. Midőn a légkör gőzzel van megterhelve s az idő nem sokára esőre válik, a távol tárgyak határozottabban látszanak, a messze eső hegyek kék színben tűnnek föl, a csillagos ég ragyogóbb s a távol harang kongása vagy zúgása, mit száraz időben észre nem veszünk, most hangosan érinti füleinket. Ezek mind csaknem csalhatatlan előjelei az esőnek, de e jelenségek vizsgálására is gyakorlat kell; a fény és színek árnyalatait leírni nem lehet, azért csak az olvashat ezekből is, a ki szemét a gyakorlat és vizsgálat által megélesítette.

A vízgőz rendkívül változatos mennyiségben járul a légsúlymérőre nehezedő levegő súlyához, s nyirokmérő nélkül nem határozhatjuk meg, mi része van a légsúlymérő állásában ennek az elemnek. Dove volt az első, ki figyelmeztetett, mennyire meg kell különböztetni a levegő súlyát a benne gőzalakban levő víz súlyától. Némely vidéken a levegő szárazsága miatt nyirkossági kutatásokra nincs szükség; Oroszország több pontján felállított légtüneménytani vizsgáló helyeken a légsúlymérő ingadozásait a legnagyobb könnyűséggel tanulmányozhatják, mert az a szél forgásától függetlenül csak annyit ingadozik, a mennyit az éj és nappal közti mérséklet különbsége idéz elő.

A légsúlymérőnek naponkénti és a szél forgása által előidézett hullámzása mellett a meteorologok gondos figyelemmel kísérik még az évszakokkal járó változásait is.

A légsúlymérő és hőmérő egymástól elválaszthatlan két eszköz. A hőmérőt mindennap a különböző időben s éjjel is kell vizsgálni. A

hónapok, az évszakok és egész év közép-mérsékletének megtudására a hőmérőről bejegyzett számok mulhatlanul szükségesek. Dove egy nagyszerű földképen körülbelül ezer állomáson gyűjtött adatok eredményét állította össze. E földképen az egyenlő mérsékletű pontok vonalok által vannak összekötve, és így szemmel láthatóvá teszik a meleg elterjedését a föld felületén.

Ma már több helynek évi közép-mérséklete eléggé ismert, valamint a melegnek az évszakok szerinti változása is; de nagyon távol vannak még attól, hogy ismerjék a változásokat, melyek a légtülményi jelenségeknek rendtelenségeire vonatkoznak. Több évi tapasztalatból bizonyos, hogy a lég-mérséklet olykor rövidebb hosszabb időre rendes útvjáról eltér; néha e rendtelenség csak egy évszakban, majd egész évben, s gyakran a föld jókora területén mutatkozik. A meleg ősz és tél, s a hideg nyár alkotja e rendtelenségek sorát. Hol és mi módon fogják e rendtelenségek kulcsát megtalálni, az jelenleg még a természet titkai közé tartozik.

Addig is ezen rendtelenségek a legérdekesebb jelenségek, mert többnyire kivételes tűnemények kíséretében lépnek föl. Például az 1858^{8/9}-ki tél lanya volt, s a rákövetkező nyár rendkívül forró, és különösen száraz; kétségen kívül ez utóbbi körülménynek lehet tulajdonítani az augusztus 28, 29-én feltűnt éjszakai fényt, melynek ragyogását nem csak egész Éjszak-Európában, hanem Párisban, sőt Rómában is lehetett bámulni. Ugyanezen fény feltűnt Canadában, Californiában, az Egyesült-államokban Saint-Luisig, s tündöklése hatalmas lehetett, mivel töle az ég egész Cubáig meg volt világítva. Egy másik fény mutatkozott szeptember 2-án több helyen, névszerint Guadeloupeban és Cubában, hol e második tűzjáték még fényesebb volt az elsőnél. A déli félgömb ugyanakkor hasonló delejes jelenségnek volt tanúja, szeptember 1-én Chiliből, Valparaisoból, Santjagoból déli fény volt látható. A tűnemény megjelenése ideje alatt a föld delejessége nagyon tevékeny volt, s földünkön úgyszólván delej-vihar áradt szét. A delejtűk folyvást nyugtalankodtak, s végre a vihar oly nagy lett, hogy a távirati vonalokon a közlekedés több helyütt megszűnt, a sodronyon a földből jött folyamok megzavarták a villany rendes folyását. Ugyancz tapasztalták az Egyesült-államokban; october 12-én a delejtűk Párisban, Lissabonban, Romában, Sz. Pétervárott hasonló nyugtalanságba estek, de a vihar most nem volt oly erős, hogy az éjszakai fény feltűnhetett volna.

Nem volna helyén, ha az említett tűnemények s az 1859. évi octoberben pusztított orkán közt nem keresnénk némi összefüggést. Ezen orkán Európában, különösen a nyugati részen, névszerint Angliában dühöngött. October 26-kához sok hajótörés emléke van kötve, többek között ekkor merült el az Auszaliából 400 utast szállító „Royal-Charter“ is Holyhead közelében. A vihar a kikötőbe menekült hajókat sem kímélte. A holyheadi kikötőben horgonyozott ekkor a „Leviathan“ névről ismert óriási gőzös is. October 25-én éjjel a hajó

a legnagyobb veszélyben volt s csak kerekei folytonos forgásban tartásával tudták a horgonyok szétszakgatását kikerülni.

Egy angol hajóraj, mely épen Queenstown-ból a sik tengerre szállt hadgyakorlatra, játéka s egyszersmind tanulmányozója volt ez iszonyú viharnek, mely egy pillanatnyi csillapulás után, ellenkező irányú szél támadtával mint forgó szél dühöngött a tengeren. Dove e forgó vihar leírásait összeállítva egyszerű magyarázatát adja e jelenségnek. Ő a forgó vihart, az utczáinkon olykor látható forgó szél óriási testvérét, két ellenkező irányú légfolyam összetalálkozásából fejti meg. E mozgást semmivel se lehet jobban megfoghatóvá tenni, mintha a tánczosokhoz hasonlítjuk, kik forogva előre haladnak.

A kik gyakran láttak ily forgó vihart, tapasztalták, hogy a forgás iránya változatlanul mindig ugyanaz: az éjszaki félgömbön a forgó vihar jobbról balra, a délin balról jobbra szokott forogni. A forgó vihar leggyakoribb az Atlanti-oceánon, hol a Golf-folyam útját követi; szintén gyakori az indiai oceánon és a chinai tengeren. Megjelenési ideje a mi félgömbünkön juliustól octoberig, a délin januártól aprilisig terjed.

A légsúlymérő a forgó vihart kivételesen nagy eséssel szokta jelenteni. E vihar gyorsasága nem nagyon jelentékeny, tíz — harmincz mérföldet halad egy óra alatt; de ereje rendkívüli: 1825-ben Guadeloupe-ban 24-fontos ágyút sodort magával; ugyanezen eset fordult elő az Antillák egyik szigetén 1837-ben, a jelen évbeli junius 2-kai vihar pedig Saint-Malo-ban az épülő börtét úgy elsöpörte, hogy alapján kívül egy kö sem maradt helyén.

A forgó viharnek a légsúlymérő esése nem egyedüli előjele; más körülményekből is meg lehet jövendőlni. A forgó széloszlophan a levegő folytonosan emelkedik fölfelé, s fenn a magasban megkezdődik a gőz lecsapódása: ezért félnek a hajósok úgy azoktól a parányi fekete felhőktől, melyek hirtelenséggel szoktak feltűnni az egészen derült égen. Ezen felhők gyorsan növekednek, elborítják az egész láthatárt, mire aztán a vihar kitör. Ez előjelek segítségével a vihar útja az Atlanti-tengeren ma már annyira ismeretes, hogy az Egyesült-Államok kikötőibe előre hirt lehet adni érkezéséről.

A mérsékelt égálj alatti viharok nem oly nagyszertűek, mint a forró égöviéek, hol a sarki és egyenlítői légfolyam megszűnván egymásfölött folyni, harezba száll egymással. A mint e két folyam egy a másnak útját állja, a levegő fölhalmozódik s a légsúlymérő nagyon magasra emelkedik. Ekkor csalódnék, a ki a légsúlymérő jegyeiben bízva, állandó szép időt jósolna: a kitörő orkán csakhamar meghazudtolná.

A jég, a legkülönösebb meteorologiai tünetemény, rendesen forrószélben támad. Közeledését előre láthatni, a mint oly felhő-oszlop képződik, mely egyfelől a földet, másfelől az eget éri. A felhőből sajátságos zúgás hallik, a felhőben lehulló majd ismét felsodort

jégszemek által előidézve, míg végre e hintázás közben megnövekedett jégszemek annyira nőnek, hogy súlyuk a földre vonják.

A légtüneménytani fölfedezések különösen a tengerészetnek fognak hasznára válni; s bátran állíthatni, hogy a mint az ismeretnek ezen ága növekedik s az időjárás törvényei jobban jobban ki lesznek kutatva, és nagyobb lesz a távirdai összeköttetés, azon arányban fog csökkenni a hajótörések száma. Nem is folytatja senki nagyobb buzgósággal a légtüneményi adatok gyűjtését, mint a tengerész. A tudomány általános törvényei az alkalmazásban seholsem is oly biztosak, mint a tengeren, hol hatásukat semmi meg nem zavarja, míg a száraz földön egyes vidékek sajátos fekvése, hegysorok, erdők sokkal bonyolultabbá teszik a tüneményeket. Alig van ország, melyet úgyiszólván több meteorologiai kerületre ne lehetne osztani. Az itt-ott fölemelkedő hegyek némely vidéket elvonnak az uralkodó szelek befolyása alól, vagy az éjszaki vagy a déli szélnek engednek szabad utat, és így a meleg vagy hideg égálj jellemét kölesönzik a vidéknek, melynek fekvésénél fogva oly jellemmel kellene birnia, mint a szomszédságában levő vidékek.

A természeti tünemények vizsgálata nem csak gyakorlati hasznót hajt, hanem az élvezetnek is kiapadhatatlan forrása. Az ember melegebben ragaszkodik a helyhez, bármily elhagyott legyen is, hol született, hol él, hol mindent ismer; az utazó a kültermészet iránt folytonosan érdeklődik, összehasonlításokat tesz, tanulmányozza a természeti világ viszonyát a népek jelleméhez, szokásaihoz és történetéhez; és a lélek elfáradva, kimerülve az izgatottság s csalódások által, vigasz-erőt nyer újra a végtelen természet vizsgálásában. Az erdő halk moraja, az esti ég tündöklő csillagaival, a hullámzó tenger, a lemenő naptól megaranyozott felhő mindenki lelkében felkelti a szunyadó költészetet. A természet nem vesz érdekéből soha, s a vizsgáló örök szeretettel intézi hozzá kérdéseit. A költészet titkos érzése, s a szeretet a valódi természetvizsgáló két főjellemvonása: mind a kettő emeli, nemesíti a lelket — s im ez a természetvizsgálás jutalma.

J. F.

Friedrich der Grosse und Voltaire, von J. Venedey. — Denkwürdigkeiten und vermischte Schriften von K. A. Varnhagen von Ense, herausgegeben von Ludmilla Assing, VIII. kötet.

Tudva van, hogy a Berlinton elbűcsűzött Voltaire-t Franciaországba visszautazása alkalmával 1753-ban, egykori barátja, II. Frigyes porosz király parancsára Majna Frankfurtban, e szabad birodalmi városban, hol porosz hatóság jog szerint nem is rendelkezhetett volna, porosz ügynökök letartóztatták, holmijét megmotozták, kamarási kulcsát, keresztjét s szalagját elvették, s midőn már az is, a mit

voltakép kerestek, a király versei példánya, kezökben volt, még akkor sem bocsátották el, sőt még szigorúbb őrizet alá helyezték, s élbe sietett unokahuga Denisné asszonynyal együtt 21 napig bántalmazó katonai fogságban tartották. E botrány megítélésében a francia írók Voltaire-t, a németek II. Frigyeset ügyekeznek kimenteni. Egyiket sem lehet kimenteni. Voltaire úgy viselte magát Frigyes iránt, hogy ez méltán elkeseredhetett iránta; de Frigyes is a zsarnok önkényét s irgalmatlanságát érezte a kegyvesztett költővel — s a frankfurti botrány épen a zsarnoki jogtiprás ténye volt. Nem szükséges tehát Voltaire magaviseletét mentegetnünk, hogy a frankfurti eljárást kárhoztassuk. Voltaire viselhette volna magát még csunyábban, a frankfurti esemény azért csak oly csunya marad. Annál kellemetlenebbül hat az emberre, hogy újabban is akadnak írók, mint a „democrata“ Venedey, s a „rézrehajlatlan“ Varnhagen, a kik elismerik az igaztalanságot, mely Voltaire-ral Frankfurthban történt, a kik magok beszélnek el a brutalitásokat, melyeket rajta b. Freytag porosz residens, Schmid udv. tanácsos és Dorn őrmester elkövettek, sőt a kik azt is elismerik, hogy Voltaire letartóztatását, idegen területen maga a király rendelte el, s mégis azt a következtetést vonják ki, hogy — a királynak volt igaza. Szép democratia Venedeytől, szép rézrehajlatlanság Varnhagentől. E részben ugyanaz a nemzetiségi fanatizmus vakítja el a németeket, mely ellen oly leczkéző modorban szoktak kikelni, ha más nemzetiségről van szó. Ez pedig annál szomorúbb tünemény, mivel a legsűrűbben épen azon nemzetben fordul elő, mely magát „gondolkodók népé“-nek szereti nevezni. A németektől nemzeti elfogultsággal és hegykeséggel vádolt francia im a jelen esetben is megszégyeníti őket. Saint-René Taillandier a „Revue des deux Mondes“ egyik közelebbi füzetében (1865. LVI. kötet) „Egy lap Voltaire életéből“ czim alatt elbeszéli a frankfurti botrányt, még pedig kizárólag német források után, maga Voltaire s titkára Collini előadásait csak annyiban fogadta el, a menyiben a német előadásokkal, különösen az ügyben folytatott hivatalos levelezés adataival megegyeznek. S e tisztán német részbeli fölvilágosításokból is csak az derül ki, hogy Voltaire Frankfurthban ártatlan áldozat volt, szívtelen kényúr és léha burocraták áldozata.

G. Á.

TARTALOM.

ÖTÖDIK FÜZET TARTALMA.

BÁTHORY GÁBOR HÁBORÚJA HAVASALFÖLDE ÉS M	Lap.
GYARORSZÁG ELLEN, 1611. — Szilágyi Sándortól.	3
A SAJTÓ ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG TÖRTÉNETE AN-	
GLIÁBAN 1760—1860. — Thom. Erskine May után. — Második	
közlemény. — Barsi Józseftől.	44
A RÉGI RÓMAI ÉS GÖRÖG FÖLIRATOK	92
A MAGYAR TUD. AKADEMIA. 1865. májusi előadások.	115
IRODALMI SZEMLE. — Gróf Illésházy István följegyzései 1592—	
1603. — Első közlemény. — Garáditól.	137

HATODIK FÜZET TARTALMA.

JOGTÖRTÉNETI TANÚLMÁNYOK A MAGYAR VÁRMEGYÉK	
SZERVEZETÉRŐL. — Negyedik közlemény. — Botka Ti-	
vadartól.	161
AZ EURÓPAI ÁLLAMTUDOMÁNY ÚJABB IRÁNYAI. — Második	
közlemény. — Kautz Gyulától.	202
A BANKMONOPOLIUM ÉS BANKSZABADSÁG KÉRDÉSE	
FRANCZIAORSZÁGBAN. — Keleti K. (Szerkesztői utó-	
irat'al.)	217
MAGYARORSZÁG HŐMÉRSÉKI VISZONYAI. — Hunfalvy	
Jánostól.	242
BUGÁT PÁL EMLÉKEZETE. — Toldy Ferencztől.	251
IRODALMI SZEMLE. — I. Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar	
korona országainak statisztikai kézi könyve. Irta Konek Sándor,	
egyetemi tanár. — Matlekovics S. — II. A történeti iroda-	

lom eredete és állapota a középkorban. Buckle után Huszár Imre. — III. Boissier Varro-jának ismertetése Schwarcz Gyulától.	Lap. 258
MAGYAR TUD. AKADEMIA. — 1865. Junius — juliusi előadások.	298

HETEDIK FÜZET TARTALMA.

ERDÉLY MAGYARORSZÁG KIEGÉSZÍTŐ RÉSZÉ. — Jogtörténeti tanulmány. — Első közlemény. — Sándor Józseftől.	321
A RENAISSANCE FRANCZIA IRODALOM. — Erdélyi Jánostól.	378
FEJÉR GYÖRGY EMLÉKEZETE. — Toldy Ferencztől.	404
A SAJTÓ ÉS NYILATKOZÁSI SZABADSÁG TÖRTÉNETE ANGLIÁBAN 1760—1860. — Thom. Erskine May után. — Harmadik közlemény. — Barsi Józseftől.	423
MAGYARORSZÁG ESŐZÉSI VISZONYAI. — Hunfalvy Jánostól.	454
IRODALMI SZEMLE. — I. A meteorologia előhaladása. — J. F. — II. Friedrich der Grosse und Voltaire. — G. Á.	461

Igazítandó: a 314. lapon **) alatt s máshol is Schaesens helyett Schesaeus olv.

Az első kötetben:

549. lapon alulról 10. sorban: Ovid mellett, kitoldalt, hogy olvastassék: Ovid mellett, kit oldalt hagy,

562. lapon alulról 9. sorban: külső helyett olvastassék: költő,

576 lapon alulról 11. sorban régény h. olv. erény.

